ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№1 (173)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №1 (173) наурыз

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к., доцент *(Қазақстан)*

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Әбдиманұлы Ө., ф. ғ. д., профессор (ғылыми редактор) *(Қазақстан)*
Досанова А.М., PhD, доцент м.а. (ғылыми редактордың орынбасары) *(Қазақстан)*
Таева Р.М., ф. ғ. к., доцент (редактордың көмекшісі) *(Қазақстан)*
Алимтаева Л.Т., ф. ғ. к., доцент м.а. (редактордың көмекшісі) *(Қазақстан)*
Джолдасбекова Б.У., ф. ғ. д., профессор, ҰҒА корреспондент-мүшесі *(Қазақстан)*
Донна Орвин, ф.ғ.д., профессор, Торонто университеті *(Канада)*
Евдокимова С.Б., PhD, асс.профессор, Браун университеті *(АҚШ)*
Жаң Жин Жин, доктор, профессор, Пекин ұлттық орталық университеті *(Қытай)*
Қарағойшиева Д.А., ф. ғ. к., PhD, доцент *(Қазақстан)*
Кибальник С.А., ф. ғ. д., профессор, Орыс әдебиеті институты *(Ресей)*
Мадиева Г.Б., ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Морхье Пост, PhD, профессор, Берген университеті *(Норвегия)*
Насие Йылдыз, ф.ғ.д., профессор, Гази университеті *(Түркия)*
Риверс Уильям П., ф.ғ.д., профессор, Ұлттық кеңес және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту *(АҚШ)*
Сэт А. Агбо, PhD, асс.профессор, Лейкхэд университеті *(Канада)*
Темірболат А.Б., ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Тымболова А.О., ф. ғ. д., профессор*(Қазақстан)*

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ
Тонкер А. *(Қазақстан)*

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас мамандықтардың өзекті мәселелерін жариялауға арналған.

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ БАСПА ҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 747 125 6790
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гульмира Бекбердиева
Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

ИБ № 12794

Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 26.8 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс № 3029. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

1-бөлім

ТІЛ БІЛІМІ

Section 1

LINGUISTICS

Раздел 1

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

IRSTI 81’37’367

Abdramanova S.

PhD, Assistant Professor of KIMEP University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: saule.abdramanova@kimep.kz

CONCEPTUALIZATION OF TIME IN KAZAKH IDIOMS

The present research aims at identifying the concepts that structure the category of time in Kazakh idioms, which have a reference to temporality, to parameters of duration, speed, age, and events. A linguistic analysis of Kazakh idioms showed that time is conceptualized as a cyclical process where days turn into nights, and autumns turn into winters, etc. Also, a life span is traditionally divided into three phases: birth, life, and death; moreover, the analysis showed that concepts of time are represented through temporally situated events, which are culturally motivated, and also through the parameters of age which are ethnographically stipulated.

Key words: time, concepts, idioms, the Kazakh language.

Әбдіраманова С.Ә.

PhD, КИМЭП Университетінің ассистент профессоры,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: saule.abdramanova@kimep.kz

Қазақ тіліндегі идиомалардың мерзімдік концептіленуі

Бұл зерттеудің мақсаты уақытқа бағдарлы, әрекеттің созылмалы параметрлеріне, жылдамдыққа, жастық және оқиғалық көрсеткіштерге қатысты қазақ тіліндегі идиомалардың мерзімдік категориясын анықтау. Талдау көрсеткендей, табиғи құбылыстағы циклды үдеріс сияқты адамзат өмірінде де уақыт концептіленеді. Сол сияқты қазақ идиомаларында мерзімдік концептің мәдени және этнографиялық негізделуі талдаудан байқалды.

Түйін сөздер: уақыт, концептер, идиомалар, қазақ тілі.

Абдраманова С.А.

PhD, ассистент профессор Университета КИМЭП,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: saule.abdramanova@kimep.kz

Концептуализация времени в идиомах казахского языка

Целью данного исследования является разработка концептов, которые определяют категорию времени в идиомах казахского языка, имеющих отношение к временной орнентации, параметрам длительности действия, скоростным, возрастным и событийным показателям. Анализ показал, что время концептуализируется как циклический процесс как в природных явлениях, так и в человеческой жизни, а также анализ показал культурную и этнографическую мотивированность концепта времени в казахских идиомах.

Ключевые слова: время, концепты, идиомы, казахский язык.

Introduction

The category of time is considered to be one of the universal ones in cognition of the surrounding world by people and determination of their place there. Jaszczolt claims that time is not a basic concept – it is «supervenient on the concept of epistemic detachment» (2009: 5). Meanwhile, time plays an important role in the life of people, it is invisibly present in their everyday activities, and its assigned

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

secondary role does not undermine its importance in the way people categorize and conceptualize the world.

A notion of time at ancient Turks was investigated on the basis of historical texts of old manuscripts through the analysis of description of real facts and lives of real people. Klyastornji (1964) emphasizes the cyclical nature of time in Turkic culture. Shaimerdinova (2007) defines the concepts of epic time, of clan time, and heroic deeds of Kul-Tegin. Both authors note a close connection of Turks' worldview with nature. They identified themselves with the nature, and their life, as well as nature, was considered to be eternal both from temporal and spatial perspectives.

The initial categorization of the world by Kazakhs bears an anthropomorphic character; one and the same terms are used to denote parts of the body and temporal denominations: *бас* [bas] is 'the head' and 'the beginning', аяқ [ayaq] is 'the leg' and 'the end'. Another special characteristics of Kazakhs is that they, especially elderly people, still keep using a 12-year cyclical calendar where each year is assigned an animal; when people determine their year of birth, they refer to the name of a definite animal: a horse year, a sheep year.

In Kazakh the concept of time is highly lexicalized; there are certain words that define a definite age of the human beings assigned to them, the so called «lexical concepts», for example: *Нәресте* [næreste] – a child from 1 to 2; *Сәби* [sæbi] – a child from 3 to 7; *Бөбек* [böbek] – a child from 8 to 9, etc. On the whole, Bekturov (2006) gives 13 examples of names starting from a newborn to a male above 70. Age determination refers not only to people, but also to domestic animals. In Kazakh culture, horses played a big role; they have been a means of transportation and a source of food, they have been also treated as mates and a subject of steppe philosophy. Gerold Belger (2015) gives seven names in relation to the age of horses, for example: *құлын, құлыншақ* [qulïn, qulınšaq] – a colt; *жабағы* [žabağı] – a foal from more than six months till one year; *тай* [tay] – a foal of one year; etc.

The present research aims at identifying the concepts that structure the category of time in Kazakh idioms, which have a reference to temporality, to parameters of duration, speed, age, and events. The object of research is Kazakh idioms which have been selected from the existing dictionaries of the Kazakh language. The idioms are chosen as an object of the present research because they are considered to be a source for investigation of 'original' perception of the surrounding world by ancestors of the Kazakh nation.

Literature Review

Time though being an abstract notion can be investigated from different perspectives. In her doctoral thesis Duffy (2015) reviews and discusses theoretical, methodological, and practical issues of studies on time with a special focus on personality, lifestyle and behavioral differences in perception of time. Ellen (2016) distinguishes different modes of cognizing and experiencing time, such as geophysical, organic, social, and somatic ones. Time is ephemeral; at the same time it can be recognized «in terms of points, lines, paths, spaces, and objects» (Janda, 2002: 3), and some of these terms are understood to be cyclical ones, such as processes in nature.

Time has been an object of numerous studies beginning from the second half of the 20th century. It refers to different types of relationship and it is traditionally conceptualized in connection to space; both of them are found to be fundamental in people's lives. By present, the notion of time has been extensively investigated, and some papers revealed interesting facts about time perception and time conceptualization in different languages. Clark (1973) recognizes deictic reference to time when the relationship between past and future is considered. Time either approaches people (e.g., *Fall is coming*.), or, vice versa, people gradually move towards some event/ deadline, e.g., *We are approaching the Fall semester*; correspondingly, time is classified as Moving Time (MT) and Moving Ego (ME). Both Ego-Moving and Time-moving models are relevant to most world languages; meanwhile, a direction of the movement may vary depending on extra-linguistic and cognitive factors of language speakers. In English and related languages, the movement may be from behind-past to forward-future; in Chinese – from above-past to below-future (Fuhrman et al., 2011). In Aymara, there are indications that Time and Ego do not move; they are static, and location of future is behind, and past is in front (Nunez & Sweetser, 2006). The same aspect of future-behind and past-front has been found in Vietnamese; the only difference from Aymara is that it is dynamic, it is Ego-Moving model (Sullivan & Bui, 2016). Moore (2000; 2006) distinguishes sequential reference when the relationship between earlier and later events is estimated, e.g. *Our conference is taking place before the Fall semester*. Lastly, Kranjec (2006) identifies extrinsic reference when time is

defined as a matrix, e.g. *Time runs.* In this case, Ego is absent; consequently, the concepts of past and future are not present.

A big contribution to research on time conceptualization was made by Lakoff and Johnson (1980) by their Conceptual Metaphor Theory; the metaphor TIME PASSING IS MOTION THROUGH SPACE, elaborated by them, demonstrates the connection between the abstract domain of time and concrete domain of space. A linguistic link between time and space was developed and found its confirmation in many other studies (Boroditsky 2000; 2001; Evans, 2013): «abstract domains such as time are shaped by metaphorical mappings from more concrete and experiential domains such as space» (Boroditsky, 2000: 1).

In Kazakh linguistics the concept of time has become an object of research comparatively recently. The paradigm of time was investigated by Janabekova (2012); she classifies time as mythical, ecological, biological, social, and psychological one. Kerimbekova (2016) examined the concept of time in Kazakh poetry; she analyzed the connotational difference in the semantics of two words in Kazakh denoting the notion of time: *zaman* 'period' and *uaqït* 'time', and concluded that in poetry *zaman* is more often negatively evaluated rather than positively in comparison to *uaqït*. Dmitryuk (2001) investigated the concept of time in three languages – Russian, Kazakh, and English – and he claims that in Russian and Kazakh time has a cyclical character, whereas in English it is mostly linear.

Kulmanov, Abduova and Ashenova (2016) examined linguistic database from fiction, mass media, and dictionaries, and elaborated concepts of time by the Kazakhs. They state that Kazakh people referred to time to mark events that had significant value, implication, and change in their lives, such as, for example, joining tsarist Russia in the 19th century, a dramatic famine in the 1930s when more than 2 million people are claimed to die, etc. It is notable to mention their inference that Kazakhs used the domed top of yurts to serve as a clock – when the crown (the roof wheel) was opened, it let the air in and provided an observation of the sky and reflected the position of the sun through shadows inside the premise. So, Kazakhs, without clocks and watches, could accurately define the hour and duration of time in relation to everyday activities and traditional rituals, as well as seasonal and natural transformations, like, for example, sunrise and sunset. Based on numerous examples, the authors conclude that perception and worldview by Kazakhs found their reflection in linguistic means, and time is conceptualized as DECEPTIVE and CRUEL, as HOPE and A DOCTOR, as FALLING STARS and WATER.

There are few studies which focus on time denomination in idioms. Zhaparbekova (2004) studied Kazakh, Russian, and English idioms related to time and came to the conclusion that the notion of time have a universal character in idioms of all three languages, and it is based on chronological, calendar, and solar cycles. Zharkynbekova (2004) notes a close connection between color denominations and calendar and seasonal circulations, for example, қоңыр күз [qonïr küz] – late autumn *lit.* a brown autumn, сары күз [sarï küz] – long autumn *lit.* a yellow autumn, қара күз [qara küz] *lit.* a black autumn *fig*. cold autumn. According to her, colors symbolize different periods of the day: morning is defined by white, sunset by red, and evening by black. Also, the white color represents the antimony of BEGINNING and END, the BIRTH and the DEATH.

Methodology

The aim of the present research is to identify the concepts that structure the category of time in Kazakh idioms. The object of the study is idioms that have a reference to time. On the whole, 118 idioms have been selected from three dictionaries: the dictionary of phraselogical units by Kenesbayev (1977), the Kazakh-Russian phraseological dictionary by Kozhakhmetova, Zhaissakova and Kozhakhmetova (1988), and the dictionary of Kazakh literary language (2011). The selected idioms were analyzed and classified into categories according to their conceptual nomination. Totally, the following categories have been elaborated:

CYCLICAL PROCESS where more reference is given to dawn, twilights, and the winter;

LIFE SPAN – with the dominance of the topic of Death;

PARAMETERS OF AGE – the emphasis is on maturity and old age;

SPEED INDICATION – the emphasis is on quick performance of an action;

PASSAGE OF TIME – it is mostly based on natural processes and everyday activities;

EVENTS – they have an ethnographic character and refer to certain periods of time.

Results. A linguistic analysis of Kazakh idioms showed that time is conceptualized as a **cyclical process** where days turn into nights. The cycle starts with the dawn (*Таң* қылан *бергенде* [taŋ qılan bergende*] lit*. when the morning gives rise *fig*. at dawn), then turns to the noon (*Шаңқай түс/ шаңқай түсте* [šaŋkay tüste] *lit*. a white afternoon *fig.* at

noon), and, finally, ends with dawn (*Жеті қараңғы түн/ жеті түн* [žeti (qaraŋġı) tün] *lit.* seven dark nights *fig.* deep night).

Dawn

(1) *Таң рауандағанда/ таң рауандап атқанда* [taŋ rauandaġanda/ taŋ rauandap atqanda] *lit.* when the sun rises; when the morning rushes to start *fig*. at dawn

(2) *Таң сібірлегенде/ таң сібірлегенше* [taŋ sibirlegende/ taŋ sibirlegenše] *lit.* when the morning turns gray *fig*. before dawn

Noon

(3) *Тапа (тападай, тайда) тал түсте* [tapa (tapaday, tayda) tal tüste] *lit.* a genuine, true afternoon *fig*. in daylight

(4) *Шалқар түс* [šalqar tüste] *lit.* a big afternoon *fig.* afternoon

Sunset/ Evening/ Night

(5) *Көз байлану / көз байлағанда* [köz baylanu/köz baylağanda] *lit.* to blindfold eyes, when eyes are blindfolded *fig.* in the twilight

(6) *Ел [жұрт, кісі] аяғы басылғанда* [el [žürt, kisi] ayaġï basïlġanda] *lit*. when people's legs calm down *fig.* in the evening

Cyclical process also refers to **seasons** when autumns turn into winters and winters to springs, etc.

Spring

(7) *Жер аяғы кеңу* [žer ayaġı keŋu] *lit.* when the earth widens *fig*. about the spring time when he snow already melted and the earth got dry

Autumn

(8) *Қоңыр күз* [qoŋïr küz] *lit.* a brown autumn *fig*. Indian summer

(9) *Қара күз* [qara küz] *lit.* a black autumn *fig.* late fall

Winter

(10) *Қылышың сүйреп қыс келер* [qïlïšıŋ süyrep qïs keler] *lit.* winter will come pulling its sword *fig.* it is spoken about winter

Another category of idioms that have a reference to time relate to **a life span** which is traditionally divided into three phases: birth, life, and death; moreover, the latter is the mostly conceptualized notion.

Birth

(11) *Дүние есігін ашу* [dünie esigin ašu] *lit.* to open the door to the world *fig.* to be born

Life

(12) *Жалған дүние* [žalġan dünie] lit. a false world fig. a perishable world

(13) *Айдың күнің аманында* [aydïŋ künïŋ amanïnda] *lit.* when the sun and the moon are fine *fig.* in peacetime

(14) *Сын сағатта* [sïn saġatta] *lit.* at testing hour *fig.* at the critical moment

Death

(15) *Жан тапсыру* [žan tapsïru] *lit.* to give the soul *fig.* to die

(16) *Сүйегіне қына шығу* [süyegine qïna šïġu] *lit.* when the henna appears on the bone *fig.* to die

A certain number of idioms refer to **parameters of age**; three basic periods could be identified: time when a child was born, then – got mature, and, finally, when a person became old. It should be noted that most of idioms relate to the elderly period of people's life.

Infancy

(17) *Шикі өкпе* [šyiki ökpe] *lit.* a raw lung *fig.* a toddler

(18) *Қызыл қарын, жас бала* [qïzïl qarïn žas bala] *lit.* a child with a red abdomen *fig.* a child

Youth

(19) Беті ашылмаған [beti ašïlmağan] *lit*. his/ her face has not been opened *fig.* about a unmarried, inexperienced, young person

(20) *Бұғанасы қату* [buġanasï qatu] *lit.* the ribs get stronger at the collarbone *fig*. to grow, to mature

Aging

(21) *Жамбасы жерге тигенше* [žambasï žerge tigenše] *lit.* until the pelvic bone touches the ground *fig.* to the death

(22) *Кәрі қойдың жасындай жасы қалу* [kæri qoydïŋ žasïnday žasï qalu] *lit.* in the age of an old sheep *fig.* an old man

There is a group of idioms which emphasize the **speed** of action; only one idiom describes a slow action, all other idioms refer to 'rapidity of motion' (Evans, 2013), its quickness and agility.

(23) *Табан ауызында/ табан астында* [taban auzïnda/ taban astïnda] *lit.* under the sole *fig.* in a moment; very quickly

(24) *Кірпік қаққанша* [kirpik qaqqanša] *lit.* till one blinks *fig.* about an instant action

(25) *Өгіз аяң* [ōgiz ayan] *lit.* an ox' pace *fig.* very slowly; at a snail's pace

The **passage of time** was measured via the duration of everyday activities, like preparation of food or milking the mare, etc. Another measure of time was done by the linguistic means denoting solar cycles or anthropomorphic dimensions. Example (28) is anthropologically motivated.

(26) *Ертеңен қара кешке дейін* [erteŋen qara keške deyin] *lit.* from early time to late evening *fig.* from morning to evening

(27) *Өмір бақи/ бойы* [ōmir baqi/ boyï] *lit.* during the whole life *fig.* for all time; for ever and ever

(28) *Бастан аяқ* [bastan ayaq] *lit.* from the head to the foot *fig.* from the beginning to the end

The analysis showed that concepts of time are represented through temporally situated **events,** which are culturally motivated, and also through the parameters of age which are ethnographically stipulated. Idioms refer to the most significant events in human life related to birth, marriage, and death, e.g., *отыз күн ойын, қырық түн (күн) тойын қылу* [otız kün oyın, qïrïq tün (kün) toyin qïlu] *lit.* to feast on the wedding for 30 days and 40 nights *fig.* to arrange the wedding.

(29) *Бет ашар* [bet aŝar] *lit.* a ceremony of opening the face *fig.* a rite/ a ceremony of expressing good wishes to a bride-to-be by people; the first step

(30) *Ас беру* [as beru] *lit.* to give food *fig.* to arrange a wake on the anniversary of death

As it was mentioned above, in poetic works the word ***zaman*** 'time' was found to be having a negative connotation (Kerimbekova, 2016). In idioms *zaman* has both positive and negative meaning. The negative meaning is found in idioms where the word refers to an indefinite period of time, which cannot be clearly defined and accurately identified. It could be noted that the meaning of *zaman* in such cases has a generalized and abstract notion of time:

(31) *Ақыр заман* [aqïr zaman] *lit.* the end of time *fig.* doomsday

(32) *Кер заман* [ker zaman] *lit.* gloomy time *fig.* stagnant time; time characterized by stagnation, decline, and absence of any activity

(33) Қу заман [qu zaman] *lit.* dried-up time *fig.* hard times

Opposing to the negative meaning, the positive one is found in idioms where the word ***zaman*** 'time' refers to the period of time which is specified by additional characteristics. It should be noted that the given details appear to be familiar to native speakers because they relate to everyday activities and/or natural events:

(34) *Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған [ұялаған] заман* [qoy üstine boztorǵay žumïrtqalaǵan [uyalaǵan] zaman] *lit.* time when a skylark lays eggs on the sheep *fig.* peaceful time; prosperous life

(35) *Ит басын іркіт төгілген заман* [it basïn irkit tögilgen zaman] *lit.* time when sour milk is spilled on the dog's head *fig.* abundance; land of milk and honey

Table 1 shows the categories elaborated from the idioms related to time with examples and numbers. As it is seen from it, the biggest number of idioms was found to be denoting cycles and parameters of age (26 each); another group is represented by the category of life span (23), followed by idioms referring to passage of time (15), speed (12), and social events (6.)

The table does not include idioms with the word *заман* [zaman] 'a period of time' (6), idioms that relate to deictic reference of time (2), and idioms (2) that are given as examples of a link to space (see below).

Table 1 – Categorization of concepts of time in Kazakh idioms

Concepts	Number of idioms	Basic characteristic	Example
Cycles	26	Idioms refer to the dawn (7), to the noon (5), to the twilights (6), and the night (1). Idioms refer to winter (4), to spring (1) and autumn (2).	*Ала көбен* [ala köben] at dawn *Ала көлеңке* [ala köleṇke] twilight
Life span	23	Majority of idioms relate to the issue of death (16), others – to life (6) and birth (1).	*Қарасы өшу* [qarasï öšu] to die
Parameters of age	26	Idioms relate to infancy (1) and childhood (2), youth (12), and to the old age (8). Three idioms denote age in comparison to another one.	*Көген көз* [kögen köz] young, inexperienced Сүт кенже [süt kenže] the last child in the family
Speed	12	11 idioms denote a fast action, one idiom relates to a slow one.	*Ә дегеніше* [æ degenše] very fast
Passage of time	15	From/ since … (2) From … to … (3) During … (5) Till/ until … (5)	*Ала қыстай* [ala qÏstay] during the winter
Events	6	Idioms refer to rituals related to child's first steps (2), wedding (2) and funeral ceremonies (2).	*Жылын беру/ өткізу* [jılın beru/ ötkizu] to arrange a wake on the anniversary of death

Discussion

The present research also showed that time in Kazakh is lexically linked to space (Lakoff & Johnson, 1980; Boroditsky, 2000; 2001), for example, *өлі ара* [öli ara] *lit*. dead distance *fig*. at the end of month; *аяқ алыс* [ayaḳ alïs] *lit.* the length of the foot *fig.* the beginning of any activity, the first step. In the former example, the abstract domain of time (the end of the month) and concrete domain of space (the period when moon phase changes) are closely connected with each other; in the latter idiom the abstract domain of the beginning of an action is linked to the concrete domain of the legs' step. Both examples also demonstrate an anthropological background and natural character of their concrete domains. Actually, the idioms in Kazakh that refer to cyclical processes demonstrate the link between time and space as well.

Time in Kazakh idioms is presented as a deictic reference from the Moving Time perspective (Clark, 1973), when time is moving forward towards Ego, for example, *толайы келу* [tolayï kelu] *lit*. to come full f*ig*. time came, it is time for doing something; *күн туу* [kün tuu] *lit.* the sun/ the day is born *fig.* time/ a day when an opportunity to act freely, live, etc. has emerged. Though the latter example implies more a creative action rather than a motion; I found it possible to unite them into one category due to the fact that both of them refer to the ego's location. Moving Time metaphors could be explained by the general perception of time by Turks; time for them is fluid and endless, and it is dynamic in nature (Ayupov, 2012). Then, time moves, arrives, and creates while an individual just lives and fulfills his/ her everyday activities, i.e., keeps his/ her traditional way of living.

The present study confirmed the provision about the cyclical nature of time made by scholars who studied Turkic languages. According to L'vova et al. (1989), the cyclical feature of temporal reference can be explained by the belief of ancient Turks that there are no irreversible and finalized events; they are, in fact, repetitive, and nothing new happens in the world. This periodicity helps people to escape a feeling of hopelessness, and endues them with a sense of eternity and optimism. There is no explicit opposition of life to death; life is perceived as a state of being which is a continuation of non-being, after life a human returns to his initial state – to non-being; thus, life and death turn out to be just two manifestations of life – evident and non-evident ones.

The analysis of idioms also showed that Kazakhs distinguished certain periods in their life due to their importance – infancy, youth, and old age – this could be also justified by the cyclical character of world perception. As L'vova et al. state, «the non-dual character of worldview stipulated a perception of all significant processes as cyclical» (1989: 51). As Table 1 shows, the biggest prominence is given to the period of youth (12 idioms); moreover, young people were classified to those who became mature (6 idioms) and those who did not (6 idioms), for example, *мәйегі аузынан [аузы-мұрнынан] шығып отыр/ тұр* [mæyegi auzïnan auzï murnïnan šïgïp otïr tur] *lit.* the abomasum is out of one's mouth/ mouth and nose *fig.* a very young and inexperienced person; *ат жалын тартып міну* [at žalïn tartïp minu] *lit.* to get onto a horse by seizing the mane *fig.* to mature. Thus, such distinction between inexperienced and experienced young people shows how important it was for Kazakhs to get mature, to support their families, and to become full members of their communities.

The analysis of idioms showed a reference of time to certain events in the life of Kazakhs, which take place in definite periods; prominent events are inextricably linked to seven days, forty days, and one year. When a child is born, a special holiday is arranged on the seventh day to celebrate the event of placing the child into the cradle – *бесик той* [besik toy] *fig*. a cradle holiday. On the 40th day another ritual takes place – қырқынан шығару [qïrqïnan šïğaru] *fig*. to take out of 40 days – bathing the baby in the water where 40 drops of water from a silver tablespoon are added, and the first cut of hair and nails is performed. When the child starts walking (and it usually happens when he reaches one year), the ceremony of *тұсауын кесу* [tusauïn kesu] *lit.* to cut fetters on the legs *fig.* a tradition to cut the fetters on a toddler's legs takes place – when his legs are tied with a thin lace, which is then cut by an honorable person. A certain sequence of events (on the seventh day, on the 40th day, and one year) is arranged when a person dies. Such perception of the world counts for existence of certain rituals in the life of Kazakhs and their commitment to observe them throughout the ages. Time exists as a kind of quality attributed to a subject whose life being is limited and predetermined by the Tengri; this awareness puts an order into the Turks' life and sets stability and calmness, traditionalism and repetitiveness.

As the analysis of idioms showed, the passage of time is stipulated by certain natural processes and everyday activities, for example, *шай қайнатым уақыт ішінде/ арасында* [šay ḳaynatïm uaqït išinde/ arasïnda] *lit.* time until tea begins to boil *fig.* a short period of time. Also, in Kazakh there are

idioms related to horse breeding – *бие сауымдай уақыт/ мезет* [biye sauïm uaqït/ mezet] time between regular milking of a mare (appr. 30-40 minutes) *fig.* soon). The horse played a big role in the life of Kazakhs as a means of transportation and a source of food, and the activities related to horse breeding found their reflection in time denominations.

At the same time, in Kazakh time is not exactly defined; consequently, it has an approximated value. As it was noted by Kulmanov, Abduova and Ashenova ,«Kazakhs had no concept of «pure time» beyond the sensual value of time and beyond the natural and social process» (2016: 2267). The beginning or the end of any action has an indefinite status which obeys certain rituals of everyday activities: *жылқы жұсар кез* [žïlkï žusar kez] time for feeding horses in the morning; *бийе байлар кез* [biye baylar kez] fig. time to tie up the mare – time for giving special food and care to mares to receive more horse milk in spring, usually in May (two latter examples are taken from Sarbassova, 2015). The Kazakhs themselves do not perceive time measurement as an indefinite one; because of cyclicality, repetitiveness, and traditionalism of their activities, they intuitively set up the time for performing them. For them time has a stable and calm pace, and its certain periods are inextricably connected to their activities. A reference to an indefinite period of time bore a comic character, for example, the following expression was used as a joke – *ешкінің құйрығы көкке жеткенде, түйенің құйрығы жерге жеткенде* [eškiniŋ quyrïğï kökke žetkende tüyeniŋ quyrïğï žerge žetkende] *lit.* when the goat's tail reaches the sky, when the camel's tail reaches the earth *fig*. about an indefinite period of time which will never come.

As the analysis also showed, there is a positive connotation of the fast speed of an action; in its indirect estimation the approving assessment is revealed in some idioms, which can be explained by the fact that Kazakhs appreciated agility – the skill and ability to execute actions fast, e.g., *көзді ашып жұмғанша* [közdi ašıp jumġanša] *lit.* till one opens and closes eyes *fig.* in an instant, instantly. In the same way, Kazakhs appraised the quick reaction and wit demonstrated by performers (*akïns*) in a contest of improvising performers (*aitys*) singing under the accompaniment of a national musical instrument (*dombïra*).

The application of the word *заман* [zaman] 'period of time, epoch' bears both positive and negative meaning; the word denotes a prolonged period of time with certain connotational characteristics. Again, as the previous examples show, the outstandingness of the event in relation to everyday life activities – here, the unusualness of a certain period of time, even epoch – found its reflection in the marked representation by lexical means. As it was mentioned above, in idioms with a negative connotation *заман* [zaman] has an abstract, generalized notion of time period, and, vice versa, it has more concretized version in idioms with a positive meaning.

Conclusion

In the present research idioms, which have reference to time, were analyzed. A linguistic analysis of Kazakh idioms showed that time is conceptualized as a cyclical process where days turn into nights, and autumns turn into winters, etc. Also, a life span is traditionally divided into three phases: birth, life, and death; moreover, the latter is the mostly conceptualized notion. A perception of life as a cyclical process brought to the notion that events are predetermined, and the breaks in the chain of events were specifically paid attention to as salient ones. The analysis showed that concepts of time are represented through temporally situated events, which are culturally motivated, and also through the parameters of age which are ethnographically stipulated. Kazakhs marked certain moments that outstood from the routine of their life.

The analysis showed that there is a linguistic link between time and space, and that such metaphors originate from anthropological and natural background. The belief in Tengri (the God/ the Heavens) and worship of nature at Turks determine their way of perception of the surrounding world and the way their perception found its reflection in their languages. The given examples also indicate the presence of a deictic reference (Clark, 1973) in Kazakh idioms, when Time moves towards Ego, and not vice versa.

On the whole, it could be stated that Time in Kazakh idioms is conceptualized as a geophysical, organic, social, and, somatic phenomenon:

1. The abstract domain of time in Kazakh is linked to the concrete domain of space.

2. There is a specific attention to certain periods of time (e.g. maturity and death, dawn and twilights).

3. Time in Kazakh idioms is conceptualized as CYCLICAL PROCESS, LIFE SPAN, PARAMETERS OF AGE, SPEED INDICATION, PASSAGE OF TIME, and SOCIAL EVENTS.

The present research is an initial attempt to study the issue of time conceptualization in the Kazakh language, and further research is needed to get its deeper understanding.

References

Ayupov, N. G. (2012). Tengrizm kak otkrytoe mirovozzrenie [Tengriism as an open worldview]. Almaty: Kie, 256 p. (In Russian)

Bekturov, Sh. K. (2006). Kazak tili [The Kazakh language]. Almaty: Atamura, 719 p. (In Kazakh)

Belger, G. (2015). Kazakhskoe slovo: Esse [The Kazakh word: An essay]. Almaty: Ilgerilik, 288 p. (In Russian)

Boroditsky, L. (2000). Metaphoric Structuring: Understanding time through spatial metaphors. Cognition 75(1), 1–28.

Boroditsky, L. (2001). Does language shape thought? English and Mandarin speakers' conceptions of time. Cognitive Psychology 43(1), 1–22.

Clark, H. (1973). Space, time, semantics, and the child. In T.Moore (ed.) Cognitive Development and the Acquisition of Language, 27-63. New, York, NY: Academic Press.

Dmitryuk, S. V. (2001). Etnokul'turnaya spetsifika obraza vremeni v yazykovom soznanii russkih, kazahov i angličan [Ethnocultural specifics of the image of time in the consciousness of the Russians, the Kazakhs and the English]. [Kandidat of Sciences dissertation, Russian Academy of Sciences, Moscow.], 193 p. (In Russian)

Duffy, S. (2015). The metaphoric representation of time: A cognitive linguistic perspective. [Ph.D. dissertation, Northumbria University, Newcastle.], 272 p.

Ellen, R. (2016). The cultural cognition of time: Some anthropological perspectives. In B. Lewandowska-Tomaszcyk (Ed.). Conceptualizations of time (pp. 125-149). Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing House.

Evans, V. (2013). Language and time: A cognitive linguistics approach. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 266 p.

Fuhrman, O., McCormick, K., Chen, E., Jiang, H., Shu, D., Mao, Sh. & Boroditsky, L. (2011). How linguistic and cultural forces shape conceptions of time: English and Mandarin time in 3D. Cognitive Science, 35, 1305-1328.

Janabekova, A. (2012). Qazaq tilindegi funktsionaldi-semantikalïq temporaldïq qategoriyasï [The functional-semantic temporal category in the Kazakh language]. Almaty: Eltanïm, 154 p. (In Kazakh)

Janda, L. (2002). The conceptualization of events and their relationship to time in Russian. The Slavic and East European Language Resource Center, 2, 1-10.

Jaszczolt K.M. (2009). Representing time: An essay on temporality as modality. Oxford: Oxford University Press, 192 p.

Kazakh adebi tilinin sözdigi [A dictionary of Kazakh literary language]. A. Iskakov & N.Uali (Eds.). Almaty, 2011.

Kenesbayev, I. (1977). A dictionary of phraseological units of the Kazakh language. Almaty: Galïm, 712 p.

Kerimbekova, B. D. (2016). Kazakh poeziyasindagi 'zaman' zhane 'uakit' kontseptilerinin beynelenui [The image of concepts 'period' and 'time' in Kazakh poetry]. KazNU Bulletin. Philology series 3(161), 132-138. (In Kazakh)

Klyashtorniy, S. G. (1964). Drevnetyurkskie runičeskie pamyatniki [Ancient Turkic runic manuscripts]. Moscow: Nauka, 214 p. (In Russian)

Kozhakhmetova, H. K., Zhaissakova, R. E. & Kozhakhmetova, Sh. O. (1988). Kazaksha-oryssha frazeologiyalyk sözdik [Kazakh-Russian phraseological dictionary]. Almaty: Mektep, 224 p.

Kranjec, A. (2006). Extending spatial of reference to temporal concepts. Proceedings of the 28th Annual Conference of the Cognitive Science Society, 447-452.

Kulmanov, K. S., Abduova, B. S. & Ashenova, A. T. (2016). Time worldview of the Kazakh people. The Social Sciences 11(9), 2266-2272.

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. Chicago & London: The University of Chicago Press, 192 p.

L'vova, E. L., Oktyabr'skaya, I. V., Sagalaev, A. M. & Usmanova, M. S. (1989). Traditsionnoe mirovozrenie tyurkov Yužnoi Sibiri [Traditional worldview of Turks of South Siberia]. Novosibirsk: Nauka, 243 p. (In Russian)

Moore, K. E. (2000). Spatial experience and temporal metaphors in Wolof: Point of view, conceptual mapping and linguistic practice. Doctoral dissertation, University of California, Berkley, 439 p.

Moore, K. E. (2006). Space-to-time mappings and temporal concepts. Cognitive Linguistics, 17(2), 199-244.

Nunez, R. & Sweetser, E. (2006). With the future behind them: Convergent evidence from Aymara language and gesture in cross-linguistic comparison of spatial construals of time. Cognitive Science 30, 401-450.

Sarbassova, G. (2015). Language and identity in Kazakh horse culture. Bilig 75, 227-248.

Shaimerdinova, N. G. (2007). Kognitivnïe modeli drevnetyurkskih tekstov v russkih perevodah [Cognitive models of ancient Turkic texts in Russian translation]. Astana: Arman-PV, 176 p. (In Russian)

Sullivan, K. & Bui, L. Th. (2016). With the future coming up behind them: Evidence that Time approaches from behind in Vietnamese. Cognitive Linguistics 27(2), 1-29.

Zhaparbekova, S. A. (2004). Frazeologičeskie edinitsï vremennoy orientatsii v kazahskom, russkom i angliyskom yazykakh [Phraseological units of time orientation in the Kazakh, Russian, and English languages]. Bulletin of KazNU. Philological series 1(73), 133-135. (In Russian)

Zharkynbekova, Sh. K. (2004). Kody kul'tury v semantike tsvetokontseptov [Codes of culture in semantics of color concepts]. Bulletin of KazNU. Philological series 1(73), 92-95. (In Russian)

Әдебиеттер

Jaszczolt K.M. Representing time: An essay on temporality as modality. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 192 p.

Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники. – Москва: Наука, 1964. – 214 с.

Шаимердинова Н.Г. Когнитивные модели древнетюркских текстов в русских переводах. – Астана: Аман-ПВ, (2007). – 176 с.

Бектұров Ш.К. Қазақ тілі. – Алматы: Атанұра, 2006 – 719 б.

Бельгер Г. Казахское слово: Эссе. – Алматы: Илгерилик, 2015. – 288 с.

Duffy S. The metaphoric representation of time: A cognitive linguistic perspective. – Ph.D. dissertation – Northumbria University, Newcastle. – 2015. – 272 p.

Ellen R. The cultural cognition of time: Some anthropological perspectives // B. Lewandowska-Tomaszcyk (ed.). Conceptualizations of time. – Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing House, 2016. – С. 125-149.

Janda L. The conceptualization of events and their relationship to time in Russian // The Slavic and East European Language Resource Center. – 2002. – 2. – Pp. 1-10.

Clark H. Space, time, semantics, and the child // T.Moore (ed.) Cognitive Development and the Acquisition of Language. – New, York, NY: Academic Press, 1973. – Pp. 27-63.

Fuhrman O., McCormick K., Chen E. Jiang H., Shu D., Mao Sh., Boroditsky L. How linguistic and cultural forces shape conceptions of time: English and Mandarin time in 3D // Cognitive Science. – 2011. – 35. – Pp. 1305-1328.

Nunez R., Sweetser E. With the future behind them: Convergent evidence from Aymara language and gesture in cross-linguistic comparison of spatial construals of time // Cognitive Science. – 2006. – 30. – Pp. 401-450.

Sullivan K., Bui, L. Th. (2016). With the future coming up behind them: Evidence that Time approaches from behind in Vietnamese // Cognitive Linguistics. – 27(2) – Pp. 1-29.

Moore K.E. Spatial experience and temporal metaphors in Wolof: Point of view, conceptual mapping and linguistic practice. – Doctoral dissertation, University of California, Berkley, 2000. – 439 p.

Moore K.E. (2006). Space-to-time mappings and temporal concepts // Cognitive Linguistics. – 17(2). – Pp. 199-244.

Kranjec A. Extending spatial of reference to temporal concepts // Proceedings of the 28th Annual Conference of the Cognitive Science Society. – 2006. – Pp. 447-452.

Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. – Chicago & London: The University of Chicago Press, 1980. – 192 p.

Boroditsky L. Metaphoric Structuring: Understanding time through spatial metaphors // Cognition, 2000. – 75(1) – Pp. 1–28.

Boroditsky L. Does language shape thought? English and Mandarin speakers' conceptions of time // Cognitive Psychology. – 2001. – 43(1) – Pp. 1–22.

Evans V. Language and time: A cognitive linguistics approach. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2013. – 266 p.

Жаңабекова А. Қазақ тіліндегі функционалды семантикалық темпоралдық категориясы. – Алматы: Елтаным, 2012. – 154 б.

Керімбекова В.Д. Қазақ поэзиясындағы заман және уақыт концептілерінің бейнелуы // ҚазҰУ Хабаршы, филология сериясы. – 2016. – 3(161). – Б. 132-138.

Дмитрюк С.В. Этнокультурная специфика образа времени в языковом сознании русских, казахов и англичан. – Диссертация на соискание звания кандидата наук. – Российская академия наук. – Москва. – 2001. – 193 с.

Kulmanov K.S., Abduova B.S., Ashenova A.T. Time worldview of the Kazakh people // The Social Sciences. – 2016. – 11(9). – Pp. 2266-2272.

Жапарбекова С.А. Фразеологические единицы временной ориентации в казахском, русском и английском языках // Вестник КазНУ, серия филологическая. – 1(73), С. 133-135.

Жаркынбекова Ш.К. Коды культуры в семантике цветоконцептов // Вестник КазНУ, серия филологическая. – 2004. – 1(73). – С. 92-95.

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғалым, 1977. – 712 б. 27 Кожахметова Х.К., Жайсакова Р.Е., Кожахметова Ш.О. Казахско-русский фразеологический словарь. – Алматы: Мектеп, 1988. – 224 с.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – A. Iskakov, N. Uali (ред.). – Алматы. – 2011.

Аюпов Н. Г. Тенгризм как открытое мировоззрение. – Алматы: Кие, 2012. – 256 б.

Львова Е.Л., Октябрьская Е.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. – Новосибирск: Наука, 1989. – 243 с.

Sarbassova G. Language and identity in Kazakh horse culture // Bilig, 2015. – 75. – Pp. 227-248.

IRSTI 16.21.33

Abdurishid Yakup[1], Alkebaeva D.A.[2], Zaurbekova LZh.[3]

[1]Professor of Minzu University, China, Beijing
[2]Doctor of Philology, Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[3]2-year DoctoralStudent of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: yakup@bbaw.de, alkebaeva@mail.ru, liza91_1604@mail.ru

STYLISTIC CATEGORY OF ACCENTUATION IN ART TEXTS

This article addresses the concept of style and stylistic categories. In particular, it describes the stylistic category of accentuation. Stylistic accentuationcategories are found in all functional styles. Their functions in every style are considered. However, in the study and analysis of the stylistic accentuationcategories, it has become known that they exist in art texts as well. The stylistic categories of accentuation are conveyed not only through such linguistic unitsas intonation, word combinations, and sentences,but also through paragraphs and dialogues. Afterwards they turn into aphorisms. By analyzing works of art, the role of the stylistic category of accentuation and its importance in the text creation have become known.

Key words: style, stylistic connotation, stylistic accentuation category, art text.

Абдуришид Якуп[1], Алкебаева Д.А.[2], Заурбекова Л.Ж.[3]

[1]Минзу университетінің профессоры, Қытай, Пекин қ.
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің [2]профессоры,

ф. ғ. д., [3]2 курс докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: yakup@bbaw.de,alkebaeva@mail.ru, liza91_1604@mail.ru

Көркем мәтіндегі стилистикалық акценттік категория

Мақалада стиль және стилистикалық ұғымдар қарастырылады. Стилистикалық категориялар ішінде арнайы акценттік категорияны қарастыру мақсатқа алынды. Акценттік категориялар барлық функционалды стильдерде ұшырасады. Стилистикалық акценттік категориялардың әр стильдегі қызметі қарастырылады. Әсіресе көркем мәтіндердегі стилистикалық акценттік категориялар талданды. Сонымен қатар стилистикалық акценттік категория бір тілдік бірлік айналасында, интонация, сөз тіркесі, сөйлемдер арқылы ғана жасалмайды. Абзац, диалогтарда да кездеседі. Кейіннен тұрақты тіркестер мен афоризмдерге айналып кететіндігі анықталды. Көркем шығармаларды салыстыра талдап, мәтін түзуде стилистикалық акценттік категориялардың маңызы, стилистикалық сипаты ашылды.

Түйін сөздер: стиль, стилистикалық коннотация, стилистикалық акценттік категория, көркем мәтін.

Абдуришид Якуп[1], Алкебаева Д.А.[2], Заурбекова Л.Ж.[3]

[1]профессор университета Минзу, Китай, г. Пекин
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, д.ф.н., профессор, Казахстан, г. Алматы
[3]докторант II курса Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: yakup@bbaw.de,alkebaeva@mail.ru, liza91_1604@mail.ru

Стилистическая категория акцентности в художественном тексте

В статье рассматривается понятие стиля и стилистических категорий. В особенности описывается стилистическая категория акцентности. Стилистические акцентные категории встречаются во всех функциональных стилях. И рассматриваются его функции в каждом стиле. Однако, в ходе исследования и анализа стилистических категорий акцентности стало известно, что они существуют и в художественных текстах. Стилистические категории акцентности передаются не только через такие языковые единицы, как интонация, словосочетания, предложения, но и

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

через абзацы и диалоги. И в будущем превращаются в афоризмы. Анализируя художественные произведения, стала известна роль стилистических категорий акцентности и его значимость в создании текста.

Ключевые слова: стиль, стилистическая коннотация, стилистическая акцентная категория, художественный текст.

Introduction

Language is a system. Meanwhile, the system is a set of units which form a logical connection bya clearly defines type. The system in any language has three distinctive features: separability, integrality, and connectivity. These three features help styles get grouped, separated, and connected. The concept of style is polysemic. It is used in many branches of science, moreover, itacquiresdistinctly personal meaning. Style is anexclusive phenomenon. Its other definitions claim it to be considered as constant repetitions.

Stylistics,which consider style in detail, is known to be a new branch of linguistics. The cornerstone of modern stylistics can be traced back in antique poetics and rhetoric. The development of stylistics in the XVIII centuries was hugely influenced by Lomonosov's theory of the «Three Calm» and «Rhetoric» (1748).

The concept ofstylistics appeared in the works of German romanticists at the beginning of the XIX century. The aimto give stylistics scientific credence is observed in the work «Philosophy of Stylistics» by G. Spencer (1852) and H. Steinthal (1866). By virtue of the research by AN Veselovsky (Excerpts on the History of Epithet, 1895) and AA Potebnya historical stylistics laid its foundation. Stylistics in modern linguistic began its remembrances at works byCharles Bally (Traité de Stylistique Française (French Stylistics), 1909).

In Russia, in the 20s of the 20thcentury, stylistics was regarded as the backbone of the culture of speech. Nevertheless, stylistics as anindependent discipline in Russian linguisticswas scientifically justified by the conceptual ideas of VV Vinogradov (Vinogradov, 1963:150).

Stylistics, in its turn, is divided into general, individual, comparative, functional, coding and decoding stylistics.

General stylistics delves into the concept of style, functional styles, principles ofword usage, and suchlike categories common to all languages in broader terms. Individual stylistics examines the categories of a specific language. Comparative stylistics is oriented towards comparing and analyzing stylistic phenomena in a range of languages. Functional stylistics involves functional styles. In more exact terms, this type of stylisticsencapsulates linguistic units lying beyond the text.

A text means to be linguistic forms selected by a speaker according to his or her personal purpose. Coding stylistics is concerned with the idea of a person delivering the text, where as decoding stylisticsanalyzesaspects that affect the textrecipient.

In this way, stylistics is one of the branches of linguistics that looks into the functional styles and various expressive devices and phenomena of language.

We have mentioned that the concept of style, which is the studys ubject of stylistics,does have a myriad of definitions. In fact, the word «style» originates from Latin and means a tool for writing. Later, in connection with the change of its meaning, it was used as a writing technique and benchmark belonging tothe disciplines of rhetoric.

In everyday life, the word «style» is widely used. In Kazakh, «style»is used interchangeably with «fashion(able)». For example, stylish/fashionable clothes, furniture, caretc. At the same time, the Russian «стиль жизни» (the style of life) is perceived as a lifestyle of a particular group. There was a time when «стиляги» [stilyagi](meaning «style hunters», «hot dressers») was a prominent social group. Style can be good and bad, elevated, high, romantic, realistic, and classic. From this perspective, the word «style» first and foremostmeans'distinctiveness', 'selected'. For example, any person chooses certain linguistic unitsto express his or her words and thoughts. That is, the distinctive features of linguistic units depend on their purpose and the situation. In colloquial speech: – *Hey, buddy, what's the matter?* – can be used as – *Buddy, spell the matter out for me!*Likewise,the phrase «*I'm listening*» has other options like «*I'm all ears*», «*Yes, you have my undivided attention*» and «*You have my attention*». These phrases are selected directly depending on the situation and speaker's level of education, adherence to speech etiquette, andtarget addressee of the speech. Even speaker's voice rhythm andtonechangesrefers to an individual style.

The concept of style is not the only matter that stylistics covers; it is a science covering:

1. Expressive linguistic units;

2. Several synonymic chains and devices expressing one and the same idea;

3. Different emotional tones and speech forms in language;

4. System of stylistic devices;

5. Author's individual style and so on.

Nowadays, linguists use the term «style» in the sense of functional style. The functional style is linguistic unitsactively usedas variations of linguistic units in specific circumstances. Styles are a linguistic phenomenon, but theytend to evolve under the influence of extralinguistic factors. The style is a great contributor to the implementation of certain language services (communication, information, impacting). «Style is an outside appearance of the workcontent, which is manifested in all lexical, syntactic, genre-and-composition and other levels of an art text» – researcher B.Sh. Baymusaeva (Baymusaeva, 1994:14) defines. In the art work, style is not about original tone and color of certain words, but about interrelation between texts.

Style demonstrates the uniqueness of author's creativity along with consistency and integrity of the internal content of the work. Each style can perform all three language functions, but one or two of them are the primary ones. Furthermore, in specificlinguistic situations,the function of style is particularly visible. Five styles (colloquial, publicist, scientific, art, official-and business)of which we have knowledgeuse all linguistic units. While some linguistic units can be used in one and only style. For instance, the idiom *(to) sow the seeds of discord* is typical of the literary style only.

In stylistic devices (resources), style appear as a set of monosemantic linguistic units. Any linguistic unit is a stylistic device. Stylistic devices are directly related to synonymity (lexic, grammatical, word-formation). Apart from synonymity,stylistics also includes stylistic figures and tropes.If the change of word'smeaning stylistically is intrinsic to tropes in order to have an exceptional effect when speaking, then stylistic figures represent the correct combination of words.

Stylistic colouring(stylistic connotation) is a phenomenon involving all linguistic units: morpheme, word-formation, vocabulary, morphology, and syntax.

Connotation, being a stylistics category of expressive evaluation, is the main way to form a stylistic normative. The fact that the main descriptors of connotation is the ability to derive additional meaningfrom denotative meaning supposes emotional and expressive evaluation. Researchers refer as main descriptors of connotation coming out from different situations the following:

Situational-psychological: generating ironic laughter, euphemistic (in compulsive meaning);

Social-linguistic: slang types (in colloquial-speach, in literary language);

Newly emerged connotations in culture science.

Researchers highlight that the original denotationmeaning of some endings also changes to connotation meaning. As a result of such scientific opinions, it can be said that in every style, stylistic connotations can be encountered in endings, word combinations, and sentences.

Stylistic connotation is expressive and stylistic qualitiesused in addition to material-logical and grammatical meanings;it is a manifestation of stylistic connotation. There are many types that determine the nature of stylistic connotation amongst main concepts and categories of stylistics.

The use of stylistic tone and stylistic normative reflecting the properties of stylistic connotation is a natural phenomenon. If the manifestation of connotation in individual linguistic units undoubtedlydepends on itsnatural strength and depth, its main function results in stylistic manner and pragmatic purpose. Stylistic colouring is an extra meaning of a word that gives a unique stylistic effect beyond the context. The stylistic colouringof polysemouslinguistic units announces not only material-logical nature, but stylistic technique that adds extra meaning clearly shows a pragmatic «action» in the latent meaning of the word.

Stylistic colouring can be seen not only through expressive-emotional connotation, but also via various extalinguistic factors. More precisely, the scope of relationship, features of functional styles, genre types, content and form of speech, as well as communication between the addresser and the addressee, author's attention to the matter and phenomenon can bear its features (Alkebaeva, 2014:31)

Stylistic connotations can be emotional-expressive (evaluative) and functional-stylistical.

Emotional-expressive connotations are caused as a result of personalview and attitude toward a particular matter. It is seen in all areas of linguistics and all types of styles. However, it is widely reflected in lexical units. For example, *Жәке [Zhake – diminutive for most names in Kazakh beginning with Zh], Бәке [Bake -diminutive for most names in Kazakh beginning with B], үйшік [úıshik – a shack], көлшік [kólshik – a puddle], ақсаусақ [aqsaýsaq–a kid-glove], есерсоқ [esersoq – a madcap], байсымақ [baısymaq–a new-rich]* etc. are based on generally acceptedviewpointrelated to people and matters. At

the same time, the pragmatic value is exceptionally evident in emotional-expressive connotations. Stylistic connotations have a great role in delivering addresser's message. A fine example of this is the word-of-mouthphrase «*көшпелі қазақ*» («*nomadic Kazakh*») or «*көпшелі өмір сүру салты*» («*nomadic life style*»)dating from ancient times. This concept is used in publicistic, colloquial, literary, and scientific styles. There are a plenty of essaysand historical data about nomadic lifestyle. According to historical evidence, the order implying the change from nomadic to sedentary lifestyle in the Kazakh land was issued in 1924. This is a historical fact. Whilst in today's everyday life it iswidely known that the phrase «*We are nomadic Kazakh after all*» is used quite often in a sarcastic manner. Notwithstanding that centuries had gone by sincethe Kazakhschanged to a settled way of life, if any person moves from one place to another, people often say «*What can we do?We are Nomads after all*.» This historic conceptis gradually being replaced by a*rolling-stone lifestyle*. The flow of time and changes in the political and social situation are replacing the *nomadic life* to the *rolling-stone life*making everyone to move often or be unwilling to settle down in one place. That is to say, the expressive connotations may change over time. They create a variety of word combinations and linguistic units around a concept.

Functional-stylystical connotations are reflected in the linguistic units used only in a specific social environment. Often, scientific and literary styles prevail.

Apart from concepts such as stylistic connotations and devices,stylistics also includes stylistical (functional, semantic-stylistical)categories. Stylistical categories are divided into evaluation, accentuation, hypothesis, dialog, author's image, text category etc. Among them,we are going to settle upon stylistic accentuation category.

The stylistic accentuation category requires attention in terms of **meaning of linguistic units; it**-demonstratesto the addressee the reliability of author's vision, thereby ensuring that the recipient and the listener have a common understanding. The addresser convinces the listener of the truth to his or her main textual information. (Alkebaeva, 2014:37)

The stylistic accentuation category is a semantic-stylistical category that expresses certain fragments of text and speech as the most important ones. The accentuation is also reflected in the speaker'sspeech. The addresser determines the important components of his or her speech through the stylistic accentuation category and helps the addressee to perceive the speech subjectively and objectively.

Units showcasing the stylistic accentuation category (accentuators): logical accent, lexical-semantic strengthening words (*primarily, importantly, extremely, specifically, firstly*), intensifiers (*too,too much, only*), comparative degree of qualitative adjectives (*better, stronger*), modal words (*required, needed, obligatory*). Besides,the stylistic accentuation is ensured byfigurative-sense-words and metaphors. *For example, «Poor man.... May he rest in peace.Only Creator knows when to end his servant's life…He had to have been a little younger than me*.

First of all, the mother sitting there cannot speak Kazakh, on the contrary, she's not to blame.

Suddenly, (he) took it to such a strong and high pitch, then stopped, and letthe dombra speak again.

Thereis treasure underthisground. In our Kazakhstan, there are very rare elements. So many precious stones! Pearls, corals, marbles, sapphires, diamonds – everything you need»(«Guests» by T. Abdikov)

«At the back ofOskemen, on the right side of Bukhtarma, there isworld-known Altay. From the sunny side of that Altay, towards Mecca, rushes down wards roaring Kurshim to flow into Irtysh.

Mamyrbai's Aqbilek, Aqbilek – his young child, his Sun and Moon, his beautiful daughter–in her flowy white dress, jingling golden earrings and silver hair pendants brought homeher red and green blankets dusted off» (Aimauytov, http://www.iref.kz/zh-sipbek-aymauyitov-a-bilek-romanyi-tolyi-n-s-a/)

«Tortai exceptionally loved me among others. ***He had been all over.***

Unlike us, his specific trait ***was reading books-****from morning to night. Tortai, who indiscriminnately read every book that came into his hands, was our Mr. Know-It-All, our wise man we listened to in wide-mouthed astonishment.»*(Bokei, http://sauap.org/wp-content)

Stylistic accentuation categories are found in all functional styles. However, it is manifested in each style uniquely. It is shown in the scientific style with the above-mentioned syntactic devices, in the publicistic, art-literary style – neutral accentuators, whilst intonational accents are important in colloquial speech. For instance, in science articles, the focus on the particular issueis felt throughpunctuationshowing intonation.This stylistic accentuation category is seen even inarticle or essay headings. A sentence or a paragraph with the stylistic accentuation category may turn into an entire aphorism. *«For Abay,without doubt,the first man of this makein the Kazakh land isDulat.*

Social sorrow in Dulat is a new state, a new spirit, that has never been in the Kazakh mindset.

Grief in Abay starts with a man.»(«Abay and Dulat»by Tursynzhan Shapay)

«Those who first practiced Abay studiesisthe Kazakh intellectual class at the beginning of the XX century.» («Alash and Abai» by U. Abdimanuly)

«Makhambet Otemisuly is a man who fought for freedom and equality of the Kazakh people to the last drop of his blood with his spear and sublime liberation poetry,and a warrior, a poet who even sacrificed his own lifein this fight» (from the article «Revelation about Makhambet Otemisuly»)

The stylistic accentuation category is a set of accentuators that grouped for the purpose of delivering to the addressee text categories in the form of one-levellinguistic units which areimportant in terms of meaning. A text which is created usingthe stylistic accentuation category helps to adjust the relationship between the author and the addressee and to have the author's concept adequately perceived by the addressee. The addresser can communicate his or her intent to the addressee through accentuators, thereby demonstrating the novelty and relevance of the information provided. Stylistic accentuation categories differ in each style. In the science style, stylistic accentuation categories are made on the basis oflexical linguistic units and phrases with the exclamation markaimed at drawing the attention of addressee. Accentuation categories in science texts amplify clarification, reinforcement, evaluation, and comparison value. Clarification is often shown by lexical-grammatical and syntactic accentuators (link-words, nouns, parenthetical words). For example: *Changes in the weather are dependent on specific developments occurring in the atmosphere. Namely, the inclination of the earth axis totheorbital plane and its rotation around the Sun cause the change of seasons.* (From textbook)

Under the sea,lightnings have increased;flashes have increased. These lightnings show all the fishes the direction and the path of the great journey. (From textbook)

The clarification valueof the stylistic accentuation category is often found in science texts. They use link-words like *but, however, and, in this regard, nevertheless* to deliver the importance of issues and news givento the readerin science texts.

The reinforcement value of the stylistic accentuation category is expressed by lexical-grammatical accentuators like *very, particularly, especially, extremely, (the) most, -est*. For example: *Babylon was the most famous and largest city in Asia. Merchants brought goods from all over the worldthere.* (From textbook)

Also, the reinforcement value of the stylistic accentuation category is shown by syntax and graphic symbols (italics, quotation marks and brackets in a sentence, underlining and semantic stress). *«A text telling the story in the sequence of events is called a narrative. These sentences mean action.»*(From textbook)

The values of the above-mentioned stylistic accentuation category are presented in the works by Professor D.Alkebaeva as microfields of accentuation categories in the science style. They include: evidencing, clarification, evaluation, category, activity etc. (Alkebaeva, 2014:38)

Experiment

Stylistic accentuation categories are clearly reflected in the texts of science style. However, they can be spotted in art texts too. In this regard, the story by the famous writer Oralkhan Bokey «The Tractor Man of a Graduate Girl» and the story by Mukhtar Anarbek «The Fate of a Beautiful Girl» were analyzed. The first story is about 10 to 11 pages. The latter is about 15 pages long. The title of both authors' stories has the stylistic accentuation category. Even without knowing the plot, the reader takes notice ofwor combinations like «Graduate Girl» and «Beautiful Girl» and immediately recognizes that further events willdefinitely develop around them.

There are many examples of stylistic accentuation in the story by Oralkhan Bokey. The story is understandableto the addressee and written in an easy-to-readmanner. The writer advantageouslyused the stylistic accentuation category to 'unpack' concepts like*life, sadness, love, goodness, loyal person, and world*. «*In my opinion*, *he is not a bad guy excepting hisslight selfishness*.

– Why shouldweexcept his selfishness? – Kalkash said raising her voice like she received an answer. – «Ourbiggest mistake is to ignore his biggest flaw. I think he's the worst guy.»

« – Sadness?... Sadness… I believe it's the opposite of joy.

«In my opinion, sadness is a companion of joy or it can be said even its spouse. It warns against wrong action and silly mistakes. I never thought that it would havesuch a power. «

«It's not peoplemaking us toadmit mistakes, but time.»

«I dream of stealing you away of Almaty in a white horse-drawn white sledge whirling-up sky-highthe powder of that white world.»

«Please tell me, – she said in a low voice, -have you ever loved someone?

– No.

– Lucky you.»

«Is life about tirelessly pushing on? No-no, life is aboutdiving into the memories of the pastonce in a while. Yesterday is tomorrow.»

«There are so many good people among us. Alas, we overlook them; we ignore them even knowing they are good.»

«I wasn't wrong, you are loyal, that is why you may often have had a bad luck... Let's sleep.»

In «The Fate of a Beautiful Girl»by Mukhtar Anarbek,we have found a lot of examples related to the stylistic accentuation category. The author effectively used the stylistic accentuation category to describe the girl's appearance and her inner thoughts. Stylistic connotations prevail over the stylistic accentuation category.

«No matter what you say, but summer is summer; a ray of the blazing Sun,sharp like a sword blade, passes straight ahead through the palm-like leaves of a tree to plunge into your head.»»Indeed, your hero from Qarqara has sweated so much that his shoulders look like a pair of shovels. Anyway, he is from Arqa with cold summersand long winters;since arrival his stuggles tocope with the glazing heat of Almaty.» Generally, all university-entering students are day-dreamers, aren't they? To be honest, I have a daydream too. I was scared to death to be recognized by them. But, lucky for me, thelovers pretended not noticing us, even if they did, and stepped into the darkness kingdom, and suddenly disappeared. However, their ringing voices were still heard. «They are not shy like we are…»»In the arms of mountain peaks with their nose in the air and their shoulders exposed for sun strokes, I, like a brave-heart who managed to pick an edelweiss, kissed a nymph-like girl for the first time in my life. It was my first love.»In very deed, everyone was interested to know which one of us was the happy one. I want to safekeepthe beautiful girlhood image of her.» Rest in peace, Raikhan! I dedicate this note to you. Now, you will live forever! ... Many years lined-up like caravans have passed. I tried to forget everything. I got married. However, it is impossible to forget Raikhan, who gave me the gift of first childhood love. «The fair-skinned onein the middle of a group of girls looking like many-colored spring flowers especially caught my eye.» (Mukhtar Anarbek, https://adebiportal.kz/kz/blogs/view/2267)

Findings and discussion

The stylistic accentuation categories are encountered in the analyzed works of art. The age difference between Oralkhan Bokey and Mukhtar Anarbek is approximately 24 years. For example, «The Tractor Man of a Graduate Girl» describes the 1971s, while «The Fate of a Beautiful Girl» refers to 1985-86. Two different social and political situations, the fate of two different girls were able to be the leading idea of those works. The style of both authors is different too. Oralkhan Bokey gravitate towards predominantly philosophical reflexion, while Mukhtar Anarbek's novel is full of lyrical melismate and descriptions. The only reason for this is that Oralkhan wrote his work when he was about thirty, and Mukhtar Anarbek's did the same at his 18-20. Both authors made their stories lightweight and impressive for the addressee. Oralkhan used stylistic accentuation categoriesmore efficiently than the second author to deliver a few vital and philosophical concepts. The master of the word tells the whole story from the moment of entering girl's tiny room. The story is told through a dialogue between two people. The reader is excited with the story line. Itleaves the impression of finding the key to a mystery, a secret, and completely reveals the characters' inner world.

In conveying stylistic accentuation categories, Oralkhan Bokey usedllinguistic units like *too, (to) turn out to be, mean, such*. The concepts of time, white world, sadness, selfishness, misery, life, loyaltyaregiven based on the stylistic accentuation category.

Stylistic accentuation categories are created using address (*In my opinion*), amplification adverbs (*too, very special*), demonstrative pronouns (*that*), question mark, multiple dots, dashes, modal words (*it turned out to be*). There are many stylistic accentuation categories in the dialogues between two characters.

At the same time, the story by Mukhtar Anarbek narrates feelings of the character and her attitude to other people around her based on a beautiful storyline. Apart from stylistic accentuation categories, there are a lot of stylistic connotations. There is no hidden motive. Only impressive narration of youth and student days inspired by the array of feelings. Thecommon thread for both stories is eternal love thatmakes the world go around. The first story is about neglected love and the other is about lovers parted by the twists of fate. In both stories, the char-

acters are regrettable: one sees love divine and the other turns his love into the never-dyingfirst childhood love.

The stylistic accentuation categories in the story are noticeable through*however, such, indeed, in fact, it turned out to be, special, that, this*lexical linguistic units. The author used childhood love, a happy person, daydreamer studentto highlight stylistic accentuation categoryfor the reader.

Conclusion

Like other branches of linguistics, stylistics also has its own categories. Stylistic categories are not fully studied at the required level and still require research. This article deals with stylistic accentuation categories. Stylistic accentuation categories have been proven to be found in all functional styles. Stylistic accentuation categories require attention from meaning perspective of linguistic units; they show the addressee the reliability of author's vision, thereby ensuring that the recipient and the listener have a common understanding.

The stylistic accentuation categories are created in each style through their peculiar stylistic linguistic units. In addition, the stylistic accentuation categoriesgiven vialinguistic units perform different functions in every single style. But it was found that lexical linguistic units are important in all styles.

The microfields and theory of the stylistic accentuation categories are disclosed around the science style. Science texts were widely analyzed. However, in the analysis of art works,it has been proved that the stylistic accentuation category is encounterable. Stylistic accentuation categories in art texts are made by elements of lexical language, such as amplification adverbs, address, modal words, and punctuation. They are especially frequent in dialogues and paragraphs. In summary, it may be claimed that stylistic categories play an important role in creating arttexts. The author ensures a complete connection between the reader, the addressee and the addresser. The stylistic accentuation category plays an important role in determining the core of ideas and thoughts.

Әдебиеттер

Виноградов В.В. Сюжет и стиль: Сравнительно-историческое исследование – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 192 с.
Баймусаева Б.Ш. Проблема воссоздания стиля: я-я. – Казахстан: Алматы, 1994. – 149 с.
Алкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастилистикасы – Казахстан: Алматы, 2014. – 245 с.
Алкебаева Д. Сөз мәдениеті: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014.-214 с
Аймауытов Ж. Ақбілек. роман /http://www.iref.kz/zh-sipbek-aymauyitov-a-bilek-romanyi-tolyi-n-s-a/
Оралхан Бокей Тортай мінер ақ боз ат /http://sauap.org/wp-content
Таюпова О.И. Аспекты изучения художественного текста: статья. – Россия: Башкирстан, 2013. – 493-497 с.
Оралхан Бокей. – Алматы: «Эль-Шежире», – 2013. – 384 с.
Мухтар Анарбек. Әдемі қыздың тағдыры /https://adebiportal.kz/kz/blogs/view/2267
Щербакова И.В. Художественный текст как предмет исследования статья –Россия: РГСТУ, 2015

References

Alkebaeva D. (2014) Qazaq tilinin pragmastilistikasi: oqylyq [Pragmastilistic of the Kazakh language]. – Qazaqstan: Almaty, 245 p. (in Kazakh)
Alkebaeva D. (2014) Soz madeniety: oku kyraly [Culture of speech]. – Almaty: Kazakh Universiteti, 214 p. (In Kazakh)
Baymysaeva B.Sh. (1994) Problema vossozdaniya stilya: dis-ya [Problem of recreating style]. – Qazaqstan: Almaty, 149 p. (in Russian)
J.Aimauytov Aqbilek [novel Aqbilek] /http://www.iref.kz/zh-sipbek-aymauyitov-a-bilek-romanyi-tolyi-n-s-a/ (In Kazakh)
Mukhtar Anarbek Ademi qyzdyn tagdyry povest [story The fate of a beautiful girl] https://adebiportal.kz/kz/blogs/view/2267 (in Kazakh)
Oralhan Bokei. (2013) – Almaty: «El-shejire», 384 p.(in Kazakh)
Oralhan Bokei (2013) Tortai miner ak boz at [story Tortai miner ak boz at] /http://sauap.org/wp-content (in Kazakh)
Tayupova O.I. (2013) Aspekty izycheniya hydojestvennogo teksta: statia [Aspects of the study of litrery text]. – Rossia: Bashqyrstan, 493-497 p.(in Russian)
Vinogradov V.V. (1963) Siyjet i stil: sravnitelno-istiricheskaia issledovanie [Plot and style: comparative historical study]- M. : Izd – AN SSSR, – 192 p.(in Russian)
Sherbakova I.V.(2015) Hudojestvennyi tekst kaka predmet issledovania: statia [Artistic text as a subject of study]. – Rossia: RGSTU .(in Russian)

IRSTI 16.01.11

Aimagambetova M.M.[1], Koc K.[2],

[1]PhD, A/Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakshtan, Almaty,
[2]PhD, A/Professor of Mugla Sitki Kocman University, Turkey, Mugla,
e-mail: aimagambetovamalika@gmail.com, kenankoc2030@hotmail.com

HEADLINE AS A COMPONENT OF PUBLICISTIC TEXT

The headline of a newspaper article or news site is the leading component of a text, which takes a strong position by naming it, giving initial information about it, attracting the attention of a potential reader, recruiting it and encouraging them to refer to the entire text. The expressive possibilities of the headline as a semiotic unit are numerous, it can be used all the resources of expressive speech. It is one of the means of attracting attention to the published material. It is not only precedes the article, carries some information about the content of the material, but also reports on the meaning, nature and importance of the events.

Key words: headline, article, news site, the phraseological unit, transformation.

Аймағамбетова М.М.[1], Коч К.[2],

[1] әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, PhD, Қазақстан, Алматы қ.,
[2] Мұғла Сытқы Кочман Университетінің доценті, ф. ғ. д., Түркия, Мұғла қ.,
e-mail: aimagambetovamalika@gmail.com, kenankoc2030@hotmail.com

Тақырып – публицистикалық мәтіннің құрамдас бөлігі

Газет мақаласы мен жаңалықтар сайтының тақырыбы дегеніміз – оқырман мен көрерменге алғашқы ақпарат беріп, назарын аударып, толық мәтінді оқуға шақырып тұратын, мықты позициясы бар негізгі мәтіннің басты құрамдас бөлігі. Тақырып мәнерлілігінің семиотикалық бірлік ретіндегі мүмкіндіктері кең болғандықтан, мұнда мәнерлеп сөйлеудің барлық ресурстары қолданылады. Тақырып – жарияланатын мақалаға назар аудартудың бірден-бір жолы. Ол мақаланың негізгі мазмұны туралы ескертіп қана қоймай, ондағы оқиғаның мағынасы, сипаты мен мәні туралы да ақпарат береді.

Түйін сөздер: тақырыпша, мақала, жаңалықтар сайты, фразеологизм, трансформация.

Аймагамбетова М.М.[1], Коч К.[2],

[1]PhD, доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[2]д.ф.н. доцент Мугла Сыткы Кочман Университет, Турция, г. Мугла,
e-mail: aimagambetovamalika@gmail.com, kenankoc2030@hotmail.com

Заголовок как компонент публицистического текста

Заголовок газетной статьи или новостного сайта – это ведущий компонент текста, который занимает сильную позицию, называя его, давая первоначальную информацию о нем, привлекая внимание потенциального читателя, вербуя его и побуждая обратиться ко всему тексту. Выразительные возможности заголовка как семиотической единицы многочисленны, в нем могут быть использованы все ресурсы выразительной речи. Он является одним из средств привлечения внимания к публикуемому материалу. Он не только предваряет статью, несёт некоторую информацию о содержании материала, но и сообщает о значении, характере и степени важности событий.

Ключевые слова: заголовок, статья, новостной сайт, фразеологизм, трансформация.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Introduction

Currently, the media are so firmly established in life that they have become a powerful means of influencing the human mind, and, accordingly, on the further outlook and behavior of people. Being dynamic in its essence, the language of mass media most quickly reacts to all changes in the society, reflecting the state of public consciousness, influencing its formation and development.

Exposure to non-fiction text in the recipient and ways to attract the reader's attention has always aroused great interest not only linguists, but also philosophers, psychologists, journalists (Zh. Amanbaeva, Z.D. Blaskowski, E.V. Gorin, T.P. Zorina, L.G., Kayda, V.G. Kostomarov, E.A. Lazareva, A.S. Podchasov, N.In. Rachuk, B.H. Raimbekova, S.K. Roshchin, G.Y. Solganik, A.V. Tulle, M.J. Adams, N. Bagnall, A. Bell, etc.).

The modern journalistic text based on the «pyramid principle». Events in the text unfold from the result, the event, its final scene to the causes and origins of what happened. Consequently, the reader descends from the most important information (problems) to less vivid facts and pays attention to the most important elements of the text. At the same time, you can interrupt reading at any time, since the main idea of the article is already familiar to the reader thanks to the title of the article, which contains its main meaning.

Mandatory parts of the newspaper article are the title, subtitle, introduction (lead), main part and conclusion. A lead is the paragraph that precedes the news and contains answers to the most important questions, which often highlighted in bold, becoming the most visible component of the article (Amzin. http://alex-alex.ru). If the task of the headline is to attract the reader, the function of the lead is to keep his attention.

Experiment and discussion

The headline is a complex structural and semantic whole that includes semantic, emotional, psychological and social aspects. In the scientific literature on headings, there are different views on the interpretation of the term «headline». This is works of A.E. Dolgireva, T.V. Vasilyeva, E.B. Barannikova, Z.Y. Krasnevskyi and others.

In this paper, the choice made in favor of the term «headline». We came to this choice because of the analysis of the relevant literature and our own observations on the features of the headlines and their functions.

Despite the fact that the language of the newspaper became the object of study of linguists in the 20s of XX century, only in 60-70s scientists turned to the problem of the headline. The study of the problem of headings was mainly due to their syntactic and stylistic features; in the 80s, linguists were studying the connection of the headline with the beginning and ending - the foregrounding elements of the structure of the text. At the same time, special attention paid both to the language features of the newspaper and to extra linguistic factors (political orientation, readership, etc.).

In recent years, much attention paid to the study of the headline as a precedent phenomenon. «Precedent texts as stable nominative-emotive components in pre-speech readiness» (Karaulov, 2003: 220) are widely used in the process of creating journalistic text and headers (E.A. Zhuravleva, E.A. Zemskaya, J.D. Kaparova, S.I. Kuzminsky, E.A. Nakhimova, G.G. Slyshkin, E.P. Chernogorodova).

From the reader today requires the ability to relate the text to another text. As noted by S.A. Sabitova: «more and more often in the language of the media of the Republic of Kazakhstan there are language forms, followed by a kind of «text trail», which accompanies all of their usages. To understand them, of course, native speakers need appropriate cultural experience. Without knowledge of what is the essence of this «trail», information for the addressee is not available in whole or in part, since the use of precedent texts in oral and written speech implement the process of reviving the accumulated cultural baggage». The headline, in particular, is a kind of «relay», by means of which the author is able to turn on or turn off the imagination and interest of the reader, to actualize his knowledge. In this precedent texts help journalist.

Among the scientists who considered the headlines from a semantic point of view and their functioning, there were three approaches:

Approach 1. A headline is a self-contained unit that is detached from the text and only points to it.

Foreign linguists analyze the headline in isolation from the text, i.e. as an independent phenomenon. E. Agricola distinguishes «the headline of the text» and «the text itself», considering them two separate, independent from each other units, which are «paraphrases» of each other (Agricola, 1979: 21). R. Ernst in his work distinguishes the headline as «a separate text, which has different functions, is allocated a certain font and is separated from the rest of the text» (Ernst, 2005: 4). Headings are similar to those types of language expression that occur in catalogs, dictionaries, telegrams, etc.

Approach 2. Headline is an integral element of the text, and connected with it in the structural and semantic meaning.

O.P. Semenets in the study on the analysis of the language newspaper gives the headline as «an integral part of a newspaper article, where a journalist takes into account the main text categories» (Semenets, 2004: 15-17). M.A. Stepanov considers it as «a special tool for extracting themes and sub-topics, topics from the text» (Stepanova, 2006: 60).

According to D.E. Rosental, the headline in the newspaper, in contrast to the names of radio and television programs, is a communicative unit, it briefly informs the reader about the content of newspaper material, informs about the meaning, nature and importance of the events reflected in the pages of the newspaper. Moreover, it is often possible to judge about the author's attitude to the described events, but also about the position of the editorial staff from the headline of the article, the reportage (Rozental, 1981: 205).

The headline presented as an important organizing element of the text in the works of some researchers, which «plays an important role in the transmission in concentrated form of the main themes and ideas of the text» (Stepanova, 2006: 60).R.T. Kozhabekova in her dissertation writes that the headline is not only the title of the article, but also a summary of the material (Kozhabekova, 2002: 21).

Approach 3. The headline can consider depending on the text and independently. V.P. Vomperskii proposed this approach. He notes the duality of the nature of the headline, which can see independently as part of the text (Vomperskiy, 1966: 84).

V.G. Kostomarov supports this position, arguing that the headline not only depends on the text, but at the same time can «live outside the connection to the article <...> as an independent result of worded form» (Kostomarov, 1965: 181).

E.A. Lazareva studyed it «on the one hand, as a language structure, anticipating text, standing above and in front of him, highlights the special status of the headline. Therefore, the headline perceived as a speech element that is outside the text and has certain independence. On the other hand, the headline is a full - fledged component of the text, which is included in it and associated with other components of the whole work. Title is a definite plan for the division of the text, spatial-functional, or the architectonics of the text» along with a beginning, middle, and ending (Lazareva, 1989: 3).

Newspaper headlines differ from the titles of works of art in that they are correlated not only with the text of the article or the content, but also with the outside world; this explains their greater autonomy in comparison with the headline of the work of art.

The validity of these approaches to the study of the headlines are thoroughly proved in the works of many scientists. One of the reasons for the lack of unity in the interpretation of the phenomenon of the headline is the feature of its functioning as a mandatory component of the text. For example, a title is not required for poetic texts. Another reason is the close semantic correlation of the headline with the main text. The researchers note that the headline is the semantic equivalent of the text and it considers as a kind of key to its understanding.

The headline in a concise form is that represents the main idea of the article and intrigues the reader as well as affects the popularity and competitiveness of the entire newspaper. Research psychologists have shown that about 80% of readers pay attention only to the headlines. Journalist should not only convey the message and content of the article in a few words of the headline, but also to attract, interest the reader. It is focused on the following text and acts as its first sign; «autocentric» to a greater extent than other elements of the text, expressing the author's intention, the author's vision of the world, the specifics and implementation of features in different linguistic and cultural societies. Moreover, as a rule, it is written in «telegraphic language»: extremely small phrases, which omit all secondary elements and use common vocabulary and simple grammatical means. It consists of the keywords of the article, which selects uniquely to express the content of the article. It needs to be catchy, concise, contain no more than 5-6 words should not have complex designs and symbols, as «a short headline is better perceived and remembered» (Valgina, 1994: 61).

Short, punch, saturation of realities, phraseological units are the integral features of newspaper headlines of modern periodicals. Journalists use well known to the reader words and expressions, phraseological units, proverbs and sayings, idioms and quotes, changing them or leaving them in their original form. This kind of headline creates a second semantic plan.

There are many classifications and types of headlines in linguistics. In the classification of E.A. Lazareva they differ depending on the number of elements of semantic scheme of the text (unidirectional and complex), according to the expression of any semantic element of the

work (full-informative, incomplete and dotted) (Lazareva, 1989: 28). Researcher M.I. Shostak allocates narrative headings, the header statement, the header summary, header-paradox, the names in the headline (reference of the event's participants), the title-quote, game title. It was suggested three types: a direct reflection of the theme, a direct reflection of the ideas and mediated reflection of the ideological and thematic decisions through a journalistic way. The functional-semantic typology of information headings of mass media was proposed by Green (Rozental, 1981: 205). They are allocated: approximately-information, actually-information and estimated-information titles.

In the conditions of wide dissemination and development of information technologies, mass media have an increasing influence on the formation of public consciousness and the stability of speech skills and preferences of readers. Newspaper and magazine usage largely forms the «style of the reader» and changes to some extent mass common language skills and aesthetic-speech ideals. The press picks up and repeatedly uses the well-known in oral speech turnover, so there is a «fashion» for stable momentum, caught in the center of public attention. It is reflected very accurately and immediately in the headlines.

Based on research by N.S. Valgina (Valgina, 1994: 57-58), let us focus on the main features of the language of the newspaper, also illustrating their own examples of phraseological units-headlines:

1. Among the neutral lexical means in the headings are actively used: socio-political terminology, scientific, technical and industrial terms, nomenclature units, geographical names, job titles, newspapers, magazines, etc.: *Budget winter* («Express K», January 14, 2015); *Double bottom «new Euraism»* (www.zona.kz); *Chop the molecule into a fork* («Time», January 26, 2015). The language of the newspaper is characterized by the alternation of expression and of the standard, i.e. moves from the emotive language in the standard. Appear and become clichés metaphors such as the cold war, new thinking, arms race, perestroika, etc. In standard templates and clichés almost immediately switched expressions, for example, an era of great change; *Mission possible to protect* (www.stan.kz); *Kazakhstan may become a regional hub for the solution of economic disputes* («Letters», August 13, 2015).

2. Characteristic metaphorical use of medical, military and sports terms: *The jazz Sector* (www.kapital.kz); *Tip-off for the Prosecutor* («Time», 15 August 2016); *Mission accomplished* («Evening Almaty», 14 January 2016).

3. Publicistic style is inherent in the formation of nouns with suffixes (teaching, computerization, voucher, ascetic), prefixes (super-task, interzonal, antifascist). In the headlines among the socio-political, as well as evaluative vocabulary is widely represented word composition (fraud, ineffective): *Legalization: without fraud* («Liter», December 19, 2015); *Electric Conflict of interest* («Time», October 7, 2015).

4. In the news headlines, abbreviations are used (ROC, OSCE, RK, UN) and compound words (highway, pseudo, photo festival, business school, rock-star): *The Funds of the SAPF intend to use to support banks* («Caravan», January 14, 2015); *The Treasury named the best University in the Turkic countries* («Letters», January 22, 2016).

5. In the headlines among the evaluation of vocabulary common unit suffixes of the reduced colouring (hype, window dressing, mitting): *See the oncoming lane!* («Time», November 20, 2015); *Who needs hype* («Banner of labor», November 20, 2015).

6. Quite often in the headings used inversion, updating, repetition, question and answer and call incentive forms, etc.: *And build, and demolish*! («Time», January 27, 2015) call; *Waiter, salt and tequila*! («Express K», January 27, 2015) incentive form.

7. Usual features of titles are generalized-personal and indefinite-personal, impersonal sentences (tell us pass; in a note reported): *Rally*! («Time», September 30, 2015); *Named the brightest passengers of the year* («Express K», December 26, 2015).

8. In the headlines actively used expressive syntax, different types of nominative, connecting and parceled constructions, question-and-answer constructions-all of them contribute to the overall manifestation of the contact-setting function («Miss-Institute»,» Miss-University»,» Mini-miss»): *Car! No, luxury?* («Time», October 6, 2015); *Do you like to ride? Ride*! (Express K, June 15, 2015).

9. Various figurative means (tropes, figures, phraseological phrases, proverbs, sayings, idioms, etc.) are widely used in the titles, which are often transformed in the right way for a journalist. Methods of contamination, collisions of meaning, the updates of collocations, the usual speech of the formulas have the genre-compositional dependence and make it expressive, actively influencing the reader: *Knights of the buffet* («Express K», January 10, 2015); *This is a sweet word - scholarship* («Express K», 25 January 2016).

10. Oversaturation of the language of mass media by Americanisms, a large number of jargon

and obscene vocabulary in it, violation of the normal pace and normative intonation pattern of speech is also peculiar to the titles: *We only dream of the Playoffs* («Time», January 27, 2016); *Fake control* (www.klive.kz).

11. Another distinctive feature of the language of the newspaper in recent years, and the one that catches eye, is the so-called «banter». Sociologists L. Gudkov and B. Dubinin give a definition of this phenomenon: «Banter - the kind of intellectual judgement, consisting in the reduction of characters through a demonstrative use of them in the parody context» (Karaulov, 2003: 220). We also recorded the use of banter in the headlines: *Yes, long live corruption*! («Time», October 2, 2015); *Rooms are more expensive and penalties are less* («Evening Almaty», December 5, 2015).

12. Headlines, as well as newspaper texts themselves, are oversaturated with colloquial and colloquial units, which often reduce newspaper speech to the level of everyday conversation: *Cool! You hit the star*! («Time», December 23, 2015); *Under the auspices of the primary* (www.contur.kz); *Akim lights* («Evening Almaty», December 22, 2015); *He lit not only on the field* (www.vecher.kz).

The modern press often uses new words that cannot exist «outside the text». These include borrowed words, which are formed by the traditional corpus of word-formative means: prefixes, suffixes, affixes, combining several words of one language or different languages. This trend has also affected the headlines.

B. H. Hasanov noted that the constant contact of the Kazakh people with other nationalities and contact in languages, a plethora of kazachisms were produced, most of which are related to socio-economic conditions, lifestyle, established rules for the behavior of the Kazakhs, their material and spiritual culture, family life of the Kazakhs (Khasanov, 1990: 165).

The modern Russian-language Newspapers, which cater to a wide range of readers, not only reflect the events occurring in the country, but also make whole groups of words enter into the vocabulary of the language and turn usage of whole groups of words from passive vocabulary to active.

A specific feature of the Kazakh language of the newspaper was the use of Kazakh words in Russian, while there may be an update of the meaning of already borrowed kazakhisms:

Let Shanyrak be high (Express K, October 20, 2015). Shanyrak - a structural element that crowns the dome of the yurt in the form of a lattice cross, inscribed in a circle, is designed to hold the side elements of the dome - uyks and create an opening for sunlight and smoke from the hearth.

Hockey is played by real horsemen (Express K, February 20, 2017). The horseman is not a man prancing horse, but the one played hockey.

Kui while hot («Express K», 20 February 2017) kui - a piece of music (notation ethnographic concepts). Zorro in Malachi (Express K, February 14, 2017) Malachi is a large fur hat with wide ear covers.

The horse for the sogym will stop, in a burning yurt will enter («Express K», February 17, 2017) sogym (harvesting meat for the winter).

Ainalaiyn Jolie («Express K», 14 February 2017) Ainalayin (adjective) means «cute».

«Oibai!» cried Batman («Express K», 31 August 2016). Oibai is interjection denoting *oi, oh*, expressing fear, fear, indignation, frustration and surprise.

Baiga for survival («Express K», February 2, 2017) Baiga - horse racing, the name of the Kazakh national game.

Tokmobile with the horn «Ni Hao» («Ekpress K», February 15, 2017) Tok refers to electrical current in Russian. The article refers to the beginning of the production of Chinese electric vehicles.

Tokolistic scenario («Time», September 16, 2015). In this example, we can observe grammatical interference. The Kazakh word tokal («second wife») under the influence of Russian suffixes and the process of coordination of cases is russified, acquires the grammatical form of the Russian language.

In the given examples the expansion of lexical structure of the Russian language at the expense of the Kazakh «inclusions», borrowings is noticeable. Under inclusions we, after M.M. Kopylenko, understand «the foreign language component of the text, which belongs to a language different from that in which the text is composed, is felt in full and is not motivated by the subject-logical content of the content reported» (Kopylenko, 1986: 8). Kazakh word-units of other spiritual and cultural elements are included in the Russian language, reflecting other people's features of perception of the world, values, phenomena and artifacts. However they mastered the Russian language to a greater or lesser degree of being organically ordered, bringing to communication new categories, relevant to the residents of the common territory and a common communicative space (Suleymenova, 2011: 93).

The headline is open for interaction with other texts, with the recipient's presuppositions system, which determines the effectiveness and

completeness of the message perception. According to T. Van Dijk, «the basis of mental schemes are abstract knowledge about stereotypical events and situations, and personal views of native speakers, accumulating their prior individual experiences, attitudes and intentions, feelings and emotions» (Dijk, 1989: 102). The problem of intertextuality is directly related to the problem of understanding the text and its interpretation. Intertextuality, proposed by M.M. Bakhtin is a text that directly or indirectly refers to other people's texts and exists in the form of a «quote mosaic». It is characteristic of all forms of text formation in society.

The discursive space of the headline is a natural source of indirect-derivative nomination signs capable of representing simultaneously social, outlook and linguistic information caused by semiotic, situational and socio-cultural factors. It has a close connection with the processes of generating, processing, transforming and transmitting information, organized as a text, taken in the context event aspect, together with pragmatic, socio-cultural, psychological, paralinguistic and other factors.

Thus, the basis of mass communication as a conductor of information is a system, the unit of which is the text.

Research results

The title carries certain information. Titles are always informative, as they serve as a constant source of something new.

The linguistic features of titles can be summarized as follows:

1. Variability of syntactic structure. This is often a one of a nominative sentence. Meet fully constructed simple limited sentences. Simple common sentences are widely presented in the headlines. Complex sentences are very rare in headlines. There are headings in the form of interrogative sentences.

2. The widespread use of the ellipse, that is, omission of professional and sometimes significant words in order to give the title catchiness. A short headline is more quickly perceived by the reader, since its unusual form arouses interest and encourages the reader to read a newspaper article.

3. Abbreviated words in newspaper headlines. The use of abbreviations and acronyms is often used in the headlines of articles, which complicates the understanding of the text. Abbreviations are divided into accepted and occasional (random). It is interesting to note that it is easier to decipher occasional abbreviations. They exist only within this text and usually given at the beginning or in the middle of the text.

4. In any logically coherent verbal piece there are words, according to which you can with greater confidence define its main subject. For the headline, this feature becomes crucial. The headline, including the transformed phraseological-headline, can be considered as «nomination of a certain event, process, state, and a certain situation of reality...» (Dijk, 1989: 102).

In the case of transformation of the finished phraseological unit used as the title, the internal core of the secondary nomination is the dominant feature of the primary nominee, which acts as a distinctive. It is generally recognized that the secondary nomination, based on the repeated naming of the previously named object or phenomenon, is in opposition to the primary nomination and forms, as a rule, a system of hyperonym-hyponym.

Conclusion

A headline is a type of text that has most of the text-forming categories. The headline is characterized by integrity, textual design, intertextuality, targeting, semantic and structural completeness and wholeness, which determine the conditions for the implementation of the objectives of the functions of the media and the effectiveness of communicative influence.

The headline of newspaper texts and news sites, as the most readable component of any media, becomes the quintessential to the entire content of the text; a semiotic unit representing various types of cultural texts; metatextual unit, directly (often at the level of associations) correlating with the text it denotes; primary or secondary (in the case of precedent texts, the transformation of phraseological units, etc.) nominative unit; coding prospective (introducing the reader to the content of the text) and decoding retrospective (allowing to understand the content of the text after reading it) unit; a multifunctional unit that supports the thematic and aesthetic integrity of the text, optimally performing communicative, informative, appellative/influencing, expressive-emotional, advertising, integrative, graphic-excretory and other functions; a polyintential unit capable of expressing the reference (title → reality), creative (text → communicative installation of the author), receptive (text → perception and experience of the recipient) functions.

References

Agricola E. (1979). Text structure – Text analyses – Information kern. Leipzig, 109 p.

Amzin A. Novostnaya internet-zhurnalistika [News online-journalism]. 10.06.2016. http://alex-alex.ru (In Russian)

Ernst R. (2005). Discourse analysis: news language. Verlag, 18 p.

Karaulov Yu.N. (2003). Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost [Russian language and language personality]. Moscow: LKI, 167 p. (In Russian)

Khasanov B.Kh. (1990). Kazakhsko-russkoye khudozhestvenno-literaturnoye dvuyazychiye [Kazakh-Russian artistic and literary bilingualism.]. Alma-Ata: Rauan, 192 p. (In Russian)

Kopylenko M.M. (1986). Belorusskiye vkrapleniya v russkikh khudozhestvennykh tekstakh: funktsii. struktura. kommunikativnaya priroda [Belarusian inclusions in Russian artistic texts: functions, structure, communicative nature]. Grodno, 125 p. (In Russian)

Kostomarov V.G. (1965). Iz nablyudeniy za yazykom gazety: gazetnyye zagolovki [From the observations of the language of the newspaper: newspaper headlines]. Moscow: Mysl, P. 163-181 (In Russian)

Kozhabekova R.T. (2002). Baspasoz betindegi takyryptardyn frazeologiyalanu ereksheligi [Peculiarities of phraseology in the press]. Almaty, 140 p. (In Kazakh)

Lazareva E.A. (1989). Zagolovok v gazete [Headline in newspaper]. Sverdlovsk: Izd-vo Uralskogo universiteta, 82 p. (In Russian)

Rozental D.E. (1981). Stilistika gazetnykh zhanrov [Stylistics of newspaper genres]. Moscow, 230 p. (In Russian)

Semenets O.P. (2004). Pretsedentnyi tekst v yazyke gazety: dinamika diskursa 50-90-kh godov [The case text in the language of the newspaper: the dynamics of the discourse of the 50-90s].Saint Petersburg, 22 p. (In Russian)

Stepanova M.A. (2006). Dialogichnost kommunikatsii v zhanre intervyu v sovremennoy nemetskoy presse (na materiale zhurnala «Der Spiegel») [Dialogue of communication in the genre of interviews in the modern German press (on the material of the magazine «Der Spiegel»)]. Moscow, 259 p. (In Russian)

Suleymenova E.D. (2011). Yazykovyye protsessy i politika: monografiya [Language processes and politics: monograph]. Almaty: Kazak universiteti, 117 p. (In Russian)

Teun A. van Dijk (1989). Language. Cognition Communication. London, 312 p.

Valgina N.S. (1994). Funktsionalnyye stili russkogo yazyka: uchebnoye posobiye [Functional styles of the Russian language: a tutorial]. Moscow, 224 p. (In Russian)

Vomperskiy V.A. (1966). K izucheniyu sintaksicheskoy struktury gazetnogo zagolovka [To the study of the syntactic structure of the newspaper headline]. Alma-Ata, P. 82-85 (In Russian)

Әдебиеттер

Амзин А. Новостная интернет-журналистика // http://alex-alex.ru

Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: ЛКИ, 2003. – 167 с.

Agricola E. Textstruktur – Textanalyse – Informationskern. – Leipzig, 1979. – 109 p.

Ernst R. Discourse analysis: news language. – GRIN Verlag, 2005. – 18 p.

Семенец О.П. Прецедентный текст в языке газеты: динамика дискурса 50-90-х годов. – СПб., 2004. – 22 с.

Степанова М.А. Диалогичность коммуникации в жанре интервью в современной немецкой прессе (на материале журнала «Der Spiegel»). – М., 2006. – 259 с.

Розенталь Д.Э. Стилистика газетных жанров. – М., 1981. – 230 с.

Қожабекова Р.Т. Баспасөз бетіндегі тақырыптардың фразеологиялану ерекшелігі: филол. ғылым. канд. дис. – Алматы, 2002. – 140 б.

Вомперский В.А. К изучению синтаксической структуры газетного заголовка//Искусство публицистики (проблемы теории и мастерства): тез. докл. на респуб. науч. конф-семинаре. – Алма-Ата, 1966. – С. 82-85

Костомаров В.Г. Из наблюдений за языком газеты: газетные заголовки//Из опыта преподавания русского языка нерусским. – М.: Мысль, 1965. – С. 163-181

Лазарева Э.А. Заголовок в газете. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1989. – 82 с.

Валгина Н.С. Функциональные стили русского языка: учебное пособие. – М., 1994. — 224 с.

Хасанов Б.Х. Казахско-русское художественно-литературное двуязычие. – Алма-Ата: Рауан, 1990. – 192 с.

Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 117 с.

Копыленко М.М. Белорусские вкрапления в русских художественных текстах: функции, структура, коммуникативная природа//Словообразовние и коммуникативная деривация в славянских языках. – Гродно, 1986. – 125 с.

Дейк Т.А. Познание. Коммуникация/пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.

МРНТИ 16.31.51

Алтынбекова О. Б.[1], Сабитова З.К.[2],

[1]д. ф. н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[2]д. ф. н. профессор Отделения русского языка и литературы
Анатолийского университета, Турция, г. Эскишехир,
e-mail: OliviaEC@mail.ru; zsabitova2@anadolu.edu.tr

РЕАЛИЗАЦИЯ ИНТЕГРИРОВАННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ В УЧЕБНИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

В статье анализируются изменения в содержании среднего образования как отклик на вызовы современной действительности, обусловившие необходимость введения новой учебной программы по всем школьным предметам, в том числе по русскому языку. Система заданий, предлагаемая в учебнике русского языка для 10 класса общественно-гуманитарного направления, нацелена на овладение учащимися функциональной грамотностью, позволяющей успешно адаптироваться в информационно насыщенном мире.

Ключевые слова: интегрированная образовательная программа, способы восприятия информации, учебник русского языка.

Altynbekova O.B.[1], Sabitova Z.K.[2],

[1]DSc, Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[2]DSc, Professor of Anadolu University, Turkey, Eskishehir,
e-mail: OliviaEC@mail.ru; zsabitova2@anadolu.edu.tr

Implementation of the integrated educational program in the textbook of the Russian language

The article analyzes the changes in the content of the secondary education in response to the challenges of modern reality. This necessitated the introduction of new educational programs in all school subjects, including the Russian language. The system of exercises offered in the textbook of the Russian language for the 10th grade of social and humanitarian direction, is aimed at mastering of the functional literacy, allowing the students to adapt successfully in the information saturated world.

Key words: Integrated educational program, ways of perception of information, textbook of the Russian language.

Алтынбекова О.Б.[1], Сабитова З.К.[2],

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д., Қазақстан, Алматы қ.,
[2] Анадолу университетінің профессоры, ф. ғ. д., Түркия, Эскишехир қ.,
e-mail: OliviaEC@mail.ru; zsabitova2@anadolu.edu.tr

Орыс тілі оқулығындағы интеграцияланған білім бағдарламасын жүзеге асыру

Мақалада барлық мектеп пәндері, оның ішінде орыс тілі пәні бойынша жаңа оқу бағдарламасын енгізу қажеттілігін тудыратын заманауи шындыққа қатысты жауап ретінде орта білім беру мазмұнындағы өзгертулер талқыланады. Әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы 10-сынып оқушыларына арналған орыс тілі оқулығында ұсынылған міндеттер жүйесі, оқушылардың ақпаратқа бай әлемге табысты бейімделулеріне мүмкіндік беретін функционалдық сауаттылықты игеруге бағытталған.

Түйін сөздер: интеграцияланған білім беру бағдарламасы, ақпаратты қабылдау тәсілдері, орыс тілі оқулығы.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Введение

Процессы глобализации в мире, растущие объемы информации, изменения в характере и способах ее восприятия предопределили кардинальные переустройства во всех сферах жизни, особенно в системе и содержании образования. Увеличивающиеся потоки информации, поступающей по различным каналам, обусловливают необходимость учиться находить, анализировать и использовать ее в жизни. Сейчас недостаточно иметь знания – важнее уметь применять их для решения задач в учебной и будущей профессиональной деятельности.

Феноменом современности является так называемое «клиповое» мышление, характеризующееся быстротой обработки данных, преобладанием визуального восприятия, проблемами с усвоением длительной линейной последовательности и однородной информации. Этот тип мышления выступает в роли «фильтра» перед информационными перегрузками, защищает от них человеческий мозг, является механизмом адаптации к развитию информационных технологий и данностью XXI века (Ключников, 2001). В связи с этим обучение в школе должно строиться с учетом особенностей нового восприятия информации, предлагать систему заданий, отвечающих этим особенностям.

Изменение содержания образования как отклик на вызовы современности предопределило необходимость введения новой учебной программы по всем школьным предметам, в том числе и по русскому языку (http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html). Реализуемая в казахстанской общеобразовательной школе интегрированная образовательная программа нацелена на обучение школьников применению знаний, на овладение функциональной грамотностью, позволяющей успешно адаптироваться в современном мире.

Новая программа предполагает интеграцию предметов, ориентацию на обучение школьников применению знаний в решении проблем. Основные цели интегрированной образовательной программы можно сформулировать в образной форме: учить учиться, учить думать, учить действовать, учить жить. Самым важным в программе представляется ее направленность на обучение действованию, что в полной мере отвечает реалиям современного информационного века.

Эксперимент

Русский язык в интегрированной образовательной системе является не просто предметом изучения, как раньше, – он также и средство изучения других предметов, способ познания окружающей действительности, мощное орудие саморазвития и социализации человека. В связи с этим в преподавании русского языка необходимо не только предлагать для изучения сведения о русском языке, учить использовать его в разных ситуациях, но и учить школьников, студентов самим добывать знания, размышляя над языковыми фактами в их реальном функционировании, сопоставляя их и делая выводы.

В учебнике «Русский язык» для 10 классов общественно-гуманитарного направления, основанном на интегрированном, функционально-коммуникативном (значит – текстоцентрическом) подходе к обучению, текст составляет основную дидактическую единицу, на основе которой формируются навыки работы с информацией.

В тексте выражаются различные типы информации: содержательно-фактуальная (сообщения о происходящих фактах, событиях, процессах), содержательно-концептуальная (авторская оценка, интерпретация явлений действительности), содержательно-подтекстовая (скрытая) (Гальперин, 2006: 28). В связи с этим в учебнике даны контекстные задания, в которых дается описание некоторой ситуации и предлагаются вопросы, требующие решения с использованием разных типов информации, а также включены тексты из различных сфер знания как источники разной информации: нелингвистической (фактуальной, концептуальной) и лингвистической (содержательно-подтекстовой). Это позволяет формировать навыки обработки различных видов информации, которые необходимы при изучении любого предмета, т. е. являются универсальными, метапредметными.

Цель обучения русскому языку в школе – научить школьников средствами данного предмета учиться, быть самостоятельными, мотивированными, заинтересованными, ответственными и интеллектуально развитыми личностями.

Одной из главных задач преподавания русского языка, как и других школьных предметов, является формирование критического мышления, которое позволит успешно справляться с требованиями информационно насыщенного

XXI века. Критическое мышление предполагает опору на здравый смысл, логичность рассуждений и поступков, учет собственной и других точек зрения и на основании этого – выдвижение собственных оригинальных идей и поиск возможностей для решения проблемы.

Для формирования критического мышления учитель должен постоянно актуализировать вопросы, связанные с оценкой имеющихся (*Что я знаю?*), полученных знаний, умений (*Что я узнал нового?*), с фиксацией учащимся прогресса в обучении (*Как изменились мои знания?*), практической ценности, функциональной значимости полученных знаний и умений (*Что я буду с этим делать?*).

Систематическое обращение к этим вопросам на уроках русского языка, организация обучающего пространства вокруг этих вопросов поможет учащимся фиксировать свое продвижение в обучении, его результаты.

В учебнике предлагаются задания и упражнения, направленные на развитие гибкости мышления учащихся, формирование любознательности, непредубежденности, способности объективно оценивать факты, чужие мнения, обдумывать свои поступки и суждения. Это должно стимулировать желание критически относиться к получаемой информации: определять суть проблемы, предпринимать тщательный поиск нужной информации, осуществлять разумный выбор критериев отбора фактов, мнений, проявлять постоянство в достижении результатов деятельности, стремиться к максимальной точности, адекватности выводов и результатов, нести ответственность за свой выбор и при этом оставаться открытыми для нового знания. В этом случае учащийся максимально вовлечен в процесс обучения как его активный участник, а роль учителя сводится к роли координатора. В результате изучения русского языка учащиеся, обладая достаточной мотивацией, будут нацелены на активное, сознательное обучение, смогут анализировать информацию, самостоятельно формулировать собственные идеи, грамотно, логично выражать их и при необходимости корректировать, а также принимать мнения других и пр.

Результаты и обсуждение

В соответствии с содержанием учебной программы обучение по предмету «Русский язык» организовано по разделам, которые содержат цели обучения в виде ожидаемых результатов по развитию четырех видов речевой деятельности: слушание, говорение, чтение, письмо, обязательно включающие овладение речевыми нормами.

Определена система целей обучения по разным видам речевой деятельности в соответствии с «Типовой учебной программой по учебному предмету «Русский язык» для 10-11 классов общественно-гуманитарного направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения)».

1. Слушание и говорение

Подраздел	**Обучающиеся должны**
1. Понимание содержания сообщения / информации	10.1.1 – понимать основную и детальную информацию текста, различая факт и мнение; определять целевую аудиторию, жанры (лекция, интервью, диспут, дискуссия)
2. Прогнозирование событий	10.1.2 – прогнозировать содержание по проблеме, поднимаемой в тексте
3. Участие в диалоге	10.13 – участвовать в дебатах, аргументируя собственную позицию и предлагая разные пути решения проблемы
4. Построение монологического высказывания	10.1.4 – строить развернутый монолог (рассуждение на заданную тему, убеждение), включающий не менее трех микротем, в пределах общественно-политической и учебно-научной сфер
5. Оценивание прослушанного материала	10.1.5 – оценивать прослушанный материал с точки зрения достоверности, актуальности информации, выражая собственное мнение
6. Оценивание прослушанного материала	10.1.6 – оценивать прослушанный материал с точки зрения достоверности, актуальности информации, выражая собственное мнение

2. Чтение

Подраздел	**Обучающиеся должны**
1. Выявление структурных частей текста и определение основной мысли	10.2.1 – выявлять роль примечаний, иллюстраций, подзаголовков в передаче основной мысли текста
2. Понимание применения лексических и синтаксических единиц в прочитанном тексте	10.2. 2 – понимать применение специальной лексики, аббревиации, перифразов, аллюзии, эвфемизмов и других средств выразительности в тексте
3. Определение типов и стилей текстов	10.2. 3 – определять типы, признаки и языковые особенности текстов разных жанров, стилей и подстилей (аналитическая статья, критическая статья, эссе, пресс-релиз)
4. Формулирование вопросов	10.2.4 – формулировать вопросы и идеи для исследования по прочитанному тексту
5. Виды чтения	10.2.5 – использовать приемы просмотрового чтения, сканирования и детального чтения
6. Извлечение информации из различных источников	10.2.6 – извлекать и синтезировать информацию из различных источников, сопоставлять разные точки зрения
7. Сравнительный анализ текстов	10.2.7 – сравнивать стилистические особенности текстов (композиционные, языковые и жанровые) учитывая тему, основную мысль, проблему, цель, целевую аудиторию, позицию автора
8. Интерпретация текста	10.2.8 – интерпретировать содержание предложения, абзаца, соотнося его с темой, основной идеей, авторской позицией

3. Письмо

Подраздел	**Обучающиеся должны**
1. Изложение содержания прослушанного, прочитанного и аудиовизуального материала	10.3.1 – излагать содержание прослушанного, прочитанного и аудиовизуального материала в виде развернутых и сжатых планов, полного или сжатого пересказа, тезисов, резюме, конспектов
2. Представление информации в различных формах	10.3.2 – представлять информацию в виде графика, таблицы, диаграммы, схемы, инфографики, в том числе с помощью ИКТ
3. Создание текстов различных типов и стилей	10.3.3 – создавать тексты различных типов и жанров научно-популярного подстиля (статья, эссе, очерк, конспект), публицистического стиля (заметка, пресс-релиз)
4. Написание эссе	10.3.4 – писать разные виды эссе, в том числе критическое, анализируя научную и публицистическую литературу, выражая и обосновывая свое согласие / несогласие с автором
5. Корректирование и редактирование текстов	10.3.5 – корректировать и редактировать все имеющиеся недочеты в тексте, учитывая цель, целевую аудиторию, ситуацию общения и воздействие на читателя
6. Творческое письмо	10.3.6 – писать творческие работы: (фрагмент / фрагменты текста), являющиеся определенными композиционными элементами

4. Соблюдение речевых норм

Подраздел	**Обучающиеся должны**
1. Соблюдение орфографических норм	10.4.1 – соблюдать орфографические нормы
2. Соблюдение лексических норм	10.4.2 – использовать лексику официально-делового, публицистического и научного стилей, стилистические фигуры в соответствии с целью и ситуацией общения
3. Соблюдение грамматических норм	10.4.3 – соблюдать словообразовательные и морфологические нормы
4. Соблюдение пунктуационных норм	10. 4.4 – использовать знаки препинания в простых, простых осложненных и сложных предложениях

Каждая тема учебника предваряется и завершается эпиграфом, работа с которым проводится на этапе мотивации, когда нужно вызвать интерес учащихся, создать потребность в учебной деятельности. Эпиграф в конце параграфа, с которым рекомендуется работать

на этапе рефлексии, содержит в обязательном порядке призыв к действию.

Упражнения в учебнике входят в состав рубрик: под буквой А предлагаются задания, направленные на работу с текстом (предтекстовые, текстовые и послетекстовые), в рубрике Б даются задания проанализировать слова, словосочетания в тексте, рубрики В, Г включают задания с орфограммами, пунктограммами, а также теоретическими сведениями.

Учебник содержит толковый, терминологический, орфографический словари. Наличие в учебнике словарей позволит расширять лексикографические знания и укреплять навыки пользования словарями как необходимого условия развития культуры учащихся. Предлагаемые словари отражают ту лексику учебника, которая может вызвать затруднения или желание уточнить, понять значение слова, запомнить его написание и произношение и т.п. Учителю необходимо настойчиво и последовательно учить школьников пользоваться словарями, поскольку такие навыки способствуют повышению культуры устной и письменной речи.

Заключение

При интегрированном подходе главными становятся принципы, способствующие овладению на уроках по русскому языку различными видами речевой деятельности. Это позволит направить процесс обучения на овладение функциональной грамотностью, способствующей реализации способностей учащихся, их успешной адаптации и социализации. Основываясь на этом, учитель русского языка должен руководствоваться тем, что важно не просто дать знания о русском языке, а сформировать умения пользоваться этими знаниями в практической деятельности. Иными словами, на уроках русского языка нужно говорить не о языке, а на языке.

В связи с этим вся система упражнений в учебнике направлена на развитие у школьников различных видов деятельности: чтение, письмо, обсуждение текста, выражение согласия, подтверждение сказанного, дополнение, опровержение слов собеседника, выражение отношения к событию, составление объявления, описание предмета и др.

При составлении заданий использовалась предложенная Б. Блумом таксономия образовательных целей: знание (назвать, рассказать, показать) – понимание (описать, объяснить, охарактеризовать) – применение (применить, проиллюстрировать) – анализ (проанализировать, проверить, провести эксперимент, сравнить) – синтез (создать, придумать дизайн, разработать) – оценка (представить аргументы, защитить мнение, доказать, прогнозировать) (Bloom, 1956).

При новой парадигме обучения учащийся перестает быть простым потребителем знаний, он добывает знания, используя их в речевой деятельности, производя образовательные продукты. Методика продуктивной деятельности приходит на смену методике готовых знаний и определяет как само содержание программ, так и методов презентации данного содержания в учебниках русского языка.

Литература

Bloom B. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. – New York: Longman, 1956.

Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Комкнига, 2006. – С. 28.

Ключников С. Ю. Мастер жизни: психологическая защита в социуме. – М.: Беловодье, 2001.

Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык» для 10–11 классов общественно-гуманитарного направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения) // http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html

References

Bloom B. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. – New York: Longman, 1956.

Galperin I. R. Tekst kak ob'ekt linvistichyeskogo issledovaniya. – M.: Komkniga, 2006.

Klyuchnikov S. Yu. Master zhizni: psihologicheskaya zashita v sociume. – M.: Belovod'e, 2001.

Tipovaya uchebnaya programma po uchebnomu predmetu «Russkiy yazyk» dlya 10–11 klassov obshchestvenno-gumanitarnogo napravleniya urovnya obshchego srednego obrazovaniya po obnovlennomu soderzhaniyu (s russkim yazykom obucheniya) // http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html

ҒТАМР 81'22(075.8)

Әбділәшімұлы Д.[1], Әбішқызы Р.[2],

Орталық Ұлттар университетінің [1]доценті, тарих. ғ. д., [2]1-курс магистранты,

Қытай, Пекин қ., e-mail: airu331@sina.com; 1843338467@qq.com

ЕСКІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ХАҚЫНДА

Мақалада алдымен VIII-XIX ғасырлардағы қазақша ресми іс қағаздар тіліндегі төл сөздер мен кірме сөздерден нақты дәйектер алынып, тарихи салыстырмалы тіл ғылымы мен тарихи деректанудың теориялық білімдеріне сай, ескі қазақ жазба тілінің лексикалық ерекшеліктеріне алғашқы адымда ғылыми талдау жасалады. Мұнда төл сөздер жиыны 9 кіші тараушаға жіктеліп, лексикалық қабатына қарай ыждағаттықпен талданса, кірме сөздер жиыны 6 кіші тараушадан құралып, келу қайнарына қарай жан-жақтылы зерттеледі. Сондай-ақ, олардың қазақ тілі даму тарихын жүйелеудегі негіздік рөлі мен қазақ тілі лексикалық қорын ғылыми жолмен сараптап, індете зерттеудегі маңызы баса дәріптеледі.

Түйін сөздер: қазақша құжаттар, ескі қазақ жазба тілінің лексикалық ерекшеліктері, ғылыми талдау.

Abdilashimuly D.[1], Abishqyzy R.[2],

[1]Doctor of Historical Sciences, A/Professor, [2]graduate student of Minzu University of China,

China, Beijing, e-mail: airu331@sina.com; 1843338467@qq.com

Research on the characteristics of ancient kazakh vocabulary

This article takes examples of the fixed and loan words in the kazakh documents from the 18th to 19th centuries, and based on the research theories of historical comparative linguistics and historical philology, preliminary analyzes the characteristics of ancient kazakh vocabulary. For example, the fixed words of ancient kazakh vocabulary are divided into nine, and the loan words are divided into six subsections for detailed study. At the same time, it also emphasizes they leading role in the systematic study of kazakh language development history and the importance of kazakh lexical science research.

Key words: kazakh documents, characteristics of ancient kazakh vocabulary, scientific analysis.

Абдилашимулы Д.[1], Абишкызы Р.[2],

[1]д. ист. н., доцент, [2]магистрант 1 курса Центрального университета малых наций,

Китай, г. Пекин, e-mail: airu331@sina.com; 1843338467@qq.com

Языковые особенности древнего казахского письменного языка

В статье рассматриваются точные корневые слова и заимствования из официальной казахской документации VIII-XIX веков, в ходе чего, в первую очередь, был проведен исторически-сравнительный анализ лексических особенностей древнего казахского языка на основе теоретической базы исторического документоведения. Все корневые слова были распределены на 9 подгрупп лексическим слоям, также было определено происхождение

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

заимствованных слов, которые позже были распределены на 6 маленьких подгрупп. В статье также определяется роль данных слов в ходе исторического развития казахского языка и использован научный подход систематизации лексики казахского языка.

Ключевые слова: казахская докуметация, языковые особенности древнего казахского письменного языка, научный анализ.

Кіріспе

Лексика – белгілі бір тілдегі сөздердің жалпы жиынтығы. Ол – тілдің мәйегі, тіл мәдениеті мен тарихының жауһары, өткеннің куәсі. Тіл сан ғасырлық даму барысында өзіне тән лексикалық қорын қалыптастырып, сол арқылы халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-санасы мен қоғамдық жағдайын қаз-қалпында өрнектеп бүгінге жеткізеді. Осы барыста кейбір сөздер қолданыстан қалса, ал, кейбір атау-терминдер жаңадан туындайды. Сондай-ақ өзге тілден сөз қабылдап, қатарын молайтады.

Таяу жылдардан бері, халқымыздың ауыз әдебиеті немесе жыраулар жырынан өзге, әр дәуірде хатқа түскен түрлі жазба материалдарына үзбей ізденістер жасалып, бірсыпыра ғылыми табыстар қолға келді. Алайда, ескі қазақ жазба тіліне тән мұндай дереккөздер көбінесе тарихи деректану тұрғысынан зерттелді де, лингвистикалық, әсіресе оның лексикалық ерекшеліктеріне қатысты ізденістердің аяқ алысы тым баяу болды. Шынтуайтқа келгенде, бұл дәуірлердегі сөздік қор – қазақ халқының тарих-мәдениеті мен өмір-тіршілігінің бүгінге жеткен алтын қазынасы, жарқын бейнесі. Олар қай жағынан болмасын ескі қазақ жазба тілінің лексикалық қалпын шынайы бейнелейді. Тіпті, ондағы сөздердің қалай хатқа түскендігін де көзбен көре аламыз. Сондықтан, мақаламызда жоғарыдағыдай өзекті тақырыпты ойға арқау ете отырып, ескі қазақ жазба тілінің лексикалық ерекшеліктеріне, жүйеден ондағы төл сөздер мен кірме сөздердің жай-күйіне арнаулы тоқталып, оқырмандармен ой бөліспекпіз. Мақалада келтірілген мысалдар түгелдей «Ескі қазақ жазба тілі» (2015), «Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар» (2016) атты еңбектерден алынды.

Эксперимент

1. Ескі қазақ жазба тіліндегі төл сөздер

Мәлімбір халықтың тұрмыс-тіршілігі қым-қуыт, күрделі болған сайын, олардың тіліндегі лексикалық қабат солғұрлым қалыңдайды. Сондықтан лексика көненің көзін көбірек сақтаумен қатар, жаңалықтың да бетін қақпай үнемі өзгеріске ұшырап отырады. Дегенмен, сөздік қор лексиканың басқа мазмұндарынан өзінің жалпыға ортақтығы, тұрақтылғы және туындылық сипаты арқылы ерекшеленеді. Мұндай ерекшеліктер ескі қазақ жазба тілінен де байқалады. Мысалы, XVIII-XIX ғасырлардағы жазбаша дереккөздерден бүгінгі лексикалық қорымызға негіз болатын төл сөздерді үнемі кездестіреміз. Ескі қазақ жазба тілінде сақталған мұндай құндылықтың сырын ашып, бүгінге қызмет еттіру біздің бұдан кейінгі маңдай алды міндеттеріміздің бірі болмақ. Өміршеңдік қуаты бар, қолданылу жиілігі жоғары, жалпы халыққа бірдей түсінікті болған мұндай төл сөздерімізді қоғамдық қарым-қатынас, әкімшілік, әскери қару-жарақ, табиғат құбылыстары, туыстық атаулар, жер-су атаулары және күнделікті тұрмыс-тіршілік т. б. жақтарындағы ерекшеліктеріне қарай жүйелеуге болады. Олардың ауызша емес, хатқа түскен қалпында бүгінге жеткенін ескерсек, ескі қазақ жазба тілінің лексикалық қорын індете зерттеудің уақыт күттірмейтін маңызды ғылыми жұмыс екенін аңғарамыз.

(1) Қоғамдық қарым-қатынас және әкімшілік басқару салаларына қатысты атаулар

XVIII-XIX ғасырлардағы қазақша жазба деректердің дені көрші аймақтарға жіберілген хат-қағаздардан құрам табатындықтан, халық өмірінің қыры мен сырын толық қамти алмайды. Сондықтан, мұндай жазбаларда әлеуметтік қарым-қатынасқа немесе жеке адамның қоғамдық ортадағы лауазымына, орнына байланысты қолданылатын сөздер, сондай-ақ, ел біліктілеріне, сауда-сатыққа байланысты атаулар көптеп ұшырайды да, қарапайым халық арасындағы басқа да кәсіп иелеріне қатысты атау-терминдер кездесе бермейді. Ресми іс қағаздардың кімдер жағынан жазылып, қайда жіберілгендігіне байланысты онда қамтылған лексикалық қорда өзіндік ерекшелік менмүндалайді.

Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	باشچی	baščï	басшы	12	یولداش	yoldaš	жолдас
2	صاقجی	ṣaqčï	сақшы	13	توقان	tuwqan	туған
3	ساتوچی	satuwčï	сатушы	14	توتقوچی	tutqučï	ұстаушы
4	قوشجی	qoščï	қосшы	15	اودامان	awdamān	атаман
5	بهادر	bahādur	бахадұр	16	طرحان	ṭarḫān	тархан
6	بای	bay	бай	17	تورا	törä	төре
7	ایلچی	elči	елші	18	اقلاقجی	aqalaqčï	ақалақшы
8	خان	ḫān	хан	19	قوغونجی	quwġunčï	қуғыншы
9	یورت	yurt	жұрт	20	باشلوغ	bašluq	бастық
10	آق سویاک	aq süyäk	ақсүйек	21	قاشقون	qačqun	қашқын
11	بی	biy	би	22	قول خوتان	qul-ḫutan	құл-құтан

Жоғарыда мысалға алынған сөздердің бір бөлімі қазіргі тілде күнделікті қолданыста болмағанымен, XX ғасырдың бас шеніне дейін, қоғамдық ортада лауазым иелерін білдіріп, жиі пайдаланылған әрі қазір де ұмыт бола қоймаған сөздердің қатарына жатады. Дегенмен XVIII ғасырдың 30 жылдарынан кейін молая бастаған қазақша ресми іс қағаздардың тілінен мұндай сөздердің жаппай қолданысқа түскенін аңғара аламыз.

(2) Жаугершілік, әскери қару-жараққа қатысты атаулар

Қазақша жазба деректердің лексикалық қорынан қарағанда, XVIII-XIX ғасырлардағы жаугершілік және әскери қару-жараққа қатысты атау-терминдердің қолданылу аясы тым тар емес. Дегенмен онда қару асынып жауға шапқан батырлар жөніндегі обыразды сөздер, сауыт-сайман атаулары т. б. бәрі бірдей жолыға бермейді. Яғни, сол тұстағы хатқа түскен қазақша жаугершілік, әскери атаулар ауызша таралған немесе жыраулар жырындағы лексикалық шоғырмен салыстырғанда жан-жақты, толық бола қойюы екіталай. Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	آق اویلی	aq üyli	аманат	10	بارمطا	barïmṭa	барымта
2	قراقجی	qaraqčï	қарақшы	11	چیریک	čerik	шерік
3	طالان	ṭālān	талан	12	اوغ	oġ	оқ
4	حوسون	ḥosun	қосын	13	قلچ	qïlïč	қылыш
5	یصاؤول	yasāwul	жасауыл	14	نیز	nayza	найза
6	اولجا	olja	олжа	15	جاؤ	jaw	жау

7	ملطق	mïlṭïq	мылтық	16	آلمان	alman	алман-салық
8	قاراؤل	qarāwul	қарауыл	17	طوب	ṭūb	зеңбірек
9	چاپ	čap-	шап-	18	تیمور کیشان	temür kišän	темір кісен

Жоғарыдағы мысалдардан «ақ үйлі», «тұп» сияқты қазіргі әдеби тілімізде сирек ұшырайтын шінара бейтаныс атауларды кезіктіреміз. «Ақ үйлі» ескі қазақ жазба тілінде сиректе болса кездесіп қалады, «аманат», «кепіл» деген ұғымдардың баламасы. Яғни, жаугершілік замандарда хан, сұлтан мен манаптар өз ұрпақтарын қарсы жаққа аманатқа беру арқылы тыныштыққа, бейбітшілікке қол жеткізіп отырған. «Тұп» – көнеден қалған атау, от қарудың аты, қазіргі тілімізде қолданылуы кемде-кем. Сондай-ақ, қазіргі әдеби тіліміздегі «алман-салық» сөзінің «алман», «талан-тараж» қос сөзінің «талан» сыңарлары сол тұста жарыса жұмсалғандығын аңғарамыз.

(3) Табиғат құбылыстары мен астрономияға қатысты атаулар

Көшпелі мал шаруашылығын негізгі тұрмыс тәсілі еткен халқымыздың тарихи өмірінде табиғат құбылыстарының алатын орны айырықша. Халқымыз бағзы заманнан табиғат құбылыстарына сүйене отырып тіршілік көзін ашып, өмір кешудің сан алуан жолдарын қарастырған. Мезгілдің алмасу құблысын, ауарайын, аспан денелерін бақылай жүріп, көшпелі дала мәдениетін қалыптастырған. Мұндай бағалы байлық түгелдей тілдік қабатта сақталып, түпкі болмысын жоғалтпай бүгінге жетіп отыр. XVIII-XIX ғасырлардағы ескі қазақ жазба тілінің лексикалық қорынан мұндай белгілерді табу қиын емес. Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	موز	muz	мұз	10	قیش	qïš	қыс
2	بوران	boran	боран	11	طاش	ṭaš	тас
3	تون	tün	түн	12	قم	qum	құм
4	یر	yer	жер	13	توبه	töbe	төбе
5	اي	ay	ай	14	طاڤ	ṭaw	тау
6	کوز	küz	күз	15	یاز	yaz	жаз
7	یل	yïl	жыл	16	کون	kün	күн
8	چواق	čuwaq	шуақ	17	سیر یلی	sïyïr yïlï	сыиыр жылы
9	صڤ	ṣuw	су	18	قوی یلی	qoy yïlï	қой жылы

Жоғарыдағы мысалдардан көргеніміздей, мұндағы сөздер табиғат құбылыстары мен астрономияға қатысты байырғы сөздеріміздің бір бөлім жазба деректердегі хатталған нұсқасы ғана.

(4) Заттың сынын, сапалық қасиеттерін білдіретін атаулар

Әдетте, тілдің бейнелеу қуатын арттырып, ойды образды жеткізуде сын, сапалық сөздердің атқаратын рөлі айырықша. Мұндай тіл бейнелеу әдісі ескі қазақ жазба тілінде де үнемі кездеседі. Әсіресе патшаға немесе жергілікті әкімшілікке жолданған қазақша ресми іс қағаздар тілінде қарсы жақтың еңбегін қадырлеп, беделін көтеру үшін сын-сапалық сөздерден ұтымды пайдаланған. Олар кейде ұйқасып, тұрақты сөз тіркесіне айналып та жұмсалады. Мысалы, «жердің жүзін, күннің көзін...», «жарлымыз бай болған, жалғызымыз көп болған...», «ханның айдай бетін, күндей көзін көргелі...» т. б. Ал, жеке сөздердің жұмсалуы – үнемілік жағдай. Оған мысал:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	اولوغ	uluġ	ұлық	11	اُلکان	ülkän	үлкен
2	تزژچلیک	tüzüwčilik	тыныштық	12	ایذگو	iẕgü	ізгі
3	پای سالدی	paysaldï	баянды	13	توبان	tuban	төмен
4	یورغه	yorġa	жорға	14	اژرژ	awruw	ауру
5	یراق	yïraq	жырақ	15	تیز	tez	тез
6	قاری	qarï	кәрі	16	یوقاری	yoqarï	жоғары
7	چالغای	čalġay	шалғай	17	بوز	boz	боз
8	اروق	oruq	арық	18	یاژوز	yawuz	жауыз
9	کچیک	kičik	кіші	19	کوب	köp	көп
10	یخشی	yaẖšï	жақсы	20	یمان	yaman	жаман

Жоғарыдағы мысалдардан түйгеніміздей, ішінара орфографиялық ерекшеліктерді есепке алмағанда, мұндай сөздер түгелдей халықтық тілге жақын, ұғынықты, оның үстіне жиі жұмсалады.

(5) Шаруашылық, тұрмыстық бұйымдарға қатысты атаулар

Әр кезең, әр дәуірдегі әдеби тілдің лексикалық қорында халық шаруашылығы мен күнделікті тұтыну бұйымдарына қатысты атау-терминдердің мол болатындығы табиғи құбылыс. Ескі қазақ жазба тіліндегі құжаттардан осы ерекшеліктерді айқын көре аламыз. Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	کورونج	kurunč	күріш	11	اوط	oṭ	шөп
2	اون	un	ұн	12	ایلتری	eltiri	елтірі
3	آلاچاع	alačaġ	алашақ	13	چیب	jib	жіп
4	قایق	qayïq	қайық	14	یازو	yazuw	хат
5	انچی	enči	енші	15	ارقان	arqan	арқан
6	طامغا	tamġa	таңба	16	بورک	börk	бөрік
7	کیوم	kiyüm	киім	17	کاعز	kāġaz	қағаз
8	تورغون	torġun	торғын	18	سَوْکَلَة	sawkälä	сәукеле
9	بخمال	baẖmal	мақпал	19	صوم	ṣom	сом (ақша)
10	چفان	čafān	шапан	20	چکمان	čekman	шекпен

Жоғарыдағы берілген мысалдардан көрге-німіздей, барлығы да күнделікті тұрмыста, шаруашылықта кем болса болмайтын керекті бұйымдардың атауы. Мұндай төл сөздер бүгінгі тілімізде де өнімді жұмсалады.

(6) Туыстық қатынасқа байланысты атаулар

Отбасы – неке, қандастық қатынас негізін-де барлыққа келген қоғамдық тұрмыстық бірлік әрі адамзат қоғамының қалыптасып дамуының негізі. Сондықтан, оған қатысты туындаған атау-терминдердің тарихы тым арыдан бастау алады. Мұндай барысты қазақтың жазба тілі үшін де айтуға болады. Мысалы, XVIII-XIX ғасырлардағы ескі қазақ жазба тілінде осындай төл туыстық атауларымыз аз емес. Әрине, бұл атаулардың сонау ертеден халқымыздың сөз қоржынына түсіп, қаймағы бұзылмай қолданыс-та келе жатқан негізгі сөздер екенін дәріптей кеткен жөн.

Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	بابا	baba	баба	9	قاریا	qarïya	қария
2	انکا	ingä	жеңге	10	یکت	yigit	жігіт
3	بالا	bala	бала	11	اغول	oġul	ұл
4	قاین	qayïn	қайын	12	قارت	qart	қарт
5	آعا	aġa	аға	13	آنا	ana	ана
6	انو	inü	іні	14	کیلن	kelin	келін
7	قز	qïz	қыз	15	آطا	ata	ата
8	اقصاقل	aqşaqal	ақсақал	16	قرداش	qardaš	туған

Жоғарыдағы мысалдардан байқағаны-мыздай, ескі жазба деректерде кездесетін мұндай төл туыстық атаулар бүгін де өз сынын бұзбай, халықтық тілде жиі қолданылуда. Ішінара сөздердің орфографиялық ерекшеліктерін қоспағанда, түсінуге ешқандай қиындық тудырмайды. Осындағы «قارداش» сөзі қазіргі қазақ тіліндегі беретін мағынасынан гөрі «бір құрсақтан тараған немесе жақын туысқан адам, аға-іні» ұғымын білдіреді. Жазба тілімізде кейде « قیز قراندش» (qïz qarandaš) болып хатталуының өзі осыны дәлелдесе керек. Бұдан аталмыш сөздің әдеби тіліміздегі лексикалық мағынасының уақыт өте келе тарайғандығын аңғаруға болады.

(7) Адамның дене мүшелеріне қатысты атаулар

Адам дене мүшелеріне қатысты атау-терминдер сөздік қорымызда ежелден бар. Мұны ауызекі халықтық тілдің лексикасынан анық байқауға болады. Ал, олардың хатқа түсіп, бүгінге жетуі ескі қазақ жазба тілінің қолданылу аясын жан-жақты сараптауда тиесілі дерек-көздермен қамдап отыр. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақша ресми іс қағаздардан мұндай атау-терминдерді түрлі жиілікте кездестіре аламыз. Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	کوز	köz	көз	9	بت	bet	бет
2	ساچ	sač	шаш	10	یوز	yüz	жүз
3	قول	qol	қол	11	بعر	baġïr	бауыр
4	چراي	čïray	шырай	12	یاش	yaš	жас
5	سویاک	süyäk	сүйек	13	اياغ	ayaġ	аяқ
6	تل	til	тіл	14	صاقل	şaqal	сақал
7	باش	baš	бас	15	مویون	moyun	мойын
8	بل	bel	бел	16	فوت	fut	пұт

Жоғарыдағы мысалдардан байқағанымздай, кейбір сөздердің орфографиялық ерекшеліктері болмаса, түгелдей лексикалық қорымызға тән төл сөздер болып табылады.

(8) Жан-жануар, аң-құстарға қатысты атаулар

Ежелден мал шаруашылығын кәсіп көзі етіп, дала төсінде өмір кешкен халқымыз жөні-нен алғанда, төрт түлік мал, аң-құсқа қатысты лексикалық қордың болмауы мүмкін емес. Ауыз әдебиетін былай қойғанда, жазбаша дереккөз-дерде де жан-жануарларға қатысты атау-тер-

миндердің молынан хатталғанын байқауға болады. Мысалы, XVIII-XIX ғасырлардағы қазақша ресми іс қағаздардан аталмыш атау-терминдерді жиі ұшыратамыз. Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	یلقی	yïlqï	жылқы	11	پسیر	sïyïr	сиыр
2	اوکوز	ögüz	өгіз	12	تولکی	tülki	түлкі
3	بوتا	bota	бота	13	قوندوز	qunduz	құндыз
4	بوزاؤ	buzaw	бұзау	14	مال	māl	мал
5	قولون	qulun	құлын	15	قویان	qoyan	қоян
6	قوزو	qozu	қозы	16	قارصاق	qarṣaq	қарсақ
7	تویه	tüye	түйе	17	بیه	biye	бие
8	کییک	kiyik	киік	18	یلان	yïlan	жылан
9	قوی	qoy	қой	19	سیچقان	sïčqan	тышқан
10	آط	aṭ	ат	20	بُورْصق	borṣïq	борсық

Жоғарыдағы мысалдарда кездесетін төрт түлікке немесе түз тағысына қатысты атаулардың төл сөз есебінде ескі жазба тіліміздің көрініс табуы табиғи құбылыс, әрине. Осындағы «құндыз», «борсық» атауларын ескі жазбаларда кездесетін «Құндызды», «Кіші борсық» деген жер аттарына сәйкес межелеп отырмыз.

(9) Жер-су, ел-жұрт атаулары

Қазақты құраған ру-тайпалар мен олар мекендеген өңірлерге қатысты туындаған атау-терминдердің аз еместігін халықтық сөздік қордан анық байқай аламыз. Алайда ескі қазақ жазба тіліндегі материалдардың тапшылығынан олардың қағаз жүзіндегі бет-бейнесін көзбен көріп, оқып білу ісі едәуір кешеуілдеді. Жақынғы жылдардан бері табылған қазақша жазба дерек-көздерден байқағанымыздай, бұл түрдегі атау-терминдердің хатқа түсу салыстырмасы айтарлықтай жоғары. Әсіресе, XVIII-XIX ғасырларда хатталған қазақша ресми іс қағаздардан мұндай сөздердің қатарын табу оңай. Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	ایله	Ilä	Іле	11	صر دریا	Ṣïr daryā	Сыр дария
2	جیک کیز	Čïŋgiz	Шыңғыс	12	ایدول	Edül	Еділ
3	آیه کوز	Ayaköz	Аякөз	13	ارتیش	Ertiš	Ертіс
4	قوُبدو	Qobdo	Қобда	14	تاشکند	Taškend	Ташкент
5	قراتال	Qaratal	Қаратал	15	دولأن قرا	Dolanqara	Доланқара
6	خاتون پسو	Ḫatūnsuw	Қатынсу	16	کیرای	Kerey	Керей
7	آقپسو	Aqsuw	Ақсу	17	اواق	Uwaq	Уақ
8	نایمان	Nayman	Найман	18	تورت اغول	Törtuġul	Дөртуыл
9	پسبان	Sïban	Сыбан	19	بای یکت	Bayyigit	Байжігіт
10	مورون	Murun	Мұрын	20	قیزای	Qïzay	Қызай

Бұдан сырт, жазба деректерден тағы «Кіші борсық», «Орал», «Тұманды су», «Үйшік», «Жайық», «Жем суы», «Орынбор», «Хиуа», «Бұхара», «Нарын құм», «Шәуешек», «Мерген

қарауылы», «Базар қаласы», «Тұз төбе», «Қарабұқа-Базар», «Қызылжар қаласы», «Қашқар» сияқты жер-су аттарын кезіктіре аламыз. Бұл қалалардың керуен жолы бойында орналасқандығын ескерсек, ежелгі жібек жолы басып өтетін аймақтарда әлеуметтік мәдени ауыс-күйістің үздіксіз жалғасып отырғандығын білуге болады. Сондай-ақ, Ресейдің қазақ даласына сұғынып кіруіне байланысты салынған жаңа «қала», «бекініс» т. б. атаулар бір жағынан, тіліміздегі топонимдердің қатарын молайтса, енді бір жағынан сол тұстағы өңірлік саяси жағдайдан хабар табуымызға өзіндік септігін тигізеді. Ескере кететін бір жәйт, бұл жазбаларда қазақты құраған бір бөлім ру-тайпалармен қоса, Қарақалпақ, Башқұрт, Татар, Қырғыз, Орыс қатарлы көрші елдердің де аттары ресми түрде хатталған.

2. Ескі қазақ жазба тіліндегі кірме сөздер

Өзге тілдерден сөз қабылдау – ұлттық тілдегі лексикалық қорды байытудың маңызды бір тәсілі. Енді бір жағынан, ұлттар ара экономикалық, мәдени қарым-қатынастың баянды дамығандығының натижесі. Әдетте сөз қабылдау бір ғана тілмен шектелмейді, сондықтан дүниеде пәк тіл де болмақ емес. Яғни ұлттар ара түрлі қарым-қатынас қалыптасады екен, онда олардың тілдік қабатында да белгілі деңгейде ауыс-күйіс жүріліп, сөз ауысу құбылысы барлыққа келеді. Мұндай жағдай тек ауызекі тілде ғана емес, жазба тілде де жүзеге асады. Оған дәлел XVIII-XIX ғасырлардағы қазақша ресми іс қағаздар тіліндегі кірме сөздердің молдығы. Міне бұл сол тұстағы қазақ ру-тайпаларының көрші халықтармен тығыз барыс-келіс жасасып, етене байланыс орнатқандығының айғағы. Ескі қазақ жазба тіліндегі кірме сөздерді үлкен жақтан төмендегідей бірнеше мазмұндарға бөліп талдау жасауға болады.

(1) Араб тілінен қабылданған сөздер

Ауызекі сөйлеу тіліміз бен жазба тілімізде араб тілінен ауысқан сөздер қай кезеңде болса да едәуір орын алып келді әрі сөздік қорымызды байтуға үлкен ықпал жасады. Әсіресе XVIII-XIX ғасырлардағы ресми іс қағаздар тілінен мұндай кірме сөздердің қатарын жиі байқай аламыз. Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	سبب	sabab	себеп	16	ایتفاق	itfāq	ынтымақ
2	نیت	nīyat	ниет	17	صروف	ṣaruf	сарып
3	مکتوب	mektub	хат	18	قابول	qabūl	қабыл
4	اینابت	inabat	инабат	19	صادیر	ṣāder	туылу
5	ایلتماس	eltimās	өтініш	20	کفیل	kafīl	кепіл
6	مخزون	maḫzūm	қуаныш	21	امضا	imża	таңба
7	ناسل	nasl	нәсіл	22	کاتیب	kāteb	хатшы
8	مرتبه	martabe	мәртебе	23	ضابیط	żābet	командыр
9	معلوم	m‘alūm	мәлім	24	ادب	adab	әдеп
10	عرض	‘arż	арыз	25	افضل	afżal	абзал
11	دره	durre	дүре	26	نسیب	nasīb	нәсіп
12	خزمت	ḫizmat	қызмет	27	طابیع	ṭābī‘	қарасты
13	یتیم	yatīm	жетім	28	فرسح	farsaḥ	шақырым
14	ضرر	zarar	зиян	29	خیال	ḫiyal	қиял
15	کرة	karrat	рет	30	موفیق	muwafiq	үйлесімді

Жоғарыдағы мысалдардан ескі жазба тілдің лексикалық қорына қосылған арабша сөздердің аз еместігін аңдаймыз. Дегенмен бұлардың кейбіреуі, мысалы, «ниет», «қиял», «жетім», «себеп», «кепіл», «арыз» т. б. сөздер ертеректе қабылданып төл сөз есебінде сіңісіп кетсе, кейбіреуі, мысалы, «ілтымас» (өтініш), «муапық» (үйлесімді), «забит» (командир) т. б. сөздер сол кезеңде үнемі хатқа түскенімен, бүгінгі әдеби тіліміздің сөздік қоржынынан екшеліп қалған.

(2) Парсы тілінен қабылданған сөздер

Тілымыздың лексикалық қорын байытуға едәуір ықпал жасаған өзге тілдердің ішінен парсы тілін қадап айтуға болады. парсы тілі үндіеуропа тілдер семьясына жатқанымен, орталық азия тіл-жазу мәдениетіне айырықша әсер еткен. Жеке сөздерді айтпағанда, тіпті кейбір қосымшалар мен сөз алды қосымшалары да бірге қабылданып, төл қосымшаларымызды байытқан. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақша жазба деректерден мұндай тілдік ерекшеліктер молынан кездеседі. Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	سؤداگه ر	sawdāgar	саудагер	15	بی مازه	bīmaza	беймаза
2	مهربان	mehrbān	мейірбан	16	راص	rās	рас
3	پادشاه	pādšah	патша	17	دارگاه	dargāh	орда
4	روزکار	rūzgār	күн	18	تحت	taḫt	тах
5	کرؤان	karwan	керуен	19	مرزا	mīrzā	мырза
6	گلذار	gulzār	гүл бақша	20	گمان	gumān	күмән
7	طراج	tārāj	тараж	21	فایده	fayda	пайда
8	بی گناه	begunāh	бейкүнә	22	دوشمان	dušmān	дұшпан
9	هیچ	hīč	еш	23	فرزان	farzand	перзент
10	اُمید	umīd	үміт	24	فروان	farwān	өсіру
11	بازار	bāzār	базар	25	دوروست	durust	дұрыс
12	جان	jān	жан	26	بربر	barābar	барабар
13	زیندان	zīndān	зындан	27	فرمان	farmān	жарлық
14	سال	sal	сал	28	اکر	agar	егер

Жазба тілімізде бұл мысалдардан басқа көптеген парысша сөздердің барлығын байқаймыз. Олар үнемі абстрактті ұғымға, қарапайым тұрмысқа, сауда-сатыққа және құрмет-лауазым т. б. ларға қатысты болып келеді де, көп сандысы бүгінгі әдеби тіліміздің еш озгеріссіз жұмсалуда.

Арабша-парысша сөздердің тағы бір ерекшелігі, бір бөлім парсы тілі қосымшасы немесе сөз алды қосымшасы мен арабша сөздің (кейде парысша да болуы мүмкін) бірігуі арқылы да жаңа сөз жасалады. Мұндай сөздердің кейбіреуі ертерек қабылданып, жазба тіліміздің лексикалық қорынан мықтап орын алған. Мысалы: نا (парсы тілі сөз алды қосымшасы) + خوش (парысша) =ناخوش (науқас), بی (парсы тілі сөз алды қосымшасы) + وقت (арабша) = بی وقت (бейуақыт), نا (парсы тілі сөз алды қосымшасы) + راضی (арабша) = ناراضی (наразы), خیزمت (арабша) + کار (парсы тілі қосымшасы) = خیزمت کار (қызметкер), غم (арабша) + خور (парсы тілі қосымшасы) = غمخور (қамқор) т. б. Сонымен қатар, араб-парсы тілдеріндегі абстрактті зат есімдер тікелей септік жалғауын қабылдап немесе көмекші етістіктермен қосарланып келіп жаңа сөз жасайды. Мысалы:

қабылда-, қабыл ет-, сарып ет-, нәсіп ет-, ниеттен-, ниет қыл- т. б.

(3) Орыс тілінен қабылданған сөздер

Орысша сөздер тілімізге ертерек қабылдана бастаған. Олардың қай дәуірден бастап кірме сөз ретінде тілімізге табан тірегені туралы түрлі пікірлер айтылғанымен, ең мол қабылданған тұсы, әрине, XVIII-XIX ғасырларға жатады. Яғни, бұл кезеңдер Ресей патшалығының қазақ даласының солтүстік аймақтарына сұғанақтық жасап кіріп, бекініс пен қалалар салып орныққан кезі. Соның салдарынан орыс тілі мен мәдениеті аталмыш өңірлерге алдымен ықпал жасап, әкімшілік, лауазым-шен, заң-зәкүн т. б. Салаларға қатысты жаңа зат, ұғым атаулары орыс тілінен алына бастады. Мұндай тіл жақтағы ықпалдастық көбінесе жазба тілден көрніс тапты. Әсіресе XVIII-XIX ғасырлардағы Ресейге қарата жазылған қазақша ресми іс қағаздар тілінен бұған қатысты бірсыпыра мысалдар келтіруге болады. Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	روسيه	rūsīya	Ресей	10	ينارال	yenārāl	генерал
2	اسطرشن	astaršīn	старшин	11	پالكونيک	palkonīk	полконик
3	كمنده	kamanda	команда	12	اوكاز	ukaz	жарлық
4	كاميسيه	kamīsīya	комиссия	13	ايمپراطور	imprātor	император
5	مايور	māyor	майор	14	ميدال	medal	медаль
6	اورين بوروخ	Orïnboruḫ	Орынбор	15	حارونژا	ḥarunža	хорунжий
7	تاتيشچوف	Tatīščof	кісі аты	16	آندری	Andrey	Андрей
8	آپريل	aprel	сәуір	17	مای	may	мамыр
9	اوكوست	awgust	тамыз	18	سينتبر	sentabr	қыркүйек

Жоғарыдағыдан сырт, бұл кезеңге тән кірме сөздердің ішінде бекініс-қала, кісі есімдері мен ай аттарының жазба тілімізде дыбыстқ аудармаға сәйкес хатқа түсіп, белгілі деңгейде қолданыла бастағанын аңғара аламыз.

(4) Моңғұл тілінен қабылданған сөздер

Қазақтар мен Моңғұлдар арасындағы қарым-қатынас сонау арыдан бастау алады. Олар іргелес қоныстанған халықтар есебінде, көбінесе көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданған. Осыған байланысты олардың тұрмыс тәсілінде ортақтық мол. Осындай объективтік себептер казақ-моңғұл тілдерінің өзара ауыс-күйіс жасасуына мұрындық болды. Бүгінгі казақ әдеби тілінде моңғұл тілінен ауысқан сөздердің қатары едәуір мол екендігі айтылады. Алайда жанрлық ерекшелікке байланысты ескі қазақ жазба тілінде хатқа түскендерінің саны шектеулі. Мұндай құбылыс таяу заманғы қазақша жазба деректердің тілінен анық байқалады. Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	بوغدا	boġda	қасиетті	7	قولاقي	qulaqay	ұры
2	ازين	ezen	ием	8	قودال	qudal	ұры
3	الباتو	albatu	албаты	9	موركو	mörgü	бас ию
4	اولاو	ulaw	ылау	10	اوتاغات	utaġat	ұтағат
5	اوتاق	otaq	ұтық (ру)	11	تاربغاتای	Tarbaġatay	Тарбағатай
6	بورخان	burḫan	будда	12	جووجک	Čowčak	Шәуешек

Жоғарыдағы мысалдардан байқағанымыздай, моңғұл тілінен қабылданып хатқа түскен атаулардың қатары аз. Дені Чиң патшалығына жолданған хаттардан кездеседі. Бұлардың ішінде бір бөлімі халықтық тілге ауысып үнемі қолданылса, кейбіруі қазіргі тілдің сөздік қорынан табыла беруі екіталай. Мысалы, XVIII ғасырдағы жазба тілде «құлақи-құдал» тіркесі қос сөз ретінде жұмсалып, «ұры-қары» мағынасын үстесе, «мөргү» сөзі «бас ию» мәнінде қолданылған.

(5) Қытай тілінен қабылданған сөздер

Қазақ тілі мен қытай тілі арасындағы лексикалық ауыс-күйістің төркіні тым арыда жатыр. Мұндағы басты ерекшелік – көбінесе қытай тілінен сөз қабылдау. Мысалы, орхон-енисей жазбаларындағы тұтұқ (都督), сангүн (将军), бушы (布施), құнчұй (公主), лұ (龙) т. б. лар қытай тілінен кірген сөздер. Кейінгі дәуірлерде тілімізге кірген қытайша атаулардың бір бөлімі чиң патшалығы тұсындағы қазақша жазбаларда, яғни, XVIII-XIX ғасырлардағы қазақша ресми іс қағаздар тілінде кездеседі. Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	خان	ḫān	хан	6	تاجی	tayji	тәйжі
2	وانک	waŋ	уаң	7	مولون	molon	гүлді торқа
3	جنک جونک	jaŋjuŋ	генерал	8	اولو	uluw	айдағар
4	کونک	guŋ	гүң	9	دارین	darïn	ұлық
5	شانکالا	šaŋla-	қайранда-	10	دینکسه	diŋsä	шен маржан

Жоғарыдағы мысалдардан көріп отырғанымыздай, чиң патшалығы дәуірінде жазба тілімізге енген қытайша сөздердің көп сандысы лауазым-шен атаулары. Сонымен қатар, патша тарапынан берілетін қайран бұйымдардың атаулары да сиректе болса кездесіп қалады.

(6) Манжу тілінен қабылданған сөздер

Қазақша тарихи жазбаларда кездесетін манжуша атаулардың басым көбі чиң патшалығы тұсында қабылданған. Яғни, XVIII ғасырдың орталарынан кейін өнімді жұмсалатын бір бөлім мәнжуша лауазым-шен атаулары мен шінара жеке сөздер қазақ жазба тіліне ауысып қолданылған. Мұндай құбылыс XVIII-XIX ғасырлардағы қазақша ресми іс қағаздар тілінен, әсіресе қазақтар жағынан чиң патшалығына жолданған хаттардан байқалады. Мысалы:

№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір	№	Ескі қазақ жазба тілі		Қазір
1	خوب امبان	ḫub amban	хыб амбан	6	الیخادا	aliyḫada	уәзір
2	اسقان امبان	asqan amban	асқан амбан	7	اولامجیب	ulamjïp	Айтып
3	مورین جاین	mörin jayïn	мөрин жайн	8	غالدای	ġalday	ғалдай
4	کوتال	kutal	қосшы	9	بُورت	burt	қырғыз
5	جینکپسه	jiŋse	шен маржан	10	زارکی	zärgiy	өңір

Нәтиже мен талқы

Жоғарыдағыдай ескі қазақ жазба тілінің лексикалық ерекшеліктерін талдау арқылы алдымен ондағы төл сөздердің мазмұнға бай, сан-салалы екендігін аңдаймыз. Олар жанырлық шектемелікке қарамастан, күнделікті тұрмыс, табиғат құбылстары, қоғамдық қарым-қатынас, әскери атаулар, шаруашылық, жан-жануарлар, адамның дене мүшелері, заттардың

сапалық қасиеті және жер-су атаулары сынды алуан түрлі тақырыпқа құрылған, өміршеңдік қуаты зор. Ал кірме сөздердің (арабша, парысша, орысша, моңғұлша, қытайша, манжуша) көбі жатсынбай, қазақ тілінің төл лексикасымен бір арнада тоғысып отырған. XVIII-XIX ғасырларда қазақ халқы өзге көрші халықтардың мәдениетін өз қажетыне қарай қабылдаумен қатар, олардан кірген сөздерді қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сәйкес дыбыстап жазған. Мұндай құбылыс қазақ тілінің сөздік қорын молайтып қалмастан, сол тұстағы тіл-жазудың нақты жағдайынан мағұлмат береді.

Қорытынды

Жинақтап айтқанда, ескі қазақ жазба тілінің лексикалық ерекшеліктерін ғылыми жолмен сараптау әсіресе, қазақ тілі лексикасының диахрониялық және синхрониялық даму жолдарын айқындауда, қазақ тілі лексикалық қоры және оның келу қайнарын жіктеп көрсетуде, сондай-ақ қазақ тілі даму тарихын жүйелі, індете зерттеп-зерделеуде кем болса болмайтын аса маңызды ғылыми зерттеу басқышы болмақ.

Әдебиеттер

Әбділәшімұлы Д. Ескі қазақ жазба тілі. – Пекин: Ұлттар, 2015. – 230 б.
Әбділәшімұлы Д. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Пекин: Ұлттар, 2016. – 278 б.
Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Пекин: Ұлттар, 2016. – 501 б.
Кәкенұлы М., Гың Шымин, Орынбайқызы Ж. Қазіргі қазақ тілі. – Пекин: Ұлттар, 1999. – 368 б.

References

Abdilashimuly D. (2015). Eski qazaq jazba tili [Old kazakh written language]. Beijing: Ulttar, 230 b. (In Kazakh)
Abdilashimuly D. (2016). Zhonggo birinshi tarihi muragatynda saqtalgan qazaqsha qujattar [Research on kazakh documents in the first historical archives of China]. Beijing: Ulttar, 278 b. (In Kazakh)
Syzdyqova R. (2016). Qazaq adebi tilining tarihy [History of kazakh language]. Beijing: Ulttar, 501 b. (In Kazakh)
Kakenuly M., Geng Shimin, Orynbayqyzy J. (1999). Qazirgi qazaq tili [Modern kazakh language]. Beijing: Ulttar, 368 b. (In Kazakh)

МРНТИ 16.21

Байтуова А.Н.

к.ф.н.доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Яссави,
Казахстан, г. Туркестан, e-mail: baituaigul.ru

ПРАЯЗЫКОВОЕ СОСТОЯНИЕ ТЮРКСКОГО ВОКАЛИЗМА И КОНСОНАНТИЗМА

Каждый тюркский язык, в каких бы близких генетических отношениях не был в прошлом и в каких находится в настоящий период, имеет собственную историю, и в зависимости от своего исторического развития приобрел в своей фонетической системе, помимо исконно древних общих моментов, свойственные только ему особенности.

Фактическое положение вокализма и консонантизма в современных тюркских языках, в том числе и сравниваемых – казахского, турецкого и узбекского языков, представляет собой довольно сложную картину. С другой стороны, это объясняется малоизученностью этого явления и, следовательно, неразработанностью методики его изучения в плане диахронии и синхронии.

Реконструкция праязыкового положения вокальных и консонантных фонем архетипа проводится нами в основном на данных письменно закрепленных норм литературных языков. Лишь в редких случаях для сравнения делаются ссылки на материалы диалектов и говоров каждого из этих языков.

Ключевые слова: вокализм, консонантизм, система, праязык, сравнение, гласные, согласные, говор, казахский, турецкий, узбекский, сравнение, заимствование.

Baituova A.N.,

Ph.D. of International Kazakh-Turkish University named after Kh.A. Yasavi,
Kazakhstan, Turkestan, e-mail: baituaigul.ru

Proto-linguistic State of Turkic Vocalism and Consonantism

Each Turkic language, in whatever close genetic relationship it was in the past and in which it is in the present period, has its own history and, depending on its historical development, has acquired in its phonetic system, in addition to the truly ancient common moments, which is peculiar only to it.

The actual position of vocalism and consonantism in modern Turkic languages, including the comparable ones – Kazakh, Turkish and Uzbek, is a rather complicated picture. On the other hand, this is due to its little studied phenomenon and, consequently, the undeveloped methodology for studying it in terms of diachrony and synchrony.

The reconstruction of the proto-linguistic position of the vocal and consonant phonemes of the archetype is carried out by us mainly on the data of written standards of literary languages. Only in rare cases for comparison are references to the materials of dialects of each of these languages.

Key words: vocalism, consonantism, system, proto-language, comparison, vowels, consonants, dialect, Kazakh, Turkish, Uzbek, comparison, borrowing.

Байтуова А.Н.,

Х.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: baituaigul.ru

Түпкі тілдің жағдайында түркі вокализмі және консонантизм

Әрбір түркі тілінің өткен кезеңде де, қазіргі таңда да қандайда жақын генетикалық қатынастарда болмасын өзіндік тарихы бар және өзінің тарихи дамуына қарай фонетикалық жүйесінде жалпы байырғы келе жатқан сәттермен қатар өзіне ғана тән ерекшеліктерді иеленді.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Қазіргі түркі тілдерінде, оның ішінде салыстырылатын – қазақ, түрік және өзбек тілдерінде вокализм мен консонантизмнің нақты жағдайы біршама күрделі бейнені сипаттайды. Бір жағынан, бұл осы құбылыстың аз зерттелгендігімен, демек оны диахрония мен синхрония тұрғысынан зерттеу әдістемесінің әзірленбегендігімен түсіндіріледі.

Біз архетиптің вокалды және консонантты фонемаларының түпкі тілдік жағдайын көбіне әдеби тілдердің жазбаша бекітілген нормаларының мәліметтерінде жаңаша тұрғыдан құрудамыз. Тек кейбір жағдайларда салыстыру үшін осы тілдердің әрқайсысының сөйлеу дыбыстары мен диалектілерінің материалдарына сілтеме жасалады.

Түйін сөздер: вокализм, консонантизм, жүйе, түпкі тіл, салыстыру, дауыстылар, дауыссыздар, сөйлеу дыбыстары, қазақ, түрік, өзбек, салыстыру, кірме.

Введение

Основными признаками сходства и различий тюркских языков обычно выступают структурные элементы – фонетическая, морфологическая, синтаксическая, лексико – симантическая структуры, – причем критерием определения схожих и отличительных моментов внутри каждой структуры выступают количественные и качественные соотношения составляющих их строевые элементы.

Как уже установлено в лингвистике, среди перечисленных выше структурных единиц языка наиболее подвижной, динамичной, легко поддающейся различным изменениям выступает фонетическая структура. Этот фактор весьма важен при сравнительной характеристике тюркских языков, ибо только изменения в фонетической системе тюркских языков в совокупности с грамматической (морфологической и синтаксической) структурой дают исследователю достаточно полное основание для определения не только их самостоятельности, но и степени родственных отношений. Это практически реализуется установлением общности фонетических закономерностей сравниваемых языков, в которых обычно сконцентрированы все основные правила звуковых изменений, сдвигов и тенденций развития.

Как уже было отмечено, одним из факторов определения степени родства тюркских языков выступает количественное соотношение строевых элементов фонетической структуры. В этом плане весьма показательно количественное соотношение гласных фонем в тюркских языках. В качестве примера приведем количественные показатели гласных фонем в некоторых основных тюркских языках, которые в свою очередь распадаются на следующие четыре группы:

Таблица 1 – Количественные показатели гласных фонем некоторых тюркских языков [1; 17]

1-группа из 6 фонем:	2-группа из 8 фонем:	3-группа из 9 фонем	4-группа из 11 фонем
Узбекский язык	Каракалпакский яз. Киргизский яз. Турецкий яз. Уйгурский яз. Якутский яз. Алтайский яз. Тувинский яз. Шорский яз.	Азербайджанский яз. Туркменский яз. Чувашский яз. Казахский яз.	Башкирский яз. Татарский яз. Ногайский яз.

Из этой таблицы хорошо видно, в каких количественных соотношениях находится большинство тюркских языков. В то же время такой показатель выдвигает перед учеными-фонетистами вполне закономерный вопрос: каким же образом это произошло при генетической общности их происхождения и единстве праязыкового состояния?

Нас же интересует положение трех сравниваемых казахского, турецкого и узбекского языков. Если принять данный показатель за реальность, то рассматриваемые языки оказываются в трех разных (6-8-9) группах. И первым отличительным признаком их выступает то, что узбекский язык в своей фонетической структуре имеет всего 6 гласных фонем. Причем в этом от-

ношении он оказался единственным среди множества других тюркских языков, включая даже близкородственный уйгурский язык (в нем 8 фонем), относящихся к одной карлукской группе. Турецкий язык с 8-фонемным составом гласных оказался среди массы других тюркских языков, не имеющих никакого отношения к огузской группе тюркских языков, тогда как азербайджанский и туркменский близкородственные языки, относящиеся с ним к одной общей группе огузских языков, оказались в 3-группе языков, имеющих по 9 гласных фонем.

Что же касается казахского языка, то в нем, как указывает проф, М.Т.Томанов, одни авторы усматривают 8 фонем, другие-9 фонем, а третьи-12 гласных фонем. В этой связи он пишет: «Қазақ тілінде 12 дауысты фонема бар деушілер дифтонгоид дауыстылар немесе аса қысаң дауыстылар дейтін топты көрсетеді де, оған бу, ки (киім ки)_тәрізді сөздер құрамындағы дыбыстар тіркесін жатқызады. Дұрысында бұлар жалаң дыбыстар емес, қысаң дауыстылар мен дауыссыздардың қосындысы, тіркесі. Олай болса, қазақ тілінде 9 дауысты бар дейтін көзқарас шындыққа сай» [1; 17].

Эксперимент

Причиной подверженности фонетической структуры тюркских языков различным изменениям и модификациям считается множество объективных и субъективных факторов. Но среди них наиболее существенным и доминирующим считаются человеческий, биологический факторы, т.е. факторы, напрямую связанные с участием этнической группы или общности в образовании того или иного языка, ибо фонетические особенности этих языков формируются и получают свое дальнейшее развитие только в этом этническом коллективе в соответствии с нормами артикуляционно-акустичесукого аппарата членов этого коллектива.

В лингвистике считается, что звуковая система не исследуется только с точки зрения чистой фонетики, она, обязательно сопровождается фонологической характеристикой для придания ей фонологической окраски. А фонологическая характеристика фонем в языке прежде всего преследует цель определения системы фонем.

В исследованиях этого направления применяются самые различные методы. Но чаще всего используется метод оппозиции. По требованиям этого метода в качестве объекта исследования берутся слова, отличающиеся друг от друга лишь некоторыми незначительными звуковыми различиями.

Сравнительное фонетическое исследование объединяет в себе два выше – указанные объекта звуковых особенностей отдельно взятого языка и несколько близкородственных языков, а также праязыковое состояние сравниваемых языков. Благодаря такому подходу к изучаемому объекту, мы получаем, во – первых, достоверные сведения о фонетической структуре каждого сравниваемого – казахского, турецкого и узбекского языков, во – вторых, сведения об общих и отличительных чертах этих языков и в – третьих, сведения о степени отражения праязыкового состояния сравниваемых языков.

Фактическое положение вокализма и консонантизма в современных тюркских языках, в том числе и сравниваемых – казахского, турецкого и узбекского языков, представляет собой довольно сложную картину. С другой стороны, это объясняется малоизученностью этого явления и, следовательно, неразработанностью методики его изучения в плане диахронии и синхронии.

Учитывая эти обстоятельства, авторы предлагают достаточно испытанный при изучении истории славянских, германских, романских, семитских, финно-угорских и др. языков – сравнительно исторический метод, который позволяет реконструировать систему вокализма и консонантизма и других структурных элементов тюркского праязыка, и считают, что «Изучить историю – значит проследить судьбы реконструированных элементов праязыка в современных языках» [2; 4].

В качестве примера праязыкового архетипа авторы приводят «историю чувашского слова *çул* `путь`, `дорога`, и считают, что праязыковой архетип этого слова реконструируется в форме * *jol* . Можно установить, что начальный j архетипа через промежуточные ступени *ж>ч>ш*- превратился в *с*. Первичный долгий *о* корня сначала сократился, а потом превратился в *у,* следовательно, чувашское *çул* возник из *jol*» [2; 4].

Данное исследование придерживается именно этой методики. Чтобы дать характеристику тому или иному вокализму или консонантизму в сравниваемых языках, мы исходим из предлагаемого их первичного положения в тюркских языках, т.е. праязыкового состояния, на которые указывают авторы с соответствующими лингвистическими описаниями.

При этом авторы также указывают, что термин «праязык» в истории языкознания долгое

время был одиозным. Многие лингвисты периода «нового учения о языке» не скупились на его отрицательные характеристики. Да и сейчас некоторые тюркологи и монголисты относятся к нему явно отрицательно. Упорное отрицание праязыка и боязнь его основывается на недоразумениях. «Прежде всего, всякое материальное родство языков, под которым подразумевается звуковое сходство их слов и форм, предполагает их общий источник, происхождение их от одного языка –предка. Иным путем объяснить сходство языков невозможно» [2; 4].

Реконструкция праязыкового положения вокальных и консонантных фонем архетипа проводится нами в основном на данных письменно закрепленных норм литературных языков. Лишь в редких случаях для сравнения делаются ссылки на материалы диалектов и говоров каждого из этих языков. Согласно установленным в компаративистике приемам сравнения и описания фонем учитываются три основные позиции фонемы – в начале, середине и конце слова, ибо в разных позициях звук может изменяться поразному.

При характеристике вокализма и консонантизма в рассматриваемых языках по данным уже известным исследованиям приводятся в общих чертах экспериментальные сведения об артикуляционно-акустических особенностях каждого из них в том или ином языке.

Как было уже сказано выше, для того чтобы определить природу вокализма и его особенности в сравниваемых языках, необходимо исходить из единого и общего для всех современных тюркских языков источника – его праязыкового состояния. Такое состояние вокализма, а также консонантизма в тюркских языках получило подробное описание в трудах Б.А.Серебренникова и Н.З. Гаджиевой, т.е. в их совместной монографии [2;119].

Гласные фонемы трех языков исследуемых нами характеризуются по следующим признакам:

1. по раствору рта (узкие, широкие, средние).
2. по ряду (переднерядный, заднерядный, среднерядный).
3. по огубленности и неогубленности.

Так, в отношении пратюркского вокализма авторы, в частности, отмечают, что «Вопрос о составе гласных древнетюркского праязыка до сих пор является предметом спора для тюркологов. Некоторые тюркологи разделяют гипотезу о наличии в тюркском языке восьми гласных фонем, которые могли быть краткими и долгими. Если расположить эти фонемы по степени убывания признака открытости, то схема пратюркского вокализма может предстать в следующем виде:

Краткие: *а, ə, о, ө, у, ү, ы, і*

Долгие: *а:, ə:, о:, ө:, у:, ү:, ы:, і:* [2; 8].

Главным предметом спора является вопрос, был ли в тюркском языке закрытый *е* Луи Базэн замечает, «что предполагаемая фонема не имеет фонологических функций. Фонологически она не противостоит одновременно *ə:, і:*. Кроме того, ее наличие нарушило бы всю систему тюркского вокализма» [3; 12].

«Поэтому, пишут авторы, в дальнейшем мы будем исходить из гипотезы о наличии в тюркском языке восьми гласных, что, по нашему мнению, более верно отражает истинное положение вещей» [2; 21].

Основным критерием, которого придерживаются авторы при определении количества гласных фонем в праязыковом состоянии развития тюркского языка, как видно, является их парность.

«Характерной особенностью дальнейшего развития пратюркского вокализма, как утверждают авторы, является утрата долгих гласных, происшедшая в абсолютном большинстве тюркских языков. Долгие гласные в основном сохранились в якутском, туркменском, халаджском языках. Отдельные реликты долгих гласных проявляются и в других тюркских языках. Утрата долгих гласных произошла, по – видимому, очень рано, поскольку почти во всех тюркских языках изменения долгих и кратких гласных совершенно одинаковы.

Краткие гласные в ряде тюркских языков также подверглись изменениям. В двухсложных словах гласные не первых слогов не были особенно устойчивыми. Они в большей степени подвергались ассимиляции и испытывали на себе действие предшествующих гласных» [2; 8-9].

Итак, долгота гласных, которая приписывается некоторыми авторами к системе пратюркского вокализма, отсутствовала вообще или исчезла постепенно, оставив лишь незначительные следы в отдельных современных (якутском, туркменском, халаджском) тюркских языках.

Что же касается гласной фонемы *е,* то она, также по мнению авторов, не являлась составной частью пратюркского вокализма, т.к. она в этой системе не имеет своей естественной пары, как все другие фонемы. На самом же деле, в тюркологии по поводу происхождения и природы этой

фонемы существует много споров и разноречивых мнений [2; 13].

Результаты и обсуждение

Таким образом, в пратюркском вокализме имело место 8 кратких гласных фонем, которые в преобладающем большинстве тюркских языков подверглись ассимиляции и изменениям, приобретая различные варианты.

В изучаемых нами (трех) языках прочно сохранились эти фонемы, особенно в первом слоге, хотя каждая из них имеет фонематические оттенки.

Термин «пратюркское и тюркское состояния развития» используется нами с некоторой условностью: он характеризует собой два хронологически разных периода – диахронного и синхронного исторического развития вокалической системы тюркских языков: *древний* период, когда во всех или в преобладающем большинстве тюркских языков вокализм (также и консонантизм) сохранял свое древнее и относительно общее, единообразное состояние своей структуры-архетип, и *поздний* период, когда эта система в силу самостоятельного исторического развития каждого из тюркских языков подверглась серьезным структурным изменениям. Под термином «пратюркское» подразумевается древнее состояние звуковой структуры тюркских языков, от которого мы отталкиваемся при сравнительном анализе той или иной фонемы, а под термином «тюркское» – современное состояние звуковой структуры тюркских языков, в том числе и сравниваемых нами казахского, турецкого и узбекского языков.

Как видно, пратюркский вокализм, т.е. пратюркское состояние развития системы гласных, всевозможные вариации и переходы фонем в различных позициях слова и слоговых (одно-двухмногосложных) структурах – все это результат воздействия различных фонетико-фонологических закономерностей, тенденций и процессов длительного эволюционного развития сравниваемых языков. Что же касается приобретенных и лишенных качеств в структуре фонем живых тюркских языков, в том числе и изучаемых нами языков в сравнительном плане, то они являются результатом последующего их исторического развития. Так, это прежде всего касается количества гласных фонем в каждом из трех языков. В этом плане также далеко небезынтересен вопрос: почему в казахском языке количество гласных фонем не шесть, как в узбекском языке, не восемь, как в праязыке, а девять или восемь, не говоря уже об их качественных различиях и приемах практической реализации? Небезынтересен также факт отсутствия во многих языках долгот и наличие ее лишь в отдельных языках.

Тем не менее, мы рассматриваем систему вокализма в указанных трех языках согласно сложившейся традиции в тюркологии, ориентируясь в основном на краткие варианты фонем, оговариваясь о наличии первичных и вторичных долгот лишь в тех случаях, когда такая необходимость возникает в ходе характеристики отдельных фонем.

Тем не менее при характеристике системы гласных фонем в тюркских языках, в том числе и исследуемых нами языках, нельзя обойти молчанием вопрос о спорадическом появлении и исчезновении (сокращении) долгот. Так, в специальной литературе указывается, что долгий гласный *a* и вообще долгие гласные в тюркских языках, были неустойчивыми. Примеры, иллюстрирующие сохранение долгого *a:*, обнаруживаются не только в упомянутом выше туркменском и якутском языках *ja:z* `лето`, в якутском *sa:s*; туркменском *daš*// якутском *ta:s* `камень`; туркменском *ga:n* // якутском *ha:n* `кровь`), но спорадически находит отражение и в некоторых других родственных языках и их диалектах (например, в киргизском). Имеются также некоторые косвенные признаки, говорящие о наличии долгого *a:* в прошлом, сохранившегося в виде дифтонга. Ср. якут. (*tya*) `тайга` <*ta:γ* > `гора` и др. [2; 11]

Заключение

Есть примеры, говорящие о сокращении в современных языках долготы гласных, имевшее место в пратюркском языке. По этому поводу Б.А. Серебренников и Н.З.Гаджиева отмечают следующее любопытное явление, т.е. «Процесс *a:* > *a* сокращение пратюркского долгого *a:* имел широкое распространение и охваты большого количества тюркских языков», среди которых авторы указывают все три языка – казахский, турецкий и узбекский –которыми мы занимаемся. Например: узбекский *sõl* `плот` из *sal* <*sa:l*; др. тюркский *ta:š* > турецкий *taş*, казахский *tas,* уйгурский *taš* `камень`; др. тюрк. *Ta:r* > тур. *Tar*, казахский *tar* `узкий` и др. [3; 12].

Причину сокращения пратюркского долгого *a:* > *ã* в тюркских языках авторы объясняют «как стремление к уменьшению физиологических затрат при произношении. Долгий *a:* существовал

как в первых слогах, так и в аффиксах, однако влияние четких корреспонденций здесь связано с большими трудностями», – пишут они [2; 12].

На самом деле это так. Если гласные в пратюркском имели долгие пары, то они таким же путем могли превратиться в краткие. В этой связи вопрос о первичной долготе гласных должен быть снят с повестки дня или рассматриваться как результат эволюционного развития этого явления: *ã>a: >ã.* Тем не менее, в изучаемых нами языках на данном этапе их развития явление долготы гласных не фиксируется, хотя они могут иметь ныне незаметные реликтовые следы.

Каждый тюркский язык, в каких бы близких генетических отношениях не был в прошлом и в каких находится в настоящий период, имеет собственную историю, и в зависимости от своего исторического развития приобрел в своей фонетической системе, помимо исконно древних общих моментов, свойственные только ему особенности.

Чтобы разобраться в этих особенностях, быть может, столь близких и в то же время далеких фонетических чертах, мы решили, исходя из пратюркского состояния этих особенностей, рассмотреть их по отдельным фонемам на основании данных, изложенных в характеристиках и интерпретациях ученых-фонетистов по каждому отдельно взятому языку – казахскому, турецкому и узбекскому.

Для получения общего представления о фонетической системе трех сравниваемых нами – казахского, турецкого и узбекского – языков прежде всего предлагаем для рассмотрения таблицы систем вокализма трех языков , составленные фонетистами – специалистами в этой области (таблицы 2-4).

Таблица 2 – Гласные фонемы казахского языка [4; 245]

Раствор	Ряд			
	Передний		Задний	
	Негубные	Губные	Негубные	Губные
Узкий	Ï	ü	y	u
Широкий	ä, e (e)	ö	a	o

Таблица 3 – Гласные фонемы турецкого языка [5; 396]

Раствор	Ряд			
	Передний		Задний	
	Негубные	Губные	Негубные	Губные
Узкий	i	ü	i	u
Широкий	e	ö	a	o

Таблица 4 – Гласные фонемы узбекского языка [6; 427]

Раствор	Ряд			
	Передний	Средний		Задний
	Негубные	Негубные	Губные	Негубные
Узкий		i	u	
Полуузкий	e (e)		u (ў)	
Широкий		a		o

Следовательно, мы получаем возможность проследить, как та или иная фонема звучала в пратюркском состоянии развития, как звучит в настоящее время в каждом конкретном языке – казахском, турецком и узбекском –и, наконец, проанализировать и установить на конкретных фактах их общие и отличительные особенности.

Литература

Томанов М.Т. Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы. Методикалық талдау. – Алматы, 1981. – 17 с.
Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М., 1986. – 294 с.
Луи Базэн. Structures et tendences communes des Langues Turques (Sprachban) – Phjf. t.I. – Wiesbaden, 1959. – 12 с.
Кайдаров А.Т. Языки мира. Тюркские языки. – Бишкек: Изд.Дом «Кыргызстан», 1997. – 245 с.
Кононов А.Н. Языки мира. Тюркские языки. – Бишкек: Изд.Дом «Кыргызстан», 1997. – 396 с.
Ходжиев А.П. Языки мира. Тюркские языки.- Бишкек: Изд.Дом «Кыргызстан»,, 1997. – С. 427-428.

References

Tomanov MT Comparative phonetics of Turkic languages. Methodological analysis. – Almaty, 1981. – 17 h.
Serebrennikov B.A., Gadzhieva N.Z. Comparative historical grammar of Turkic languages. – M., 1986. – 294 p.
Louis Bazin. Structures et tendences communes des Langues Turques (Sprachban) – Phjf. t.I. – Wiesbaden, 1959. – 12 p.
Kaydarov A.T. Languages of the world. Turkic languages. – Bishkek: Publishing House «Kyrgyzstan», 1997. – 245 p.
Kononov A.N. Languages of the world. Turkic languages. – Bishkek: Publishing House «Kyrgyzstan», 1997. – 396 p.
Khodzhiev A.P. Languages of the world. Turkic Languages. – Bishkek: «Kyrgyzstan» Publishing House, 1997. – p. 427-428.

МРНТИ 16.21.51

Егизбаева З.С.[1], Жандыкеева Г.Е.[2],

[12]ст. преподаватель Казахского государственного женского педагогического университета,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: egiz.zam@mail.ru

СВОЕОБРАЗИЕ ВЕРБАЛИЗАЦИИ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В РУССКИХ И КАЗАХСКИХ ПАРЕМИЯХ

Статья посвящена особенностям вербализации семейных ценностей в русских и казахских паремиях. В результате семантического анализа выявлены общие черты и национально-культурные различия. Определено, что в русских и казахских пословицах семья – это важная часть духовной культуры народа, которая репрезентирует нравственные приоритеты народов в таких лексико-семантических группах, как «Ценность брака и семьи; священность брачных уз», «Женщина – хранительница семейного очага», «Авторитет и почитание родителей» и др. Эти группы, по мнению автора статьи, воплощают традиционные семейные ценности как казахов, так и русских.

Своеобразие обнаруживается в группах «Знание родословной», «Большой шанырақ», которые выделяются только на основе анализа казахских паремий.

Различия проявляются также на уровне казахских и русских лексем с национально-культурным символическим значением, таких как шанырақ, изба, двор, бесік, ақжаулық, домострой, жеті ата, аруақ и др.

Ключевые слова: казахские и русские пословицы и поговорки, семья, семейные ценности, национально-культурные различия, лексико-семантические группы, духовная культура, языковая репрезентация, нравственные приоритеты, паремиологическая картина мира, лексема.

Egizbaeva Z.S.[1], Zhandykeyeva G.E.[2],

[12]Senior Lecturer of Kazakh State Women's Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: egiz.zam@mail.ru

Peculiarity of verbalization of family values in russian and kazakh paremias

The article is devoted to the peculiarities of the verbalization of family values in the Russian and Kazakh paremias. As a result of the semantic analysis, common features and national-cultural differences are revealed. It was determined that in Russian and Kazakh proverbs the family is an important part of the people's spiritual culture, which represents the moral priorities of peoples in such lexical-semantic groups as «The value of marriage and family; sacredness of marriage bonds», «Woman is the keeper of the family hearth», «Authority and honoring of parents», etc. These groups, in the opinion of the author of the article, embody the traditional family values of both Kazakhs and Russians.

The peculiarity is found in the groups «Knowledge of the pedigree», «Big shanyrak», which are distinguished only on the basis of the analysis of the Kazakh paremias.

Differences are also manifested at the level of Kazakh and Russian lexemes with national-cultural symbolic meaning, such as shanyrak, hut, courtyard, besik, akzhaulyk, domostroi, zheti ata, aruakh, etc.

Key words: Kazakh and Russian proverbs and sayings, family, family values, national-cultural differences, lexical-semantic groups, spiritual culture, language representation, moral priorities, paremiological picture of the world, lexeme.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Егизбаева З.С.[1], Жандыкеева Г.Е.[2],
[1,2] Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: egiz.zam@mail.ru

Орыс және қазақ паремияларында отбасылық құндылықтарды вербализациялаудың ерекшелігі

Мақала отбасылық құндылықтарды орыс және қазақ паремияларында вербализациялаудың ерекшеліктеріне арналады. Семантикалық талдаулардың нәтижесінде жалпы сипаттамалар мен ұлттық-мәдени айырмашылықтар анықталады. Орыс және қазақ мақал-мәтелдерінде отбасы – халықтың рухани мәдениетінің маңызды бөлігі екендігі келесі лексикалық-семантикалық топтар «Неке мен отбасы құндылығы; неке қатынастарының қасиеттілігі», «Әйел – отбасылық ошақты сақтаушы», «Ата-аналарға құрмет» және т.б. арқылы анықталады. Бұл топтар автордың пікірі бойынша қазақтың және орыстың дәстүрлі отбасылық құндылықтарын қамтиды.

Ерекшеліктер «Шежіре білу», «Үлкен шаңырақ» топтарында кездеседі, олар қазақ паремиялардың талдауы негізінде ғана ерекшеленеді.

Сонымен қатар айырмашылықтар ұлттық-мәдени символдық мәні бар қазақ және орыс лексемдері, мысалы, шанырақ, изба, двор, бесік, ақжаулық, домострой, жеті ата, аруақ және т.б. лексемдері деңгейінде ерекшеленеді.

Түйін сөздер: қазақ және орыс мақалдары мен мәтелдері, отбасы, отбасылық құндылықтар, ұлттық-мәдени айырмашылықтар, лексикалық-семантикалық топтар, рухани мәдениет, тілдік репрезентация, адамгершілік басымдықтары, әлемнің паремиялық бейнесі, лексема.

Введение

Язык – важная составляющая национальной культуры, в нем запечатлены как современные представления народа о действительности, так и те ценности, взгляды и стереотипы, которые передавались от поколения к поколению.

Наиболее ценный в этом аспекте языковой материал представляют пословицы. В них отражены все стороны жизни, особенности быта и климата, религиозные и нравственные принципы.

Существуют нравственные основы, присущие культуре любого народа, но они могут выражаться своеобразно, по-своему, с учётом этнических, географических особенностей, ментальности и т.д. Одной из таких основ является семья. Это важнейшее, пока еще, нравственное и социальное явление. «Концепт семья, отражающий общечеловеческие и национально-специфические (социальные, этические, нравственные) представления о феномене семьи, можно отнести к числу универсально значимых концептов» (Уркинбаева Г.У., 2015: 59).

Экспериментальная часть

В иерархии ценностей русской и казахской духовной культуры семья, семейные ценности по-прежнему занимают ведущую первую позицию и репрезентируют значимый для языковой картины мира своеобразный, эмоционально окрашенный ментальный конструкт. Пословицы и поговорки содержат наиболее ценную и богатую в этом плане информацию.

В частности, русские паремии, в которых представлены или упоминаются семейные ценности, можно распределить по следующим лексико-семантическим группам:

1. Ценность брака и семьи; священность брачных уз.
2. Любовь и взаимопонимание.
3. Муж – глава семьи, хозяин дома.
4. Женщина – хранительница семейного очага.
5. Мать – доброта и защита.
6. Дети – основная ценность семьи.
7. Семья – это дом, очаг, уют. Дом – это независимость, самостоятельность.
8. Авторитет и почитание родителей.

Анализ казахских пословиц и поговорок, связанных с вербализацией семейных ценностей, позволил нам выделить следующие группы:

1.Ценность брака и семьи; священность брачных уз.
2. Любовь и взаимопонимание.
3. Муж – глава семьи, хозяин дома.
4. Женщина – хранительница семейного очага.
5. Мать – доброта и защита.
6. Дети – основная ценность семьи.
7. Семья – это дом, очаг, шанырақ. Шанырақ – независимость, самостоятельность.
8. Авторитет и почитание родителей.
9. Знание родословной.
10. Сохранение близких родственных отношений – «Большой шанырақ».

О том, как важна семья в жизни русского человека свидетельствуют такие русские пословицы: *«Добро по миру не рекой течет, а семьей живет», «Земля без воды мертва, человек без семьи – пустоцвет»* (Зимин В.И., 2006).

Семья в культуре и языковом сознании русского народа связана с заключением брака, женитьбой, которые должны предшествовать образованию семьи.

В пословицах и поговорках прослеживаются следующие нравственные установки:

1. Ответственность перед семьей: *«Жена не сапог (не лапоть), с ноги не скинешь»*.

2. Трансформация, изменение поведения в положительную сторону: *«Жениться– переменится»*.

3. Совет, рекомендация – жениться молодым: «*Не кайся рано вставши, да молодо женившись»*.

Подчеркивается ценность брачных уз и их крепкий, неразрывный, священный характер: *«Жениху да невесте сто лет, да вместе»*.

В первой группе пословиц ключевыми словами и словосочетаниями являются *семья – разум, добро; жена богом суждена, предназначена судьбой, жить счастливо, в добре и мире, добра наживать, разженитьбы нет* (Даль В.И., 2000).

Семья и для казаха – понятие священное, неразрывно связанное с браком как необходимой составляющей данного явления.

Жениться по-казахски *үйлену*, т.е. само слово «жениться» образуется от слова «дом» (үй), что подтверждает прямую связь семьи и брака, так как это прослеживается на уровне особенностей деривации лексем (*үйлену означает* обзавестись домом) (Мусабаев Г., 1981).

Интересно также словопроизводство лексемы «выйти замуж», в казахском языке оно выражается словосочетанием *күйеуге шығу (выйти замуж) или тұрмысқа шығу*.

Первый перевод аналогичен русскому эквиваленту.

Что касается второго варианта, то согласно «Казахско-русскому словарю» под редакцией Г. Мусабаева: тұрмыс это:

1) *жизнь; быт;* тұрмыс жағдайы – *бытовые условия;* халықтың тұрмыс дәрежесін арттыру – *подъем жизненного уровня народа;*

2) қоғамдық сананы тұрмыс билейді – *общественное бытие определяет общественное сознание;*

3) тұрмысқа шығу – *выйти замуж* (Мусабаев Г., 1981).

Соответственно «*тұрмысқа шығу» дословно «выйти в жизнь, быт»* подчеркивает непосредственную связь понятия с неминуемым столкновением девушки с бытом, различными проблемами, жизнью.

О роли брака в системе казахских ценностей можно судить по пословице: «*Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақжаулық, үшінші байлық – он саулық» («Первое богатство – здоровье, второе – белый платок (т.е. жена), третье – овец десяток»)* (Смайлова А.Т., 2012).

Второе место отведено жене, т.е. браку, семье.

Создание семьи у казахов – главная жизненная установка: *«Екі жарты бірбүтін». («Две половинки – одно целое»).*

Ключевыми словами и фразами в группе «О ценности брака и семьи; священность брачных уз» являются *ақжаулық, бесік көргенді, үй, әйел, үй жетім, Екі жарты, бір бүтін* (Тұрманжанов Ө., 2004).

Одной из главных семейных ценностей считается согласие, лад, компромисс: *«В семье согласно, так идёт дело прекрасно».*

Семья в русской культуре и паремиологической картине мира является опорой счастья: «*Семьей дорожить – счастливым быть».*

Любовь также можно отнести к нравственным семейным ценностям, потому что наличие любимого человека рассматривается как необходимость для счастья семьи, покоя и благополучия.

Так, в ряде русских пословиц придается огромное значение любви в семейных отношениях: *«Тошно жить без милого, а с немилым тошнее».*

Во второй группе пословиц и поговорок суть семейных ценностей вербализуется через слова и словосочетания: лад, согласье – счастье, клад, любовь да совет.

В содержании казахских паремий в группе «Любовь и взаимопонимание» доминирующими по идейной значимости оказались слова *сүйген, жолдас, сырлас***.**

В традиционном русском языковом сознании хорошей семьей считается та, в которой глава семьи, ее хозяин – муж. Мужчина в русской семье – ее глава, защита, крепость.

В русских пословицах о семье мужчина – это тот, кто берет на себя ответственность, сильный, умный; ведущий за собой всю семью, кто в ответе за любые действия своих домочадцев: *«Муж в дому, что глава (что крест) на церкви»* (Зимин В.И., 2006) и т.д.

Муж является добытчиком, тем, от кого зависит достаток и дисциплина в семье: *«Хозяин в дому, что медведь в бору, что как хочет, так и ворочает».*

Без мужа, хозяина семья не сможет прокормиться и будет бедствовать. Жена не рассматривается как человек, который способен содержать семью. Муж – основа благополучной семьи. То есть в русских народных пословицах предстает традиционная, патриархальная, по-своему идеальная модель семьи, в которой доминирует отец, муж, мужчина.

В группе «Муж – глава семьи» ключевыми оказываются слова: *муж – глава, хозяин, добытчик, хозяин в дому.*

«Муж голова, жена – шея», – эта казахская пословица по-восточному тонко и точно указывает, какими должны быть взаимоотношения в семье, чтобы в ней была гармония.

Авторитет мужчины в семье, как правило, обусловлен его способностями, умом и доходами.

О главенстве мужа в традиционной казахской семье говорит следующая пословица: «*Баланы – жастан, қатынды – бастан». («Дитя учи с пеленок, жену – с порога дома»)* (Кейкін Ж.С., 1995).

Группа «Муж – глава семьи» представлена следующим рядом ключевых казахских слов: *еркек – бас, әйел – мойын, қатын.*

Семейные ценности проявляются и связаны также с ролью и характером женщины, жены. Ей должны были быть присущи: покладистость, изворотливость, мягкость и нежность, преданность, бережливость: *«Мир в семье женою держится».*

«Дом хозяйку ждет, а хозяйка – хозяина» – это идеал счастливой семьи, который выражает глубинные нравственные идеалы, воззрения и ценности русского народа.

Взаимоотношения между мужем и женой, репрезентированные в пословицах, ориентированы на такие нравственные понятия, как счастье, взаимоуважение, добро, верность и любовь.

Счастье или несчастье семьи в русской культуре и паремиях напрямую зависит от жены.

Так, прослеживаются параллели между счастливой и несчастливой семьей и характером, качествами жены, что проявляется на лексическом уровне с помощью антонимичных пар, которые имеют противоположный эмоциональный статус (положительный/отрицательный):

– Один женился – свет увидал; другой женился – с головою пропал.

– Добрая женитьба к дому приучает, худая от дома отлучает.

Таким образом, в группе пословиц «Женщина – хранительница семейного очага» доминируют лексемы и словосочетания: *жена – душа, добрая жена, мир в семье.*

Женщина в русской семье в первую очередь мать, и только затем жена, которая должна оберегать и сохранять внутрисемейные отношения, мир в семье.

Человек существует для семьи и во имя семьи – это основа многовековых традиционных русских семейных устоев, представленная в паремиологической картине русского народа.

Семейной ценностью, безусловно, можно считать материнство. Мать – это символ бесконечной доброты. Она защищает и оберегает.

Пословицы с лексемой «мать» воспринимаются позитивно, так как ассоциируются с трудностью материнства и подвигом матери, воспитывающей детей и непосредственным образом участвующей в процессе становления новой личности: *«Детушек воспитать – не курочек пересчитать».*

В паремиях репрезентируется авторитет матери в семье, отмечается её роль в сохранении семьи, так как без проявления женской любви к детям и мужу невозможно сберечь этот важный социальный институт:

– «Материнский гнев – что весенний снег: и много его выпадает, да скоро растает».

– «Любящая мать – душа семьи и украшение жизни».

Хорошая жена – это трудолюбивая и рачительная хозяйка, которая успешно справляется со всеми домашними хлопотами и заботами: *«У нашей хозяйки все в работе: и собаки посуду моют».*

Образ матери описывается с помощью выразительных и красивых сравнений и метафор, что делает его поэтичным: «*Мать плачет, что река льется; жена плачет, что ручей течет; невеста плачет – как роса падает; взойдет солнце – росу высушит. Молода жена плачет до росы утренней, сестрица до золота кольца, мать до веку».*

Проведенный анализ показывает, что содержание русских пословиц в пятой группе передают слова *сердце матери, любящая мать, мать кормит.*

Основополагающей ценностью и для казахов является женщина-мать: *«Мать мужчины – мать земли». («Ердің анасы елдің анасы».)* (Тұрманжанов Ө., 2004).

В казахской культуре и народной педагогике уважение и любовь к матери – основа нравственного и семейного воспитания (Арғынбаев Х.А.,1996).

Это очень выразительно отражено в казахской пословице «*Анаңды Меккеге үш реет арқалап апарсаңда қарызын өтей алмайсың». / «Долг перед матерью не окупишь, даже если трижды на спине донесешь ее до Мекки»*. В данной паремии сопоставляются две самые важные для казаха святыни: мать и Мекка.

«*Ананың ақ сүтін сыйла*» («*Уважай белое молоко матери*»), – говорили и говорят любому посягнувшему на авторитет женщины-матери.

Семейное счастье связано также с детьми. Дети считаются основной ценностью семьи в русской паремиологической картине мира и культуре:

– Детей нет – в семье пустоцвет.

– Счастье родителей – честность и трудолюбие детей.

В отношениях родителей и детей у русских наблюдается авторитарный стиль, выражающийся в чрезмерной опеке и контроле почти всех действий, что ведет к несамостоятельности: «*Для матушки ребенок до ста лет дитенок».*

В группе «Дети – главная ценность семьи» смысловыми доминантами являются *дети – божья благодать, счастье, цветы, уход, без детей – пустоцвет.*

Казахская группа «Дети – главная ценность семьи» представлена ключевыми словами *бала, балалы үй, базар, көңілдің гүлі, бесік, береке.*

Понятие семьи неразрывно связано с другим явлением – дом, очаг:

– «Домой и кони веселей бегут».

– «Что в поле ни родится, все в доме пригодится».

Семья – ассоциативно это, прежде всего, дом, она не мыслится без дома. В пословицах это понятие репрезентируется в целом ряде лексем и выражений: *дом, изба, избушка, свой двор, свое пепелище, своя норка, горница, свой угол (уголок), хата (хатка)* и др.

Как видно из приведенных выше примеров, достаточно часто употребляются различные лексемы с местоимением *свой,* что говорит о ценности данного понятия, о его глубоко личном характере, близости к наиболее важным для человека вещам. Это то, чем можно распоряжаться по своему усмотрению.

Дом – это ценность, которая дает независимость и осознание состоявшейся самостоятельной жизни. Тот, кто создал хорошую семью, в русском языковом сознании считается счастливым человеком, выполнившим свой человеческий долг.

Как известно, принято считать, что среди трех вещей, которые должен сделать каждый человек (мужчина), самая главная и самая сложная – это «родить сына», что подразумевает метафорически создание семьи.

Дом выступает в качестве синонима слова «семья»:

– «Хоть худ дом, да крыша крепка».

– «Домом жить, обо всём тужить».

Ключевыми лексическими компонентами пословиц и поговорок, объединенных в группу «Семья – это дом, очаг, уют. Дом – независимость, самостоятельность», оказались *дом, изба, свой двор, избушка, свой угол, крыша, домом жить.*

Каждая семья с трепетом относится к своему жилищу. Казахи не являются исключением. Они относятся к своему дому, как к чему-то священному. По сути, в сознании казахов – это святыня, оберегающая семью.

Пословицы: *«Үйің болса, күйің болады»* или *«Үйі жоқтың – күйі жоқ»* говорят, что для настоящего семейного счастья важен дом в прямом значении этого слова, но также здесь подразумевается и значение слова «семья»/ «отбасы», так как без него не может быть счастья и хорошей, благополучной семьи.

Эти пословицы являются своеобразным посылом молодежи, чтобы она стремилась создавать свой очаг.

Семья – это также традиционное жилище казахов – юрта и шанырақ.

Шанырақ служит семейной реликвией, признаком продолжения рода. Он передавался из поколения в поколения от отца к кенже.

Считалось и считается, что он воплощает покровительство духов предков.

Поэтому существует казахская поговорка: «*Шанырақ биік болсын*» *(«Пусть шанырақ будет высоким»).*

Казахи молились шанураку с пожеланиями добра. Сейчас эта фраза из молитвы является символической: «*Шанырақ шайқалмасын*» *(Пусть не пошатнется шанырак).*

В жизни казаха шанырак имел особое значение. С ним связывались такие понятия, как спокойствие, достаток, счастье в доме. К тому же, слово «шанырак» употребляют в значении «дом», «семья».

В казахском доме не допускались ссоры. Очень эмоциональным спорщикам, как правило,

указывали: *«Шаныраққа қарап сөйле» («Говори, посматривая на шанырак»).* Это означало «Знай, где находишься, будь умеренней в проявлении негативных эмоций». Такая атмосфера способствовала эффективному решению самых разных жизненных проблем и ситуаций.

В казахском языке понятие «семья» репрезентируется также словом *ошак, которое переводится буквально на русский язык* «печь, очаг» (Сыздыкова Р.Г, Хусаин К.Ш., 2001).

В представлении казахов *қазан-ошақ* (очаг) символизирует продолжение рода, это знак существования семьи, поэтому казахская пословица гласит: «*Қатыныңнан айырылсаң да қазан-ошағыңнан айырылма» – «Хоть с женой разведешься, но никому не давай свой казан-ошак».*

Пословицы и поговорки из группы «Семья – это дом, очаг, шанырак. Шанырак – независимость, самостоятельность» отличаются национально-культурным своеобразием. Здесь можно выделить следующие лексемы и словосочетания: *үй, күйің болады, шанырақ, биік болсын, шайқалмасын, қазан-ошақ.*

Еще одна духовная ценность, связанная с семьей, – уважение к старшим, родителям – к отцу и матери.

Дети должны любить и ценить своих родителей. Этот тезис нашел воплощение в *русских паремиях, связанных с проявлением уважения к родителям:*

– *«Отец и мать – священные слова».*

– *«Все купишь, а отца-матери не купишь».*

Благодарные и воспитанные дети – одна из значимых семейных ценностей в русской паремиологии: *«Кто родителей почитает, тот вовеки не погибает».*

Группа «Авторитет и почитание родителей» представлена такими ключевыми словами и словосочетаниями, как *почитать, священные слова, отца-матери не купишь, вспоил, вскормил, добру научил, воспитанность.*

Целый ряд казахских паремий посвящены родителям, матери и отцу: «*Ата – балаға сынышы». («Отец – главный судья для своего ребенка»).*

Мать для детей, согласно пословицам, является самым близким человеком: «*Әкесіз жетім – жарты жетім, шешесіз жетім – анық жетім». («Ребёнок без отца – полусирота, ребёнок без матери – полный сирота»).*

Отец и мать являются для ребенка примером для подражания, они первые наставники и учителя.

В казахской культуре и паремиях родители в равной мере отвечают за воспитание детей. Родители у казахов служат неоспоримым авторитетом, мать – ориентир для дочери, отец – для сына:

– «*Атадан өсиет, анадан қасиет». («От отца черты, а от матери качества»).*

– *«Ананың ізін қыз басар, атаның ізін ұл басар». («Дочь идет материнской дорогой, сын – отцовской»).*

Семейные ценности и особенности народной педагогики ярко репрезентируются в пословицах и поговорках о воспитании детей:

– *«Дважды плачет ребенок балованный». («Ерке бала екі жылар»).*

– *Если отец не умеет овец пасти, сын не умеет пасти ягнят. (Әкесі қой баға білмегеннің, баласы қозы баға білмейді).*

Жақсы бала әкесінің басын төрге сүйрейді, жаман бала – босағаға сүйрейді» («Хороший ребенок отца возвышает, плохой – принижает») говорится в казахской пословице. Это означает, что какими бы плохими не были родители, ребенок должен уважать их, быть благодарным, иначе, плох он сам.

В культурных традициях казахов также есть такая нравственная ценность, как уважение к своему роду и происхождению, то есть родословной (Тулбасиева С.К., 2013: 41). Детей с раннего детства учат почитать своих предков до седьмого колена. Подтверждением служит пословица «*Жеті атасын білмеген – жетімдіктің белгісі» («Если ты не знаешь своей родословной до седьмого колена – то прослывешь сиротой»).*

Любой настоящий казах помнит и почитает души своих предков *«аруақ». «Өлі риза болмай, тірі байымайды» («Пока умерший не получит почет, живой не разбогатеет»),* – говорится в казахской пословице.

В группе «Знание родословной» доминирующими в результате оказались слова и понятия *жеті ата, аруақ, өлі риза, тірі байымайды.*

В казахских пословицах и поговорках указывается на очень тесные родственные взаимоотношения в казахских семьях и в роду.

Значимая особенность культуры воспитания в казахской семье и нравственная ценность – стремление сохранять близкие родственные отношения: *«Сторониться своих – стать посмешищем для чужих». («Жақыныңды жат етсең, Жатқа күлкі боларсың».)*

Казахская пословица *«Ағайын тату болса – ат көп, абысын тату болса – ас көп»* (буквально: «*Братья дружны – много лошадей, снохи*

дружны – много еды») указывает на то, что братья после женитьбы жили рядом. В результате возникали близкие, тесные родственные отношения между невестками. Женщинам приходилось жить дружно.

Это было связано с устройством, бытом казахской семьи. Если женщины ссорятся, не ладят и их мужья, и тогда им будет трудно вместе вести общее хозяйство. А это влияет на благополучие семьи, то есть может принести вред всем без исключения родственникам.

У казахов семья – это «большой шанырак», который воспитывал высокие нравственные качества, формировавшие национальный характер.

«Большой шанырак», то есть большая семья, которая включает всех родственников, свидетельствует об особенностях казахской национальной культуры в сфере семейных и родственных отношений.

Итак, для группы «Сохранение близких родственных отношений – «Большой шанырақ» ключевыми явились слова и словосочетания *ағайын, жақын, туыс, туған, құда мыңжылдық, құдай қосады, татулық, «большой шанырақ».*

Две последние группы «Знание родословной» и «Большой шанырақ» отражают национально-культурное и языковое своеобразие паремий.

На лексическом уровне национально-культурные особенности проявляются в словах с культурной коннотацией, таких как *домострой, коса (русские), шежіре, жеті ата, ақжаулық, шанырақ.*

Результаты и обсуждение

В русских и казахских паремиях мы видим отражение общих семейных ценностей: согласие в семье, любовь, поддержка друг друга, взаимоуважение, домашний уют.

Вербализация семьи имеет также национально-культурную специфику. В казахских паремиях обозначены национальные лексико-семантические группы, репрезентирующие понятия «шанырақ», «большой шанырақ», «шежіре» и «жеті ата», которые указывают на ценность родовой памяти, почитания предков.

В русских паремиях отмечается необходимость наличия у жены не внешней красоты, а таких качеств, как ум и доброта. Не красотой определяется счастье.

Заключение

Семейная жизнь приучает к добродетелям. Семья – это святое, высшая ценность, национальная идея и жизненная необходимость.

Семейные ценности в казахских и русских паремиях отражают как общечеловеческое мировидение, так и национальное. Уважение к старшим и почитание родителей – ведущий постулат нравственности казахского и русского народов.

Вербализация семейных ценностей – это важные фрагменты как традиционно-исторической, так и современной русской и казахской языковых картин мира.

Литература

Уркинбаева Г.У. Концепт «семья» в русской, казахской и башкирской языковых картинах мира // Международный студенческий научный вестник. – 2015. – № 5–1. – С.59–60.

Зимин В.И. Пословицы и поговорки русского народа. Большой объяснительный словарь / В.И. Зимин, А.С. Спирин. – Изд. 3-е, стереот. – Ростов н/Д.-Москва: Цитадель-трейд, 2006. – 544 с.

Даль В.И. Пословицы русского народа. – М.: Эксмо-Пресс, 2000.

Русско-казахский словарь. В 2-х т. / АН Каз ССР; под общ. ред. Г. Мусабаева. – Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энцикл., 1981. – Т.2 (О-Я) – 588 с.

Қазақтың мақал-мәтелдері. / Жинап, құрастырған А.Т. Смайлова – Алматы: «Көшпенділер баспасы», 2012. – 280 б.

Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. / Жинап, құрастырған Өтебай Тұрманжанов. – Алматы: «Білім», 2004. – 272 б.

Кейкін Ж.С. Қазақтың 6000 мақалы мен мәтелі. – Алматы: «Өлке», 1995. – 339 б.

Арғынбаев Х.А. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – Алматы: Кайнар, 1996.–288 с.

Казахско-русский словарь / Под ред. Р.Г Сыздыковой и К.Ш Хусаин. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 1008 с.

Тулбасиева С.К. Генеалогические предания как культурное и духовное наследие казахов // The Journal of Siberian Studies (SAD). – 2013. – Cilt 1. – Sayı 2. – Vol 1. – Number 2. – С.41–50.

References

Urkinbaeva G.U. (2015) Contcept «semya» v russkoi, kazahskoi i bashkirskoi yazykovyh kartinah mira. [Mezhdunarodny studencheski nauchny vestnik]. 2015. № 5–1. Pp.59–60. (In Russian)

Zimin V.I. (2006) Poslovitsy i pogovorki russkogo naroda. Bolshoi obyasnitelnyi slovar. Rostov n/D.-Moskva: Tsitadel-treid, 2006. 544 p. (In Russian)

Dal V.I. (2000) Poslovitcy russkogo naroda. M.: Eksmo-Press, 2000. (In Russian)

Musabayev G. (1981) Russko-kazakhskiy slovar. V 2-h t. AN KazSSR. Alma-Ata: Gl. red. Kaz. sov. entsikl., 1981. T.2 (O-Ya). 588 p.

Smailova A.T. (2012) Qazaqtyn maqal-mateldery. Almaty: «Koshpendyler baspasy», 2012. 280 p. (In Kazakh)

Тұрманжанов Ө. (2004) Qazaqtyn maqaldary men mateldery. Almaty: «Bylym», 2004. 272 p. (In Kazakh)

Keikyn Zh.S. (1995) Qazaqtyn 6000 maqaly мен mately. Almaty: «Olke», 1995. 339 p. (In Kazakh)

Argynbayev H.A. (1996) Qazaqtyn отбасылық дәстүрлері. Almaty: Qainar, 1996. 288 p. (In Kazakh)

Syzdykova R.G., Husain K.Sh. (2001) Kazakhsko-russki slovar. Almaty: Daik-Press, 2001. 1008 p.

Tulbasieva S.K. (2013) Genealogocheskiye predaniya kak kulturnoye i duhovnoye naslediye kazahov. [The Journal of Siberian Studies (SAD)]. 2013. Cilt 1. Sayı 2. Vol 1. Number 2. Pp.41–50. (In Russian)

МРНТИ 16.21.33

Кажигалиева Гж.А.[1], Момбаева А.[2],

[1]к. ф. н., и. о. ассоциированного профессора,
[2]магистрант
Казахского государственного женского педагогического университета,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulnaiman@mail.ru; mombaeva1991@mail.ru

КОНЦЕПТ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» И РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА МОДЕРНИЗАЦИЮ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ В СМИ КАЗАХСТАНА

Статья посвящена языковой репрезентации лингвокультурного концепта «Мәңгілік Ел» и его влиянию на модернизацию общественного сознания в русскоязычном дискурсе СМИ Казахстана.

Современные СМИ Казахстана ориентированы на внедрение системы новых политических концептов, одним из которых является «Мәңгілік Ел». На материале репрезентации данного концепта рассматривают методы и приемы вербального воздействия, в частности, такие как: «трендовость материала», «создание резонанса», «мнимый выбор», упрощение, семантическое манипулирование, «ссылка на исторические факты», «мнение эксперта» и др.

Авторами статьи выделяются новые методы манипулятивного воздействия: риторический прием «Усиление чувства собственной ответственности» или (образно): «Кто, если не мы?» и метод «Эффект двуязычного повтора».

Спектр языковых средств манипулятивного воздействия разнообразен, от лексических единиц до синтаксических.

На основе проведенного лингвокогнитивногого анализа репрезентации концепта «Мәңгілік Ел» в дискурсе СМИ Казахстана в работе делается вывод о его фундаментальности в плане воздействующей силы, способной модернизировать общественное сознание.

Ключевые слова: модернизация общественного сознания, концепт «Мәңгілік Ел», вербальное воздействие, лексические средства, манипулятивное воздействие, дискурс СМИ, метод, политический дискурс.

Kazhigalieva Gzh.A.[1], Mombaeva A.[2],

[1] Candidate of Philological Sciences, A/Professor,
[2]graduate student
of Kazakh State Women's Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulnaiman@mail.ru; mombaeva1991@mail.ru

«Mangilik el» concept and the representation of linguistic interaction methods on modernization of common consciousness in media

The article is devoted to the language representation of the linguistic and cultural concept of «Mangilik El» and its influence on the modernization of public consciousness in the Russian-language discourse of the mass media of Kazakhstan.

Modern mass media of Kazakhstan are focused on the introduction of a system of new political concepts, one of which is «Mangilik El». The material of the representation of this concept considers the methods and techniques of verbal impact, in particular, such as: «material trend», «creating resonance», «imaginary choice», simplification, semantic manipulation, «reference to historical facts», «expert opinion» and other

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

The authors of the article highlight the new methods of language manipulative influence, which include the rhetorical device «Strengthening the sense of one's own responsibility» or (figuratively): «Who, if not us?» And the method «Bilingual repeat effect».

The range of language tools of manipulative influence is various, from lexical units to syntactic ones.

On the basis of the conducted linguistic and cognitive analysis of the representation of the concept «Mangilik El» in the discourse of the mass media of Kazakhstan in the work, it is concluded that it is fundamental in terms of an influencing force capable of modernizing the public consciousness.

Key words: modernization of public consciousness, the concept of «Mangilik El», verbal impact, lexical means, manipulative influence, media discourse, method, political discourse.

Қажығалиева Гж.А.[1], Момбаева А. [2],

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
[1] қауымдастырылған профессор м.а., ф. ғ. к.,
[2] магистрант,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulnaiman@mail.ru; mombaeva1991@mail.ru

«Мәңгілік ел» тұжырымы және қазақстандық БАҚ-та қоғамдық сананы жаңғыртуға ықпал жасайтын лингвистикалық құралдардың репрезентациясы

Мақала «Мәңгілік Ел» лингвомәдени тұжырымының тілдік репрезентациясына және оның Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдарының орыс тіліндегі дискурсындағы қоғамдық сананы жаңғыртудағы ықпалына арналған.

Қазақстанның қазіргі заманғы бұқаралық ақпарат құралдары жаңа саяси тұжырымдар жүйесін енгізуге бағытталған, олардың біреуі «Мәңгілік Ел».

Бұл тұжырым репрезентациясының негізінде тілдік әсер ету әдістері қарастырылады, атап айтқанда: «материалдық тренділік», «резонансты құру», «алдауыш таңдау», жеңілдету, семантикалық манипуляция, «тарихи фактілерге сілтеме», «сараптамашының пікірі» және т.б.

Мақаланың авторлары манипуляциялық әсердің жаңа әдістерін айқындайды, олар: «Өзін-өзі жауапкершілік сезімін нығайту» риторикалық құрылғы немесе бейнелеп айтқанда «Біз болмасақ, онда кім?» және «Екі тілдік қайталанудың әсері» әдісі.

Манипуляциялық әсер етудің тілдік құралдарының диапазоны әр түрлі, лексикалық бірліктерден бастап синтаксистік түрлеріне дейін.

Қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдарының дискурсындағы «Мәңгілік Ел» тұжырымының репрезентациясын лингвокогнитивтік талдаудың негізінде жұмыста оның қоғамдық сананы жаңғыртуға мүмкіндік беретін іргелігі туралы ықпал ету күші ретінде қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: қоғамдық сананы модернизациялау, «Мәңгілік Ел» тұжырымы, тілдік ықпал ету, лексикалық құралдар, манипуляциялық ықпал, БАҚ дискурсы, әдіс, саяси дискурс.

Введение

СМИ как институциональный тип дискурса в условиях бурного развития современных информационных технологий оказывается доминирующим средством воздействия на сознание общества.

В Казахстане, как известно, в связи со значительными изменениями в общественно-политической и социально-экономической жизни, а также новыми политико-идеологическими установками, обозначенными в Посланиях Президента Н.А. Назарбаева, происходит трансформация системы ценностей индивида и общества.

Значительный вклад в модернизацию общественного сознания в Казахстане вносят СМИ, так как в современном мире у политиков минимализированы возможности прямого контакта с населением. В дискурсе массмедиа журналисты выступают в качестве посредников между политиками-профессионалами и массовой аудиторией непрофессионалов (Никитина К.В., 2008; Блакар Р.М., 1987).

К его основным характеристикам относятся:

– полифункциональность: информационная функция, воздействующая, функция социального контроля, идеологическая, легитимизации власти, культурно-образовательная и др.;

– сложная структура: дискурс СМИ вбирает в себя различные виды дискурсов: политический, рекламный, научный, спортивный и др.;

– оперативность, актуальность;

– стилевая и композиционная специфика.

Отмеченные выше особенности, *а также* умелое использование языка позволяют СМИ оказывать влияние на сознание людей.

Экспериментальная часть

Анализ ряда СМИ Казахстана выявил наиболее важные концептуальные установки, демонстрирующие ориентированность на трансформацию общественного сознания в языке современного дискурса СМИ:

– формирование нового типа мышления,

– внедрение системы новых политических концептов (путь/жол, модернизация сознания/Рухани жаңғыру, Мәңгілік Ел);

– формирование новых концептуальных доминант и их ассоциативных связей:

политика: единство, единая нация, казахстанский патриотизм, консолидация, казахстанский путь, елбасы, модернизация сознания, вечная страна;

экономика: бизнес, предприимчивость, конкурентоспособная экономика, топ 30 конкурентоспособных стран;

культура: ценности, Рухани жаңғыру, казахский язык, национальная культура, толерантность;

образование: образованность, компетентность, саморазвитие, мобильность, креативность, конкурентоспособность, успешная личность, трехъязычие.

Модернизация сознания требует определения конкретного направления – духовно-идеологического вектора, определяющего приоритеты развития и порождающего позитивное восприятие изменений. Таким вектором является понятие и патриотический акт «Мәңгілік Ел». Сама идея «Мәңгілік Ел» была обозначена президентом Назарбаевым в Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства» в декабре 2012 года (Назарбаев Н., 2012), а в 2014 г. на XXIV сессии АНК был принят патриотический акт «Мәңгілік Ел» (Патриотический акт «Мәңгілік Ел», 2016).

Концепт «Мәңгілік Ел» в казахстанских русскоязычных СМИ репрезентируется с применением следующих методов воздействия на модернизацию общественного сознания.

Первый метод – метод, который принято называть «инициирование информационной волны» (Зелинский С.А., 2008) или «трендовость материала» (наш термин). Суть его в рассмотрении одной и той же проблемы, вопроса во всех СМИ на протяжении длительного периода. Эта всеохватность, глобальность позволяет эффективно влиять на общественное сознание и трансформировать его. Применение данного метода, например, в связи с внедрением идеи «Мәңгілік Ел» и репрезентацией соответствующего концепта, как показывает изученный нами материал, является продуктивным. Широкое распространение идеи, ее постоянное обсуждение в СМИ – передачи, рубрики, информация о проводимых мероприятиях – закладывают в сознание соответствующие позитивные понятия и установки.

Еще один прием воздействия, используемый в современной журналисткой практике, который также влияет на модернизацию общественного сознания, – «создание резонанса» или, как его определяем мы, – «метод имидж». Суть его заключается в том, что используется предрасположенность большинства людей остро реагировать на различные расовые, национальные и религиозные ситуации (Чалдини Р., 2000: 45).

Так, с целью модернизации общественного сознания в Казахстане СМИ акцентируют внимание на тесной связи казахских концептов «Мәңгілік Ел», «Рухани жаңғыру» с развитием общества и его процветанием в будущем. Таким образом, эти понятия, ассоциируемые в сознании народа с историей казахского народа, благодаря СМИ, начинают восприниматься как важные элементы будущего нации, его национальной культуры и получают положительный резонанс в обществе. *Мәңгілік Ел, Рухани жаңғыру* представляют собой не просто казахские лексемы и словосочетания с определенным национально-историческим содержанием, но становятся символом светлого экономического будущего государства и процветания казахской культуры. На основе резонанса у них формируется новый «имидж». Это прослеживается в следующих примерах: *«Мәңгілік Ел – нация единого будущего»; «Мәңгілік Ел – путь в будущее», «Мәңгілік ел – Мәңгілік тіл».*

К методам, влияющим на модернизацию общественного сознания, можно отнести также «мнимый выбор» (Кара-Мурза С.Г., 2004). Суть воздействия основана на том, что читателям сообщается о двух противопоставленных способах решения проблемы или двух позициях по одному вопросу, но при этом одна из точек зрения представлена в наиболее выгодном свете, для того чтобы она была принята аудиторией.

В случае с модернизационной идеей Мәңгілік Ел используется дополнительный риторический прием, который мы определили как «*Усиление чувства собственной ответственности»* или (образно): *«Кто, если не мы?»,* например: «Сегодня нашим фактором единства становится

государственный язык, и *мы должны сами показывать пример* для всех в ведении языковой политики, проявлять уважение к языку, стремиться глубже его познать» (ibirzha.kz).

Рассмотрим еще один текст, его композицию и содержание:

«Сегодня перед Казахстаном стоит множество глобальных вызовов. От того, как *мы* на них среагируем, зависит не только *наша* с Вами жизнь, но и жизнь целых поколений будущих граждан страны. Мир трансформируется. Меняется абсолютно все. В мире складывается совершенно новая конфигурация отношений между людьми. Начинается настоящая борьба за выживание. В конкуренцию включаются самые обычные люди. Будущее Казахстана будет зависеть не от того, сколько *у нас* нефти, танков или средств в национальном фонде, а от того, смогут ли *наши кайраты и асели* создавать продукты лучше, качественнее, креативнее, чем вани, гансы, джоны или пу с ху. Оно будет зависеть от *нашей* способности создать такие условия, при которых самые талантливые люди будут стремиться в Казахстан, а не из него. И это произойдет совсем скоро. *Мы* понимаем свои недостатки, *мы* понимаем свои сильные стороны. *У нас* есть шанс вырваться вперед. Президент потому и говорит об окне возможностей. *Мы* или им воспользуемся или не воспользуемся. Решать *нам* и действовать тоже *нам.* Но обеспечить качественный прорыв страны вперед невозможно только лишь усилиями правительства. На это должно работать все общество, каждый *из нас.* Иначе ничего не выйдет. А как включить общество в этот процесс? Кто должен это сделать? Патриотический Акт может стать просто документом, а может стать началом для пробуждения *нашего* общества, его мобилизации для обеспечения общенационального рывка в развитии. И если есть хоть малейший шанс, что произойдет второе*, мы* обязаны им воспользоваться» (sayasat.org).

Начинается фрагмент с постановки проблемы. Затем следует переход на «мы» (Кто, если не мы?!) и ответственность «мы» за будущую жизнь и благополучие страны. Далее следует развертывание проблемы, указание на происходящие изменения, в которых усиливается борьба за выживание. И вновь звучит ответственность «мы» (наши кайраты и асели) за будущие действия.

Последующее содержание текста строится на бинарности, противопоставлении, которое также способствует усилению роли «мы» и воздействию на общественное сознание:

– Будущее Казахстана будет зависеть *не от того* сколько у нас нефти, танков или средств в национальном фонде, *а от того,* смогут ли наши кайраты и асели создавать продукты лучше, качественнее, креативнее, чем вани, гансы, джоны или пу с ху.

– Оно будет зависеть от нашей способности создать такие условия, при которых самые талантливые люди будут стремиться *в Казахстан, а не из него.*

– Мы понимаем свои *недостатки,* мы понимаем свои *сильные стороны.*

– Мы или им *воспользуемся* или *не воспользуемся.*

– Но обеспечить качественный прорыв страны вперед *невозможно только лишь усилиями правительства.* На это должно работать все общество, *каждый из нас.*

– Патриотический Акт может стать *просто документом,* а может стать *началом для пробуждения нашего общества,* его мобилизации для обеспечения общенационального рывка в развитии.

Таким образом, воздействующая сила данного текста основывается как на манипулятивном методе воздействия на массовое сознание «мнимый выбор», так и на собственно лингвистических средствах: повторе личного местоимения «мы», «наш», риторических вопросах, синтаксическом параллелизме, анафоре, эпифоре и предложениях с градационно-сопоставительными, противительными и разделительными союзами.

Следующий метод – упрощение – позволяет внушать аудитории главную мысль благодаря «краткой, энергичной и впечатляющей форме» – форме утверждения» (Кара-Мурза С.Г., 2004: 157). «Подобная форма исключает всевозможные обсуждения, заставляя аудиторию принимать описываемый факт как данность» (Гаврилов А.А., 2012: 154).

Например: «В этом же Послании Глава государства поручил организовать разработку и принятие Патриотического акта «Мәңгілік Ел», призвав все общественные и политические силы страны *не быть равнодушными и подключиться к работе»* (kst.adilet.gov.kz). В этой фразе содержится лозунговая формулировка *не быть равнодушными,* которая применяется в речи как способ исключить обсуждение вопроса и призвать к действию, участию в необходимом, благом деле.

Следующий отрывок содержит прямое утверждение, подкрепляемое прилагательным в превосходной степени: «Елбасы отметил, что Мәңгілік Ел должна быть как вторая Консти-

туция: «Консолидирующие ценности на базе Мәңгілік Ел – это гражданское равенство, трудолюбие, честность, культ учености и образования, светская страна – страна толерантности. В этом случае *гражданство будет самым надежным фундаментом устойчивого и успешного государства»* (kst.adilet.gov.kz).

Воздействующая сила современных модернизационных концептов в казахстанских СМИ основана также на акцентировании в них духовной составляющей.

Общество современного Казахстана на данном этапе развития нуждается в духовных ценностях. Идеологическая ниша, какое-то время после распада СССР остававшаяся свободной, сейчас требует заполнения. Уже, как известно, наблюдаются негативные тенденции ее отсутствия, которые, в частности, проявились в распространении различных религиозных организаций.

В общенациональной идее Мәңгілік Ел обозначается приоритет духовного, что отвечает запросам общества. Эта мысль репрезентируется в СМИ, и она имеет важное значение для модернизации общественного сознания: «Сегодня однозначно признано, что именно духовные основы национального сознания создают передовой уклад общественной жизни и инновационную экономику» (qazaquni.kz).

В этом фрагменте применен метод семантического манипулирования (Зелинский С.А., 2008; Кара-Мурза С.Г., 2004). Этот метод предполагает специальную «компоновку» понятий, вызывающих либо позитивные, либо негативные ассоциации, что позволяет влиять на восприятие информации (например, *мы – борцы за независимость; за нами все прогрессивное человечество*). Поскольку метод основан на определенных ассоциациях, он позволяет легко влиять на человека в силу его привычек и убеждений.

Семантическое манипулирование в приведенном выше отрывке заключается использовании в начале предложения утвердительной формулировки «*Сегодня однозначно признано».* Слово «однозначно» вызывает ассоциативную связь с понятиями «правильно», «верно», «доказано», а значит, программирует сознание на положительное восприятие последующего текста и информации.

Дискурс СМИ предполагает сложное взаимодействие известной и неизвестной информации: предполагаемых общих базовых (национально, социально и культурно обусловленных) знаний с новыми полученными знаниями (Пинчук З.Е., 2013).

Поэтому одна из важнейших составляющих медиакоммуникации – предполагаемые автором знания реципиента, и возможные стратегии их использования, которые необходимы говорящему для прогнозирования реакции читателя на создаваемый текст (Van Dijk T.A., 2005: 76).

С данным свойством дискурса СМИ связано использование метода «ссылки на исторические факты», эффективного, по нашему мнению, способа воздействия на модернизацию сознания общества. Например:

– « *Единство всегда было отличительной чертой казахского народа, как мы помним из истории, в тяжелые годы в Казахстан прибыло много переселенцев других этносов, и казахский народ всех принял радушно. Нужно рассказывать об этом, проводить исследования белых пятен истории региона, – добавила Камал Абилкасымовна» (ibirzha.kz).*

В данном фрагменте упоминается исторический факт, отражающий национальный характер казахского народа, опора на который способствует позитивному восприятию читателем общенациональной идеи «Мәңгілік Ел».

При создании текста автор использует проекцию фоновых знаний, актуальных для данного сообщения, чтобы напомнить читателю об уже известных ему фактах и тем самым усилить положительное восприятие содержание.

На наш взгляд, можно выделить вариант метода «ссылки на исторические факты», который основан на упоминании временного фактора, назовем это метод «ссылка на время». Так, например, для обоснования какого-либо тезиса часто прибегают к аргументу «как показало время»: *«Как показало время,* вхождение Казахстана в ТОП-50 крупнейших экономик мира стало возможным благодаря только лишь стратегическим, прозорливым и глубоким идеям, проектам и инициативам Лидера нации» (news.ivest.kz).

Нередко в СМИ прибегают к методу «мнение эксперта» (Зелинский С.А., 2008; Кара-Мурза С.Г., 2004). Введение мнения эксперта придает тексту сообщения большую весомость, авторитетность, достоверность. Например:

– *«По сути национальная идея «Мәңгілік Ел», провозглашенная Лидером нации Нурсултаном Назарбаевым, служит своеобразной базовой доктриной, призванной не просто объединить и сплотить народ Казахстана, но и в культурно-духовном, морально-нравственном плане определить четкие и ясные пути дальней-*

шего развития. Президент, в силу своей дальновидности, поручил разработать эту концепцию с учетом сложившейся основы ценностей, как основного духовного богатства страны», – отметил кандидат политических наук Тимур Бигожанов» (bnews.kz/ru).

Мнение эксперта при этом отличается оценочностью, эмоциональностью и использованием других средств воздействия на сознание читателя. Во-первых, эксперт выбирает эмоциональное обозначение «*Лидер нации*»; во-вторых, применяет книжную лексику (*доктрина, концепция, призвана*); в-третьих, включает в речь оценочные лексемы и выражения (*четкие и ясные пути, в силу своей дальновидности*). Таким образом, положительное отношение выражается не только планом содержания (аргументация), но и планом выражения (языковые средства).

Мнение эксперта оказывает воздействие на читателей как авторитетностью самого источника, так и его последовательной аргументацией.

Еще более убедительным оказывается отсылка к фразе *«по мнению экспертов»*. Употребление формы множественного числа имеет наибольший эффект воздействия на сознание воспринимающего информацию: *«По мнению экспертов* – это стратегический документ, в котором будут систематизированы фундаментальные ценности Казахстана» (inform.kz).

На наш взгляд, можно выделить еще один метод воздействия на модернизацию общественного сознания (назовем его «эффектом двуязычного повтора», который применяется в казахстанских СМИ для выделения основных, наиболее важных понятий и идеологических установок, например:

– «С 1 января 2015 года в Казахстане уже объявлен старт новой президентской социальной линии под названием *«Нұрлы Жол» или «Светлый путь»*. Программа направлена на продолжение курса реформ в экономике страны и предусматривает снижение нехватки социального жилья» (ndk.kz).

– *«Духовная модернизация – Рухани жаңғыру»* (liter.kz/ru).

Либо акцентируется внимание на переводе казахской лексемы, ее понятийного содержания: «Идея Назарбаева «Мәңгілік ел» является ключом к изучению политической и исторической философии нашего народа, нашей страны и не только. *«Мәңгілік ел» означает вечный народ, вечную землю, вечную страну и родину* одновременно», – добавил депутат» (ia-centr.ru).

Использование казахских наименований проектов и программ имеет и национально-культурное обоснование. В казахском мировосприятии именам, наименованиям придавали важное значение, поэтому и сами казахские наименования, употребляемые параллельно с русскими, выполняют еще роль позитивного воздействия на носителей казахского языка и казахской культуры.

Результаты и обсуждение

Идейное содержание концепта «Мәңгілік Ел», одного из доминаторов в процессе модернизации общественного сознания посредством СМИ, – это связь прошлого и настоящего, которая должна воплотиться в общенациональной, модернизационной идее казахстанской идентичности и единства.

В дискурсе СМИ Казахстана применяется комплекс методов, оказывающих влияние на модернизацию общественного сознания. Среди них можно выделить как общепризнанные в лингвистической науке: **«создание резонанса»,** «мнимый выбор», упрощение, семантическое манипулирование, «ссылка на исторические факты», «мнение эксперта», так и новые («эффект двуязычного повтора»), которые характерны для казахстанских СМИ.

Заключение

Современные СМИ, следовательно, активно используют различные лингвистические инструменты влияния на общественное сознание граждан, которые включают композиционные и эмоционально-стилистические особенности построения текста, а также языковые единицы разных уровней.

Идейное содержание концепта «Мәңгілік Ел» репрезентирует теоретический конструкт национального проекта будущего страны. Вербализация концепта и его воздействующий потенциал базируется как на его ценностной, духовной составляющей, так и на его эмоционально-образной лингвостилистической репрезентации в дискурсе казахстанских СМИ.

Литература

Никитина К.В. Технологии речевой манипуляции в политическом дискурсе СМИ (на материале газет США): дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2006. – 197 с.

Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального воздействия. – М.: Прогресс, 1987. – С. 88–124.

Назарбаев Н. Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства. – Астана, 14 декабря 2012 г. // Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050

Патриотический акт «Мәңгілік Ел». – Астана, 26 апреля 2016 г. // Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36637518#pos=5;-274

Зелинский С.А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. – СПб.: Издательско-Торговый Дом «СКИФИЯ», 2008. – 407 с.

Чалдини Р. Психология влияния. Пер. с англ. Е. Волков и др. – СПб.: изд-во «Питер», 2000. – 272 с.

Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: Алгоритм, 2004. – 528 с.

Гаврилов А.А. Средства воздействия СМИ на общественное сознание в условиях информационного общества // Молодой ученый. – 2012. – №8. – С. 152–155. // Режим доступа: https://moluch.ru/archive/43/5220/

Пинчук З.Е. Роль знаний реципиента в дискурсе средств массовой информации // Филологические науки в России и за рубежом: материалы II Междунар. науч. конф. – СПб.: Реноме, 2013. – С. 87-90. // Режим доступа: https://moluch.ru/conf/phil/archive/106/4365/ (дата обращения: 22.09.2018).

Van Dijk T.A. Contextual Knowledge Management in Discourse Production. A CDA Perspective // A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis. – 2005. – P. 71–100.

References

Nikitina K.V. (2006) Tehnologiyi rechevoi manipulatsiyi v politicheskom diskurse SMI (na materiale gazet SShA): dis. ... kand. filol. nauk. Ufa, 2006. 197 p. (In Russian)

Blakar R.M. (1987) Yazyk kak instrument sotsialnoi vlasti [Yazyk i modelirovaniye sotsialnogo vozdeystviya]. Moscow: Progres, 1987. Pp. 88–124. (In Russian)

Nazarbayev N. (2012) Strategiya «Kazakhstan-2050». Novyi politicheskiy kurs sostoyavshegosya gosudarstva. Astana, 14 dekabrya 2012 g. Retrieved from http:adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050] (In Russian)

Patriotosheskiy akt «Mangilik El». (2016) Astana, 26 aprelya 2016 g. Retrieved from http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36637518#pos=5;-274 (In Russian)

Zelinskiy S.A. (2008) Informatsionno-psihologicheskoye vozdeystviye na massovoye soznaniye. SPb.: Izdatelsko-Torgovyi Dom «SKIFIYA», 2008. 407 p. (In Russian)

Chaldini R. (2000) Psihologiya vliyaniya. SPb.: izd-vo «Piter», 2000. 272 p. (transl. from Engl.)

Kara-Murza S.G. (2004) Manipulatsiya soznaniyem. M.: Algoritm, 2004. 528 p. (In Russian)

Gavrilov A.A. (2012) Sredstva vozdeistviya SMI na obshestvennoye soznaniye v usloviyah informatsionnogo obchestva [Molodoi uchenyi]. 2012. No 8. Pp. 152–155. Retrieved from https://moluch.ru/archive/43/5220/ (In Russian)

Pinchuk Z.E. (2013) Rol znaniy retsipienta v diskurse sredstv massovoi informatsiyi [Philology in Russia and abroad]. Proc. Sci. Conf. SPb.: Renome, 2013. Pp. 87–90. Retrieved from https://moluch.ru/conf/phil/archive/106/4365/ (In Russian)

Van Dijk T.A. (2005) Contextual Knowledge Management in Discourse Production. A CDA Perspective [A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis]. 2005. Pp. 71–100.

МРНТИ 81-119;001.4

Онгарбаева М.С.[1], Таева Р.М.[2], Колесникова Т.П.[3], Зуева Н.Ю.[4]

[1]PhD докторант, [2]к.ф.н. доцент, [3] старший преподаватель, [4]к.ф.н. доцент
Казахского национального университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: trmeru16@mail.ru, rozt@mail.ru

ДИСТРИБУТИВНО-СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ (ДСА) В ИССЛЕДОВАНИИ СМЫСЛОВОЙ БЛИЗОСТИ СЛОВ ОДНОЙ ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРУППЫ (ЛТГ)

В данной научно-исследовательской работе рассматривается вопрос об объективных методах исследования лексического богатства текстов, авторами был проведен количественный анализ распределения слов в тексте, исследованы их морфологические структуры, выявлены зависимости между частотой слова и характером текста. Целью научной данной статьи служит выявление степени семантической близости слов тематической группы «образование». Объектом исследования послужили 7 лексических единиц, относящихся к этой группе: education (образование), knowledge (знание), school (школа), teacher (учитель), learn (изучать), study (учиться), teach (обучать). Материалом послужили тексты художественной и научной прозы современного английского языка. Для исследования семантических связей слов группы методом ДСА все выписанные словосочетания из текстов были распределены по лексическим группам (ЛГ) с общим семантическим признаком. Был установлен средний порог частоты сочетаемости слов: для существительных – 20, для глаголов – 10.

В данной научной работе был применен метод дистрибутивно-статистического анализ (ДСА), для изучения распределения элементов в тексте, который характеризуется максимальной объективностью.

Ключевые слова: метод дистрибутивно-статистического анализа (ДСА), лексическая группа, количественный анализ, коэффициент корреляции, глаголы, существительные.

Ongarbayeva M.S.[1], Tayeva R.M.[2], Kolesnikova T.P.[3], Zuyeva N.Yu.[4]

[1]PhD Doctoral student, [2]Candidate of Philology, [3]Senior Lecturer, [4]Associate professor
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: trmeru16@mail.ru, rozt@mail.ru

Distributive statistical analysis (dsa) in the study of semantic proximity of words of one lexico-thematic group (ltg)

This research paper addresses the issue of objective methods for studying the lexical richness of texts, the authors carried out a quantitative analysis of the distribution of words in the text, investigated their morphological structures, revealed the relationship between the frequency of the word and the character of the text. The purpose of this scientific article is to identify the degree of semantic proximity of the words of the thematic group «education». The object of the study were 7 lexical units belonging to this group: education, knowledge, school, teacher, learn, study, teach. The material was chosen from the texts of the fiction and scientific prose of modern English. To study the semantic links of the words of the group using the DSA method, all the written phrases from the texts were distributed into lexical groups (LG) with a common semantic feature. The average frequency threshold of word compatibility was set: for nouns - 20, for verbs - 10.

In this scientific work, the method of distributive statistical analysis (DSA) was used to study the distribution of elements in the text, which is characterized by maximum objectivity.

Key words: method of distributive statistical analysis (DSA), lexical group, quantitative analysis, correlation coefficient, verbs, nouns.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Оңғарбаева М.С.[1], Таева Р.М.[2], Колесникова Т.П.[3], Зуева Н.Ю.[4]
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]PhD докторанты, [2]доценті, ф. ғ. к., [3]аға оқытушысы, [4]доценті, ф. ғ. к.
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: trmeru16@mail.ru, rozt@mail.ru

Бір лексика-тақырыптық топтағы (ЛТТ) сөздерінің мағыналық жақындығын зерттеуде дистрибутивті-статистикалық талдау (ДСТ) әдісі

Берілген ғылыми-зерттеу жұмысында мәтіндердің лексикалық байлығын зерттеудің объективті әдістері мәселесі қарастырылады, авторлар мәтіндегі сөздердің таралуына сандық талдау жүргізді, олардың морфологиялық құрылымы зерттелді, сөз жиілігі мен мәтін сипаты арасындағы тәуелділік анықталды. Ғылыми мақаланың мақсаты «білім» тақырыптық тобының сөздерінің семантикалық жақындығы дәрежесін анықтау болып табылады. Зерттеу объектісі осы топқа жататын 7 лексикалық бірлік болды: education (білім беру), knowledge (білім), school (мектеп), teacher (мұғалім), learn (үйрену), study (оқу), teach (оқыту). Қазіргі ағылшын Топ сөздерінің семантикалық байланыстарын ДСТ әдісімен зерттеу үшін мәтіндегі барлық сөз тіркестері жалпы семантикалық белгісі бар лексикалық топтарға (ЛТ) бөлінген. Сөздер тіркесімінің орташа шегі орнатылды: зат есімдер үшін – 20, етістіктер үшін – 10.

Бұл ғылыми жұмыста ең жоғары объективтілікпен сипатталатын мәтіндегі элементтердің таралуын зерттеу үшін дистрибутивті-статистикалық талдау (ДСА) әдісі қолданылды.

Түйін сөздер: дистрибутивті-статистикалық талдау әдісі (ДСТ), лексикалық топ, сандық талдау, корреляция коэффициенті, зат есімдер, етістіктер.

Введение

В настоящее время внимание лингвистов привлекает вопрос об объективных методах исследования лексического богатства текстов, количественному анализу подвергаются распределения слов в тексте, исследуется его морфологическая структура, выявляются зависимости между частотой слова и характером текста

Под лексическим значением слова обычно разумеют его предметно-вещественное содержание, оформленное по законам грамматики данного языка и являющееся элементом общей семантической системы словаря этого языка (Vinogradov V.V., 1977: 5). Так, авторы данной статьи обращались к англоязычным словарям.

Лингвистическая статистика – отрасль языкознания, занимающаяся изучением методов раскрытия закономерностей, свойственных большим совокупностям однородных объектов на основании их выборочного обследования. Свои важнейшие понятия лингвистическая статистика заимствует у математической статистики. Существенно обратить внимание на то, что просто количественный подсчет того или иного явления в нескольких или даже в большом числе текстов статистическим не является. Корректное применение статистики требует серьезного с ней ознакомления.

Основным методом применения статистики в сочетании с дистрибутивным анализом следует признать дистрибутивно-статистический анализ, как он представлен в трудах А.Я. Шайкевича и Ю.Д. Апресяна. Их методика имеет много общего с валентностным анализом, как он разработан Г. Хельбигом, а в Ленинграде – Б.М. Лейкиной...., термин «валентность» тоже означает сочетательную способность лингвистического элемента (Arnold I.V., 1991: 41).

Одним из широко применяемых методов для изучения распределения элементов в тексте является дистрибутивно-статистический анализ (ДСА), который характеризуется максимальной объективностью. Целью данной статьи служит выявление степени семантической близости слов тематической группы «образование». Объект исследования – 7 лексических единиц, относящихся к этой группе: education, knowledge, school, teacher, learn, study, teach. Материалом послужили тексты художественной и научной прозы современного английского языка общим объемом в 60 словоупотреблений.

Для исследования семантических связей слов группы методом ДСА все выписанные словосочетания из текстов распределяются по лексическим группам (ЛГ) с общим семантическим признаком. Был установлен средний порог частоты сочетаемости слов: для существительных – 20, для глаголов – 10.

Эксперимент

Существительными, имеющими такой порог частоты, являются teacher, school, education, knowledge, глаголами – teach, study, learn, выде-

ленными из корпуса словосочетаний с ядерным именным компонентом, являются следующие:

1. существительные – названия лиц: a teacher to smb.;
2. существительные – названия предметов: diploma of education;
3. существительные абстрактные: knowledge of love;
4. существительные: a teacher to Adele;
5. существительные, обозначающие единицы измерения: afternoon school;
6. прилагательные со значением качества: good education;
7. глаголы, обозначающие действие: to go to school;
8. существительные, обозначающие названия учреждений: a teacher at school;
9. глаголы, обозначающие речевую деятельность: to speak to the teacher;
10. глаголы, обозначаюшие чувства: to enjoy education;
11. глаголы, обозначаюшие существование: to be a teacher;
12. глаголы обладания: to acquire knowledge;
13. глаголы восприятия: to see the school.

Для глагола были выделены следующие ЛГ:

1. Существительные – названия лиц: to teach a person;
2. Существительные – абстрактные: to study labours;
3. Наречия, обозначаюшие качество: to teach well;
4. Глаголы, обозначающие чувство: to teach to love;
5. Существительные, обозначающие названия предметов: to study a book;
6. Собирательные существительные: to study the crowd;
7. Наречия, обозначающие количество: to learn much;
8. Глаголы, обозначающие речевую деятельность: to learn to speak;

Количественные данные о распределении ЛГ представлены в таблицах 1 и 2. В верхнем горизонтальном столбце даны номера ЛГ, с которыми сочетаются анализируемые слова. Цифры в вертикальных столбцах указывают на количество сочетаний.

Таблица 1 – ЛГ существительных

слова	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
teacher	40	35	28	49	20		40	30	51		29		
school	43	79	20		21	21		92	28		20		20
knowledge		60	49				30					91	
education	35	25	31	44			26			42			

Таблица 2 – ЛГ глаголов

слова	1	2	3	4	5	6	7	8
teacher	20	10			15		19	
study	38	19	18	21			10	19
learn	12	15			40	10	12	

Наличие одной и той ЛГ у двух или более анализируемых слов свидетельствует о наличии общего компонента в их значении. Выделенные ЛГ слов дистрибуции можно рассматривать как парадигматические компоненты значений, которые реализованы в систематическом плане целыми группами слов с общим компонентом.

Для измерения степени семантической связи пар анализируемых слов используем формулу коэффициента корреляции (2), с помощью которого устанавливается зависимость данного явления, т.е. значение рассматриваемых слов от каких-либо других факторов, например, от их дистрибуции. Формула коэффициента корреляции имеет вид:

$$r = \frac{\sum(x1 - x)(y1 - y)}{\sqrt{(x1 - x)2}\sum\sqrt{(y1 - y)2}}$$

где r – коэффициент корреляции (показатель тесноты связи по сравниваемым признакам), x – числовое выражение ЛГ слов дистрибуции второго языкового элемента, сравниваемого с первым, и x, y – средние величины частоты словоупотреблений выделенных лексических групп.

Коэффициент корреляции изменяется в пределах от – I до + I. Чем ближе значение коэффициента к одному из этих пределов, тем теснее связь между переменными. Если значение коэффициента выражается положительным числом, то это означает, что связь между двумя переменными прямо пропорциональна, т.е. при увеличении независимой переменной увеличивается зависимая переменная. При отрицательном значении коэффициента зависимость между двумя переменными обратно пропорциональна: при росте независимой переменной зависимая переменная уменьшается. Чем ближе значение коэффициента к нулю, тем меньше связь между переменными. Степень корреляции между величинами находит свое отражение в соответствии изменений количественных показателей этих величин. В нашем случае зависимыми переменными являются сравниваемые слова, а независимости – ЛГ словоупотреблений их дистрибуции.

Процедуру измерения степени семантической близости покажем на примере пары слов school-education (табл.). Графы таблицы заполняются параметрами, характеризующими исследуемые величины. Корреляционные таблицы дают возможность получить первое общее представление о характере связи, а также отчасти и о степени тесноты.

Первая графа таблицы заполняется цифрами, обозначающими ЛГ, характерными для всех исследуемых существительных. Графа x заполняется цифрами, отражающими частоту сочетаемости ЛГ со словом school, графа y – цифрами, отражающими частоту сочетаемости ЛГ со словом education. Остальные графы таблицы представляют собой компоненты, на которые раскладывается формула коэффициента корреляции для облегчения подсчетов.

Таблица 3

ЛГ	x	y	x_1-x	y_1-y	$(x_1\text{-}x)^2$	$(y_1\text{-}y)^2$	$(x_1\text{-}x)(y_1\text{-}y)$
1.	43	35	16,54	16,77	273,57	281,23	277,37
2.	79	25	52,54	6,77	2760,45	45,83	355,69
3.	20	31	-6,46	12,77	41,73	163,07	82,49
4.	21	0	-5,46	18,23	29,81	888,64	99,53
5.	21	0	-5,46	18,23	29,81	888,64	99,53
6.	0	26	26, 46	7,77	700,13	60,37	-205,209
7.	92	44	65,54	25,77	4295,49	664,09	1688,96
8.	0	0	26,46	18,23	700,13	888,64	482,36
9.	28	0	26,46	18,23	700,13	888,64	482,36
10.	0	42	26,46	23,77	700,13	565,01	-628,94
11.	20	34	-6,46	15,77	41,73	248,69	-101,87
12.	0	0	26,46	18,23	700,13	888,64	482,36
13.	0	0	-6,46	18,23	41,73	888,64	117,76
	344	237			1807	7224	2124

x = 26,46 y = 18,23

$$x = \frac{2124}{\sqrt{1807 * 7283}} = x = \frac{2124}{\sqrt{13160381}} x = \frac{2124}{3627} = 0,58$$

Результат и обсуждение

Коэффициент корреляции всех пар существительных выражается положительным числом: 1. school – education = 0,582. 2. teacher- knowledge = 0,5 3. teacher-school = 0,5 4. school-knowledge = 0,33 5. teacher-education = 0,03 6. knowledge-education = 0, 25.

Степень связи между анализируемыми глаголами: 1. Teach- learn = 0, 662. Teach-study = 0, 443. Study-learn = 0, 08.

В этом случае наблюдается обратно пропорциональная зависимость, что объясняется различием ЛГ слов дистрибуции study и learn.

На основании полученных коэффициентов корреляции строится схема связей между словами, относящихся к тематической группе «образование» (рис. 1., 2.). Принимает следующую градацию связи: r < 0,3 – слабая связь, 0, 3 <r<0,5-средняя, 0,5<r<0,7 – сильная. Сильная связь зафиксирована между парами существительных: school-education, teacher-knowledge, teacher-school.

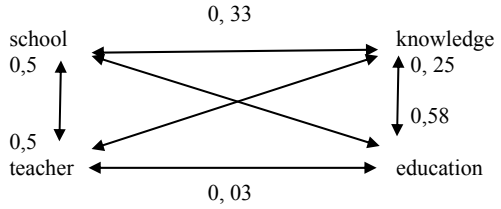

Рисунок 1 – Семантические связи существительных на основании коэффициента корреляции

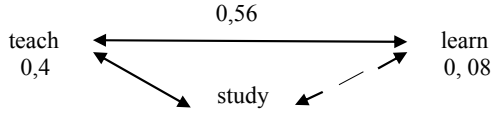

Рисунок 2 – Семантические связи глаголов на основании коэффициента корреляции

Сильная связь наблюдается также между парами глаголов teach-learn, teach-study.

Вторым этапом анализа является сравнение результатов дистрибутивно-стилистического анализа с данными толковых словарей. Эта необходимость вызывается прежде всего тем, что на основе дефиниций нельзя установить степень семантической близости слов, тогда как данные дистрибутивного анализа позволяют измерить величину этой связи. Рассмотрим семантические связи существительных, подвергнутых ДСА, которые были зафиксированы в толковых словарях /I-5 /.

school → teaching (3), learning (2), education (2), training (1), instruction (3), college (2), university (2), student (1), knowledge (2), examination (1), high school (1), classroom (1), degree (1), study ^{n} (1) (24 связи).

knowledge → learning (1), study (1), instruct (1).

teacher → instruction (1), school (1), insctruct (1), teach (1) (4 связи).

Education → learning (1), study ^{n} (1), teaching (1), instruction, scholastic (1), schooling (1), training (1).

Стрелка указывает на направление связи. Цифры в скобках указывают, сколько раз данное слово использовалось в толковании. Предполагаем: если пара слов имеет хотя бы одну общую связь, то слова этой пары семантически связаны между собой. Наибольшее количество связей зафиксировано у пары school – education (5). Второй по количеству общих связей является пара school-knowledge (3) и третьей – knowledge – education (2). Глаголы teach, study, learn имеют следующие связи согласно словарным толкованиям:

teach → instruction (1), lesson (1), student (1), pupil (1), instruct (1), knowledge (2), teacher (1), educate (1), school v (1) (10 связей); study → student (1), college (1), study ^{n} (1), learning (2), university (1), professor (1), master (1), educational (1). learn → knowledge (1), study ^{n} (1).

Заключение

У анализируемых пар глаголов были зафиксированы следующие общие связи: I. Teach – learn → knowledge; 2. Teach – study → student; 3. Study – learn → study ^{n}. Все глаголы имеют только по одной общей связи.

Семантические связи исследуемых пар существительных и глаголов представлены на рис. 3. Слова, заключенные в прямоугольники, являются общими в толкованиях каждой пары слов, подвергаемых анализу.

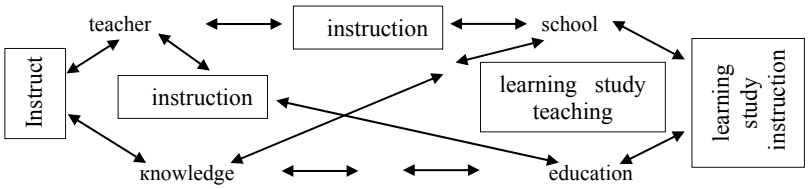

Рисунок 3 – Семантические связи глаголов на основании словарных толкований

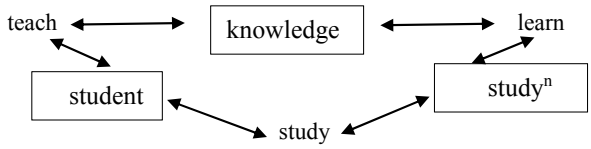

Рисунок 4 – Семантические связи существительных на основании словарных толкований

Таким образом, ДСА позволяет дать количественную интерпретацию степени семантической близости пар слов, подвергающихся исследованию. Данные о семантических связях слов, полученные в результате анализа словарных толкований, подтверждаются результатами ДСА. Эти результаты позволяют более четко представить положение анализируемых слов в лексической подсистеме, а также выделить из группы родственных по значению слов лексемы, наиболее полно воплощающие в себе семантические свойства всей исследуемой лексической группы, и определить величину этих свойств. Метод ДСА позволяет расширить исследование в области метафоризации метеорологической лексики.

Литература

Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. Лексикология и лексикография: Избранные труды, М. 1977 г. – 160 с.

Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1991 г. – 140 с.

Concise Oxford Russian Dictionary (ENG-RUS/RUS-ENG) Marcus Wheler and Boris Unbegaun, Oxford University Press, 1998 y., –1007 p.

Oxford Advanced learner`s dictionary New 9th edition, Oxford University Press, 2015 y., – 1820 p.

Oxford dictionary of English idioms 3rd edition edited by John Ayto, Oxford University press, 2009 y., – 408 p.

Oxford Collocations Dictionary for students of English, 2nd edition, Oxford University Press, 2009 y., – 963 p.

References

Vinogradov V.V. (1997). Osnovnye tipy lexicheskih zhnacheniy slova. [The main types of lexical meaning of the word]. (Vinogradov V.V Lexikologiya i lexikografiya: Izbrannye trydy. M., – 160 p. (In Russian)

Arnold I.V. (1991). Osnovy nauchnyh issledovaniu v lingvistike. [Fundamentals of research in linguistics] Uchebnoe posobie. – M.: Vyshaya shkola, – 140 p. (In Russian)

Concise Oxford Russian Dictionary (1998) (ENG-RUS/RUS-ENG), by Marcus Wheler and Boris Unbegaun, Oxford University Press, 1007 p. (In English)

Oxford Advanced learner`s dictionary (2015), New 9th edition, Oxford University Press, 1820 p. (In English)

Oxford dictionary of English idioms (2009), Third edition edited by John Ayto, Oxford University press, 408 p. (In English)

Oxford Collocations Dictionary for students of English (2009), 2nd edition, Oxford University Press, 963 p. (In English)

ҒТАМР 16.21

Сағындықұлы Б.[1], Құлжанова Б.Р.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф .ғ. д., [2]доценті, ф. ғ. к., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: bsagyndykuly@mail.ru, bahit777@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КӨПТІК ЖАЛҒАУЫНЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ФОРМАЛАРЫ

Түркі тілдеріндегі көптік жалғауларының түп-төркіні жөнінде шет елдерде де, кеңестер одағында да белгілі-белгілі ғалымдар тарапынан зерттеулер жүргізілді. Бірақ олардың қай-қайсы да ортақ шешімге келе алған жоқ. Мысалы, қазақ тіліндегі -лар/-лер, -тар/-тер, -дар/-дер формаларының арғытегі -лар делінді. Соңғы ізденістердің нәтижесінде -лар-дың арғытек (архетип) емес, -тар-дың арғытек екендігі белгілі болды. Жалпы алғанда, тілдердің даму заңдылығына орай, көптік мағына көптік жалғауларының құрамында т, д, с, з, ш, ч дауыссыз дыбыстарының бірі бар болғанда ғана сақталатындығы анықталды. Бұл санамаланған дыбыстар тіпті жүйесі бөлек тілдерде де көптік мағына береді. Та «көп деген мағынада жұмсалса, ар «бөлік» деген мағынада жұмсалғанға ұқсайды. Бұл пікірлер келешекте ескерілуі тиіс.

Түйін сөздер: көптік жалғауы, морфологиялық форма, аффрикат, фонетикалық вариант, сіңісу, ажырау.

Sagyndykuly B.[1], Kulzhanova B.R.[2],

[1] Doctor of Science, Professor, [2]Candidate of Science, A/Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: bsagyndykuly@mail.ru, bahit777@mail.ru

The morphological forms of suffixes of plural in Turkish languages

The etymology of plural suffixes in Turkish languages was researched by well-known scientists in foreign countries and the Soviet Union. But none of them did not make a common decision. For example, suffixes of the plural in Kazakh languages -lar/ler, -tar/-ter, -dar/der archetype of forms was -lar suffix. Results of last researchers showed that archetype is not -lar and -tar is known archetype. In general, on the basis of the laws of language development, it was established that meaning of plural is preserved only if there is t, d, s, z, sh, ch sound in the plural form. These sounds give plural meaning even in a system of languages. It seems that «ta» is used in «plural» meaning and «ar» is used «part» meaning. These discoveries should be considered in the future.

Key words: plural suffix, morphological form, affricate, phonetic variants, absorption, separation.

Сагындыкулы Б.[1], Кулжанова Б.Р.[2],

[1]д. ф. н. профессор, [2] к. ф. н. доцент Казахского национального
университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: bsagyndykuly@mail.ru, bahit777@mail.ru

Морфологические формы, обозначающие множество в тюркских языках

Со стороны выдающихся ученых в Советском Союзе и за рубежом были проведены исследования касательно окончаний, обозначающих множество в тюркских языках. Но они не смогли найти одно общее заключение. Например: говорилось что формы казахского языка -лар/-лер, -тар/-тер, -дар/-дер имеют начало от -лар. По итогам позже проведенных исследований было определено, что архетипом является вовсе не -лар, а -тар. В целом, на основе законов развития

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

языков было установлено, что обозначение множества сохраняется только при наличии одного из согласных звуков т, д, с, з, ш, ч в форме множественного числа. Эти звуки, даже в системе других языков, дают значение множественного числа. Если та значит «много», ар потребляется в смысле «часть». Эти комментарии должны быть рассмотрены в будущем.

Ключевые слова: множественные окончания, морфологические формы, аффрикат, фонетический вариант, слияние, разделение.

Кіріспе

Зат есімнің көпше түрі туралы қазақ тіл білімінде мынадай ұғым-түсінік бар: Сөзге көптік жалғауын жалғау оған көптік мағына үстеудің негізгі жолы болғанымен, бірден-бір ғана жолы емес. Ана тілімізде зат есімнің көпше түрі жасалуының бұдан басқа да тәсілдері бар. Жалпы, көптік мағына тудырудың тіліміздегі барша тәсілін, шартты түрде болса да, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік деп аталатын негізгі үш топтың төңірегіне жинақтап көрсетуге болады.

Морфологиялық тәсіл, немесе көптік тұлғаның арнаулы қосымша арқылы жасалу тәсілі, негізінен, көптік жалғауының қызметіне байланысты. Қазақ тілінде көптік ұғымды білдіретін үш түрлі морфологиялық форма бар. Олардың бірі – *-ыз/-із, -з*, екіншісі – *-қ/-к,* үшіншісі – *-лар/-лер, -дар/-дер, -тар/-тер* формасы. Бұлардың арасында *-лар/-лер, -дар/-дер, -тар/-тер* жалғауының орны ерекше, чуваш тілін есептемегенде, бүкіл түркі тілдерінде аса өнімді жұмсалады. Бұл мақалада зерттеушілердің көптік жалғауының қалай пайда болғандығы жөніндегі пікірлеріне шолу жасай отырып, өз тарапымыздан жаңа этимология ұсынып отырмыз.

Эксперимент

-лар/-лер түрколог-тілшілер тарапынан қаншалықты зерттелсе де, оның шығу тегі әлге дейін ашылмай отыр: «Вопрос о происхождении аффикса *-лар* ставился многими тюркологами и алтаистами, однако удовлетворительного решения не получил» (Sherbak, 1977: 83). Аталған форманттың этимологиясы негізінен екі бағытта зерттелуде: «Одни ученые во главе с Г.М. Рамстедтом связывали *-лар* с самостоятельным словом, впоследствии потерявшим свое реальное значение и превратившимся в аффикс. Другие считают, что *-лар* представляет собой сложный аффикс, состоящий из двух древнейших показателей множественности или собирательности: *Л* и *Р*» (ST, 1971: 11). Тіпті Д.Синор мен П. Аалто *-лар* жүйесі бөлек өзге тілдерден түркі тілдеріне енген жалғау деген пікір де айтқан (Sherbak, 1977: 84).

Түркологтардың қазіргі буыны **-з, *-к, *-қ, *-л, *-м, *-н, *-р, *-с, *-ч, *-ш, *-т, *-қ+*-н, *-қ+*-л, *-ғ+*-т, *-ғ+*-р, *-л+*-қ, *-лар* форманттарын тұтасынан жинақтау мағынасын білдіретін көрсеткіштер деп таниды (SIGTYA, 1988: 10-22).

Санамаланған форманттардың тегі бір ме, әлде әр басқа ма? Көптік формалары неліктен осыншама тарамданып кеткен? Негізгі себеп субъективті: кейінгі кезеңдерде әр түрлі жолдармен, әр түрлі тәсілдермен өмірге келген элементтердің тарихқа белгісіз өте ежелгі дәуірде пайда болған элементтермен бір деңгейде қатар қойылуы көптік мағына беретін форманттардың санын көбейтіп жіберген. Басқаша айтқанда, түркі тілдерінің диахрониялық көне жүйесі мен синхрониялық жаңа жүйесі ажыратылмаған. Көптік жалғаулардың барлық варианттарына бірдей тоқталу арнайы зерттеуді талап етеді. Біз төменде түркі халықтарының өзімен бірге жасасып келе жатқан ең көне қалдықтар мен сарқыншақтарды сөз еткелі отырмыз.

Орхон-енисей, орта ғасыр ескерткіштері тілінде кездесетін *тарқа+т* (атақ, жекешесі – *тарқа+н), теги+т* (атақ, жекешесі – *теги+н*) сөздері құрамындағы *т, теле+ут, турк+ут* этнонимдері құрамындағы *-ут* көптік мағына береді. Мұндай мағынаны қазақ тіліндегі *бі+з, сі+з* жіктеу есімдіктеріндегі *-з* элементі де бере алады. Сонымен қатар *ч* аффрикаты мен *ш* қатаң дауыссызы да қазіргі түркі тілдерінде осындай қызмет атқарады.

«Ортақтық», «жинақтау», «мол болушылық» ұғымдары көптік ұғымынан шығады. *Қарын+д+ас, жол+д+ас* сөздері арқылы берілетін ортақтастық мән көне **ас* көптік формасы негізінде беріліп тұр деп есептейміз. Ал *д* – түбір мен негіздегі қос дауыссыздардың есебінен жылысып келген кірме дыбыс (Sagyndykuly, 1994: 134-135). Ортақ етістің *-ыс/-іс, -с* жұрнағы да этимологиялық жағынан, сөз жоқ, көптік жалғауына барып тіреледі. «Өлең+ті», «Қараған+ды» т.б. жер, елді мекен атауларына жалғанған *-ты/-ды, -ті/-ді* көне жұрнағы

«бір нәрсенің молшылығын» көрсетеді. Қазіргі заманғы сын есім жұрнақтары – *-ты/-ті, -ды/-ді, -лы/-лі* дәл осы мағынада жұмсалады: *су+лы, орман+ды, гүл+ді, тас+ты* т.б. Түркі тілдерімен типологиялық жағынан салыстырғанда жүйесі мүлде бөлек саналатын араб тілдерінде көптік мағына *т(ат)* фонемасы арқылы беріледі. Орыс тілінде де баяндауыштың көптік мағынасы *-ут, -ют* жұрнақтары арқылы жасалатыны белгілі. Қазақ тіліндегі көптік мағына беретін жалғау *т+ар*-дың құрамында да *т* элементі бар.

Түркологияда осы кезге дейін *л*-ден басталатын көптік жалғауы *-лар/-лер* арғытек (архетип) саналып келді. Шындығында, бұл форма – арғытек емес, позициялық-комбинаторлық өзгерістердің әсерінен пайда болған вариант қана. Тіліміздегі *л, м, н* сонорлары – сөз басындағы кез келген дыбысты ығыстырып шығарып, соның орнына өздері тұрып алатын қабілеті бар ерекше фонемалар. Мысалы, *Жақып-Нақып, Жүсіп-Нүсіп* есімдерін, *шайқалу-найқалу*, *тығызныгыз* сөздерін өзара салыстырсақ, алғашқы сыңарларының байырғы, соңғы сыңарларының кейінгі құбылыс екендігін ажырату қиын емес. Әдеби тілдегі *маңдай*, *таңдай* сөздері диалектілерде *маңлай*, *таңлай* болып айтылады. Мұндағы *-дай* тұлғасы *тек* (сияқты) шылауының өзгерген формасы. Демек, алғашқы түбірде *л* дыбысы жоқ, бар болғаны тілге жеңіл *л* соноры *т* қатаңын ығыстырып, орнына өзі тұрып алған. Сын есімнің *-лы/-лі* жұрнағы да оның байырғы *-ты/-ті, -ды/-ді* жұрнақтарынан дыбыс ығыстыру заңдылығы негізінде туындаған. Олай болса *л* фонемасында ілгері заманда көптік мағына болмаған. Көптік жалғау құрамындағы *л* ұяң қалыпта бәсең, жұмсақ айтуды ұнататын оғыз, қарлұқ тілдерінде алдымен қалыптасқанға ұқсайды. Яғни *т>л.*

Сонымен қазіргі тілдердің тұрғысынан да, көне жазбалар материалдары бойынша да көптіктің **-ат (-ут,-ит), *-ас (-ус,-ис), *-аз(-уз,-из), *-аш(-уш,-иш), *-ач(-уч/-ич) формант-тары* қалпына келеді. Бұл жерде мына мәселені ерекше атап өтуге тура келеді: морфемалардың диахрониялық, синхрониялық жігі бір емес. Көптеген қате тұжырымдар көне жік пен жаңа жіктідұрыс айыра алмаушылықтан келіп шығады. Мысалы, жоғарыдағы *теги+т, тарқа+т* сөздерін түркологияда қабылданған дәстүр бойынша біз де екіге бөлдік. Шындығында, бұлар *тег+ит, тарқ+ат* түрінде түбір мен қосымшаға ажырайды. Себебі, жалғаудың алдындағы түбір мен негіз – *тек* және *тар+уқ,* алғашқы бөлініс бойынша, *тарқа, теги* деген түбір мен негіз тарихта жоқ. Сол сияқты *біз, сіз* есімдіктері де *б+із, с+із* түрінде бөлінеді. Мұнда түбір өте күңгірттеніп кеткен. Мүмкін әуелде *би+из, си+из* болып, дауыссыздар арасындағы дауыстылар бір-біріне сіңісуі ықтимал.

Түркі тілдері флективті құрылымды басынан кешірген кезеңде дербес тілдік бөлшек – түбіртек (архесиллаб) қолданыста болған. Түбіртек дегеніміз бір ғана архетип дауыссыз фонема мен бір ғана архетип дауысты фонеманың табиғи тіркесуінен тұратын белгілі бір лексикалық немесе грамматикалық мағына беретін буын (мысалы, *ан, на, ар, ур, ир* т.б.). Түбіртектер әр түрлі фонетика-фонологиялық өзгерістерге ұшырап, біздің заманымызға дейін жетіп отыр (Түбіртек туралы арнайы зерттеулер болашақта баспа арқылы жарияланады. – Б.С.). Тілдік материалдарға қарағанда, көптік ұғымын белгілі бір дауыстылар қоршауындағы *т[с/ш]* күрделі аффрикаты бергенге ұқсайды. Бұл күрделі аффрикат тарихи даму барысында *тс(ц), тш(ч)* аффрикаттарына бөлінген (Sagyndykuly, 1994: 23). Көптік жалғауының қазіргі түркі тілдеріндегі бүкіл варианттары бір кездегі толық мағыналы түбіртектің сарқыншақтары болып табылады. Біз қалпына келтірген **-ат(-ут,-ит), *-ас(-ус,-ис), *-аз(-уз,-из), -аш(-уш,-иш), -ач(-уч,-ич*) форманттары не *тс*(ц), не *тш*(ч) этимоны бір.

Сана-сезімі әлі жетіле қоймаған кезеңде адамдардың көптік ұғымды мағынасы аса жалпы сөзбен атауы ықтимал-ды. Осы тұрғыдан келгенде, Т. Ковальскийдің ұғымның арғы тегі «бірнеше, көп» тәрізді аса абстрактіленген сөз болуы мүмкін деген болжамы ақылға сыяды. Кез келген дерексіз ұғымның ол баста нақты ұғымда пайдаланғанын ескерсек, *-ат(-ут,-ит), -ас(-ус,-ис)* т.б. варианттардың түпкітегі тарихқа белгісіз ескі заманда көптік ұғымын беретін толық мағыналы сөз болғаны анық.

Олай болса, көптік мағына беретін сөздің сарқыншағы (реликтісі) *-т* элементі өз соңынан *-р* фонемасын (немесе *-ар* морфемасын) қалай жамап алған? Құранды жалғау алдымен баяндауыштардың құрамында қалыптасқанға ұқсайды. Жама'ат қачмаға йүз *туттылар* (Көпшілік қашуға бет қойды); халайық фүлүс бериб су *ичарлар* (халайық пұл беріп, су ішіп жатыр) (Najip, 1975: 101). «Тутты+лар», «ичар+лар» формалары баяндауыш ретінде қазіргі тілдерде қолданылмайды. Мұны ежелгі дәуірлерде орта ғасырларға дейін келіп жеткен тілдік қалдық (реликт) деп түсінген жөн. Сірә, ілгері заманда бастауыштың көптік мағынасы

баяндауыштың көптік мағынасымен үйлесіп қиысқанға ұқсайды.

Көне *ар* түбірі қандай ұғым береді? Ер – «быть» (Aydarov, 1971: 356). Бұл – аса ежелгі *ар* тұлғасының жіңішкерген фонетикалық варианты. *Ар* мен *ер*-дің ұғымы тең: *ар=ер.* Көптік жалғауы варианттарының бірі болып есептелетін *-тар*-дың құрамындағы *-ар* да – осы *ар.* Мысал ретінде «бар+ың+д+ар» сөзформасын талдалық. *Бар* («бару» ұғымын беретін түбір)+*ың* (бұйрық мәнін беретін жұрнақ) +*д* (көптік мағына беретін көне тұлға) +*ар* (болу). Сонда, шамамен алғанда «көп болып бар» деген түсінік береді. Бұл жерде *-ар* бөлшегі – қазіргі заманғы терминмен айтқанда, көмекші етістік. Тарихи тұрғыдан демеушілік қызметін атқарып тұр, объектінің немесе субъектінің көптігін растап, атқарылған іс-әрекеттің анық, күмәнсыз орындалуға тиісті екендігін аңғартады.

Бұрынғы лексикалық мәнінен айрылған *-ар* тұлғасының орхон-енисей дәуірінде есептік сан есімдерге жалғанғанында да бір сыр жатқан сияқты: *уч+ар*, *екир+ар* т.б. (DTS, 1969: 650). Мұның сол кезде «екіге толтыр», «үшке толтыр», «екі-екіден болсын», «үш-үштен болсын» тәріздес ұғымдары болған. Бұл жұрнақтар арқылы жасалатын сандар бөлінетін сан есімдер деп аталады (SIGTYA, 1988: 193-195). Есептік сандарға қосылған *-ар/-ер* формасының, әлбетте, көптік ұғымды бере алатын тілдік элементке де қосыла алатыны дәлелдеуді қажет етпейтін ақиқат. Алайда белгілі бір түбірдің лексикалық мағынасына орай оған қосылған жұрнақтың грамматикалық мағынасына да өзгеріс ететіні заңды.

Көптік жалғауының басқа формалары туралы бірер сөз. Бірқатар түркі тілдерінде *-тар* (немесе *-лар*) формасының басқы дыбысы түсіп қалып, *-ар* қалпында, соңғы дыбысы ықшамдалып, *-ла* түрінде айтылатын фактілер бар. Солай бола тұрса да, түркологияда **-ар*, **-ла* формалары дербес көптік формасы болып есептеледі (SIGTYA, 1988: 14-16). Шындығында, бұл – *-тар* (немесе *-лар*) жалғауының варианттары. Үнемдеу заңының ықпалы ескерілмегендіктен, осындай қате тұжырым жасалған.

Кейбір зерттеушілердің пікірінше, «құмақ» (құм) сөзінің соңғы дыбысы *қ* да көптік формасы болып саналады (SIGTYA, 1988: 11).Іс жүзінде бұл сөз **құмдақут>құмдағут* (құмдауыт) тұлғасынан пайда болған. Кестесі:

1. **құмдақут >құмдағут> құмдауыт*
2. *кумдакут >кумдак>кумак

Жалпытүркілік *у* дауыстысының тарихи даму барысында бірінші буында *ұ* дыбысына, қалған буындарда *ы* дыбысына айналатынын жоғарыда айтып өткенбіз. Қазақ тіліндегі «құмдауыт» (құмайтты, *құмдақты жер*) сын есімі осы заңдылықтың негізінде өзгеріске ұшыраған. Екінші вариант «құмақ» *-ут* жұрнағының, сонымен қатар *д* ұяңының үнемдеу заңының әсеріне ұшырап, жойылып кетуінен тілдік өмірге келген. Көне *құмдағут* сөзі құрамындағы *-ут* формасы, фонетикалық өзгеріске ұшыраған *құмдауыт* сөзі құрамындағы *-ыт* формасы ілгері дәуірлерде көптік мағына берген. Бұл көптік мағына біртебірте *құмақ* зат есімінің құрамындағы *қ* фонемасына көшкен. Бұлай болған жағдайда, **-қ* көптік формасы емес, көптіктің мағынасын тілдік фактордың себебінен уақытша атқарып тұрған жаңа элемент болып есептеледі. Көптік жалғауларының кейбір зерттеулерде аса көп болуының басты себебі осындай субъективтік көзқарастарда, яғни жаңа элементерді ескі элементтерге балауында жатыр.

Көптік жалғауы жөнінен түркі тілдері ішінде чуваш тілі ғана – ала-бөтен. Көрсеткіші – *-сэм/-сам, -сен/-сэн*. А.М.Щербак былай деп жазады: «Происхождение *-сэм* до сих пор остается неясным. Н.И.Ашмарин возводил его к слову *сан* (число), Г.Рамстедт – к слову *сајін* (каждый) (күн сайын «каждый день»), образованному от общего с *сан* корня *-са* (считать). О.Прицак видел в нем сочетание двух общеалтайских показателей множественного числа (**-са~*-сä и *-ін*), тогда как Н.А.Андреев отнес его к числу аффиксов, заимствованных из нетюркских языков» (Sherbak, 1977: 85). Бұл болжамдардың біреуі де шындықпен үйлеспейді.

Талдау барысында айқындалғанындай, көптік мағына *-сэм/-сем* формантында да *с* дауыссызында тұр. Бұл ерекшелік оны қазақ тіліндегі «сам+са» (қаптап кету, өте көп болу) етістігімен салыстырғанда анық байқалады. (*сам+са* сөзі *сан сан* қайталауынан шығуы да ықтимал: *сан-сан> санса> самса*. -Б.С.). *с* дыбысының өзге түркі тілдерінде де көптік мағына бере алатыны дәлелденілген. Өйткені *с*, жоғарыда атап көрсетілгеніндей, көптік мағына беретін *тс* (ц) аффрикатынан бөлініп шыққан. Бұрынғы қалпына келтірсек, чуваш тіліндегі ежелгі көптік жалғауы **-цан* түрінде тұлғаланар еді. Сонда **-цам* (қазіргіше *-сэм*) осы форманттың бір варианты болып шығады. Өзге түркі тілдеріндегі **-цар* (қазіргіше *-тар/-тер*) формасынан оның басты айырмашылығы *-ар* элементін емес, *-ан* элементін қосып алғандығында.

Бурят-моңғол тілінде көптіктің чуваш тіліне ұқсайтын *-тан* варианты бар. Жекеше: *аха*

(үлкен), *буу* (мылтықты), *сасуу* (құрдас); көпше: *аха+тан* (үлкендер), *буу+тан* (мылтықтылар), *сасуу+тан* (құрдастар) (Bertagaev, 1948: 133). *-тан* формантындағы *–ан* бөлшегі құрылысы жағынан да, семантикасы жағынан да чуваш тіліндегі *-ан/-эм* бөлшегімен бірдей. Бұл факт *-с+ан, -т+ан, -т+ар* көптік жалғауларының екіге ажырай алатындығын дәлелдейді. Аталған тілде *-шуул* формасы да ұшырайды**.** Жекеше: *дархан* (ұста), *баян* (бай), *һамчан* (кемпір); көпше: *дарха+шуул* (ұсталар), *бая+шуул* (байлар), *һамга+шул* (кемпірлер) (Bertagaev, 1948: 129). Демек, бурят-моңғол тілінде *ш* дауыссызы да көптік мағына бере алады. Сайып келгенде, моңғол тілдерінде *тш* (ч) аффрикаты қалпына келеді. *тс* (ц) мен *тш* (ч) төркіндес, бір күрделі аффрикаттан шыққан.

Бір ғажабы, түркі тілдерімен ұялас моңғол тілдерінде көптік мағына *т (д)* фонемасы арқылы беріледі. Бірнеше диалектіден тұратын бұл тілде *-ууд/-үүд, -нууд/-нүүд, -д, -гууд/-гүүд* формалары аса жиі пайдаланылады (Bertagaev, 1948: 122). *н, г* дыбыстары морфологиялық жылысудың нәтижесінде көптік жалғауының құрамында қалып қоюы мүмкін. Өйткені жылысу – барлық тілдерге ортақ заңдылық. Бұлай болған жағдайда *т*-ның ұяң варианты *д* қай құрамда келсе де көптік мағынаға ие болып тұр.

Бұл айтылғандардан мынадай қорытынды шығады: көптік жалғауы тарихқа белгісіз бір кезеңде жеке сөзден пайда болған. Оның лексикалық мағынасын түркі тілдеріндегі кейбір түбірлер (*талай, самса* т.б) ғана еміс-еміс, сезілер-сезілмес көмескі күйде сақтап қалған. Ал грамматикалық мәні негізінен *т(д), с(з), ш(ж)* фонемалары (бұлар *ц* аффрикатынан өрбіген –Б.С), *тш(ч)* аффрикаты арқылы беріледі. Бұл фонемалар алтай семьясындағы барлық тілдерге ортақ және олардың ол бастағы фонетика-фонологиялық негізі бар. *т(д), с(з), ш(ж), тш(ч)* форманттарына *-ар/-ер, -әм/-эм, -ул/-үл, -ан/-ен* сияқты морфемалар кейінгі дәуірлерде кіріккен («Кейінгі дәуір» дегеніміздің өзі кем дегенде бес-алты мың жылды қамтиды –Б.С.).

Сонымен жаңа ғылыми болжам бойынша, қазақ тіліндегі көптіктің *-тар/-тер, -дар/-дер, -лар/-лер* варианттарының ең көнесі – **-тар***.** Бұл екі элементтен тұрады: *т* және *-ар. т* – көне көптік формасының сарқыншағы, **-ат, *-ут, *-ит* тұлғаларында бұрынғы қалпына келеді. «Ортақтық», «жинақтау», «мол болушылық», «көп, өте көп болу» т.б. ұғымдарын береді. *-ар* объектінің яки субъектінің көптігін растайтын, сондай-ақ атқарылған іс-әрекеттің анық, күмәнсіз екендігін білдіретін, тарихи тұрғыдан демеушілік қызмет атқарған көне көмекші етістік. Түркологтар арғытек (архетип) деп таныған *-лар/-лер* формасы кейін пайда болған варианттардың бірі ғана. Ол – *т>л* ауысуы негізінде тілдік өмірге келген формант. Анығырақ айтқанда, *л* соноры (айтылуы жеңіл болғандықтан) *т* қатаң дауыссызын ығыстырып, орнын басқан. Ығыстырушы дыбыстардың қатарына *н, м* сонорлары да жатады. Бұл заңдылық түркологияда кейінгі жылдарда ғана ашылғандықтан, *т~л* сәйкестігі тілші ғалымдарға осы кезге дейін жұмбақ болып келген. Сайып келгенде, көптік жалғаулары – түркі халықтарының өзімен бірге жасасып келе жатқан ең ежелгі құбылыс.

Көптік жалғауының *-тар/-тер, -дар/-дер* варианттарының да пайда болу тарихы әріде жатыр. Түркі тілдері дамуының диахрония дәуірлерінде бірыңғай жуан дауыстылар мен қатаң дауыссыздар болғанын, синхрония дәуірлерінде жіңішке дауыстылар мен ұяң дауыссыздар тілдік өмірге келгенін қайталап айтамыз. Сонда *т>д, а>е* фонологиялық өзгерістерін диахрония мен синхрония жемістері деп тануымызға тура келеді. Демек, санамаланған алты варианттың түпкітегі (архетипі) **-тар* екендігінде дау жоқ. Әңгіменің барлығы осы вариант төңірегіне шоғырлануы оның арғытек болғандығынан деп түсінген жөн. Әлем тілдерінде *ат~та* сингармониялық варианты «бір», «жеке», «дара» ұғымдарын береді. Ол антонимиядағы энантиосемия құбылысына бағынып, көптік мағына беруі де ықтимал. Бұл жайтты да ескермеске болмайды. Көптік жалғауларының даму тарихы қысқартып айтқанда осындай. Алдағы уақытта бұл мәселе әлде де анықтай түсуді қажет етеді.

Нәтиже мен талқы

Түркі тілдеріндегі көптік жалғауының морфологиялық формаларының шығу төркінін анықтауға шет елдік түркологтар да, отандық түркологтар да ерекше назар аударған. Олардың бір бөлігі. *–лар* жеке дербес сөзден шықты деп таныса, бір бөлігі ежелгі дәуірлерде көптік мағына беретін екі қосымшадан тұратын күрделі аффикс деп есептейді. Түркологтардың қазіргі буыны көптік жалғауының жиырмаға жуық форматтарын тұтасынан жинақтау мағынасын білдіретін көрсеткіштер деп таниды.

-лар жалғауының шығу төркінін айқындауға байланысты түркологтар мен алтаистер та-

рапынан әлденеше әрекет жасалғанымен осы кезге дейін ғылыми жұртшылық мойындайтындай шешімге келе алған жоқ. Біздің зерттеу жұмыстарымыз мынадай нәтижелер көрсетті.

Біріншіден, *-лар* формасы, түркологтардың мойындағанындай, көптік жалғауларының арғытегі (архетипі) емес. *л* – табиғатында ығыстырушы дыбыс. Ол көптік мағынасын беретін *т* фонемасын ығыстырып, сол орынға өзі орныққан. Сонда архетипті бұрынғыша – *лар* емес, – *тар* формасы деп танимыз. Екіншіден, *-т + ар* жалғауы екіге бөлінеді. Бірінші бөлігі, жоғарыда айтып өткеніміздей, көптік мағынасын берсе, екінші бөлігі көптікті растайтын көмекші сөз. Немесе «бөлік» деген лексикалық мағына беруі де ықтимал. Ілгері замандарда бастауыштың көптік мағынасы баяндауыштың көптік мағынасымен үйлесіп қиысқанға ұқсайды. Осы құбылыс көптік формасын қалыптастыруы мүмкін.

Чуваш тілінде көптік мағынасын өзге түркі тілдеріне ұқсамайтын *–сэм/-сэн* формасы береді. Бұл бурят-моңғол тіліндегі *-тан* формасына ұқсас: *ц* аффрикатының екіге жарылуынан пайда болған формалар екендігі шәк тудырмайды. Өйткені осындай екіге таралудың себебінен өмірге келген сөздер көп: таяз-саяз, тышқан- сычқан, т.б. Талдау барысында айқындалғанындай, көптік мағына *-сэм/ -сэн* жалғауында да *с* дауыссызында тұр. Қысқасы, көптік мағына беретін *т (д), с (з), ш (ж), тш (ч)* форматтарына*–ар/-ер, -әм/-эм, -ул/-үл, -ан/-ен* сияқты морфемалар ежелгі дәуірлерде-ақ сіңісіп, жымдасып кеткен.

Қорытынды

Көптік жалғаулары тарихқа белгісіз ежелгі дәуірлерден түркі, моңғол тілдерінде өмір сүріп келеді. Бұл тілдерді өзара салыстырғанда, негізгі грамматикалық көптік мағына *т/д, с/з, ш/ж* дыбыстарында сақталғандығы анықталды. Әр түрлі грамматикалық өң, реңк беретін *-ар/-ер, -әм/-эм, -ул/-үл, -ан/-ен* формалары аталған дыбыстарға кейінгі дәуірлерде қосылып, кіріккен.

Түркі тілдерінде бүкіл грамматикалық түпкітек формаларда болып өткен өзгерістер, соның нәтижесінде пайда болған сан алуан варианттар бірде-бір түркі жазба ескерткіштерінде, немесе қазіргі түркі тілдерінде толық сақталмаған, тұтасынан қамтылмаған. Кейбір өзгерістер бірінде бар болса, бірінде жоқ болып шығады. Қай тілде қай форманың сақталуы сол тілдің даму ерекшеліктеріне тікелей тәуелді. XIV-XV ғасырлардағы қыпшақ ескерткіштері тілі мен қазіргі қазақ тілі арасындағы грамматикалық формалар бойынша айырмашылықтар осы заңдылықтардан келіп шығады. Оларды жалпытүркілік дамудың бір-бір бунағы, буыны (звеносы) деп қарастыру қажет.

Әдебиеттер

Щербак А.М. Очерки по сравнительный морфологии тюрских языков. – Л.: Наука, 1977.
Советская тюркология. – Баку. – 1971. – №5.
Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва, 1988.
Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы, Санат, 1994.
Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сараи и его язык. Ч. II. – Алматы: Наука, 1975.
Айдаров Ғ. Язык орхонских памятников. – Алматы: Наука, 1971.
Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969.
Бертагаев Т.А. Флексия основ в агглютинативных языках. Сборник трудов по филологии Бурят-монгольского государственного научно-исследовательского института культуры и экономики. Вып.I. – Улан-удэ,1948.

References

Ancient Türkic dictionary. (1969). Nauka Publishing House, Leningrad. (in Russian)
Aydarov G. (1971). Language of Orkhon monuments. Publishing house «Science» of the Kazakh SSR, Almaty (in Russian)
Bertagaev T.A. (1948). Basic inflection in agglutinative languages. Collection of works on philology of the Buryat-Mongolian State Research Institute of Culture and Economics. Edition 1. Ulan-ude. (in Russian)
Comparative historical grammar of the Turkic languages. (1988). Morphology, Moscow. (in Russian)
Najip E.N. (1975). The 14th-century Turkic-language monument «Gulistan» of Saif Sarai and its language. Edition II. Publishing house «Science» of the Kazakh SSR, Almaty. (in Russian)
Sagyndykuly B. (1994). Etymological bases of development of the Kazakh language lexicon. Publishing house «Sanat», Almaty. (in Kazakh)
Sherbak A.M. (1977). Essays on the comparative morphology of the Turkic languages. Publishing house «Science», Leningrad. (in Russian)
Soviet Turkology. (1971). Baku. (in Russian)

IRSTI 16.21.31

Saibekova N.U. [1], Aytaş G. [2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University
3rd course Doctoral student PhD on specialty «Philology», Kazakhstan, Almaty,
[2]Gazi university, Doctor, professor, Turkey, Ankara, e-mail: saibek_nazira@mail.ru

THE SIMILARITIES OF GRAPHEMES IN KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

The aim of this article is to present the similarities of graphemes in Kazakh and Turkish languages. A grapheme is the smallest fundamental unit in the written language which could be equivalent to a phoneme that is the smallest contrastive sound unit (spoken language). Graphemes simply mean the letters or combination of symbols (letters) that represent a sound in a word. The Kazakh language is one of the Kypchak subgroup of Turkish languages and the Turkish language is part of the Altai family of languages. The similarities of graphemes in Kazakh and Turkish languages are considered in this article.

Key words: writing, sound, vowel, grapheme.

Сайбекова Н.У.[1], Айташ Г.[2]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«филология» мамандығының 3 курс PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
[2]доктор, профессор, Түркия, Анкара қ., e-mail: saibek_nazira@mail.ru

Қазақ және түрік тілдеріндегі графемалар ұқсастығы

Мақаланың мақсаты қазақ және түрік тілдеріндегі графемалардың ұқсастығын салыстырмалы тұрғыдан қарастыру болып табылады. Графема дегеніміз жазбаша тілдегі кішігірім фундаменталды бірлік, ол фонемаға балама болуы мүмкін, ал ол ең кішкентай салыстырмалы дыбыс бірлігі (ауызекі тіл) болып табылады. Графемалар жай сөзді білдіреді немесе сөздегі дыбысты білдіретін символдардың (әріптердің) қосындысы болып табылады. Қазақ тілі – түркі тілдеріне жататын қыпшақ топтарының бірі, ал түрік тілі алтай тілдерінің бір бөлігі болып табылады. Осы мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі графемалардың ұқсастығы қарастырылған.

Түйін сөздер: жазу, дыбыс, дауысты, графема.

Сайбекова Н.У.[1], Айташ Г. [2]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
PhD докторант 3 курса по специальности «Филология», Казахстан, г. Алматы,
[2]доктор, профессор, Турция, г. Анкара, e-mail: saibek_nazira@mail.ru

Сходства графем в казахском и турецком языках

Целью данной статьи является представление сходства графем в казахском и турецком языках. Графема – это самая маленькая фундаментальная единица в письменном языке, которая может быть эквивалентна фонеме, которая является самой маленькой контрастной звуковой единицей (разговорный язык). Графемы просто означают буквы или комбинации символов (букв), которые представляют звук в слове. Казахский язык является одной из кыпчакской подгруппы турецких языков, а турецкий язык является частью алтайской семьи языков. В данной статье рассматривается сходство графем в казахском и турецком языках.

Ключевые слова: письменность, звук, гласный, графема.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Introduction

Language is a unique means of communication. The role of language is enormous in the development of culture, science and education. The language is a complex and perfect system of signs, precisely adapted to convey human thoughts and feelings. Language is the most important means of human communication.

In linguistics, a grapheme is the smallest unit of a writing system of any given language (Coulmas, 1996:174). An individual grapheme may or may not carry meaning by itself, and may or may not correspond to a single phoneme of the spoken language. Graphemes include alphabetic letters, typographic ligatures, Chinese characters, numerical digits, punctuation marks, and other individual symbols. A grapheme can also be construed as a graphical sign that independently represents a portion of linguistic material (Altmann,Fengxiang, 2008).

The Turkish alphabet (Turkish: *Türk alfabesi*) is a Latin-script alphabet used for writing the Turkish language, consisting of 29 letters, seven of which (ç, ş, ğ, i, i, ö, ü) have been modified from their Latin originals for the phonetic requirements of the language.

The history of Kazakh language graphics has deep roots. The writings of the Central Asian people and the origin of the Kazakh language itself arose in the early Middle Ages. Kazakh was first written only in the 1860s, using Arabic script. If we look at the history of Kazakh language we can see the different periods of formation. The history of Kazakh language has passed several stages. In 1912, Akhmet Baitursynov reformed the Kazakh alphabet based on Arabic script. The Kazakh language was written in Latin script among 1929-1940. A new alphabet based on Russian graphics, consisting of 42 letters with the phonetic features of the Kazakh language, was proposed in 1940.

What kind of similarities we can find in these two languages? Both of them are agglutinative languages, most of sounds and words are similar to each other. The similarities of languages are mostly seen in phraseological units which denote education, friendship, poetry and quantifiers. This means that social, religious and cultural ties between languages were very close and has a lot in common. Therefore, both of the languages had one root at the beginning.

The result and analysis

The oldest written records of languages closely related to Kazakh people were written in the Old Turkic alphabet. In Kazakhstan, Arabic graphics were used for 900 years from the 10th to the 20th century. Kazakh labguage belongs to the Kipchak branch of the Turkic languages. In 1912, Kazakh scholar Akhmet Baitursynov reformed the Kazakh alphabet based on Arabic graphics, making it possible for the use by millions of Kazakhs living abroad. Akhmet Baitursynov proposed an original project of reforming the Arabic alphabet. He excluded all Arabic letters which are not used in Kazakh and added letters specific to the language. Kazakh language was written in the Arabic script until 1929 and between 1929-1940, Kazakh language was written in Latin script. Cyrillic alphabet, consisting of 42 letters with the phonetic features of the Kazakh language, was proposed in 1940. Kazakh briefly used the Latin script before switching to Cyrillic in 1940. Prior to 1929, the Arabic script had been used. Kazakh is an agglutinative language, and it employs vowel harmony. The basic peculiarity of the alphabet is a description of significance and peculiarity of each graphic sign.

A. Baitursynuly reformed Kazakh alphabet on the basis of Arabic script. The alphabet is a paradise of signs dedicated to basic sounds. A.Baitursynuly wrote in his textbook «Til-kural» (1914): «The language is a human`s feature, having as weapon. If the people do not speak in his language and lose their language, they would have difficult time. Our century is a century of writing. It is a century of writing, the condition of written language is higher than spoken language. It is not impossible to speak with someone who lives far away; the person in one edge of the world speaks with the person at the second edge of the world through the use of writing. Therefore, if there is a need how to speak, the need of writing is more than speaking» (Baitursynov, 1992:173).

The founder of the first Kazakh alphabet Akhmet Baitursynuly wrote «Alphabet is a paradise of signs dedicated to the basic sounds of language. Resources of these signs for language and its sounds are sufficient enough, it coincides with the sounds or with its help it will be easy to read, write and learn, if it is suitable to use in the means of art, alphabet would be better». A. Baitursynuly is a reformer who presented new sample and national alphabet in the history of Kazakh science.

A. Baitursynuly wrote: «We know that there is a way of learning tote zhazu using usul jadid, but this way is spread less among Kazakh people, our aim is to spread this way among Kazakh people. That is to say, that jadidshildik is tote zhazu (Anyz adam, 2011).

A. Baitursynuly is a reformer who presented new sample and national alphabet in the history of Kazakh science. Oqu kuraly (1912) is one of the first alphabet written by A. Baitursynuly in Kazakh language. This alphabet was rewritten from the point of new methodologies of teaching and republished several times until 1925 (Baitursynov, 1912). A. Baitursynuly is a scientist linguist. He reformed Kazakh alphabet on the basis of Arabic script.

The scientific –practical basis of sound system of Kazakh language researched in the content of vocalic harmony was formed in 1912 according to the works of A. Baitursynuly. It is definite that the vocalic alphabet and vocalic orthography had been made in 1912 by A. Baitursynuly in the history of linguistics (Zhusipuly, 1998:68).

It is noticed that the language lives in two condition in the textbooks «Til-kural» published in 1914 and 1925 written by A. Baitursynuly. A. Baitursynuly dedicated the terms to linguistic dichotomy and trichotomy (language-speech-conversation) (Dzhusupov, Ibraimov. 2015:184). When the linguistic dichotomy and trichotomy are not formed fully in the history of linguistics, A. Baitursynuly conducted research works in this scientific direction in Kazakh linguistics and general Turkic linguistics for the first time. So, the formation of notions of language, speech, conversation at present Kazakh linguistics takes its source from the works of A.Baitursynuly.

This alphabet is a great cultural achievement in formation of national writing. He considered advantages and disadvantages of writing system of other nations and stopped at Arabic script while creating tote zhazu. The reason of choosing Arabic letters while creating a new orthography, because Arabic letters have advantages of enrichment in linguistic sounds. Considering from writing point, the direction of hand movement is the same as clockwise direction and writing moves from right to left. While writing Arabic letters from right to left, the hand moves to the side of forearm and it is eased by being moved.

Before switching to the Latin alphabet in early 1920s, the Kazakh language was transcribed in Arabic script. In 1940, however, along with other Turkic-speaking constituent republics of the Soviet Union, the country was ordered to adopt a version of Cyrillic, which due to incorporating Kazakh-specific hissing syllables and distinct vowels contains 42 letters. They are: а, ә, б, в, г, ғ, д, е, ё, ж, з, и, й, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ү, ф, х, h, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, і, э, ю, я. Vowels: а, ә, е, и, о, ө, у, ұ, ү, ы, і, э.

President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev approved by his decree an alphabet of the Kazakh language, based on the Latin script. On February 19, 2018, amendments were made to the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan «On the translation of the Kazakh alphabet from the Cyrillic alphabet to the Latin script». As the Head of State noted in his programmatic article «A glance at the future: modernization of public consciousness», public consciousness requires not only the elaboration of the principles of modernization, but also concrete projects that could allow to meet the challenges of the time without losing the great power of tradition (An alphabet of the Kazakh language in the Latin alphabet).

The Kazakh language will change from Cyrillic to Latin script as part of modernization and development effort.

Table 1 – The new alphabet of the Kazakh language, based on Latin script

#	Letter	Cyrillic version	#	Letter	Cyrillic version
1	A a	[а]	17	Ń ń	[ң]
2	Á á	[ә]	18	O o	[о]
3	B b	[б]	19	Ó ó	[ө]
4	D d	[д]	20	P p	[п]
5	E e	[е]	21	Q q	[қ]
6	F f	[ф]	22	R r	[р]
7	G g	[г]	23	S s	[с]
8	Ǵ ǵ	[ғ]	24	T t	[т]
9	H h	[х], [h]	25	U u	[ұ]
10	I i	[і]	26	Ú ú	[ү]
11	I ı	[ы], [й]	27	V v	[в]
12	J j	[ж]	28	Y y	[ы]
13	K k	[к]	29	Ý ý	[у]
14	L l	[л]	30	Z z	[з]
15	M m	[м]	31	Sh sh	[ш]
16	N n	[н]	32	Ch ch	[ч]

The Turkish alphabet (Turkish: *Türk alfabesi*) is a Latin-script alphabet used for writing the Turkish language, consisting of 29 letters, seven of which (Ç, Ş, Ğ, I, İ, Ö, Ü) have been modified from their Latin originals for the phonetic requirements of the language. Of these 29 letters, eight are vowels (A, E, I, İ, O, Ö, U, Ü); the other 21 are consonants. The Turkish alphabet consists of 29 letters (q, x, w omitted and ç, ş, ğ, ı, ö, ü added); the complete list is: *a, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, ı, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y* and *z*.

Table 2 – Graphemes of Turkish language

Turkısh alphabet	Examples of Turkısh words	Turkish alphabet	Examples of Turkish words
A a	ad	M m	madde
B b	baba	N n	nem
C c	cam	O o	oda
Ç ç	çam	Ö ö	öğle
D d	dam	P p	plan
E e	el	R r	renk
F f	feda	S s	saat
G g	gece	Ş ş	şaka
Ğ ğ	dağ	T t	taç
H h	hedef	U u	uçak
I ı	ısı	Ü ü	ülke
İ i	iç	V v	vatan
J j	jet uçağı	Y y	yol
K k	kafa	Z z	zaman
L l	laf		

The Turkish and Kazakh letters described above are illustrated in this table:

Table 3

Turkish language	Kazakh language/Kazakh language based on Latin script	Meaning
lazım	лазым – lazym	necessary
başparmak	басбармақ –basbarmaq	thumb
göz	көз –kóz	eye
adam	адам –adam	man
gel	кел –kel	(to) come
can	жан –jan	soul
dost	дос –dos	friend

We can see from the table given below the graphemes of Kazakh and Turkish languages which are similar to each other.

Table 4 – Similarities of graphemes in Kazakh and Turkish languages

№	Graphemes of Kazakh language	Graphemes of Turkish language
1	ш (sh) шай	ş (aş)
2	ж (j) жамбы	c (can)
3	ч (ch)	ç (çam)
4	ө (ó)	ö (öğle)
5	ү (ú) сүт	ü (süt)

Dostlar Beni Hatırlasın by Aşık Veysel (1894–1973), a highly regarded poet in the Turkish folk literature tradition (Ashyk Beisel,1970).

Table 5

Turkish language	Kazakh language	Kazakh language based on Latin script	English language
Ben giderim adım kalır Dostlar beni hatırlasın. Düğün olur bayram gelir Dostlar beni hatırlasın	Мен кетермін, атым қалар, Достарым мені есіне алсын. Той да болар, мейрам да келер Достарым мені есіне алсын.	Men ketermin, atym qalar, Dostarym meni esine alsyn. Toı da bolar, meıram da keler Dostarym meni esine alsyn.	I depart, my name remains May friends remember me There are weddings, there are feasts May friends remember me
Can kafeste durmaz uçar Dünya bir han, konan göçer Ay dolanır yıllar geçer Dostlar beni hatırlasın	Жан қапаста тұрмас, ұшар Қонақпыз біз дүниеге, қонған көшер Ай айналып, жылдар өтер Достарым мені есіне алсын.	Jan qapasta turmas, ushar Qonaqpyz biz dúniege, qonǵan kósher Aı aınalyp, jyldar óter Dostarym meni esine alsyn.	The soul won't stay caged, it flies away The world is an inn, residents depart The moon wanders, years pass by May friends remember me

We would like to compare the sounds of Kazakh and Turkish languages in above given song called «*Dostlar Beni Hatırlasın*».

№	Turkish language	Kazakh language
1	Ben	Мен
2	Ad	Ат, есім
3	Dost	Дос
4	Ay	Ай
5	Can	Жан
6	Dünya	Дүние
7	Beni	Мені
8	Kafes	Қапас
9	Kalır	Қалар
10	Göçer	Көшер

Turkish has two groups of sentences: verbal and nominal sentences. In the case of a verbal sentence, the predicate is a finite verb, while the predicate in nominal sentence will have either no overt verb or a verb in the form of the copula «*ol*» or «*y*» (variants of «be»). Examples of both are given below (Goksel, Kersleik, 2005).

Table 6 – Sentence type in Turkish, Kazakh and English languages

Sentence type	Turkish		Kazakh		English
	Subject	Predicate	Subject	Predicate	
Verbal	Esra	okula gitti	Эсра	оқуға кетті	Esra went to school.
Nominal (no verb)	Alıye	öğretmen	Әлия	мұғалім	Aliye is a teacher.
(copula)	Mehmet	üniversitede-y-mış	Мехмет	университетте екен	Apparently Mehmet is at the university.

We can see the similarities of Turkish and Kazakh sounds in above given examples of the table. Turkish: *gitti; öğretmen; üniversitede-y-mış.* Kazakh: *ketti; muǵalim; ýnıversıtette eken.* In Turkish language the sounds of words are soft, in Kazakh language the sounds of words are hard. Example: *gitti –ketti*. In the example *üniversitede-y-mış* – the letter «y» is given as in the form of copula, it is in Kazakh language is given as *ýnıversıtette eken.* Instead of the letter «y» is given *«eken»* in Kazakh language.

Conclusion

In general we would like to say in our article most of sounds in Turkish and Kazakh languages are similar to each other. The similarities of graphemes in both languages are given in our article. The feature of Turkish is a vowel harmony. This means that all the vowels in a word have to be of the same general type (vowels produced at the front of the mouth or vowels produced at the back of the mouth). The Turkish alphabet consists of 29 letters. It lacks the *q, w* and *x* of English, but includes letters with a diacritic, such as ç. There are 8 vowels and 21 consonants. Turkish is a member of the Turkic language group and belongs to the larger Altaic family. Kazakh is a Turkic language belonging to the Kipchak branch. Kazakh is an agglutinative language and it employs vowel harmony. We can see two similarities here. Both of the languages are related to Altaic language family and feature of both languages is vowel harmony. So, we have given examples of graphemes and most of similarities of Turkish and Kazakh languages in our article.

Әдебиеттер

Коулмас Ф. Жазу жүйесінің Блеквэлл энциклопедиясы, – Оксфорд: Блеквэлл, 1996. – 174 б.

Альтман Г, Фенгксианг Ф.Жазуды талдау: символдардың қасиеттері және жазу жүйелері. 2008. https://www.degruyter.com/view/product/34314

Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

Аңыз адам журналы. № 20(32), Қазан, 2011. – 30 бет.

Байтұрсынов А. Оқу құралы. 1912.

Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. 216 б.

Джусупов Маханбет, Ибраимов Қапар. Ахмет Байтұрсынұлы: ғылыми таным, терминжасам, стилистика. Алматы, «Әлем» баспасы, 2015.-215б.

Латын тіліндегі қазақ жазуының әліппесі. http://egov.kz/cms/en/articles/Alfavit-kazahskogo-yazyka-na-latinice.

Ашык Бейсел.Достарым мені есіне алсын, 1970. Википедия.

Гоксель А, Керслейк С. (2005). Түрік тілі: кешенді грамматика. Рутледж.

References

Koýlmas F.(1996). Jazý júıesiniń Blekvell entsıklopedıasy, Oksford: Blekvell, 174 b. (In English)

Altman G, Fengksıang F. (2008). Jazýdy taldaý: sımvoldardyń qasıetteri jáne jazý júıeleri. https://www.degruyter.com/view/product/34314 (In English)

Baitursynov A. (1992). Til tagylymy [Language heritage]. Almaty, Ana tili, 448 b. (In Kazakh)

Ańyz adam jýrnaly. № 20(32), Qazan, 2011. –30b. (In Kazakh).

Baitursynov A. (1912). Oqu kuraly. (In Kazakh).

Júsipuly M. (1998). Ahmet Baıtursynov jáne qazirgi qazaq tili fonologıasy. –Almaty: Ǵylym, 216 b. (In Kazakh).

Djýsýpov Mahanbet, Ibraımov Qapar. (2015). Ahmet Baıtursynuly: ǵylymı tanym, termınjasam, stılıstıka. Almaty, «Álem» baspasy, 215b. (In Kazakh).

Latin tilindeki Qazaq jazýynyń alippesi. http://egov.kz/cms/en/articles/Alfavit-kazahskogo-yazyka-na-latinice (In English).

Ashyk Beısel. (1970).Dostarym meni esine alsyn. Vıkıpedıa.(In Turkish)

Goksel A, Kersleık S. (2005). Túrik tili: keshendi grammatıka. Rýtledj. (In English)

ҒТАМР 16.01.11

Салқынбай А.Б.[1], Бурабаева Ж.Б.[2]

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің [1]профессоры, ф. ғ. д.,
[2]2-курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: asalkbek@gmail.com, burabaeva.zhuldyz@gmail.com

ЖҰМЕКЕН НӘЖІМЕДЕНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «ЕСКІЛІКТІҢ» МӘНІ

Мақалада Жұмекен Нәжімеденов поэзиясындағы ұғымдар мен концептілердің аражігі ажыратылып, олардың тілдік бірліктері қарастырылған. Тілдік тұлға қолданысындағы «ескіліктің» мәні талданып, негізгі идеясы талқыланды.

Әр жылдары жарық көрген ақын Ж. Нәжімеденовтің жинақтары нысанға алынып, зерттелді. Тілдік тұлға, әлемнің тілдік бейнесі, тілдік-менталды кеңістік туралы әлем және қазақ ғалымдарының еңбектері қарастырылып, ондағы негізгі аспектілер арқылы тақырыптық зерттеу және сараптау, талдау жұмыстары жасалды. Сараптама жұмысы жасала келіп, «жұмекентану» ғылымының ұғымдары мен теориялары сараланып, қорытындыланды.

Зерттеу нәтижелері мәнмәтіндегі тілдік тұлға қолданысындағы бірліктерді түсінуге, талдауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, концепт, мән, мағына, ұғым, адресат.

Salkynbay A.B.[1], Burabayeva Zh.B.[2]

[1]professor, doctor of philological science of Al-Farabi Kazakh National University,
[2]master student 2 courses, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: asalkbek@gmail.com, burabaeva.zhuldyz@gmail.com

The essence of «antiquity» in the poetry of Zhumeken Nazhimedenov

The essence of «antiquity» in the poetry of Zhumeken Nazhimedenov The article highlights the meaning and concept of the poetry of Zhumeken Nazhimedenov and discusses their language units. The meaning of «antiquity» used by the linguist was analyzed, and the main idea was discussed. Studied the collections of the poet Zh. Nazhimedenov, published in different years. The works of world and Kazakh scientists on the topics of linguistic personality, linguistic picture of the world, linguistic-mental space, as well as thematic and analytical studies on the main aspects are considered. Expert work was carried out, and the concepts and theories of the science of «Zhumekenology» were differentiated and generalized.

The results of the study allow us to understand and analyze the language units used in the text.

Key words: linguistic personality, language-mental space, media, media texts, addressee.

Салкынбай А.Б.[1], Бурабаева Ж.Б.[2]

[1]профессор, д.ф.н. Казахского национального университета имени аль-Фараби,
[2]магистрант 2-курса, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: asalkbek@gmail.com, burabaeva.zhuldyz@gmail.com

Суть «древности» в поэзии Жумекена Нажимеденова

В статье выделены понятие и концепция поэзии Жумекена Нажимеденова и рассмотрены их языковые единицы. Значение «древности», использованное лингвистом, было проанализировано и была обсуждена основная идея.

Изучались сборники поэта Ж.Нажимеденовой, изданные в разные годы. Рассматриваются работы мировых и казахских ученых по таким темам как лингвистическая личность, языковая картина мира, языковое-ментальное пространство, а также проводились тематические и

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

аналитические исследования по основным аспектам. Была проведена экспертная работа, и концепции и теории науки «жумекеноведение» были дифференцированы и обобщены.

Результаты исследования позволяют понять и проанализировать единицы языка, используемые в тексте.

Ключевые слова: языковая личность, концепт, суть, смысл, концепт, адресат.

Кіріспе

Қазақ өлеңі тарихында философиялық көркем ойларымен танылған қайталанбас тілдік тұлға Жұмекен Нәжімеденов шығармашылығы, тілінің «ауырлығы», «ескілік» тақырыбы, «жұмбақ» әлемі когнитивтік тіл білімінде зерттеуді қажет етеді. Өйткені ақынның «тереңіне жетпеу» мәселесі жұмекентану ғылымында кешеуілдеп келеді.

Ақын өлеңдерінің идеялық мазмұны мен тақырыптық, жанрлық-бейнелік ерекшеліктеріне әдебиеттанушы, тілші ғалымдар (Ғ. Қайырбеков, Қ. Жүсіп, Г. Сабирова, т.б.) арнайы зерттеу еңбектерін жазған. Алайда Жұмекен қолданысындағы тілдік бірліктерге концептілік зерттеу жүргізіп, оны концептуалдық деңгейге көтерген зерттеу жұмыстары жоқтың қасы. Концептілік талдау автордың поэтикалық контексіндегі сөздер мен ұғымдардың мәнін ашуға, олардың мағыналық реңктерін барынша айқындауға, тілдік бірліктердің ақынның сөз саптауында қандай өзгерістерге ұшырайтындығын, әртүрлі айшықтала бедерленуін, түрленуін көрсетуге мүмкіндік береді.Осы орайда біз ақын қолданысындағы «ескілік» ұғымдарына концептілік талдау жүргізіп, зерттеу нәтижесінде олардың концептуалдық моделін беруге, автордың ұлттық деңгейге көтерген ұғымдарының философиялық мәнін ашуға тырыстық.

Концепт латын тілінен аударғанда «conceptus» «ой», «түсінік», «ұғым» деген мағынаны береді. Бірақ концепт пен ұғым бірдей емес. Ұғымның концептіге қарағанда аясы тар. Концепт ұғымдар мен мағыналардың жиынтығынан тұрады. Д.С. Лихачев, Н.Д. Арутюнова, Е.С. Кубрякова, А.Н. Мороховский, В. Рябцев, А. Айрапетян, В.В. Колесов, В.А. Маслова, С.А. Аскольдов, А. Вежбицкая секілді орыс ғалымдары концептіні ғылыми тұрғыдан зерттеп, оны термин ретінде алғаш ғылымға енгізді. Белгілі ғалым В.А. Маслова «Тілдік тұлғаға алғаш бетбұрыс жасалуы неміс ғалымы Й. Вайсгербердің есімімен байланысты, ал орыс тіл білімінде алғашқы қадамды тілдік тұлғаны зерттеудің екі жолын, яғни автор тұлғасы мен кейіпкер тұлғасы арқылы шығу жолдарын көрсеткен В.В.Виноградов жасады», − деп көрсетеді (Маслова В.А., 2001: 208).

«Концепт» терминін ғылымға алғашқылардың бірі болып XX ғасырдың басында орыс философы С.А.Аскольдов-Алексеев ұсынған. Ғалым өзінің тұжырымдамасында концептке мынадай түсінік береді: «мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» (Аскольдов-Алексеев С., 1997: 27). В.З.Демьянков «Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке» еңбегінде концепт пен ұғымның аражігін ажырата қарастырып, «концептіге қарағанда ұғымның аясы тарлау және ол концептінің нысанында талдана алады» деген тұжырым жасайды (Демьянков В.З., 2001: 44).

Тіл білімінде әлемнің ғаламдық бейнесі концептте кеңінен көрініс тауып, әртүрлі бағытта терең зерттелуде. Концепт туралы пікірлердің ішінен қазіргі кезде көптеген ғалымдар тарапынан қолдау тауып, ғылыми тәжірибеде қолданылып жүрген – А. Вежбицкаяның анықтамасы. Ғалым концептіні адамның әлем туралы тиянақталған мәдени түсініктері бейнеленген және атаулары бар ғаламның тілдік бейнесі ретінде таниды (Вежбицкая А., 1996: 411). Концептілерді зерттеу халықтың менталитетін жақсы түсінуге, рухына еніп сол ұлттың әлемдік бейнесін осы ұлттың көзімен көруге мүмкіндік жасайды.

Эксперимент

Жұмекен жырларының басты ерекшелігі – сөз қолданысында, көркемдігінде. Қазақ қоғамында Жұмекен және оның шығармашылығы хақында «ескіліктің қалдығы», «ескілікті жырлаушы» секілді сыни пікірлер ұшырасып жатады. Расында, Жұмекен – ескілікті жырлаған ақын. Ақын жырындағы «ескілік» – жоғалудың аза қалпында тұрған ұлт дәстүрі мен рухани құндылықтар *(«ескі сөз», «ескі жұрт», «ескі үн», «ескі шеше», «ескі құран»)*. Ж. Нәжімеденов поэзиясында «ескіліктің» жұрнағы жетерлік. Оларға ақын ұлттық өң беріп қана қоймай, философиялық мағынаны қоса үйлестірген.

Ж. Нәжімеденовтің «ескілікті» жырлаудағы басты мақсаты – орыс отаршылдарының саясатына уланған халықтық санасын ояту. Ұлттың ұлттық қасиетін танытатын ұғымдар арқылы автор мәдени код жасаған. Мәселен, қазақтың тұрмыс-тіршілігіне қатысты ұғымдардың бірі – тұлып. Автор өзі діттеген мақсатқа жету үшін әуелі өлеңін тұлыптың тарихынан бастайды. Сиырдың бұзауы (түйенің ботасы) өлгенде терісіне шөп тығып, тұлыптап қояды да, оған сауар кезде көрсетеді. «Қызыл бұзау – қызыл тұлып атанды». Тұлып денотаттық мағынада жұмсалып тұр, яғни «қолдан бұзау жасауды» меңзеп тұр.

Нәтиже мен талқы

Тұлып – мәдени лексема, контексте майдан даласынан хат күткен ана, жар, бауыр, туғантуыстың көңіл күйін беруші, екіншіден, отарлаушы өкіметтің қол астындағы отар елдің психологиясын жеткізуші қызметін атқаратын тілдік құрал. Ол ақынның сөз қолдануындағы таптырмас шеберлік, ойлылық. «Тұлыптырға мөңіреу» жырда бірнеше мәндес сөздер қатарын тізеді: «жұбау табу», «қара іздеу», «көңіл демеу», «шүкір айту», «медет ету», «жылы сөздермен жылыту».

Ж. Нәжімеденов «Күбі» өлеңінде ырыс, құт, береке секілді синонимдес сөздердің тереңіне барып, олардың қолданыстағы мәнін ашады. Күбі – қазақ халқының тұрмыстық бұйымы, май шайқайтын, көже, ашымал ашытатын, қымыз, шұбат пісетін ыдыс. «Күбі бабы ат бабынан күшті еді». Автор жырда күбінің күтімін, өзіне тән ерекшелітерін береді: «сәл қисықтау болу керек піспегі», «құрсауы көп болу керек неғұрлым», сүт құйған кезде «сыртқа дымқыл теппеу керек».

ғұмыры
күбі күткен келіндерін мақтан ғып
талай қария о дүниеге аттанды.

Күбі – қасиет. Кезінде ауылдағы жеңгелеріміз күбіге қымыз пісіруді мәртебе көрген. Қазан-ошақ басында күйіп-пісіп жүрсе-дағы, олар «сексен, тоқсанға келген дуалылардан» бата алуға асыққан. Ертеде қазақ күбіге піскен қымызсыз қонағын үйден шығармаған. Қымызға қарқ болған құдайы қонақтар, сыйлы адамдар алғыс айтып, сол шаңырақты, шаңырақтың ырысын келтірген сол үйдің келінін мақтап, ел арасына сөз етіп таратқан. Күбі – қасиет тіркесіне қарама-қарсы автор «күбі қаңсуды» сөз етеді.

Күбі қаңсу – қазақта жаман ырым, «ырысы қайту», «ісі оңбау» дегенмен бірдей. Алайда Жұмекен сөз етіп отырған қаңсыған күбі жоқтық, кедейлік, пейілдің тарлығы емес, ол – тағы да «амалдың жоқтығы», заман ақыры. Қазақтың күбіні қасиет деп бағалайтыны соншалық, оны кейбір құнды дүниелерден жоғары қояды:

Ас шықпаса мейлі қазан, табадан,
бас шықпаса мейлі дейтін жағадан,
қыздар аман болмаса да күнәдан –
болсын дейтін күбілердің түбі аман.

«Күбі» екіншілік мәнге ауысты. Ақын енді ел ішіне жетіңкіремей жүрген ырыс, құт проблемаларын қозғайды. Жұмекеннің сөз шеберлігінде шек жоқ, таңқалмасыңа болмайды. Ол қандай да бір тұшымды ой айту үшін, философиялық толғанысын білдіру үшін өзгелер секілді алысқа шаппады, ұлтынан іздеді. Ұлт тағдыры мен ақын тағдыры – егіз. Жұмекен ақын – «күбісі қаңқыған» заманда ел басына бақ болып туған, ерекше жаратылыс.

Қанша жыл, ғасыр, дәуір өтсе де, қазақ «киелі», «қасиет» тұтқан дүниелерін жоғалтпаған. Оларды ұрпақтан-ұрпаққа жалғап отырған. Жұмекен ел дәстүрін сақтау мақсатында «күбіге» философиялық мән үстейді: *күбі – «несібе-ырыс белгісі»; «босағаның – беріктіктің белгісі»; «шаңырақтың – биіктіктің белгісі».* Жұмекен «ескілікті» текке жырламады. Оның «ескілігінде» елдің еншісіне тиесілі құнды дүниелер: елдігі, тілі, діні, ділі, тарихы, әдебиеті, мәдениті үнсіз сайрап жатты. «Амалдың жоқтығынан» халқым тасада қалмасын деп ақын «ескілікке» реңк (мән) береді.

«Өмір» атты өлеңінде ақын өзі өмір сүрген қоғам шындығы мен сол заманның күрескерлерін қозғайды. Оқиғаға құрылған жырдың басты кейіпкері – «әр күн желіден өріп, күлге шөгетін түйе». Автор тағы да қазақтың тұрмыс тіршілігін жырлайды. Бұл «ескіліктің» тақырыбы болғанымен, әлдеқашан Жұмекеннің жазушылық стиліне айналып үлгерген. Жырдағы «Мекке», «желі», «түйе», «ұлы сапар» ұғымдары ауыс мағынада келіп, контексте ой қозғаушы күш қызметін атқарады. Шығарма көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ тіршілігінен алынып отырғандықтан, қазақ тұрмысынан хабардар адам оның мәнісін біледі.

Қайтсем де бүгін Мекке барамын деп,
Желіден өреді екен түйе әр күні.

«Түйе» – күрескер ақын. Ақты ақ, қараны қара деп тану қиынға соққан шақта ойына «ноқта» түскен ақын өзін желіге тәуелді (басында билігі жоқ) түйедей сезінеді. Жұмекеннің өзін түйеге теңеуі тегін емес. Ертеде қазақ халқы көшіп-қонып жүргенде, ұзақ сапарға аттанғанда түйені ең сенімді жануар санаған. Өйткені ол тұзды, шөлді аймақтарға бейімделген, суыққа шыдап, аптап ыстықтарда сусыз тіршілік ете алатын түлік. Түйе – төзімділіктің символы. Ақын өз бойындағы күшті, төзімділікті, қайсарлықты түйе жанымен алмастырып отыр. «Әр күн желіден өру» – ақынның күреске толы жолы.

Ж. Нәжімеденов астарлы түрде қоғам мен адам, заман мен қазақ арасындағы күрескерлік психологияны ашты. «Мекке», «желі», «түйе» секілді мәдени кодтар тілдік танымды жаңғыртты. Ол өзі арқылы заман күрескерлерінің, алаш ұлдарының бейнесін берді. Жұмекен қара басының ғана емес, бүкіл елдің тілегін, ұлттың идеясын осы бір үш шумақты өлеңге сыйғызған. «Өзен боп бір теңізге құяр түбі». Ақын «ұрланып» айтылған ой тамшыларының тұмшаланған халық санасын оятып, елдің ерлік істеріне түрткі болып, түбі тәуелсіздік таңы атарына сенеді.

Адресат пен адресант арасындағы түсінік «тілдік-мәдени және коммуникативтік құндылықтарды, білім мен ұстанымдардыұстанушының жалпы бейнесі» (Карасик В.И., 2004: 432) ретінде қарастырылады. Сайып келгенде, мұның бәрі ақынның ақындық ұстанымынан («Айқай салып, арзандатпа шындықты») туындап отыр. Ал Жұмекеннің ақындық позициясын толық түсіну үшін ақын қоғамымен қатар танылуы тиіс. Ақын «ескілігінің» мәні «Дойыр» өлеңінен де көрінеді. Дойыр – қазақ халқы қадір тұтатын бес қарудың бірі. Ертеде ата-бабаларымыз жауға қарсы шапқан батырларын мадақтап, оларға ерлікті үлгі етіп, дойыр, жебе, садақ секілді қаруларды ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп жалғап отырған. Жұмекен қазақтың осы бір жоралғысын өлеңіне арқау етеді. Жырда «дойырдың» мәні тұл қалған қамшыға қынжылған ана мен «мінер аты болмаса» оны қажет етпейтін баланың диалогы арқылы ашылады.

Қамшы сыры, рас деді ол, ескірек...
Кейігенде тастаушы еді кескілеп
аты түгіл қатынын да ол заман.

«Қатынды қамшымен кескілеу» қазақ тәрбиесіндегі «баланы жастан, әйелді бастан» дегенге саяды. Ердің құны қамшының сабымен өлшенген заманда қазақ әйелі еркегіне именген, жанның иесі, шаңырақтың киесі санаған. Оларға әрқашан ізет, құрмет танытқан. Қазақ әйелінің бұл әдебі қорыққанның емес, «сыйлағанның құлы». «Әйел – еркектің айнасы» немесе «жақсы әйел ерін төрге сүйрейді, жаман әйел ерін көрге сүйрейді» деген аталы сөздер осындай тектілітен туса керек-ті.

Бүгінгі ердің – еркек болып жүргені аз,
қоқаң-қоқаң, қоқаң-қоқаң кіл қораз.

«Мән» – кісінің рухани болмысының сыры. Мәтін мәнін әркім әртүрлі түсінеді. Автордың ойын ешкім дөп басып айта алмайды. Оқырман мен ғалымдардың мәтіндегі қандай да бір сөзге, ұғымға, сөйлемге, ойға, тақырыпқа қатысты пікірлері мен тұжырымдары болжам түрінде ғана беріледі» (Салқынбай А.Б., 2015: 162). Жұмекен қамшының ішінен «дойырды» таңдап алады. Ертеде ел арасында дойыр ұстамаған жігіттің қадірі болмаған. Кейбір ұрпақтың «дойырдың» мәнін түсінбейтіні соншалық, заты болмаса, «азамат» атын текке арқалап жүргендей. Ақын осыған күйінеді, «ескіліктің қалдығы» – дойыр ел ішіндегі ерлердің ездік істерін әжуалайды. Жұмекен «дойыр» арқылы қоғамдағы ұсақшылықты сынға алып, ел ішіне жетіспейтін адамдықтың кейбір тұстарын дөп басып айтады.

«*Құрық*, сойыл белдеулерде тұр андап». «Дина» өлеңінде «құрық» «сол бір керең заманның»шындығы етіп алынады. Қақсыған құрық арқылы елдің мүшкіл халін суреттейді: «азаматтар атпен жортар жол-дағы тарылыпты, шөп шығып», «сол баяғы аңқаулық пен жоқшылық», «ауыл дел-сал, қалғандай қайғыруды да ұмытып», қараусыз қалған төлдер мен әлі кеткен төбедегі кемпір-шалдар. Қақсыған, «әр үй сайын қаңтарулы қалған» құрық елдің белді күші – азаматтарын жоқтайды. Дәлірек айтқанда, қазақта «халқыма арнап жыр жаздым, ешкім керек етпеді, ұлт дегенің шынымен үш-төрт кісі ғана ма? – деп өткен бақытсыз ақындар болған». Кеңес үкіметінің қазақ халқына қарсы жүргізілген астыртын, озбыр саясаты «күйге – құрық», «жырға бұғалық салып», «Мен – қазақпын», «Оян, қазақ», «Менің Қазақстаным» дегендерді аяусыз жаншыды. Оның ішінде А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, С. Сейфуллиндер болды.

Өлеңіне қазақтың күпі кигізер едім,
күпісі бар өзінің – керегі не, керегі.

Өлеңіне қазақтың шекпен кигізер едім,
Шекпені де бар оның – керегі не, керегі.

Мұқағали күпі киген қазақтың өлеңіне «шекпен», Жұмекен «өкшелі етік» кигізген. Ол жырда Абайдан бастау алатын қазақ өлеңін сынға алады. «Абай – жырды құрметтеп, ырза етейін дегенде жаңа киім іздеген күллі әлемдік көлемде». «Жаңа киім» – өлеңге түр, жанр жағынан қазақ әдебиетіне енгізілер жаңалық немесе жазушының жаңа жазу стилі. Ұлы хәкімнің өлеңге әкелген елеулі өзгерісі – «асыл жырға фрак жабуы». Контекстегі «фрак» сөзінің мәні: Абай «өзі киген күпіні өлеңге кигізген жоқ», яғни өзіне дейінгі ақындардың жыр жазу үлгісін қайталамады. Ол жастайынан Пушкин, Байрон, Гетенің шығармаларымен сусындап, қазақ өлеңіне жаңа түр әкеледі. Сөйтіп, алғашқылардың бірі болып «жырдың ұлы уақытын тудырады».

Абай – қазақтың бас ақыны, «сол күпіден «шыққан жұрт» – Мұқағали, Мағжан, Жұмекендер – ақын-дана салған сара жолды жалғаушылар. «Суық сезсе шекеміз, күпісіне Абайдың әлі сүңгіп, кетеміз». Абайдан кейін қазақ өлеңіне анау айтқандай жаңалық енгізген қаламгер жоқтың қасы. Қанша ғасыр өтсе де, қазақ ақындары Абай мектебінен нәр алып, ол салған дәстүрді жалғаушы, насихаттаушы ретінде танылып жатыр. Абайдан асып өлең жазу үшін «толық адам» сатысына өту қажет. Оның қағидалары тек Абай поэзиясында айтылады. Абайды танымай, жырды өз деңгейінде түсіне алмауымыз белгілі жайт.

Саптама етік кимейді қазір қазақ өлеңі,
Содан шығар, көп жыршы – жалаң аяқ келеді.

Жұмекен ескі мен жаңаны бір-біріне қарсы қоймайды, екеуінің қосындысынан толысқан, «құнарлы» дүниені сөз етеді. Жырда күпі, шекпен, саптама етік – қазақ өлеңінің дәстүрлі бағыт, макентож, костюм, фрак – қазақ өлеңіне жаңадан енген еуропашылдық бағыт. «Саптама етік кимей», көп жыршының «жалаң аяқ келуі» – өлеңнің мазмұнына аса мән бермей, ойға терең сүңгімей, қиялға еркін шомылмай, жыр жазар қауымның «жарасы жеңіл» туындыларының ел ішінде өруі. «Шекпен түгіл макентож ескіріп жүр бүгінде». Шекпен мен макентождың қатар қойылып салыстырылуы – өлеңнің арғы және беріректегі тарихының ескіруі.

Қорытынды

Абай «тек қара өлеңді жаңаша киіндірді». Абайдың ізімен «күпі киген қазақтың қара өлеңіне» Мұқағали «шекпен жапты». Жұмекен де қалыспай, арнайы сый етіп, өз атынан «өлеңге өкшелі етік кигізді». Оның «өкшелі етігі»: «мазмұнда екен бар керемет– байқадым, сыншыда да мазмұн деген болмас па»?

Жұмекеннің жұмсалымындағы «ескі» лексемасы ел мүддесін айқындады. «Күпі» отаршылдық сананы мойындамаған ақынды «суық қарудан» құтқаратын жамылғы іспеттес. Себебі ақын қазақ елінің өткенін дәріптейтінін тек ескі тіркесімен білдіріп, бәрібір заманынан аса алмайтынын дәлелдей түседі: «Өйткені мен есті сөзге жүректің отын қостым»; «төбені де жыр еттім – үнім одан әлсіреген жоқ бірақ». Жұртшылықтың «жатырқап», күні бүгінге дейін түсінуге қиынсынуының себебі – автор өлеңінің бетін ескілікке қарай бұрады. Қазақтың ескі ақындарын (Махамбет, Асан қайғы, т.б.) дәріптейді. Қазақтың ескі заманын жырлайды. Тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы арқылы халыққа үндеу тастайды. Осылардың барлығын байланыстыратын бір мақсат, бір мүдде – «жойылып бара жатқан» қазақ тарихын, дәстүрін, дүниетанымын қайтару.

Кетті дейді жыр оңбай... құрсын бәрі,
сыншылар жүр том жазып, ырсыл қағып...
Жүз мода өзгерді ғой, мың бір заман,
түйе жүн күпі киіп тұрсың ба әлі?!

Бұл – ақынның «өзінің кемшіліктерін айтады», «тілі түсініксіз», «ескішілдеу ақын» деген секілді жырынан мін тапқан сыншыларға, замандастарына берген жауабы. Том-том кітап жазылғанымен, Жұмекен тілін түсінерге түйсік болмаса, сын да, мін де, сөз де ақын қуатын, жыр құдіретін құлата алмайды.

Әдебиеттер

Аскольдов-Алексеев С. Концепт и слово // Русская словесность: Антология. – Academia, 1997. – 27 с.
Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 411 с.
Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке // Вопросы языкознания. − 2001. – № 1. – 44 с.
Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс.− М.: Гнозис, 2004. – 432 с.
Маслова В.А. Лингвокультурология . − М.: Академия, 2001.− 208 с.
Салқынбай А. Абай сөзінің лингвопоэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015 – 162 с.

References

Askoldov-Alekseev S. Concept i slovo [Concept and word] // Russkaya slovesnost': Antologya. – Academia, 1997. – 27 p.
Demyankov V. Z. Ponyatie i concept v hudojestvennoi literature i v nauchnom yazike [Concept and concept in fiction and in scientific language] // Voprosy yazikoznanie. – 2001. – № 1. – 44 p.
Karasik V. I. Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs.− M.: Gnozis, 2004. – 432 p. (In Russian)
Maslova V. A. Lingvokul'turologiya . − M.: Akademiya, 2001.− 208 p. (In Russian)
Salkynbai A. B. Abay sozinin lingvopoetikasy // – Almaty: Kazakh universiteti, 2015. – 162 p.
Wezhbitskaya A. Yazyk. Kul'tura. Poznanie. [Language. Culture. Cognition] – M .: Russkye slovari, 1996. – 411 p.

IRSTI 16.31

Smagulova G.N.[1], Aitollakyzy N.[2]

[1]Doctor of Philology, Professor Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
[2]PhD doctor, Minzu University of China, China, Beijing,
e-mail: smagulova.g@mail.ru, nasyra@163.com

FEATURES OF THE SPOKEN LANGUAGE OF THE KAZAKHS LIVING IN CHINA

The article deals with the peculiarities of the colloquial speech of the Kazakhs living in China in the collected materials of oral speech. The main goal is to prove the regularity of the occurrence of various phonetic, grammatical phenomena that have been preserved in colloquial speech of the Kazakhs of China and are not found in the Kazakh literary language. This process is dependent on the historical situation prevailing among Kazakhs who do not live on their territory, on the linguistic interdependence of ethnic groups living in the neighborhood, on the choice of the profession of the Kazakh language and the way they do business. The language of the Kazakhs living in China was influenced by two different factors. One of them is the external factor, that is, the influence on the development of the language of Chinese, Uigurs and Mongols living side by side with the Kazakhs, another factor is the spoken language of the Kazakhs based on the laws of the internal development of the national language. Bilingualism is characteristic of the language of the Kazakh diaspora, which can be considered as a social factor, since living in a different country implies fluency in the language of a different environment and native language. The article made a comparative analysis of the phonetic, grammatical and lexical features of colloquial speech of the Kazakh diaspora in China and speakers of the Kazakh literary language.

Key words: diaspora, spoken language, bilingualism, word variation, language situation, lexical features.

Смағұлова Г.Н.[1], Аятоллакызы Н.[2]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
ф. ғ. д., Қазақстан, Алматы қ.,
[2]PhD доктор, Минзу университеті, Қытай, Бейжің қ.,
e-mail: smagulova.g@mail.ru, nasyra@163.com

Қытайдағы қазақтардың сөйлеу тілінің ерекшеліктері

Мақалада Қытай қазақтарының сөйлеу тілінен алынған материалдары бойынша ерекшеліктер сөз етіледі. Олардың ауызекі сөйлеу тілінде сақталып, әдеби тілде көп кездесе бермейтін сан алуан фонетикалық, грамматикалық құбылыстар, кездейсоқ пайда болмайтындығы талданады. Мұндай құбылыс өзгешелік тарихи жағдайға, көршілес отырған халықтардың тілдік ықпалына, айналысатын кәсібіне, шаруашылығына байланысты қалыптасқан. Қытайдағы қазақтардың тіліне екі түрлі фактор әсер еткені байқалады. Оның бірі – сыртқы фактор, яғни ғасырлар бойы қоян-қолтық аралас өмір сүріп отырған қытай, ұйғыр, азды-көпті моңғол тілдерінің игі әсері болса, екіншісі – жалпы халықтық тілді негіз ете отырып, тілдің ішкі даму заңдылығы бойынша дамуы. Диаспора тіліне екі тілдік (билингвизм) сипат тән, себебі, өздері мекендеген ел, орта тілін еркін меңгеру мен өз ана тілінде сөйлеу, әлеуметтік фактор ретінде саналады. Мақалада диаспора қазақтары тілінің ерекшеліктері бойынша жиналған фонетикалық, грамматикалық, лексикалық деректер қазақ тілінің әдеби тілмен салыстыра талданады.

Түйін сөздер: диаспора, сөйлеу тілі, билингвизм сөз варианттары, тілдік жағдаят, лексикалық ерекшеліктер.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Смагулова Г.Н.[1], Аятоллакызы Н. [2]
[1]доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[2]PhD доктор, Унверситет Минзу, Китай, г. Пекин,
e-mail: smagulova.g@mail.ru, nasyra@163.com

Особенности разговорного языка казахов, проживающих в Китае

В статье рассматриваются особенности разговорной речи казахов Китая, собранные из материалов устной речи. Основная цель – доказать закономерность возникновения различных фонетических, грамматических явлений, сохранившихся в разговорной речи казахов Китая и не встречающихся в казахском литературном языке. Этот процесс находится в зависимости от исторической ситуации, сложившейся в среде казахов, проживающих не на своей территории, от языкового взаимовлияния народностей, живущих по соседству, от выбора носителями казахского языка профессии и способа ведения ими хозяйства. На язык казахов, проживающих в Китае, повлияли два различных фактора. Один из них – внешний фактор, т. е. влияние на развитие языка проживающих бок о бок с казахами китайцев, уйгуров и монголов, другой фактор – разговорный язык казахов, основан на законах внутреннего развития народного языка. Языку диаспоры казахов Китая свойственно двухъязычие (билингвизм), что можно рассматривать как социальный фактор, так как проживание в иной стране предполагает свободное владение языком иной среды и родной речью. В статье сделан сопоставительно-сравнительный анализ фонетических, грамматических и лексических особенностей разговорной речи диаспоры казахов в Китае и носителей казахского литературного языка.

Ключевые слова: диаспора, разговорный язык, билингвизм, вариантность слов, языковая ситуация, лексические особенности.

Introduction

It is typical that there are language features in the spoken language of the Kazakhs who were called as diaspora in theland of immigration. Thus, there is a need to conduct research in the fields of sciencessuch as linguistics, sociology, psychology and cultural studies.

The Kazakh diaspora, which constitutes one-third of the total population of the Kazakh people, is spread over 40 countries around the world. The only thing that unites them is a language.

According to B.Khasanov, who is a researcher of social linguistics, the investigation of language and life of the Kazakhs, who live in foreign countries, is of great importance not only for the Kazakh linguistics, but also for world social linguistics. He claims that «one of the witnesses of being «Kazakh» is a stored language of the Kazakhs who lived in different parts of the world. The evidence of it is a careful usage of a mother tongue in many countries covering four different fields of the Kazakh life such as: *life, social life, art, and folklore*. Therefore, one source of studies of the Kazakhsis their language.» (Khasanuly B.K., 1992: 8).

It allows us to draw a necessary data about the studiesof the Kazakh language that are investigated in relation with factors such as language of every country, its past, geographic and social environment of inhabitants, spiritual culture, religious beliefs, relations with other nations as well.

A variety of phonetic, grammatical and lexical phenomena, which are kept in the spoken language and which are rare in literary language haven't been appeared by chance. Academician A. Kaydar states that «a language is directly connected with a certain ethnic geneology, a civil history, environment of inhabitants, era of social development, material and spiritual culture, business forms, customs and traditions» (Khaidar A.T., 1998: 66).

Local residents who communicate using literary languageare attracted by the difference in language of Kazakhs living in different regions.

Experiment

Some features in language difference of people, who came from different parts, draw the attention of the local ethnic groups who communicate by using literary language.

The diaspora living outside Kazakhstanshould pay attention to the following things in order to find out characteristics of the spoken language and peculiarities of diaspora's language based on phonetic, grammatical and lexical features:

Firstly, historical facts that influenced on the formation of the language of diaspora; Secondly: they should show features of borrowed elements

through comparing it with languages of neighbouring nations in those areas and their influence caused by them; Thirdly: diaspora should find out common and different features of peculiarities of the Kazakh language through comparison of different levels of the Kazakh language.

Historical situation of diaspora, who came from far countries, is completely different. They bring back a strict preservation of the indigenous Kazakh language. Consequently, we can say that not only the Kazakh language and traditions of ancestors, but a world life, experience, information and knowledge as well are being moved. Cultural values acquired by diaspora in foreign countriesare very important for the Kazakh people. For example, the KazakhsofChina learned a lot from the Khanzu, the Kazakhs of Mongolia from the Mongolian, the Kazakhs of Iran from the Iranian. This is a source of wealth, which serves to the Kazakhtreasure. «If each Kazakh learns a language of each country fluently, then it is a knowledge» says the President.

The Kazakhs who lived in Mongolia began to move to Kazakhstan since 1992. There are dialectical features preserved in the language of the Kazakhs came from Mongolia, because they use the spoken language fluently for communication with others. If the language of the Kazakhs in Mongolia is consideredas a territorial dialect according to the spread within a region, it is obvious that there is an issue on the status of the language, exactly on social status of language of diaspora, who are spread in various parts of the territory of Kazakhstan in recent years.

The Kazakhs of Afghanistan and Iran moved to Afghanistan and Iran in difficult times, and lived there for about 80 years and now they are moving to their birthplace – Kazakhstan. The history of the Kazakhs who moved there began with October Revolution in 1917 and it lasted up to 30 years. Those who moved to Afghanistan are tribes of OrtaZhuz (middle tribe) – Argyn, Konyrat and KishiZhuz (a junior tribe) – Aday, Tabyn, Kete, Shomekey. According to historical data, the Kazakhs lived together with Pushtu, Persians, Uzbeks, and Türkmens for many years. As a result, some linguistic and ethnographic features are peculiar for these Kazakhs.

Investigation of thehistory, ethnography, ethnic group and linguistic features of the Kazakhs of Afghanistan and Iran began in 1993, when they started to come back to Kazakhstan. Journalistic articles, papers and some materials of collections about Afghan and Iranian Kazakhs began to appear on the pages of media written by people, who worked there, by Kazakh scientists and public figures who were in business trips.

The Kazakhs who came from Karakalpak region can be investigated by division of them into two groups. The Kazakhs, who moved from Syr with Karakalpaks from the ancient times and who interacted with the Karakalpaks of northen parts, belong to the first group. The second group consists of the Kazakhs of southern areas, who moved from western part of Kazakhstan and settled between the Uzbeks and the Turkmens.

In spite of the fact that the ethnic group of Tajik inhabitants belongs to KishiZhuz (a junior tribe) of the Kazakhs, it is noticeable that there are mainly words peculiar to the southern part in the spoken language according to features of language (Nakısbekov O.N.,1982: 35).

Results and discussion

Linguistic feature (bilingualism) is typical for the language of diaspora, because speaking both local language and their mother tongue fluently is a social factor. In this article, we are going to draw your attention on linguistic features of the language of the Kazakhs of China.

There are two factors that influencedonthe language of the Kazakhs of China. One of them is an external factor which is a positive affect of languages such as Chinese, Uighur and Mongolian languages that lived cohesively for centuries. The second one is an internal development of language based on national language.

Professor GynShymin is one of scholars who paid attention to the language of the Kazakhs of China. The scientist described in detail features of language of the Kazakhs living in this region in his work called «Grammar of the Kazakh language». (Gyn Shymin., 1998: 59).

The scientist claims that there is no huge difference in the language of the Kazakhs living in China and the Kazakhs of China have kept the integrity of the language. Nevertheless, there are still some linguistic features. The scientist investigates the language of the Kazakhs of China dividing it into two groups: dialects of south-eastern region and dialects of north-western region.

According to the scientist GynShymin the formation of literary language of the Kazakhs of China takes its basis from a north-eastern part due to comparison of both regions and taking into account a broad territory of north-easternpartand a huge number of people as well.

Zhakyp Myrzakhanuly is one of researchers who wrote about the language of the Kazakhs of China. He says that the history of formation of feature of

the Kazakh language dates back to the ancienttribal stages of development, but the Kazakh language has become a common language of the people and so there are languages of tribes that are undergone phonetic and lexical differences (Myrzakhanuly Zh.,1992: 4).

Nurgabyl SoltanSharipuly is a person who paid attention to the language of the Kazakhs of China. He described some phonetic features of languages of both regions in his article»Phonetic features of the Kazakhs of Jungo Xinjiang and the Kazaks living in Kazakhstan» (Soltansharypuly N.,1993: 20).

Chyn Yanyan says: «The Kazakh language has become a language that crossed borderdue to historical reasons of being settled in two group countries. There are some linguistic differences between languages of the Kazakhs of China and the Kazakhs of Kazakhstan because of the different national language policy, as well as the degree of economical, social development of culture of both parts and difference in the degree of influence caused by other languages in spite of having numerous similarities which is explained by a common roots of the Kazakh people settled in two different areas. Of course, the geographical environment and social culture of both countries have an impact on it «[Chyn Yanyan., 2000:239).

We should also mention the work of Zh. Bolatov called «Local features of the language of the Kazakhs of China». (Almaty: Gylym, 1990. – 38 p.)

Summarizing the nature of the studies oflanguage of the Kazakhs of China, first of all, we can say that the language of the Kazakhs of China has still being scientifically investigated in a comprehensive way up to now. Features of language of the Kazakhs of China are mostly studied by Chinese scholars. However, these studies are not totally complete. They are often disordered. The reason of it is explained by the fact that some scientists compare the language of the Kazakhs of China with the language of the Kazakhs of Kazakhstan taking into account only general descriptions.

We can identify the following three factors that have influenced on formation of their language features:

The first is signs of features of local language in motherland; the second is loan words and linguistic phenomena caused by interaction with local Chinese, Uighur, Dungan people; the third isan indirect transformation of other linguistic units into «this type of speech»through the Uighur language.

The use of local features of language and shortening of literary language by the speaker – all of them are features of a spoken language. It is not necessary that all members of sentence are present in a spoken language according to its style. Speaker's intention and idea can also be accompanied by gesture, movement and intonation as well. According to phonetic features, the Kazakh words are pronounced closed and in a soft waybyDiaspora. For example, the sound **a** is pronounced closed in certain words in the language of Kazakh diaspora. For example:

жаңағыj – жәңегі асылы – әсілі шашу – чәшу
жаңа ғана – жәңе ғана мысалы – місәлі мазақ – мәзәқ

This is commonfor language of the Kazakhs of China. This phenomenon occurs in the languageoflocal Kazakhs. Words, borrowed from the Chinise language are pronounced with a phonetic changes in a spoken language through a syllable-forming units such as merging phonemes into syllable, for example in Chinise language *shynmu, yiynmy*, and rhythm of sound.For example, Гүпүңжи (Güpüñjï) – Gufengji – a wind suction – gypyŋʤij 鼓风机; Toba Toba – a floor wiper -Tuoba 拖把; Пәйсүр (Päysür) – paichusuo – a police department – pajsur 派出所.

Phonetic differences also vary according to the age and social status of the Kazakh people and as a result variants of words may appear. Becauseadults adapt pronunciation ofloan words on their own language, whereas the youth try to keep the original variant of pronunciation of words.

All nationalities in the world interact with one another based on cultural and economic means of communication. We should keep in mind the following thing when talking about lexical features of words borrowed from the Chinese language: not all loan words fill lexical layers of the language. Some professional and terminology lexis are in use. For example: шай (茶), сәй (菜), жусай (韭菜), лобы (萝卜), борми (苞米), жың (斤), жозы (桌), хуасың (花生), шақай (鞋子), лазы (辣子), му (亩), газыр (瓜子), жоса (朱砂), дазыбау (大字报), etc. *Сәй (say), жусай (zhusay), борми (bormi), жозы (zhozy), лазы (lazy)* are in a number of dialects in Kazakhstan except word *шай (shay).*

Chinese words don't change in structure. In spoken languge morphological transformations are peculiar for loan words borrowed by the language of the Kazakhs of China, especially by the language of the youth: For example: Шужи (手机) :шужи+ым; сәй +лер (很多菜): юпан +мен juwpan U盘, (优盘).

One of the actual problems of Kazakh language study is language culture. The chief principles of

literary language is to keep language norms. This tendency was precise for allthe world languages. The researcher S. Bizakov (Bizakov S.B., 2008:3) said: «Culture of Kazakh language – is the big theme which spreads in all areas – lexicology, lexicography, dialectology, orthography and orphoepy – The language is a communication tool of people; and that is why it is always in change. It is the language development.

One of the most important issues of culture is variants of words.

Variants of words are divided into absoluteand related due to variations of speech and writing norms. Absolute variants: *тіл – тіл (a language), қыз – қыз (a girl), ұл – ұл (a boy), су – су (a water)* etc. Related variants represent words that are close in meaning, but different in style which is often common for the language of diaspora. For example, in the language of the Kazakhs of China *қимыл оз-дыру – іс-шара өткізу (to organize event); далаң* – коридор (a corridor); *бөгенай- белгі (a mark); сабақтан түсу – сабақтан шығу (to leave from a lesson);жалғасты оқу –жалғастырып оқу (to continue reading)* etc. There are elements of the Chinese and Uighur languages in some words in language of students came from China. For example: *уақыт тошты (uakyt toshty), қыжалат болу (kyzhalat bolu), зауфан қылу (zaufan kylu)* etc. In this case, the youthof the Kazakh diaspora should first master culture of writing in order to learn literary norms of the Kazakh language.

Conclusion

In conclusion we can say that the spread of the dominance of the Khanzu language in the language of the Kazakhs of China, appropriateness and inappropriateness of the usage of loan words, purity of language, huge differences in speech and culture of speech are identified.

The use of grammatical transformations, adaptation of the Khanzu words according to the Kazakh language among urban (as well as rural) citizens in the language of youth of the Kazakhs of China showthe lack of culture of speech.

Therefore, the literate people are obliged to comply with the norms of the literary language at any time. If people violate it and use spoken languageboth in speech and writing, they will harm the culture of language. The owner of language loses the civil responsibility over their own language. If this phenomenon develops, there will be no property of the mother tongue in order to pass it for next generation.

Therefore, we have a suggestion about the future status of diaspora's language. Literary norms of the language of each era arenotas the same as norms of today's language. Additionally, norms of literary language vary depending on the social status of each period. For this reason, there is a need for scientific research of the literary language of the Kazakh diaspora of China that is a fundamental issue. We should take into account the importance of researches on household and cultural lexis that have been preserved from the time of the last nomadic life and usage of archaic words for the history of language and culture of the nation. Masters and PhD students are conducting research in this sphere under the guidance of scientists at the faculty of language and literature at the University of Minzu that we know. We – Kazakhstani partners will be glad if the scope of topic widens and the results of the research become a common benefit.

Литература

Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра. – Алматы: Жазушы, 1992. – 250 б.

Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.

Нақысбеков О. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. – Алматы, 1982. – 166 б.

Гың Шымин. Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. – Пекин: Орталық ұлттар университеті, 1998. – 291 б.

Мырзаханұлы Жақып. Қазақ халқы және оның салт-санасы. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1992. – 598 б.

Солтаншарыпұлы Н. Шыңжаң қазақтары мен Қазақстан қазақтарының тіліндегі кейбір дыбыстық айырмашылықтар // Тіл және аударма. – Үрімші, 1993. – 8-20 бб.

Чын Янян. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясынан зерттеулер. – Пекин: Ұлттық баспа, 2000. – 242 б.

Бизақов С. Сөз нұсқалары және балама атаулар. -Алматы: Самара-Принт, 2008.-507 б.

Reference

Bizakov S.(2008) Soz nuskalary jane balama ataular [Word versions and alternative names] Almaty:Samara-Print: 2008. 507 p.(in Kazakh)

GynShymin. (1998) Kazirgi Kazak tilinin grammatikasy [Modern Kazakhgrammar]. Beijing: National Central University: 1998. 291 p.(in Kazakh)

Myrzakhanuly Zhakyp. (1992) Kazakkhalky men onyn salt-sanasy [The Kazakh people and their customs]. Urimzhi: Xinjiang People's Publishing House, 1992. 598 p.(in Kazakh)

Nakısbekov O. (1982) Kazak tilinin ontustik govorlar toby [A group of southern Kazakhs in the Kazakh language]. Almaty: 1982. 166 p.(in Kazakh)

Khaidar A. (1998) Kazak tilinin ozekti maseleleri [Actual problems of the Kazakh language]. Almaty: Ana tili, 1998. 304 p.(in Kazakh)

Khasanuly B. (1992) Ana tili [Native language]. – Atamura. – Almaty: Zhazushy, 1992. 250 p.(in Kazakh)

Soltansharypuly N. (1993) Shynzhan kazaktary men Kazakhstan kazaktarynyn tilindegi keibir dybystyk aiyrmashylyktar [Sound differences in the speech of the Xinjiang and Kazakhstan Kazakhs] Til zhane audarma. Urimzhi, 1993. 8-20pp. in Kazakh)

Chyn Yanyan. (2000) Kazirgi kazak tilinin leksikologiasynan zertteuler.[Research on the lexicology of modern Kazakh language] Beijing: Ulttyk baspa, 2000. 242 in Kazakh)

ҒТАМР 16.21

Жұбаева О.С.[1], Сүлейменова Ж.Н.[2], Сарбалина А.Б.[3],

[1]А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, ф. ғ. д., Қазақстан, Алматы қ.
[2]Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры, п. ғ. д., [3]аға оқытушы,

Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: zharkyn123@mail.ru, zharkynbikesul999@gmail.com, sarbalina.a@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ ТЕРМИНДЕРІ: КОГНИТИВТІК НЕГІЗДЕРІ

Мақалада қазақ тіл білімі терминдері, когнитивтік негіздері туралы баяндалады. Терминдер қорын құрайтын тіл білімі терминдері де когнитивтік тұрғыдан танымдық ойлау үрдісінің нәтижесі болып табылады. Кейбір терминдердің ерекше қасиеттерінің бірі – сөйлеу бірлігі ретінде басқа да дискурстарда қолдана алуы. Бұл мәселе оны когнитивтік-дискурсивті қырынан қарастыруды қажет етеді. Сондықтан қазақ тіліндегі тіл білімі терминдерін зерттеуде когнитивтік әдісті қолдану ұлттық терминжасамдағы ұлттық сана, ұлттық ойлау ұлттық дүниетаным ерекшеліктерін анықтай отырып, оның ұлттық сипаттарын, даму жолдарын айқындауға мүмкіндік береді. Бұл мәселеде, жоғарыда көрсеткеніміздей, тіл білімі терминдер жасалымының лексика-семантикалық тәсілін жете қарастырудың маңызы зор екендігін дәлелдейді.

Түйін сөздер: лингвистикалық терминдер, терминжасам, терминдік бірліктер, концепт, когнитивтік негіздеме.

Zhubaeva O.S.[1], Suleimenova Zh.N.[2], Sarbalina A.B.[2],

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Dr.,
[2]Kazakh State Women's Teacher Training University, Dr.Prof., [3]Senior Lecturer,
e-mail: zharkyn123@mail.ru, zharkynbikesul999@gmail.com, sarbalina.a@mail.ru

Terms of kazakh language: cognitive bases

This article describes the terminology of Kazakh linguistics and its cognitive foundations. The term «linguistic terminology» is the result of the cognitive process of cognitive thinking. One of the distinguishing features of some terms is that they can be used in another discourse as a unit of speech. This problem must be addressed from the cognitive-cognitive aspect. The use of cognitive methods in the study of linguistic terms in the Kazakh language makes it possible to determine national peculiarities of linguistic phenomena, ways of developing national self-awareness in the development of scientific national terminology, and the national mentality of a linguistic personality. In this regard, as we have already said, the linguistic, cognitive bases prove that the lexical-semantic approach in the development of scientific terms is important.

Key words: linguistic terms, terminology, terminological units, concept, cognitive bases.

Жубаева О.С.[1], Сулейменова Ж.Н.[2], Сарбалина А.Б.[2],

Институт языкознания им. А. Байтурсынулы, д.ф.н.., [2]Казахский государственный женский педагогический университет, д.п.н., профессор, [2]старший преподаватель,
e-mail: zharkyn123@mail.ru, zharkynbikesul999@gmail.com, sarbalina.a@mail.ru

Термины казахского языкознания: когнитивные основы

В данной статье описывается терминология казахского языкознания и ее когнитивные основы. Термин «лингвистическая терминология» является результатом когнитивного процесса когнитивного мышления. Одной из отличительных особенностей некоторых терминов является то, что они могут использоваться в другом дискурсе как единица речи. Эта проблема должна

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

рассматриваться с когнитивно-познавательного аспекта. Использование когнитивных методов при изучении терминов лингвистики в казахском языке позволяет определить национальные особенности языковых явлений, пути развития национального самосознания в развитии научной национальной терминологии, национальный менталитет языковой личности. В связи с этим, как мы уже говорили, лингвистические, когнитивные основы доказывают, что важен лексико-семантический подход в разработке научных терминов.

Ключевые слова: лингвистические термины, терминообразование, терминологические единицы, концепт, когнитивные основы.

Бүгінгі таңда лингвистика ғылымында адам факторы өзекті болуына байланысты тілді антропоөзектік тұрғыдан зерттеуге ерекше көңіл бөлініп келеді. Антропологиялық тұрғыдан алғанда, адамның қалай қарым-қатынас жасайтыны, ақпаратты қалай өңдейтіні, мәтінді қалай қабылдап, түсінетініне, тілдік құбылыстардың коммуникативтік жағына ерекше мән беріледі. Тіл мен адам тығыз байланысты. Адам қоғамы болған жерде тіл де өмір сүре алады. Тіл адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде қызмет атқарып, қоғамдық мәнге ие болады. Тілдің ұлттық ерекшелігіне сәйкес адам қоршаған ортаны қабылдап, өзіндік дүниетанымы қалыптасады. Бұл орайда профессор С. Исаев: «Тіл – қоғамдағы адамдар арасындағы аса маңызды қатынас құралы. Осы себептен де, ол бір жағынан, ойлаумен, екінші жағынан, сол арқылы санамен тікелей байланысты және қоғамдық өмірде белгілі бір қызметтер (коммуникативтік, эстетикалық-экспрессивтік т.б.) атқарады. Тіл, ең алдымен, ойды жарыққа шығарып, жетілдірудің құралы болу арқылы ойлаумен тікелей байланысты. Сондықтан тілдің негізгі единицалары ойлаудың басты категорияларымен сәйкес келіп жатады. Мысалы, сөз ұғымды білдіріп, соның тілдік көрсеткіші болса, ойды білдірудің бірден-бір тілдік көрінісі сөйлем болып табылады. Сондай-ақ тілдік единицалардың бұдан басқа да өзіндік мәндері, атқаратын қызметтері бар. Міне, осы қасиеттері арқылы тіл айналадағы дүние, объективтік шындық туралы адамның санасын қалыптастырады, оларды есте сақтауға негіз болады», – деген [Исаев, 2008: 4].

Сөйлермен ретінде адамда «индивид» (жеке адам), «тұлға», «субъект» ұғымдары өзінше көрініс тауып, адамның үш қырын көрсетеді, сол арқылы адамның өзіне қатысы, қоғамға және қоршаған ортаға, айналасына қатысы байқалады. Адамға берілген анықтама өте көп әрі алуан түрлі. Алуан түрлі болуы адамның қай тұрғыдан сипатталуына байланысты. Адам психикалық ерекшеліктеріне, басқа адамдармен қарым-қатынас жасауына қарай психологияда зерттеледі, әлеуметтік ерекшеліктері, қоғамдық қызметіне байланысты адам әлеуметтануда, сондай-ақ философияда да сөз болады. Бұл ұғымның күрделі болуына байланысты жалпыға ортақ анықтамасы жоқ. «Қысқаша энциклопедиялық сөздікте» [Краткий, 2002:125] индивид (жеке адам) – «табиғи және әлеуметтік ерекшеліктері бар дербес адам» түрінде сипатталса, «Психологиялық сөздікте» субъект – психикалық белсенділікке ие, таным мен әрекет иесі» ретінде көрсетіледі [Мещеряков, 1983: 87]. Адамның өзіндік ерекшеліктері туралы Д. Кішібеков пен Ұ.Сыдықов былай деп жазады: «Адамның бойындағы кісілік қасиеттердің *үш дәрежеде болатынын* аңғару қажет: 1) Әрбір адам – ең алдымен адамзат қауымының мүшесі. Шыққан нәсілінен, ұлтынан, табынан, жынысынан, туған жерінен тәуелсіз есті адамның барлық өкілдеріне ортақ жалпы адамзаттық қасиеттер болады. Олардың қатарына қуану, қайғыру, балажандылық, ананы сүю, арамдық-зұлымдықтарға,әділетсіздіккетерісқараушылық, махаббат, жек көрушілік, әділдікті ұнату т.б. рухани-психологиялық қасиеттер жатады. 2) Әр адамның физиологиялық ерекшеліктерінен жоғары жүйке жүйесінің қызметтерінен туатын және оның тек өз басына тән психологиялық өзгешеліктер. Бұлар оның мінез-құлқында, сезім көрінісінде, қызба жандылығында, қимылдары мен жүріс-тұрысында, сөйлеу ыңғайында, сыртқы әсерлерге қайтаратын жауаптарында, бөтен адамдармен қарым-қатынасында т.б. тіршілік әрекеттерінде байқалады. Осы қайталанбайтын ерекшеліктерінің арқасында әр адамның басқаларға ұқсамайтын өзіндік қырлары туады. Бұл қырлардың негізі физиологиялық ерекшеліктерде жатқанмен, оған, әрине, өмір сүру ортасы да елеулі ықпал жасайды. 3) Адам белгілі бір елде, тарихи дәуірде, белгілі дәрежеге жеткен материалдық және рухани мәдениет жемістерімен сусындап өседі. Оның шыққан әлеуметтік (таптық), этникалық (ұлттық) ортасы болады. Сол дәуірде, тарихи ортада қалыптасқан білім-тәрбие жүйесінен тағылым алады. Осылардың бәрі қосылып

адамның жан-дүниесінде өзіндік ізін қалдырады. Және сол уақыт ішінде анықталып, ерекшелене келіп, тұрақты рухани қасиеттерге айналады» [Кішібеков, 2010: 236].

Қарым-қатынас жасау барысында, ойлау нәтижесінде адамдар санада қалыптасқан схемалар арқылы коммуникативті актіні жүзеге асырады. Дайын схемалар адамдардың коммуникативті құзыретін құрап, тұлғаны қалыптастыратын, сөйленіс әрекетін жүзеге асыратын маңызды фактор болып табылады. А. Байтұрсынұлы зерттеулерінде адам сөйлермен, өзіндік әлемі, өзіндік дүниетанымы бар саналы жан ретінде сипатталады. А.Байтұрсынұлы тіл ойды жарыққа шығару құралы болумен қатар таным әрекетіне өзіндік таңбасын қалдырып отыратынын ескертеді. Сол себепті ғалым: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек», – деп жазады [Байтұрсынұлы, 1991: 343].

Дүниенің тілдік бейнесі *терминдерден* де анық көрінеді. Сонымен, дүниенің концептуалды бейнесі де, дүниенің тілдік бейнесі де, дүниенің ғылыми бейнесі де тілдік бірлік арқылы таңбаланып, объективтенеді. Сол сияқты оны құрайтын бөліктері – терминдер де тіл арқылы көрініс тауып, интерпретацияланады. Сонымен қатар *терминдерден* дүниенің тілдік бейнесі қалай ұғынылатынын, қалай концептіленетінін, тіл (тілдік бірлік) арқылы таңбаланған терминдердің санадағы көрінісін, тілдегі басқа образдармен байланысын, осы байланыстың уәжін, себептерін айқындауға болады.

Тіл – ұлттық мәдениеттанымының маңызды құралы. Адам санасы шындық өмірді қабылдап, ой елегінен өткізеді, ол бейне (дүние бейнесі) тілде екінші көрінісімен сипатталады. Ғаламды тануда тілдің рөлі, қызметі қандай? Халықтың ұлттық таным-түсінігі, болмысы, дүниетанымы, рухани мәдениеті ана тілі арқылы көрініс табады. Термин – күрделі тілдік құбылыс, тілдік бірлік ретінде танымдық қызмет атқаратын әлемді тану құралдарының маңызды бір түрі. Терминдерді тану – сол халықтың болмысы мен ойлау жүйесін тану болып табылады.

Жаңа ұғымға лайық термин-атауын танумен қатар, оны қолданымға түсіру, қабылдау одан да маңызды. Терминге негіз болған ұғымды дұрыс түсініп, ой елегінен өткізе алмаса, ол атау, термин түсініксіз болып шығады. Терминнің көпшілік тарапынан қабылданбай жатуының басты себептерінің бірі – осы деп білеміз. Тіл дамуы немесе тілдік бірліктердің дамуы алдымен тілдік бірліктерінің қалыптасып, содан соң тілдік айналымға енуі – белгілі бір уақытты қажет ететін құбылыс. Терминдік бірліктер де тілдің осы заңдылықтарына бағынады, сондықтан тілге енген ұлттық терминдерді «сынап», жоққа шығарып, түбірінен балта шабуға болмайды. Бұған баспасөзде кірме терминдерді аударудың қажеттігін жоққа шығарып, даяр күйінде қолданудың маңыздылығын жақтайтын жарияланымдар куә. Бұл тұрғыда Ж.Манкеева пікірі өте орынды: «...көп жағдайда терминдердің құрылымдық табиғилығын сақтап, төл тілдік сөздің нақты, жіктелген ішкі мазмұны тірек етілгенімен, сөздің негізгі, жалпы мазмұны, семантикалық құрылымы, ұғымдық көлемі терминдік дефиницияға толық сәйкес келмеуі мүмкін. Сондықтан терминжасамдық үдеріс барысында аталымдар жарыспалылығының, емлелік ала-құлалықтардың, тіл нормасынан ауытқушылықтың, тілді пайдаланушылар тарапынан ұсыныстардың, сыни пікірлердің айтылып жатуы – заңды құбылыс» [Манкеева, 2014: 604].

Терминдер заттың атын емес, ұғым атын білдіретіндіктен, оған мағынасы сәйкес болмауы мүмкін, сол себепті терминжасам теориясында термин шарттылығы деген маңызды қағидаға сәйкес оны қалыптастыру қажет. Бұл мәселені шешу тілді қолданатын адамдарға, кәсіби тұлғаларға және сана мен тіл арасындағы арақатынасты когнинтивтік-танымдық тұрғыдан зерттеуге тығыз байланысты. Термин жасалымында Ж.Манкеева айтқандай, «Халықтың тарихи-мәдени кодтық жадын жаңғырту ескерілгені жөн. Осымен байланысты оны тіл табиғатын анықтаудың негізі ретіндегі тілді тұтынушы танымымен тығыз байланысты когнитивтік лингвистика негізінде және прагматикалық, лингвомәдени танымдық тұрғысынан дәлелдеудің мәні ерекше. Себебі әлемдік мәдениеттер арасында ұлттың өзіндік табиғаты мен бет-болмысы алдымен тіл арқылы, оның тілдік санасы арқылы таны-

лады. Тіл ойлау мен мінез-құлық нормаларын орнатып, логикалық категориялар мен тұтас концепциялардың қалыптасуына басшылық ету негізінде адамның жеке және қоғамдық өмірінің барлық салаларына еніп, оның мәдениет формаларын айқындайды [Манкеева, 2014: 607]. Ғалымның: «Терминдік бірліктер белгілі бір мәнді білдіретін жай ғана таңбалардың жиынтығы емес, мазмұны адамның санасында сақтаулы жатқан, жаңа ұғымның ішкі дүниемен арадағы қатынасын білдіретін шығармашылық ойлау танымының нәтижесін беретін таңба. Олай болса, мұндай таңба тек шарттылықпен ғана сипатталмайды, ол – адам танымы мен тәжірибесі негізінде уәжделетін танымдық атау. Басқа сөзбен айтқанда, бұл – тілді зерттеудің мүддесін объектіден субъектіге аудару, яғни адамды тіл арқылы және, керісінше, тілді адам арқылы анықтау» [Манкеева, 2014: 478], – деп тұжырымдауы қазақ терминдерін когнитивтік, яғни танымдық тұрғыдан зерттеудің терминнің өзіндік болмысы мен тілдік табиғатын жан-жақты дәйектей түсетініне дәлел.

Қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болды, елді жерде қоғамдағы қолданыс аясын кеңейтіп, дамыту қажеттігі туындады. Бұл – заман талабы. Осы тұрғыдан қарағанда, тілдегі терминдер – тілдің қоғамдағы қолданысын көрсететін тіл дамуының әлеуетін көрсететін басты өлшемдердің бірі.

Термин жасау – зор жауапкершілік жүктейтін, өте күрделі мәселе. Терминтану мәселелері жөнінде Ш. Құрманбайұлы: «...Бұл салада біршама ізденістер болғанмен, терминологияның көптеген мәселелері ғылыми және практикалық тұрғыдан шешімін таба қоймады. Терминтанудың теориялық, әдістемелік, практикалық мәселелерін зерттеудегі алынатын ғылыми нәтижелердің деңгейі, терминологиялық жұмыстарды жүргізу барысында көрініс беріп жатқан жүйесіздік, үйлесімсіздік соны айқындап отыр», – дейді [Құрманбайұлы, 2008:5].

Ғылым дамыған сайын оның ұғымдық аппараты да тез қалыптасып, лексикалық бірліктері белсенді қолданыла бастайды. Қазақ тілі терминжасамы дамуының алғаш қарқынды дамуы XX ғасырдың 20-30-жылдары болса, оның басында қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі, қазақ терминологиясының негізін қалыптастырушы А. Байтұрсынұлынан бастап, Х. Досмұхамедұлы, Е. Омарұлы, Т. Шонанұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабайұлы, Қ. Кемеңгерұлы, Т. Шонанұлы т.с.с. қазақ зиялылары тұрды. Қазақ тіл білімі терминологиясының негізін қалаушы А. Байтұрсынұлының мұрасы қазақ тілінің терминжасам жүйесінің мүмкіндігін айқындап берді. Алайда сол жылдардағы әміршіл-әкімшіл күштеу саясатының салдарынан ұлы серпіліс жалғасын таба алмады. 30-жылдардан бастап тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңде термин мәселесі Одақтық тіл саясаты тұрғысынан шешілген бұл кезеңді Ш. Құрманбайұлы: «..... ұлттық ғылыми терминологияның дамуының бір ғана кезеңі, бұл мерзім ішінде терминжасамда айтарлықтай өзгеріс болмаған», – деп тұжырымдайды [Құрманбайұлы, 2008:7].

90-жылдардан бастап қазақ терминологиясында жаңаша бағытта даму кезеңі басталды. Бұл жылдары қазақ тілі мемлекеттік мәртебе алып, көптеген терминдер қазақшаландыруды қажет етті. Ұлт тілінде термин жасаудың ғылыми ұстанымдары біршама айқындалып, көптеген ұлттық терминдер жасалып, әр салада терминологиялық сөздіктер жарияланды, терминология ілімі ғылыми-зерттеу нысанына айналды.

Қазіргі кезеңдегі қазақ терминологиясы саласының өзекті мәселелері – терминжасамда ұлт тілінің төл байлығын қолдану, оны сарқа пайдалану, туыстас түркі тілдерінің лингистикалық терминдер қорының ұлттық жасалымының озық тәжірибесін қолдану, шығу тегі алдымен латын, грек, содан соң ағылшын тілінен орыс тілі арқылы тілімізге еніп, терминдер жүйесін құраған халықаралық терминдер мәселесінің шешімдерін табу, яғни аударылу тәртібі, емлесі, құрамын, ғылыми негіздемесі, терминдердің танымдық-жұмсалымдық қызметін ғылыми негіздендіру, ғылыми терминдердің маман даярлаудағы ғылыми-кәсіби тілдік құзіреттілігін қалыптастырудағы рөлін анықтау, когнитивтік-семантикалық, когнитивтік-ментальдік сипатын анықтау, ғылыми негіздемесін жасау.

Жалпы, терминология саласындағы термин анықтамасы тұрғысындағы пікір алалығы, термин мен жалпы әдеби сөздің арақатынасы, ғаламның тілдік бейнесі тұрғысынан терминнің адам ойлауы, санасы мен тілі арасындағы өзара қатысы мәселелері, кірме терминдерді аударып қабылдаудың ғылыми қағидаттарының айқындалмауы терминология ілімінің толықканды дамуына, терминдердің ұлттық санаға сіңіп, ұлттық таным негізінде дұрыс қалыптасуына, маманнның кәсіби-қарым-қатынасы құзіреттілігін қалыптастыруда кері әсерін тигізеді.

Белгілі бір ғылым саласының өзекті мәселелерін жетік білу үшін терминологиясын игеру қажеттігі алғышарт екені белгілі. Сондықтан әр ғылым саласының дамуы оның

ғылыми лексикасы, терминологиясының толыққанды дамуымен тығыз байланысты. Әрбір ғылыми термин үшін маңыздысы – танымдық, әлеуметтік мәнімен бірге, дефинициясының айқындалуы. Осы тұрғыдан термин анықтамасының әртүрлі мазмұнда анықталуын бірқатар ғалымдар оның пәндік саласының әр алуандығынан деп есептейді. Терминологиялық теориялардың әр алуандығы, терминнің жай лексемалардан айырмашылығының айқын еместігі де осыған себеп деп тұжырымдайды [Құрманбайұлы, 2008: 152].

Қазақ терминологиясы – тіл білімінің нысаны ретінде әлі де шешуін таппаған, түйткілді мәселелері көп, өзектілігін жоғалтпаған салалардың бірі. Ғылым дамуы терминологияға тікелей байланысты. Ғылымдағы жаңалықтар, жаңа ұғымдар тілде жаңа сөздермен белгіленіп, қалыптасып, терминологиялық жүйеде өз орнын табады. Бұл мәселе когнитивті-дискурсивтік парадигма тұрғысынан, тілдің маңызды қызметі – когнитивтік-қатысымдық тұрғысынан зерттелуі қажеттігін білдіреді [Құрманбайұлы, 2008:51]. Терминология мәселелерін дәстүрлі тілдік құрылымдық-логикалық тұрғыдан зерттеумен қатар, жаңаша бірнеше ғылым тоғысында зерттеу жұмыстарын жүргізу оның табиғатын ашуда өте маңызды. Осы тұрғыдан тілді антропоцентристік парадигма, когнитивтік тұрғысынан зерттеу – қазіргі тіл біліміндегі жаңа ғылыми бағыт.

Терминдерге ұлттық сипат беріп, «қазақшаландырудың» басты мақсаты – қазақы ұғым-танымға жақындату, түсініктілігін арттыру, эстетикалық көркемдігі, тілдің қызмет ету өрісін кеңейту арқылы кәсіби тұлға мен адамдарға қызмет ету сапасын арттыру. Тіл танымның когнитивтік негіздері бойынша жаңа атау жасау адамның қабылдау, түсіну, жадында еске түсіріп, қайта қолдану ойлау, сезінумен байланысты. Жеке адамның ойлауы тарихи даму негізінде жалпыланып, ұлттық ойлау сипатына көшеді. Адамның тілдік қабілеті ойлау сапасына қатысты болады. Ал ұлттық ойлау ұлттық тілді қалыптастырып, оның икемділігі, ортаға бейімділігі мүмкіндігін арттырады.

Термин – тілден оқшау жасалатын ерекше бір құбылыс емес, ол – қоғамда атқаратын функционалдық қызметі жоғары, ұлттық мәдениетпен, ұлттың рухымен біте қайнасып жатқан құбылыс. Осы мәселелер терминжасауда когнитивті-танымдық негіз ретінде ескерілуі тиіс. Тіл байлығын құрайтын сөзжасам саласы терминжасам ұлттық таным негіздері қағидаларын басшылыққа алғанда жанданады. XX ғасырдың 30-жылдары жасалаған терминдердің түсініктілігі, ұғымдық сапалығы, өміршеңдігі, жасампаздығы, танымдылығы ұлттық ұғымның негізінде жасалғандығында, олардың мағынасы бастапқы жалпыхалықтық қолданысынан жаңа ұғымға берілген атауына ортақ бір ассоциациялық ұқсату негіз болып, терминделген.

Когнитивтік тұрғыдан терминге төмендегідей анықтама беруге болады: термин – кәсіби ойлаудың вербалды нәтижесін білдіретін атау бірлігі, кәсіби қарым-қатынастың лингвокогнитивтік құралы, белгілі бір ғылым саласына қатысты дефинициямен белгіленген арнай сөздер мен сөз тіркестері. Терминді семантикалық, қызметі, құрылымы тұрғысынан зерттеу маңызды, себебі термин таным құралы ретінде, ғылыми фактілерді жалпылайды, білімді толықтырады, және келесі ұрпаққа жалғастырушы қызмет атқарады, сондай-ақ адамның ғылыми қызметін тиімді ұйымдастыруға алғышарттар жасайды.

Когнитивтік тұрғыдан талдауда тіл білім, мәлімет, ақпаратты қабылдап, сақтаушы, жеткізуші құрал ретінде сипатталады. Тілдік бірлік мәліметті бойында сақтап, жеткізеді. Тілдік білім тілдік бірліктерді топтастыру құралы ғана емес, тілдік емес білімді кодтау, топтастыру, жалпылау құралы ретінде қызмет етеді. Ол тілдік және тілдік емес білім сөйлеушісінің ес-жадында категориялық тұлға түрінде сақталады, ал категория жалпы ұғым ретінде қоршаған ортаны, болмысты нақты тану және тілді қолдану тәжірибесі негізінде қалыптасады. Осы тұрғыдан адам болмысты тани отырып, бір-бірімен салыстырып, ұқсастықтары мен мен айырмашылықтарын ажыратып, талдау, жинақтау арқылы белгілерін анықтаған соң, жалпылау негізінде ғаламдағы затттар мен құбылыстар туралы ұғымы қалыптасады. Жоғарыда талданған қарапайым лексемалардың терминдену үрдісі – сөзімізге дәлел, яғни ұғымды атау – тілдік тұлға шығармашылығы. Осы орайда А.Байтұрсынұлының қазақ терминологиясының негізін қалыптастырудағы дара тұлғасын ерекше атап өтуге болады. Ғалым шығарма сөзінің өнді, ұнамды болуы үшін сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл (лұғат) анықтығы, тіл дәлдігі, тіл көрнектілігі сияқты шарттардың ескерілуі қажеттігін айта келіп, сөз дұрыстығы үшін:

– сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді жақсы біліп, әрқайсысын өз орнына тұтыну;

– сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру;

– сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орналастыру керектігін көрсетеді [Байтұрсынұлы,1991: 350].

А.Байтұрсынұлы сөздің түсінікті болуы үшін, тыңдарманға ұғынықты болуы үшін қойылатын талаптарды нақты көрсетіп, тіл дәлдігін былайша сипаттайды: «Тіл дәлдігі деп ойлаған ұғымға сөз мағынасы сәйкес келуі айтылады. Ұғымға сөз дәл келу үшін сөздің мағынасын дұрыс айыра білу керек» [Байтұрсынұлы, 1991: 352].

Терминге қойылатын негізгі талаптың бірі – тіл дәлдігі десек, ғалымның барлық термині де осы талаптың үдесінен шыққан.

Адам санасында терминнің концепт ретінде қалыптасуына:

– сезім органдарының қатысу дәрежесіне байланысты, яғни сезімдік тәжірибеге байланысты, үлкен ми сыңарлары бөліктеріне рецепторлар арқылы қабылдалған қозу жеткізіліп, онда талдау, тану әрекеттерінің негізінде сезім ажыратылады да, зат, құбылыс туралы түсінік алынады;

– ақпараттың толықтығы /көрнекілігі, түсініктілігі/

– объект, субъект арасандағы өзара әрекет;

– жаңа концептіге бұрынғы бар концептінің негіз болуы (Г.Г.Слышкин оны *метаконцепт* деп атайды);

– оқу үрдісінде, кәсіби әрекеттегі қарым-қатынас негізінде;

– адамның өз бетінше оқып-білуі, тануы (кітап, монография, анықтағыш, сөздік, энциклопедия т.б.) себеп болады.

М. Қожаева концептінің мағыналық көлемін былай анықтайды: 1) концептінің референттілік жағдаятын анықтау; 2) сөздіктердегі анықтамалардан концептінің ғаламның тілдік бейнесіндегі орнын анықтау; 3) сөздің этимологиялық ерекшеліктерін белгілеу; 4) сөз мағынасы жайлы қосымша мәлімет беретін түрлі мәнмәтіндерді поэтикалық, ғылыми, философиялық, публицистикалық және т.б талдаудан өткізу; 5) қол жеткізген нәтижелерді тірек лексема, терминнің (концепті өзегі) ассоциацивтік байланыстарымен сәйкестігін талдау [Қожаева, 2006: 50]. Мұндағы біздің зерттеуіміз үшін маңыздысы – терминнің (концепті өзегі) ассоциативтік байланыстарымен сәйкестігін талдау және термин дефинициясы.

Концепт әмбебап сипатты болғанмен, оның вербалдық көрінісі ұлттық сипатта болады. Ол ұғымның түрлі қасиеттеріне қарай ұлттық таным ерекшеліктері негізінде жүзеге асады. Бір мәдениеттен екінші мәдениеттегі білім алмасу нәтижесінде термин (таным құралы ретінде) концептің бөліктерін сипаттайтын көптеген вербалды емес қасиеттерін тасымалдайды. Кәсіби дискоммуникация (концептуалды диссонанс), яғни терминдердің толық мәнін түсінбеушілік осыдан туындайды. Сондықтан коммуникантар идентификациясының ұлттық коды ескерілуі тиіс. Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды: жоғары мектепте тіл мамандарының даярлығында осы мәселеге жете мән беру қажет. Тіл білімі материалдарын басқа ғылымдармен байланыста қараудың маңыздылығы да осында: « ... как бы лингвистика ни делала вид, что она независима от психолигвистики и может прожить без нее, они давно уже спаяны друг с другом, что любой серьезный шаг вперед в одной немедленно отражается на другой» [Лотте, 1982: 277]. Осы тұрғыдан келгенде, терминнің номинативтік өрісін терең түсіну үшін сөздің когнитивтік моделін құру тәсілі ретінде қарастыру керек [Қайыпназарұлы,1994: 68].

«Термин дегеніміз – негізінен, арнайы ұғымдар түсініктер атауы. Ол қандай ұғым қандай мағына арқаласа да бір мәнді болуға тиіс. Олардың қатарында кездесетін көпмағыналық, синонимдік нышандар мәтінде /тексте/ сөйлеуде кездесіп қалғанмен, бұл қасиет оның негізгі табиғатына тән емес [Құрманбайұлы, 2014] деп анықтай отырып, термин сөздің ішкі құрылысы ешқандай қосымша, қоспасыз, таза атаулық жүк арқалайтыны, терминге бейім тұрған сөздің ішкі формасы мөлдір де таза күйге көшпесе, оның терминдік мәнінің әлі қалыптаспағандығын, ішкі икемділік кәсіби әрекетке тікелей байланысты екені, яғни мамандық иелерінің кәсіптік мұқтаждығынан /ынтызарлығынан/ туындайтын терминнің ішкі мүмкіндігі екендігін ашып көрсетеді [Құрманбайұлы, 2014:155].

Жалпы алғанда, белгілі терминолог ғалым жалпы әдеби тілдің ерекше қызметі бар бір тармағы – термин табиғатына қойылатын басты талаптардан терминде анықтағыштық /дефиниция/ белгі басым болу керектігі, белгілі бір ұғымның мазмұны осы анықтағыштық қасиеті арқылы айқындалатыны, бір ұғымды келесі бір ұғымнан айырып тану үшін және сол ұғымды арнайы бір классификациялық қатарда қарастыруға мүмкіндік жасау үшін қажет екендігіне баса мән береді » [Құрманбайұлы, 2014:153].

Тіл білімі термині семантикасында оны жасаушы тіл маманының жалпы және арнайы мамандандырылған білімі, өмірлік

тәжірибесі, дүниетанымы (жалпы адамзаттық, ұлттық) көзқарасы бейнеленеді. Терминнің концептуалдық жүйе құрушылығы осыдан туындайды. Осы тұрғыдан әлемнің ғылыми концептуалдық бейнесі терминологияның концептуалдық, теориялық ұғымдарының жиынтығы ретінде қарастырылады. Тіл білімі терминдерінің когнитивтік негіздемесін жасаудың өзектілігі – оны тіл мен адам, тіл мен ұлт, тіл мен ойлау, тіл мен мәдениет тоғыстарында өзара әрекетте қарастырып, оның заңдылықтарын ашу болып табылады. Терминді жаңаша зерттеу – терминді қатысымның қажетті құралы, өзегі, қызметтегі кәсіби білімді өзектеу тәсілі, маманның танымдық және қатысымдық рөлі ретінде қарау болып табылады.

Әдебиеттер

Байтұрсынұлы А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.

Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 624 б.

Краткий энциклопедический словарь. – М., 2002. – 1136 с

Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. – М., 1983. – С. 87.

Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. – Алматы, 2010. – 236 б. [Philosophy].

Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.

Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (ХХ ғасыр басындағы қазақ терминологиясы. 1910-1930-жылдар). (монография). – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 240 б. [Alash and Terminology (Kazakh terminology in the beginning of the twentieth century)].

Қожаева М.Т. Аударматану терминдерінің когнитивтік-семантикалық құрылымы 10.02.02 – қазақ тілі Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферaты. Алматы, 2006. [Cognitive-semantic terms of translation terms

Қайыпназарұлы М. Қазақ тілін өркендетуге басшылық күшейтілсін 1920-30 жылдардағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1994. – 166-172- б.

Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. Зерттеулер, оқулық, сөздік. Библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – 928+16 жапсырма б.

Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов. – М.: Издательство «Наука», 1982. Questions and regulations of inexperienced terminology and terminology].

References

Baıtursynuly A.(1991). Aq jol: óleńder men tárjimeler, pýblıtsıstıkalyq maqalalar jáne ádebı zertteý. [White Path: poems and translations, publicist articles and literary studies].Almaty: Jalyn. -464 b.

Isaev S. (2008). Qazaq til biliminiń máseleleri. [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty: Arys. --624 b.

Kratkıı entsıklopedıcheskıı slovar. (2002). [The word is a crazy encyclopedic word.] M.,. – 1136 b.

Meerıakov B.G., Zınchenko V.P. (1983). Bolshoı psıhologıcheskıı slovar. [Big Psychological Dictionary.] M.,. -87 b.

Kishibekov D., Sydyqov U. (2010). Fılosofııa. [Philosophy.] Almaty, – 236 b.

Mankeeva J. Qazaq til biliminiń məseleleri. (2014). [Problems of the Kazakh linguistics.] – Almaty: Abzal-Aı, -640 b.

Qurmanbaıuly Sh. (2008). Alash jáne termıntaný (HH ǵasyr basyndaǵy qazaq termınologııasy. 1910-1930-jyldar). [Alash and Terminology (Kazakh terminology in the beginning of the twentieth century)]. (monografııa). – Almaty: El-shejire, – 240 b.

Qojaeva M.T. (2006). Aýdarmataný termınderiniń kognıtıvtik-semantıkalyq qurylymy 10.02.02 – qazaq tili Fılologııa ǵylymdarynyń kandıdaty ǵylymı dárejesin alý úshin daıyndalǵan dıssertatsıanyń avtoreferaty. [Cognitive-semantic terms of translation terms]..Almaty,

Qaıypnazaruly M. (1994). Qazaq tilin órkendetýge basshylyq kúsheıtilsin 1920-30 jyldardaǵy qazaq tili jónindegi zertteýler. [Strengthen the leadership of the Kazakh language in the study of the Kazakh language in the 1920-30s.]. Qaraǵandy: QarMÝ baspasy, -166-172- b.

Qurmanbaıuly Sh. (2014).Qazaq termınologııasy. Zertteýler, oqýlyq, sózdik. Bıblıografııa. [Kazakh terminology. Studies, textbooks, dictionaries. Bibliography]. Almaty, Sardar,. – 928+16 japsyrma b.

Lotte D.S. (1982). Voprosy zaımstvovanııa ı ýporıadochenııa ınoıazychnyh termınov ı termınoelementov. [Questions and regulations of inexperienced terminology and terminology]. Moskva: Izdatelstvo «Naýka».

IRSTI 16.01.11

Taubayev Zh.T.,

Senior teacher of Al-farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zharasxiansheng@mail.ru

MODERN TOPICAL LINGUISTIC ISSUES OF EPONYMS

This article elaborates eponyms as an object of a special professional text and its modern linguistic problems. The author based on the definitions of scientists tried to determine the level of investigation of eponyms in modern linguistics. The following linguistic problems of eponyms were determined: a) the problem of naming an eponym, due to several scientists who are directly related to a discovery; b) problems of writing eponyms with upper or lower case letters; consideration of eponym and deonym (deonymization) indifferently; c) confusion of the use of different scientists who have identical or similar surnames/names for one eponym; d) the incorrect pronunciation of international eponyms in different countries; e) the name of the same conceptual eponym is different in different countries and other relevant language problem issues were considered in this article. The author at the end of the article recommends the use of transcriptions in the compilation of eponym dictionaries in various fields of science as structural complex eponyms create certain difficulties in reading. The revealed language problems of eponyms indicate the perspective and relevance of further research of it in the field of linguistics and philology.

Key words: eponym, anthroponym, toponym, special-professional language unit, appellative.

Таубаев Ж.Т.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zharasxiansheng@mail.ru

Эпонимдердің қазіргі өзекті лингвистикалық мәселелері

Берілген мақалада арнайы-кәсіби мәтіннің нысаны болып саналатын, бойына когнитивті-тарихи ақпаратты жинақтаған ономастикалық тілдік бірлік болып саналатын эпонимнің қазіргі лингвистикалық мәселелерін қарастырады. Автор эпонимді зерттеген ғалымдардың анықтамаларын талдай отыра, эпонимдердің ғылым салаларындағы зерттелуі деңгейін анықтауға тырысады. Эпонимдердің бірнеше тілдік мәселелері анықталады: а) бірнеше зерттеушінің болуы және эпонимдерді номинативті нақты анықтаудағы қиындығы; ә) эпонимдердің бас әріппен не кіші әріппен жазылу мәселесі; эпоним мен деонимнің бір ұғым ретінде қарастырылу мәселесі; б) бірнеше бір-біріне қатысы жоқ әртүрлі зерттеушілердің бір ұғымда қолданылу мәселесі; в) әр тілден енген халықаралық эпонимдердің өзге мемлекеттерде дұрыс оқылмауы; г) бір ұғымды білдіретін эпонимнің әртүрлі мемлекеттерде әртүрлі жазылуы және қолданылуы және тағы басқа өзекті тілдік мәселелері анықталды. Автор мақаланың соңында эпонимдерді зерттеу барысында эпонимдер транскрипция арқылы берілсе деген ұсыныс білдіреді. Болашақта шығарылатын сөздіктерде анықтамалармен қатар эпонимдердің транскрипциялары берілсе аса күрделі, көп сөзді эпонимдерді қатесіз оқу мүмкіндіктері туындар еді. Сонымен қатар, автор эпонимдердің тілдік мәселелерінің анықталуы оның өзекті екенін және болашақта тіл білімі, филология саласында перспективасы жоғары зерттеу салаларының бірі екенін атап көрсетеді.

Түйін сөздер: эпоним, антропоним, топоним, арнайы-кәсіби тілдік бірлік, апеллятив.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Таубаев Ж.Т.,
старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zharasxiansheng@mail.ru

Современные актуальные лингвистические проблемные вопросы эпонимов

В данной статье эпонимы рассматриваются как объект специально-профессионального текста и его современные языковые проблемы. Автор, базируясь на дефинициях ученых, попытался определить уровень исследования эпонимов в современном языкознании. Определились следующие лингвистические проблемы эпонимов: а) проблемы идентификации наименования эпонимов, поскольку несколько ученых имеют непосредственное отношение к открытию; б) проблемы написания эпонимов заглавными или прописными буквами; рассмотрение эпонима и деонима (деонимизации) индифференциально; в) путаница использования разных ученых с идентичными или схожими фамильными именами на одно понятие одновременно; г) неправильное произношение международных эпонимов в разных странах; д) наименование одного и того же понятийного эпонима по-разному в разных странах и другие актуальные языковые проблемные вопросы были затронуты в данной статье. Автор в конце статьи рекомендует использовать транскрипции при составлении словарей эпонимов в разных сферах науки, так как структурно-сложные эпонимы создают определенные трудности. Выявленные языковые проблемы эпонимов указывают на перспективу и актуальность дальнейшего исследования его в сфере языкознания и филологии.

Ключевые слова: эпоним, антропоним, топоним, специально-профессиональная языковая единица, апеллятив.

Introduction

The role of human being in all periods of existing life was crucial and many notions were appeared and connected with them. They became widespread and important to a certain community and even to the entire world. One of this kind of term is an eponym.

In today's science, branch and interdisciplinary science, there is a growing number of eponyms. There is a strong necessity to define and systematize them. Eponyms have played a very significant role in scientific terminology.

There is a range of scholars, linguists, and representatives of other fields of science who have devoted their research to topical issues of eponyms. Foreign scientists: R. Trahair, M. Freeman, T. Teluja, R. Boycott, P. Gooden, J. Marciano, B. Cappuzzo, B. Barankin, T. Hunter, J. Duque-Parra, J. Lliano-Idarraga, A. Raffner; Russian scientists: N. Novinskaya, V.M. Leichik, E. Kakzanova, A. Azimov, R.V. Filina, D.S Lotte, M.G. Blau, V.N. Gubina, S.D. Shelova S.B. Koroleva and many others who have investigated etymology, current linguistic problems, classifications and role of them in modern humanitarian science.

In R. Boycott's opinion, «An eponymous word is one that has entered the English language because of a person's or that person's deeds» (Boycott, 1982: 9). According to R. Trahair: «Eponyms are words that originated with a name of a person. The person may be a living or deceased individual, a hero, or a character from fiction. Persons or give their name or have it attached by others to an event, state of affairs, activity or institution» (Trahair, 1990: 4). However, R. Trahair makes some additions to the definition:»In the social sciences, many eponymous events are associated with the names not of people but of important places» (Trahair, 1994: 3). Thereby, eponyms are not derived only from anthroponyms, but also from toponyms.

The above-mentioned scholars discuss that eponyms were made from anthroponyms and toponyms. For the first time, T. Teluja scientifically defines an eponym and gives the following definition: «An eponym may refer to a physical principle, a food, an exclamation of surprise or a philosophical guide» (Tuleja, 1987: 17).

On the basis of these definitions, we can see that eponyms are derived not only from anthroponyms, but also from toponyms. Our research involves anthroponyms and toponymic eponymous language units used in disciplinary, interdisciplinary sciences.

V.M. Leichik agrees with the opinion of T. Teluja and gives the following explanation: «Terms, the elements of the structure of which are proper names, or denoting authors of the corresponding objects, phenomena, units of measurement, or appropriated in honor of famous figures of science and culture» (Leichik, 1994: 6). Consequently, eponyms are the terms that comprise proper names (anthroponyms

and toponyms) and function as a scientific terms of science.

E.M. Kakzanova provides comprehensive definitions to the term eponym: «An eponym is a term that contains in its composition the proper name (anthroponym, toponym, mythonym), and also a common name in the designation of the scientific concept (Hopfsche Group / Hopf group). In addition, the term eponym can be formed in a non-affixed way (anthroponym, toponym or mythonym) by metonymic transfer (Ampere). The third group consists of affix derivatives on behalf of one's own (anthroponym, toponym or mythonym) (Jacobian, ulexite)» (Kakzanova, 2016: 86). According to this comprehensive definition, we can easily see an eponym is complex, compound phenomenon due to the fact that it comprises main three criteria. If one of these criteria coincides, that word can be considered as an eponym.

Experiment and used methods

In our research we analyzed American, Russian and Kazakh political journals, periodicals from 2012-2015 years and identified eponyms. Namely American journals, periodicals: The Washington post, The New Republic, The National review, Politico; Russian periodicals: Svobodo misl'(Independent idea), Moskovskaya Pravda (Moscow truth), Nezavisimaya gazeta (Independent newspaper), Russkaya pravda (Russian truth); Kazakh periodicals: Zhas Kazakh, Zhas Alash, Egemen Kazakhstan.

Diachronic method. It is the method that considers the development and evolution of a language, phenomenon through history. In order to know is it the name of a person or a place, or even of other things, we examined the history, etymology of eponyms.

Definition analysis (descriptive method). First of all, there was a need to identify the semantic meanings of them and then only examine the problems of them. With the help of definition analysis, there was a possibility to figure out the linguistic issues of eponyms which will be illustrated in the section results and consideration.

Results and consideration

Eponyms are complex onomastic language units used in the special-professional field. Because of using as national and international cognitive, cultural and historical language units, there are several language issues that are specific to their use. They are as follows:

1. Several people discover news or important events, the names of the main discoverers or initiators were given to the object, and those who made the real contribution remain in the shade. For example, *Bamatter-Franceschetti-Klein-Sierro syndrome, Morgagni-Shereshevskii-Turner-Albright syndrome*. Reading and memorizing such medical eponyms are a challenge. It is not surprising that even more scientists can contribute and their names will not be added. Correspondingly, it creates another problem. It has been said that eponyms are claimed to possess an elevated power of lexical conciseness. It is true in most cases, however, there is also a substantial number of eponyms which are not concise at all, in that they are made up of even more than three proper names. After all, if the list of names is long or over, it considerably impedes creating an eponym. Because people can not write their full long list names and does not make them easy to read. Thereby, it is one of the linguistic issues of the eponyms, in particular, identifying the real discoverer or if it is collaborative work to fix number of scientists.

2. Anthroponyms or toponyms as the main constituents of eponyms can be ignored as objects. For example, *roentgen* electromagnetic waves that contain a band between X – rays and ultraviolet rays. Anthroponym is fully or partially deprived of its meaning and added to the appellatives. The inventor is forgotten and only the object, discover he has made are in the mind of people. Thereby the object of investigation smoothly goes to the invention not to the person. The next eponym *boycott* (in honor of Charles Boycott) means to express disapproval or to force acceptance of certain conditions. *Chauvinism* is dedicated to Nicolas Chauvin. The latter loved his nation at infinite, fanatic level. He was a part of Napoleon's army and participated in the Battle of Borodino. But do not know whose name lays under this eponymous term. Another example, *silhouette.* The eponym was named after French minister of finance and politician Etienne de Silhouette. But people do not pay attention that it was derived an outstanding politician and that his nationality was French. Because the object of investigation lays on not the person, but on the notion that it gives. *Colossal* (Rhodes Colossal), *masochist* (Leopold von Masoch), *mausoleum* (a provincial governor in the ancient Persian empire Mausolos) and so on. When we use them, we do not even think about are they anthroponyms or toponyms.

3. One of the controversial issues concerning eponyms whether to write them with upper case or lower cases. In most cases, compound eponyms

with the features of anthroponyms or toponyms are capitalized. Because they keep full properties of proper names. One word eponyms made by means of metonymy without affixes are written in small letters. Because features that belong to proper names are abandoned and transformed into a known or commonly used word.

Mostly, words that have undertaken through metonymization process and are becoming deonyms must be written with the lower case letters.

But it needs to note that in different linguocultures, especially in Mass media even one word eponyms can be written differently. For example, in Western community (USA) Putinism is often written with upper case, but in Russian periodicals in most cases is written with lower case. Thereby, it depends on national linguocultural peculiarities or some rules of printing presses. 4. The notion deonymization (appellativization) and eponym are commonly used among many scholars. Generally, it needs to be called deonymization (appellativization) process.

L.S. Berg, A.P. Dulzon, D.P. Europeus, M.A. Castren, A.K. Matveev, O.G. Molchanova, E.M. Murzaev, V.V. Radlov, V.P. Semenov and others scientists have noted appellatives as an important source in the study of the history of the local population.

The appellative process is the kind of process of becoming proper names into common names. For example, Ampere → ampere, Boycott → boycott, Henry → henry (induction unit), Kashmir city → cashmere, Newfoundland → newfoundland (dog type). The process of becoming proper names into common names takes place as follows: a) human names → things; b) nouns → things; б) person's name → action; c) human name → measure unit.

There are several types of appellative process:

a) the name of the inventor. For example, Morse, Diesel, Volts;

b) by the name of an individual. For example, bolivar (in honor of Simon Bolivar).

We would consider deonyms or deonymization (appellativization) processes within the eponym. Unarguably, they might become ordinary words that we use in daily lives, might loose fully or partially proper name characteristics. But, despite on these facts when you investigate etymology of them, you arrive at a conclusion that there are proper names which constitute them. If they are derived from proper names, definitely they eponyms and should be considered as the variation of eponyms.

5. Two or more different scholars with the same names might be appeared in compound eponymous names. The occurrence of *Arthurite* is the same name as Arthur Russell and Arthur Kingsbury, two men's names in one eponym. People may think that it is one person's name. That is why it is necessary to carry out an etymological analysis or a definitional analysis. *Jaeger's amputation, Jaeger's plate, Jaeger's keratosis, Jaeger's hook*. Everywhere, though, they are scientists who have lived in different years, at different locations. Unknowingly, people may think that one person has discovered above-mentioned news or inventions.

Jaeger amputation is a German surgeon M. Jaeger. The type of operation given in honour to M. Jaeger (1795-1838). Jaeger's plate – an Austrian ophthalmologist. The term given by F. Jaeger (1784-1871).

Jaeger's hook – a German ophthalmologist W. Jaeger invented the device (the instrument).

Pick's cell, Pick's disease, and Pick's pericarditis are not scientific discoveries associated with one person's name but are named after three different scientists:

Pick's cell –Ludwig Pick, a German pathologist (August 31, 1868 – February 3, 1944) was born in Poland.

Pick's disease – Arnold Pick (Czech psychiatrist) was first discovered and described the disease in 1892 by examining the brain tissue of several deceased patients.

Pick's pericarditis – Friedel Pick (Austrian Physician).

Ordinary people may be confused, because in most cases names are not written in eponyms.

6. In medicine, eponyms are often honored not only for the sake of scientists who discovered but also for patients who are ill. For example, *the Mossee Symptom* is dedicated to the well-known French scientist who suffered from pathological arterial valves. *Kaspar Hauser Syndrome* (in honor of a sick child). Therefore it is necessary to conduct an etymological or definitive analysis of the eponyms. For example, if the Mosse symptom coincides with the *Kaspar Hawker syndrome*, we might think that both of them were discovered by scientists, or both were ill patients. Therefore, we think that these facts are the problem of investigating eponyms.

7. There is no transcription of eponyms, people find them difficult to read. For example, Kuffner cell, Rentschler nail, Papanicolaou smear, Hirschsprung's disease, Quincke's edema, Kiesselbach's area, Boeck's syndrome and so on. It is difficult to read not only to ordinary people but also to specialists. That is, the eponym is not transcribed. We propose scientists to make a transcript of the eponyms while

making dictionaries. For example, *Boeck syndrome [Bek sindróm]*. People will be able to read eponyms correctly with the help of transcriptions.

8. Some eponyms, particularly the same chemical elements are written differently in different countries. Each country tries to give a name to its scholars or names. For example, the chemical element in the USSR Kurchatovium (I.V. Kurchatov, the famous scientist of the USSR), is known as Rutherfordium (Rutherford E., the famous US chemist) in America. In the field of medicine, in Russia, *Kashina's disease* is called the *Beck disease* in the United States. But both are the «endemic disorders of the organism in the newborn». It is worth noting that each state wants to name the public figures and scientists of their nation. We can see that eponyms are very important to the nation and that the state wants to pass them to the next generation as the cognitive-cultural information.

9. Some of the eponyms are difficult to read or some letters replaced, but today's generation does not have the full and correct version. One of these eponyms is the river *chargoggagoggmanchaugga goggchaubunagungamaugg*, located in Webster, Massachusetts. In the guidebook, the twentieth letter of the hydronym was written wrongly, instead of *u* is *o*. As for the widespread legend, the hydronym is translated as follows: «You will catch your own fish on your own coast, and I shall catch my fish on the opposite shore, and no one will fish in the midst of the river» (The New York Times, 2004).

Later, this river renamed into Webster River. The main reasons are: 1) located near Webster; 2) its reading is too long or even impossible. The river is called Webster River without paying attention to the semantics. On the one hand, it is important to know the background of the eponym and to keep the original variant, but on the hand, this variant name of the location is the acceptable and not understandable. That's why to rename it as Webster river was the right decision.

It was just one example, what about if there are a range of eponyms whci do not have any links with the object. This means it is quite necessary to make etymological analysis and to figure our history, appearances of eponyms.

10. There are many scientists who suggest the deletion of eponyms from medical language and their substitution with descriptive terms. Scholar Duque-Parra and Llano-Idarrago state that eponyms «do not provide any clear information leading to the identification of the situation under study, as they are not reasonably descriptive» (Duque-Parra, Llano-Idarraga, 2006: 219-224). According to A. Woywodt and E. Matteson eponyms «lack scientific accuracy, lead to confusion and hamper scientific discussion in a globalized world» (Woywodt, Matteson, 2007). But we are opposed to these ideas and propose that eponyms are concise and make the scientific text more clear without any descriptions. For example, *Alzheimer's disease* is a term that is understandable to a person in the field of medicine who has a higher education. Instead, it would be too long to say, «human brain damage, human ejaculation, and human aging». In the seismological science, there is an eponym *Richter scale*. Its definition is far easier to define as «the measuring energy as a seismic wave during earthquakes». Consequently, the eponyms are the simplest way of expressing meaning. Due to this compactness, they enrich the terminology of different branches of science.

Whatever their future will be, at present time eponyms are still largely used in different branches of science, as proved by dozens of new entries which can be daily found in periodicals and political discourse.

11. One of the key issues of the contemporary issues is their inability to read properly in science. That is, when the eponym borrowed or adopted from another language, it is misinterpreted without considering the language specifications. The Daltonism is given in honor of the English physicist J. Dalton. People from the Post Soviet countries read how it is written. The Dalton anthroponym must be read as «o» instead of «a». The Hunter channel. The term is in honour of an English anatomy and surgeon J. Hunter. But in many countries (Commonwealth of Independent States) the letter «h» is pronounced as «g». Watt is the unit of measurement (James Watt). James Watt is the author of this unifying unit of power. But «watt» is pronounced as «vat.» This is a problem that has not been transcribed internationally.

12. The founder of the Soviet terminology S. Lotte points out that eponyms can not be associative and neutral. According to E. Kakzanova, the terms are typical for associations [20, p.199]. We fully agree with E. Kakzanova's opinion, because its motivation is not directly related, but through the association. For example, a politician immediately recognizes the difference between the *Potsdam conference* and the *Belovezh agreement*. The onomastic component helps to understand the differences between the two notions. When a politician hears the words «Potsdam» or «Belovezh», his will have several associative phenomena associated with toponymic land. And if the specialist hears the eponym *Potsdam's Conference*, he understands the

conference is directed to the anti-crisis coalition to discuss a post-war Europe situation. Another example is the linguistic eponym *Saphir-Wolf's hypothesis.* Any linguist or specialist in language studies comes with an association that this eponym is about American ethnolinguistics, world language picture, and exotic tribes. In our opinion, eponyms are not neutral, they are associative.

13. Another problem is that the middle name may be given, not the surname. The reader may not be able to distinguish between the middle name and family name.

For example, minerals in geology:

Anandite – Ananda (surname of Coomaraswamy);

Andorite is the name of Andor (von Semsey);

Austinites was named after Austin (surname Rogers).

It's quite hard to identify not only to ordinary people, but also linguists who are going to investigate them. But the main point here is that they are formed due to proper names and can be considered as eponyms.

Above-mentioned modern linguistic issues make clear that eponymous units are complex linguistic units, need further linguistic analysis and investigation.

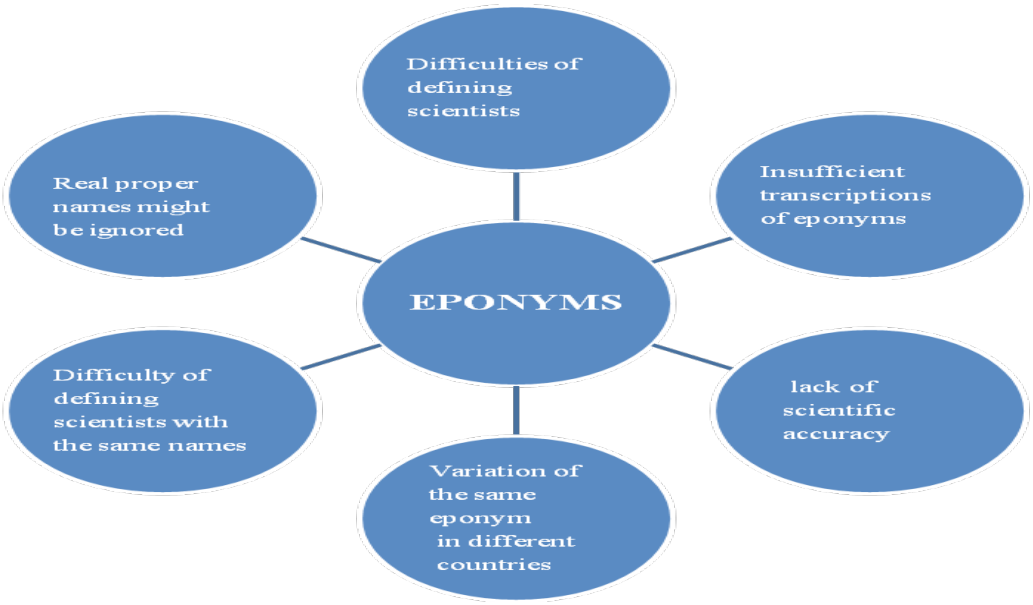

Figure 1 – Linguistic issues of eponyms

In conclusion, several linguistic issues have been discussed. The main two problematic issues that should be marked out from other issues are phonetic pronunciation and suggestion about the deletion of eponyms from medical language and their substitution with descriptive terms. We strongly recommend to future young scientists to make dictionary of eponyms with transcriptions. It would be great contribution to develop and widespread eponyms in the different domain of science. Concerning the second issue, we refuse using descriptive words instead of eponyms. There are several factors that indicate my points are true: people are got accustomed to use concise, brief terms at present time and time-consuming words are not in trend, even day by day we bump into many abbreviations and shortenings; eponyms are compact, the word saves time, does not spoil the word. secondly, eponyms are associative, onomastic terms and the audience by hearing such terms at predict the meanings of the words. In this case, needless to give definitions and make tautologies.

The revealed language problems of eponyms indicate the perspective and relevance of further research of it in the field of linguistics and philology.

Әдебиеттер

Boycott R. A little etymology of eponymous words. Hutchinson Publisher, 1982. – 423 p.

Trahair R.C.S.What's in a name? Oxford: Oxford university press, 1990. – 79 p.

Trahair R. From Aristotelian to Reaganomics (a dictionary of eponyms). Greenwood Press, 1994. – 721 p.

Tuleja, T. «Namesakes. An entertaining guide to the origins of more than 300 words named for people. First McGraw – Hill paper back edition, 1987. – 89 p.

Лейчик М. Обоснование структуры термина как языкового знака понятия // Терминоведение. – 1994. – No 2. – С. 5-16.

Какзанова Е.М. Математические термины-эпонимы категории совокуп-ности. // Вестник ПНИПУ. Проблемы языкознания и педагогики. – 2016. – No 4. – С. 86-94.

What's the Name of that Lake? IT's hard to say. The New York Times, Nov. 20. – 2004. www. NY times. com.

Duque-Parra J.E., Llano-Idarraga J.O., Duque-Parra C.A., Reflection on Eponyms in Neuroscience Terminology. In: «The Anatomical Record», vol. 289 B, No.6. – 2006. – Pp. 219-224.

Woywodt A., Matteson E. Should eponyms be abandoned? Yes. In «BMJ», 2007, http://www.bmj.com/cgi/content/full/335/7617/424.

References

Boycott R. (1982). A little etymology of eponymous words. Hutchinson Publisher, 1982. – 423 p.

Duque-Parra J.E., Llano-Idarraga J.O., Duque-Parra C.A. (2006). Reflection on Eponyms in Neuroscience Terminology. In: «The Anatomical Record», vol. 289 B, No.6.– Pp. 219-224.

Kakzanova E.M. (2016). Matematicheskiye terminy-eponimi kategorii sovokupnosti [Mathematical terms eponyms of the complex category] // Vestnik PNIPU. Problemy yazykoznaniya i pedagogiki.– No. 4. – Pp. 86-94. (In Russian)

Leichik M. (1994). Obosnovanie struktury termina kak yazykogovo znaka ponyatiya [Justification of the term structure as a language sign of the notion] // Terminovedenie.– No 2. – Pp. 5-16 (In Russian)

Trahair R. (1994). From Aristotelian to Reaganomics (a dictionary of eponyms). Greenwood Press, – 721 p.

Tuleja, T. (1987). «Namesakes. An entertaining guide to the origins of more than 300 words named for people. First McGraw – Hill paper back edition. – 89 p.

Trahair R.C.S. (1990). What's in a name? Oxford: Oxford university press. – 79 p.

What's the Name of that Lake? IT's hard to say. (2004). The New York Times, Nov. 20. www. NY times. com.

Woywodt A., Matteson E. (2007). Should eponyms be abandoned? Yes. In «BMJ», http://www.bmj.com/cgi/content/full/335/7617/424.

ҒТАМР 81-119;001.4

Таусоғарова А.Қ.[1], Байсова Л.Ж.[2]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ.,
[2]1 курс магистранты, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Алматы облысы, Талдықорған қ.,
e-mail: ayauzhan1971@gmail.com, baisova1971@mail.ru

ЭТНИКАЛЫҚ ТАҚЫРЫПТАҒЫ ҒАЛАМТОР ЖАРИЯЛАНЫМНЫҢ ТІЛДІК ЫҚПАЛЫН ТАЛДАУ

Ғаламтор әлеуеті мен мүмкіндіктері біртұтас ақпараттық кеңістіктің орнауына, оның ішінде, виртуалды коммуникацияның дамуына кеңінен жол ашты. Түрлі қалалар мен өңірлердегі оқырмандардың ғаламтор желісіндегі публицистикалық жарияланымда көтерілген мәселелер мен автор идеясына байланысты өзара ой бөлісіп, пікірталасқа түсуінде арақашықтық кедергісі жойылды, пікір білдіруші оқырмандар туралы мәліметтер де анонимдік сипатта қалады. Бұдан бөлек, Ғаламтор сайттарында жарияланған мақаланың оқырман танымы мен тілдік санасына ықпалын жарияланым соңында берілетін пікірлерге лексика-семантикалық талдау жасау арқылы зерттеуге де болады.

Мақалада жағымсыз этникалық ақпараттың қоғамдық сананың өзгеруіне тілдік ықпалы талданылады. Интернеттегі этникалық ақпарат ықпалында туындаған жағымды және жағымсыз автостереотиптер мен гетеростереотиптердің сандық көрсеткіштері анықталады.

Түйінсөздер: масс-медиа, этникалық ақпарат, этностереотип, автостереотип, гетеростереотип, коммуникативтік ықпалдастық.

Taussogarova A.K.[1], Baisova L.Zh.[2]

[1]Candidate of Philological Sciences, A/Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty,
[2]graduate student of I. Zhansugurov Zhetysu State University, Kazakhstan, Almaty region, Taldykorgan,
e-mail: ayauzhan1971@gmail.com, baisova1971@mail.ru

Analysis of the language impact of publications with ethnic topics on the internet

The potential and the current state of the Internet offer ample opportunities for the formation of a single information space, as well as the development of virtual communication. It implies development of the Internet and the emergence of the possibility of anonymous participation among residents of different cities and regions, despite the distance, the possibility of discussion on various issues raised by the authors in journalistic texts. In this regard, an interesting and promising in scientific terms is the study of the influence of such texts on the readers' linguistic consciousness through lexical and semantic analysis.

This article analyzes the linguistic impact of negative ethnic information that affects the change in public consciousness by the example of ethno-stereotypes. The analysis revealed quantitative indicators of autostereotypes and heterostereotypes, which form a negative opinion in the analyzed texts.

Key words: mass media, ethnic information, ethnostereotype, autostereotype, heterostereotype, communicative impact.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Таусогарова А.К.[1], Байсова Л.Ж.[2]
[1]к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы,
[2]магистрант 1 курса Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова,
Казахстан, Алматинская область, г.Талдыкорган,
e-mail: ayauzhan1971@gmail.com, baisova1971@mail.ru

Анализ языкового воздействия публикаций с этнической тематикой в интернете

Потенциал и современное состояние интернета открывают широкие возможности для формирования единого информационного пространства, а также развития виртуальной коммуникации. С развитием интернета и появлением возможности анонимного участия у жителей разных городов и регионов появилась, несмотря на расстояния, возможность дискуссии по различным проблемам, поднимаемым авторами в публицистических текстах. В этой связи интересным и перспективным в научном плане представляется исследование влияния такого рода текстов на языковое сознание читателей посредством лексико-семантического анализа.

В настоящей статье осуществлен анализ языкового воздействия негативной этнической информации, влияющей на изменение общественного сознания на примере этностереотипов. Анализ позволил выявить количественные показатели автостереотипов и гетеростереотипов, формирующих отрицательное мнение в анализируемых текстах.

Ключевые слова: масс-медиа, этническая информация, этностереотип, автостереотип, гетеростереотип, коммуникативное воздействие.

Кіріспе

Қазақтілді масс-медиадағы «елдер мен халықтар туралы, сондай-ақ ұлттық немесе этникалық салт-дәстүрлер мен ұлттық этникалық құндылықтар туралы, оның ішінде, этникааралық қарым-қатынастар, этникалық саясат, сондай-ақ қазіргі қоғам өмірінің барлық салалары тұрғысындағы (экономика, спорт, медицина, педагогика т.б.) аталмыш этниканың әлеуеті (жетістіктері, кемшіліктері, ерекше қасиеттері, дағдылары) туралы» (Малькова, 2006: 42) этникалық ақпараттар мазмұнында қамтылатын этникалық стереотиптер мен авто- және гетеростереотиптерге лингвистикалық кешенді талдау жүргізу маңызды болып табылады. Өйткені жеке тұлғалар санасында, тіпті қоғамдық санада этностереотиптердің қалыптасып, пайда болуында немесе бұрыннан қалыптасқан жағымды этностереотиптің жағымсыз сипаттарға иеленіп, өзгеруінде күнделікті тұрмыстағы таптаурын жағдаяттар ғана емес, масс-медианың, оның ішінде, теріс немесе оң мазмұндағы этникалық ақпараттар ағынының да рөлі ерекше екенін көреміз.

БАҚ арқылы таратылатын этникалық ақпараттар қайсы бір оқиға көрінісі түрінде, я дыбыс, дауыс ырғағы немесе сурет, жазбаша формаларда адам санасына келіп түсе отырып, санадағы бұрыннан бар сол тұрғыдағы образдармен шағылысуы, сондай-ақ пайымдау, эмоциялық үдерістер сияқты психикалық элементтердің өзара ықпалдастығы барысында түрлі әлеуметтік-этникалық стереотиптердің түзілуіне түрткі болады.

Ал, этникалық стереотиптер, өз кезегінде, ғалымдардың көрсетуінше, «қоғамдық санада және тұлға сана-сезімінде ерекше орын ала отырып, біріншіден, этникалық сәйкестіліктің сақталуына, екіншіден, этниканы топтастыруға, үшіншіден, этниканың ортаға бейімделуіне қызмет етеді. Бүгінгі күні этностереотиптер идеологиялық салаға енгізіліп, идеологиялық күрестегі басты құралға айналып отыр. Этникалық стереотиптер этникааралық қарым-қатынас мәдениетінде бағдарлаушылық (бағдарламалық) сипатқа ие, өйткені кез келген этнос өкілінің тұлғааралық, сондай-ақ этникааралық қарым-қатынастарда көрініс беруі мүмкін әдет-дағдылары мен мінез-құлқы туралы алдын-ала хабардар ету мүмкіндігі зор» (Гладких, 2001: 7).

Сондай-ақ, БАҚ жарияланымдарының этникааралық мәселелердегі орны туралы мына пікір назар аудартады: «Нақ осы БАҚ арқылы бұқаралық этникалық және нәсілдік тұрғысында тысқары түсініктер мен нұсқаулар таратылып, нәтижесінде ксенофобия күшейіп, этникааралық шиеленіс орын алады. Этникалық мифология, тарих, рухани, материалдық мәдениет, басқа да этникалық құндылықтар әдейі текстуалданып, айырықша түрде талқыланылып, тұрғындар үшін аса қызық, көкейкесті ақпаратқа айналып, бұқара санасына сіңеді. БАҚ көмегімен идеологтар тарапынан жасалған эмоционалды-

нормативтік бояуы бар этникалық образдар, идеялар, идеалдар, мифтер, құндылықтар қоғамға таратылады да, адамдар арасында этникалық намыс, абырой, өкпе-реніш, үрей сияқты сезімдерді тудырады. Қазіргі БАҚ ақпарат көзі ғана емес, сондай-ақ түрлі идеология, саясат, бизнес, мәдениет өкілдерінің аса маңызды «тартыс» алаңы болып табылады. Сөйтіп, бұқара санасында БАҚ көмегімен этникалықпен байланысты мәселе өзектендіріліп қана қоймай, осы сала тұрғысында идеологтар тарапынан белгіленген түсінік қалыптасады. Ақпаратты қалың бұқараға жеткізуде, бұқара санасына ықпал етудегі БАҚтың басты қаруы – тіл, сөз» (Малькова, 2006: 57).

Тыңдармандар мен оқырмандар, жалпы масс-медиа өнімдерін тұтынушылар санасезіміне оның аса ықпалдылығы бүгінгі күні зерттеушілер ғана емес, сонымен қатар қалың бұқара тарапынан да мойындалып отыр: «Насихат» (пропаганда) ішкі-сыртқы саяси үгіт, «кері насихат» (контрпропаганда), «манипуляция» немесе ақпараттық адастырушылық, «ақ», «қара», «сұрғылт» насихаттар және «экспансия» немесе ақпараттық өктемдік деген терминдер пайда болды. Осылайша, адам санасы мен рухани жан дүниесін «инженерлендіру» арқылы үгіт-насихаттың өзі ғылым ретінде алға шығып, қаптаған эксперименттер, зерттеулер жасалды. Қысқасы, айналып келгенде, қырғи-қабақ соғыстың да ең басты құралы – ақпарат болды. ..... Кино көрсетілімдер, бейне-аудио таспалар, клиптер, жарнама роликтері мен көше плакаттары, сауда маркалары және тауар этикеткалары БАҚ арқылы насихатталып халыққа жететіндіктен бәріне масс-медиа жауапты болып шығатыны тағы белгілі (Ақпараттық соғыс: сүзгі бар ма? // Қазақия газеті, 21.04.2015).

Эксперимент

Масс медианың тұтынушы – қалың бұқара санасына идеологиялық, мәдени-рухани құндылықтар жүйесі тұрғысынан ықпал ету, көзқарас, пікір қалыптастыру мақсатына орай тілдік құралдар көмегімен әрекет етуі оның ақпараттандырудан гөрі, қарым-қатынастық, өзара ықпалдастық сипатын басым етеді. Және масс медиа өнімдері мен оның тұтынушылары арасында түрлі стратегиялар мен вербалды / бейвербалды тактикалар арқылы жүзеге асырылатын кешенді коммуникативтік ықпалдастық сипаты оны дискурс ретінде қарастыруға түрткі болады деп ойлаймыз. Т. ван Дейк дискурсты «кешенді коммуникативтік оқиға (событие)» ретінде анықтайды. Ғалым дискурсты коммуникативтік оқиға деп «белгілі бір мезгілдік және кеңістіктік контексте сөйлеуші, тыңдаушы немесе бақылаушы арасында өтетін коммуникативтік әрекет, ықпалдастық (действие)» тұрғысынан анықтайды және де ғалым оның ауызша / жазбаша, вебалды / бейвербалды формаларын атап, жүзеге асу көріністеріне дәрігер мен пациент арасындағы әңгімені, газет оқу үдерісін де жатқызады (ВанДейк. http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm).

Ал қазіргі Интернет сайттарындағы жарияланымдар және сол жарияланымдарға байланысты оқырмандардың комментарийлері масс-медиа өнімдерінің аудиторияға тілдік ықпалын бақылауға мүмкіндік береді. Бұл орайда, мәселен, этникалық тақырыптардағы жарияланымдар Интернет оқырмандары санасында бұрыннан қалыптасқан басқа ақпараттармен ықпалдастықта табыла отырып, сол этникалық қауым тұрғысында түрлі жаңа этностереотиптердің көрініс беруінің негізгі факторы болып табылады.

Мысалы, Қайрат Матрековтің «Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса?» мақаласына орай берілген пікірлерден (комментарийлерден) қазақ халқы туралы жағымды және жағымсыз этностереотиптер ағынын көреміз (Матреков К. Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса?: http://365info.kz/tag/kazaxskaya-svadba/).

Нәтиже мен талқы

Бұл тұрғыдағы автостереотиптердің біразы қазақтың мінез-құлық, болмыс-бітіміндегі қасиеттері мен өмір салты т.б. туралы тілдік санада бұрыннан бар этникалық ақпаратты тірек ету негізінде пайда болған деуге болады. Мысалы, қазақ халқы туралы бұрыннан қалыптасқан төмендегі жағымды автостереотип түсініктері Қайрат Матрековтің «Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса?» мақаласында мына түрде көрініс береді: «казахи – народ, который знает цену слову что веское аргументированное слово может остановить войну, что мы ценим и уважаем своих дочерей. Возможно, наши предки, распевая «Гүл өссе, жердің көркі, қыз өссе, елдің көркі» («Цветы – украшение земли, девушки – страны»), уважали своих дочерей, дорожили ими». Алайда оқырман назарын аударту үшін мақала басында майлы бояулы қаріптермен ерекше бөліп көрсетілген мына сөйлем – «на прошлой неделе видео приват-тан-

ца обнаженной девушки на казахской свадьбе взбудоражило интернет-пространство Казахстана» мен тұтас мақала мазмұны ұлттық санаға сіңген жоғарыда көрсетілгендей жағымды автостереотиптің белгілі бір дәрежеде өзгеруіне ықпалы болғанын осы мақалаға берілген комментарийлерден анық байқауға болады.

Аталмыш мақаладағы этникалық ақпарат тілдік тұлға жадында Абай қарасөздеріне сәйкес қазақ туралы бұрын қалыптасқан автостереотиптермен сәйкестендіріледі: Абай говорил: «Қазақтың басқа жұрттан тілі ұзын / У казахов по сравнению с другими народами язык длинный». Және мұны өз тарапынан «пустословие, так называемое, қыртымбайство» деген түрде сараптай келіп, «Автор поднял целый «абаевский» пласт казахских ментальных проблем. ... На этой свадьбе яркий образчик нашего ментального хвастовства» деген автостереотип алға тартылып, яғни мақтаншақтық қазақ менталитетіне тән қасиет ретінде танылады (Матреков К. Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса?: http://365info.kz/tag/kazaxskaya-svadba/).

Аталмыш мақалада «казахская свадьба», яғни қазақ тойы этностереотипі негізгі тірек ұғым ретінде танылады. Және осы мақала оқырмандарының комментарийлеріне қарағанда тілдік тұлғалар санасында «Қазақтың тойы», жалпы «Қазақстандағы тойлар»: «орыстың тойы», «ұйғырдың тойы» және «Ресейдегі тойлар» сияқты тіркестердің жағымды этностереотиптер түрінде қалыптасқаны көреміз: «стриптиз на казахской свадьбе – это чересчур»; «Стриптиз на казахской свадьбе как-то не вписывается в этот стереотип. Наверное он устарел», «Для казахской свадьбы стол скудноватый однозначно, тем более агашкиной роскоши не видно и на стенах самого заведения», «Был на нескольких десятках казахских тоях, русских (Казахстана), уйгуров и поверьте, разврат и казахстанцы это две парарлельные прямы. В то же время находясь на свадьбах в России, ужасаюсь с каждым годом, где она могучая, наследница великого государства, которая должна быть примером?».

Енді Интернет сайтында беріліп отырған жеке бір тойдағы стриптиз туралы жағымсыз этникалық мәліметтің тұтас қазақ этнонимімен байланыстырыла баяндалуы бұрыннан жағымды көріністерімен санада құрылымданатын «қазақ тойы» этностереотипінің жағымсыз жаққа өзгеруіне ықпал ету мүмкіндігінің бар екенін мына коммент көрсетіп тұр: «Стриптиз на казахской свадьбе как-то не вписывается в этот стереотип. Наверное он устарел».

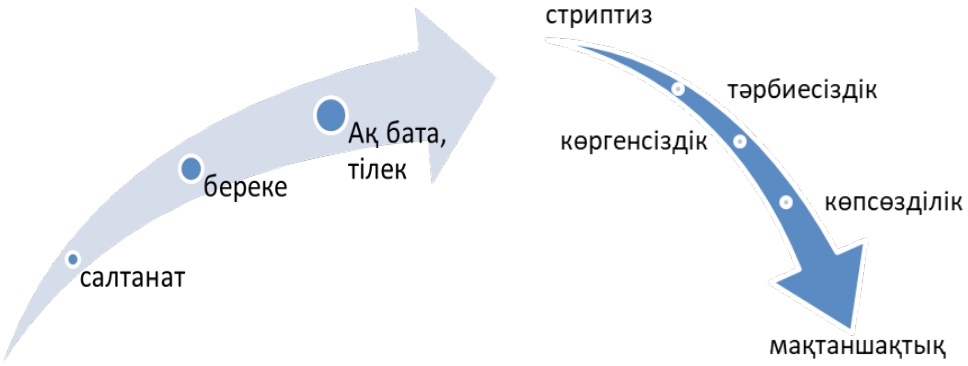

а) Масс-медиа жарияланымына дейін

ә) Масс-медиа жарияланымынан кейін

1-сурет – «Қазақтың тойы» туралы этностереотипінің трансформациясы

Жағымсыз этностереотиптердің, оның ішінде, жағымсыз авто- және гетеростереотиптердің жекелеген ұлт өкілдері тарапынан көрініс берген, яғни жекелеген жағдайлар барысындағы жағымсыз құбылыстардың тұтас ұлтқа тән қасиет ретінде телініп, масс-медиада насихатталуы нәтижесінде қалыптасатынын жекелеген зерттеушілер ғана емес, көпшілік оқырмандар да түсініп келеді. Мысалы, этностереотиптердің осы тұрғыда субъективті қалыптасуы туралы тұжырым этникалық ақпаратқа құрылған мақалаға берілген комментарийде анық көрсетіледі: «Как алкоголизм у русских? Я Вам покажу 100 русских которые не пьют водку, тем не менее ярлык навешан из-за таких как вы, кто любит обобщать ибо сам пример «для подража-

ния». Данный казус скорее исключение, которое будет непременно наказано самим обществом, боюсь у нас этого не исправить ближайшие лет 50…» (Матреков К. Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса?: http://365info.kz/tag/kazaxskaya-svadba/).

Халықтың тілдік санасындағы «қазақтың тойы» этностереотипіне сәйкес қазақ тойында стриптиздің көрсетілуі – жат құбылыс. Енді аталмыш этникалық ақпаратпен таныса келе, оқырман жат құбылыстың қайдан келгеніне ой жүгірте отырып, қазақтың басқа мәдениеттермен араласу барысында, оны таныптүсіну жағдайында өздерін қалай ұстайтыны туралы автостереотиптің қалыптасақанын көреміз: «Біз өте еліктегіш халықпыз», яғни *қазақ – еліктегіш*.

1 Қазақ тілінің онлайн түсіндірме сөздіктер кешенінде «Еліктегіш» сөзінің *әуесқой, еліккіш, көрсе қызар* сөздерімен синонимдік қатар құрайтыны көрсетілген («Лұғат» – қазақ тілінің онлайн түсіндірме сөздігі. http://lugat.kz/).

Еліктегіш сөзінің мағынасы субъектінің нәрсе я құбылыстың байыбына бармай жатып, асығыстықпен сол жаңа нәрсе я құбылысты жақын тартуы, қабылдауы тұрғысынан анықталады. Осы жағынан алғанда, ақылдылыққа, кемелдікке қарсы қойылатын *еліктегіш* сөзі жағымсыз этностереотип ретінде қарастырыла алады.

Сондай-ақ, қазақтардың тілдік санасындағы «мұсылман халқы, қазақ – мұсылман баласы» этностереотипі бойынша ұят, имансыз, қоғамға жат қылықтардан аулақ болу туралы түсінігі қалыптасқан. Ал аталмыш этникалық ақпарат осы қалыптасқан этностереотипке қайшылықты құбылысты өз мазмұнында қамтып, оқырманның «мұсылман халқы, қазақ – мұсылман баласы» этностереотипінің өзгеруіне алып келетінін пікірде берілген мына риторикалық сұраулы сөйлемнен көреміз: «Осындайды көргенде шынында да ойлайсың – осы қазақ шынында да мұсылман ба?».

Аталмыш мақала және онда сөз болған қазақ тойындағы жағымсыз көрініске байланысты пікірлерде қолданылған «қазақ ерлері» тіркесі белгілі бір деңгейде гендерлік ұлттық стереотип түрінде жағымсыз түсініктерді қамтиды: *казахские мужчины дошли; именно разговоры о вожделенном многоженстве и поведение казахских мужчин; под этот припев развращает девчонок*.

Өз мазмұнында этникалық ақпараттарды қамтыған бұл жарияланым жекелеген ұлт туралы ғана емес, жалпы қоғам туралы да таным-түсініктердің санада құрылымданып, нәтижесінде қазіргі қоғам бейнесі моделінің түзілуіне түрткі болатынын көреміз: «Моральное разложение, духовная нищета являются «духовными скрепами» традиционного общества в 21 веке», «Наше общество погрязло в разврате», «Крайности свидетельствуют о том, что Платок на голову второкласснице или голые танцы на тое – показатель маразмов духовно нищающего и теряющего планку образованности общества».

Тойдағы стриптиз туралы этникалық бояуға ие ақпаратқа сәйкес стриптиздің ұлт я халық болмысына байланысты емес, капиталистік қоғам қоятын талаптар үрдісінде пайда болатыны туралы тілдік тұлға санасындағы мына түсінік «в капиталистическом обществе нет морали, потому что методы зарабатывания денег в таком обществе не вяжутся с моралью ни одной религии, будь то магометанство или христианство» белгілі бір дәрежеде капиталистік жүйенің ерекшелігі, қасиеті туралы стереотиптің түзілуіне негіз болады.

Қайрат Матрековтің «Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса?» мақаласындағы этникалық ақпаратқа байланысты пікірлердің өзара ықпалдастығында туындаған жағымды автостереотиптерді де кездестіреміз: «Казахи очень дружественный, доброжелательный, отзывчивый народ». Бұл этностереотип, өз кезегінде, мына түрде уәжделеді: «В трудные минуты (война, революция, преследование и т. д.) все бегут к казахам всех их приютил казах и многих из Вас тоже».

Қазақ тойы туралы жағымсыз мәліметті қамтыған этникалық ақпараттың негізінде оқырмандар арасына көрініс берген жағымды автостереотиптер олардың пікірлерінде мынандай түсініктерді қамтиды: «казахи вели себя достойно», «мы и не быдло-публика, для которой алкоголь без меры, непристойности и неуважение к старшим – норма. У нас есть Достоинство».

Жағымсыз мәлімет қамтылған этникалық ақпараттардың, өз кезегінде, сәйкес ұлт өкілдерінің өзіндік этникалық сәйкестендірулеріне, сондай-ақ ұлттық намыстың бой көтеруіне түрткі болатыны мына пікірден аңғарылады: «не говорите плохо о моём народе».

Сондай-ақ, қазіргі жаһандану үдерісіне сәйкес орын алып отырған мәдениетаралық қарым-қатынастардың өркендеуі, мәдениеттердің тоғысу және ажыратылу (интеграция және дифференциация) үрдісі қайсыбір этникалардың өзін қай мәдениетпен сәйкестендіруінде қиындықтар туындатып жатқаны белгілі. Талданы-

лып отырған этникалық ақпаратқа берілген пікірлерде де осы жағдай мына түрде көрініс берген: «Можем ли мы, казахи, дать утвердительный ответ, что живем разумом, рационально, осмысливаем адекватно действительность?» немесе «казахи не видят для себя четких ориентиров в культурном и ментальном позиционировании. Или потеряли их».

Аталмыш мақалаға берілген пікірлерде қазақ халқы туралы жағымсыз автостереотиптер мына түсініктерге негізделеді: «Ну это как всегда с нашими казахами, всем на все плевать, лишь бы день прошел, как говорится», «Казахи, странный народ. Нам нужно везде перебарщивать, переходить рамки дозволенного», «что сейчас происходит с казахами это просто ужас. Деградация нации налицо и стар и млад ведут себя отвратительно», «казахи и казашки мы лучше, у нас есть ум, красота, гостеприимство мораль, этика так давайте ну будем посмешищем, и будем с гордо поднятой головой воспитывать в себе и в будущем поколении настоящих казахов!!!».

Аталмыш мақаладағы жағымсыз этникалық мәліметтің ықпалында туындаған бұл сияқты автостереотиптер қайсыбір деңгейде ұлт өкілдері сана-сезімінде өз этносы туралы терең кемістік комплексінің пайда болуына, өз этносына деген сенімнің жоғалуына, өз ұлтына көңілі толмаушылардың санының өсуі тұрғысынан ықпал ететінін осы жоғарыда келтірілген пікірлерден байқауға болады.

Жағымсыз этникалық ақпараттың басқа ұлттар туралы бұрын қалыптасқан гетеростереотиптерге нұсқау жасауына түрткі болатын жағдайлары пікірлерде мына түрде көрініс берген: «Но мы и не быдло-публика, для которой алкоголь без меры, непристойности и неуважение к старшим – норма. У нас есть Достоинство и Отличие от других» (Матреков К. Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса?: http://365info.kz/tag/kazaxskaya-svadba/).

Яғни, этникалық ақпараттар өз ұлтының салт-дәстүрлерін, ұстанымдарын жөн көріп, басқа ұлт ерекшеліктері мен салт-дәстүрлерін ескермеуді немесе оны бұрмалайтын этноцентризм құбылысының орын алуына да түрткі болады.

Автостереотиптердің қалыптасуына қарастырылып отырған комменттердің ішіндегі қазіргі және бұрынғы қазақтар өмір-салты мен өмірлік мансұқтары туралы салыстырмалы түсініктердің де негіз болатынын болжауға болады. Мысалы, «Раньше казах хвастал: ешкімнің ала жібін аттаған емеспін; теперь принято хвастать тем, что набрал бригаду лохов, которые отработали на совесть объект, заплатил им гроши, зато в ОАЭ, на Мальдивы съездил, отдохнул от трудов «праведных». И чем круче наколол, тем круче отдохнул… А то, что у «лохов» дети остались голодные и едва ли пойдут в школу – глубоко наплевать. Не будь лохом…».

Бұл қайсыбір этника я ұлт туралы қоғамдағы экономикалық, идеологиялық және рухани мұраттар сипаттарына қарай ұлттық мінез-құлық, еңбек машығы, адамгершілік қасиеттері, кісілік келбет туралы бұрын қалыптасқан және орнықты деп есептелетін түсініктердің тұрғысынан қарастырылатын автостреротиптерге өзгермелі белгінің тән екенін көрсетеді.

Комменттерде орын алған «мы, казахи» немесе «с нашими казахами», «нам», «у нас», «мой народ» сияқты тілдік бірліктер жоғарыда көрсетілген ұлттық стереотиптерді автостереотиптер ретінде қарастыруға түрткі болды.

Талдауға алынып отырылған мақалада «қазақ тойы» стереотипі тұрғысында қазақ халқы туралы жағымды гетеротсереотиптер: «казахи мудрый народ, они сами разберутся», «я казах, не мусульманин, но согласен с Абаем, что девочек надо воспитывать по «Корану»… возможно такого стыда бы и не было…».

Пікірлердегі қазақ халқы туралы бейтарап гетеростереотиптер: «казахи в целом-народ не из скандальных.. легче просто плюнуть и отвернуться; либо промолчать, чем ругаться».

Пікірлердің ішінде қазақ халқы туралы жағымсыз гетеростереотиптер: *кочевники – народ потерянный*.

Жалпы мақаладағы жағымсыз этникалық мәліметтің ықпалында оқырман санасында қалыптасқан этностереотиптер, сондай-ақ автожәне гетеростереотиптер қарама-қарсылық формасындағы топаралық бөлектенуге түрткі болатынын мына пікірлер көрсетіп отыр: «Кузя Прутиков, уж чья бы корова мычала бы! Знаю не понаслышке, и не я один, наверное, как проходят свадьбы «титульного народа» России, аж с совковых времён» – «почему слова вас одного должны быть для меня убедительнее видео, на котором лицезреют стриптиз как минимум 300 человек? они, что, пережиток прошлого? или, как вы, избранный? что-то многовато в одном народе избранных – наверное, вы все такие… жаль, это никак не отражается на развитии Казахстана – но, это ведь благодаря вам развивается Америка… правда?» – «Кузя Прутков, уж про Америку помалкивали бы! Видим, до чего «развились» КНДР (Ю.Корея – просто «синеет от

зависти»), Кампучия, Куба, Зимбабве, Эфиопия, Афганистан, Чечня, Киргизия, Таджикистан, а теперь и Украина, благодаря вашему «русскому миру»» т.б.

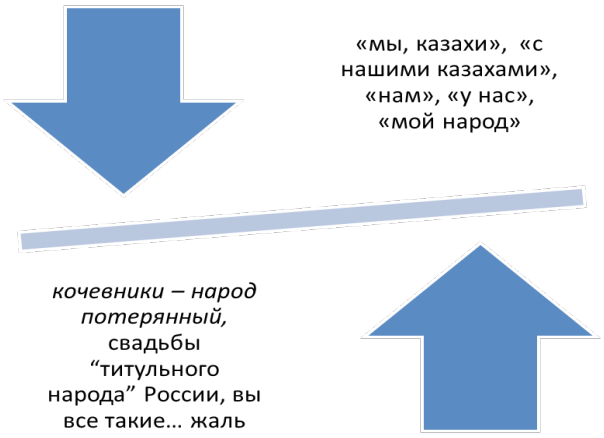

2-сурет – Этникааралық бөлектену немесе өзім/өзге өлшеміне сәйкес жіктелу үдерісінің комменттердегі тілдік деректері

Қайрат Матрековтің «Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса?» мақаласындағы этникалық ақпаратта баяндалатын қоғамдық-моралдық тұрғыдан айыпталатын оқиғаны нақты бір ұлтқа тән мәселе ретінде емес, жалпыадамзаттық мәселе ретінде қарастыруды, оның алдын алуды ұсынатын пікірлер де кездеседі: «Я не обобщаю и не считаю, что все одинаково разложившиеся, но с нашего попустительства и молчания происходит такое моральное разложение и гниение нашего общества…», «не люблю национальные трения, но хочу сказать одно, то что для русских норма, для казахов – шок, но в итоге все катятся по одной наклонной, кто-то раньше, кто-то позже. Нации вырождаются».

Яғни, 365 info Интернет сайтында жарияланған осы мақалада көтерілген этникалық мәселелерге орай оқырмандар арасында орын алған дискуссия оның оқырмандардың санасына зор ықпалдылығын көрсетті. Оқырмандар пікірлерінің (комментарийлер) мазмұны, пікірлердегі тілдік бірліктердің семантикасы мен саны аталған мақаланың жағымды және жағымсыз автостереотиптер мен гетеростереотиптердің, сонымен қатар ұлттық идентификацияға кері әсер ету немесе ұлттық кемістік комплексінің пайда болуына ықпалының пайыздық үлесін анықтауға мүмкіндік берді (жағымсыз автостереотиптер – 41%; жағымды автостереотиптер – 36%; жағымды гетеростереотип – 9%; жағымсыз гетеростереотип – 5%; ұлттық идентификацияға кері әсер ету немесе ұлттық кемістік комплексінің пайда болуына ықпалы – 9%).

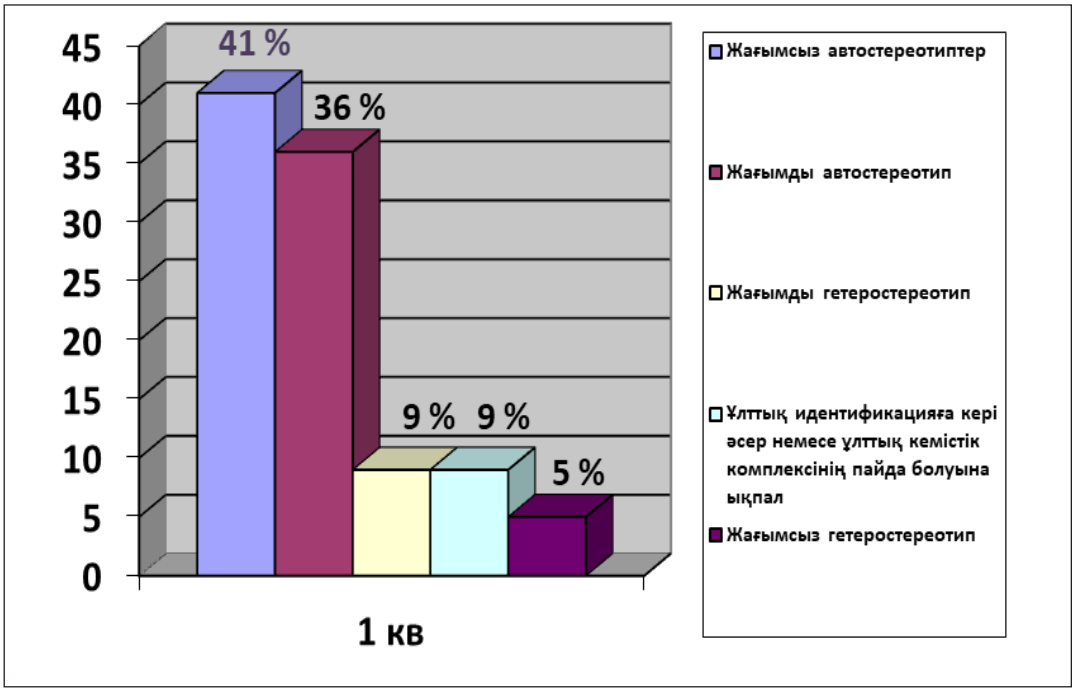

1-диаграмма – жағымсыз этникалық ақпараттың оқырмандар санасына оң және теріс ықпалдарын комментарийлер негізінде талдаудың сандық көрсеткіші

365 info Интернет сайтында жарияланған аталмыш мақаладағы қоғамдық имандылыққа жат құбылыстың сыналуы, оған қоғам назарын аударып, оның алдын алу өте дұрыс болғанымен, мұндай жекелеген жағдайдың тұтас ұлтқа телініп, тұтас қазақ ұлтының аты аталуы ұлттық имиджге нұқсан келтіру мүмкіндігі тұрғысынан жөнсіз болып табылады. Жекелеген тұлғалар тарапынан орын алған жағымсыз жағдайларды сол тұлға қатысты ұлтқа теліп қарастырудың дұрыс еместігі туралы әлемдік тәжірибеде, ғылыми зерттеулерде дәлелденген. Тіпті этнонимнің жағымсыз жағдайлар туралы ақпарат беру үдерісінде ғана емес, сондай-ақ масс медиада өмірдегі қалыпты құбылыстардың баяндалуы кезінде де этнонимнің аталуы орынды деп бағаланбайды. Мысалы, «Применение русские вместо бизнесмены из России не является стилистический нейтральным языковым средством и его частые применение способствует закреплению отрицательных ассоциаций» (Хоффман, 2017: 12).

Қорытынды

Қорыта келгенде, 365 info Интернет сайтында аталмыш этнонимді тақырыпатпен жарияланған мақалаға берілген комментарийлердің мазмұны мен олардың семантикалық талдауы нәтижесінде анықталған сандық көрсеткіштер мұндай этникалық ақпараттардың оң және теріс ықпалдарын көрсетті. Оң ықпалдары: «қазақ тойы» этностереотипі туралы жағымды ассоциациялар; қазақ халқы туралы оның өз өкілдері тарапынан орын алған жағымды автостереотиптер; өзге ұлт өкілдерінің қазақ тойы және қазақ ұлты туралы жағымды гетеростереотиптері. Алайда қазақ ұлты туралы жағымды ассоциациялар мен жағымды этностереотиптердің пайыздық өлшемінің төмендегенін жоғарыдағы диаграммадан көреміз. Теріс ықпалдары: Ресейде өтетін тойлар туралы жағымсыз стереотиптер; қазақ халқы туралы оның өз өкілдері тарапынан орын алған жағымсыз автостереотиптер; «қазақ тойы» туралы жағымды этностереотиптің және жағымды ассоциациялардың жағымсыз сипатқа қарай өзгеріс алуы; өзге ұлт өкілдері тарапынан орын алған қазақ ұлты туралы жағымсыз гетеростереотиптер; түрлі этностар өкілдерінің этникалар туралы өзара жағымсыз мазмұндағы пікірталастары; этникааралық бөлінушілік. Ең қынжылтатыны, қайсыбір деңгейде ұлт өкілдері сана-сезімінде өз этносы туралы терең кемістік комплексінің пайда болуына, өз этносына деген сенімнің жоғалуына, түрлі этникалық өкілдер арасында қарама-қарсылық формасындағы топаралық бөлектенуге түрткі болатынын көрсетеді.

Әдебиеттер

Малькова В. Освещение этничности в СМИ в свете конфликтологии // В кн.: Прикладная конфликтология для журналистов. – М.: Права человека, 2006. – 158 с. – С. 42-67.

Гладких С. В. Этнические стереотипы как феномен духовной культуры: Дисс. на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Ставрополь, 2001, – 154 с.

Ван Дейк Т. А. (1998). К определению дискурса. [WWW-документ] URL http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm]

Матреков К. Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса? http://365info.kz/tag/kazaxskaya-svadba/

«Лұғат» – қазақ тілінің онлайн түсіндірме сөздігі. http://lugat.kz/

Хоффман Е. Образ российского бизнеса в немецкоговорящих странах // Материалы международной научно-теоретической конференции: Акутальные проблемы филологии в XXI веке. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. –с. 12-17.

References

Gladkikh S. V. (2001). Etnicheskiye stereotipy kak fenomen dukhovnoy kul'tury [Ethnic stereotypes as a phenomenon of spiritual culture]: Diss. na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filosofskikh nauk. Stavropol', 154 p. (in Russian)

Hoffmann E. (2017). Obraz rossiyskogo biznesa v nemetskogovoryashchikh stranakh [The image of Russian business in German-speaking countries]. Materialy mezhdunarodnoy nauchno-teoreticheskoy konferentsii: Akutal'nyye problemy filologii v KHKHÍ veke. Almaty: Kazak¸ universiteti, p. 12-17. (in Russian)

«Luğat» – qazaq tiliniñ onlayn tüsindirme sözdigi [«Lugat» is an online explanatory dictionary of the Kazakh language]. http://lugat.kz/

Mal'kova V. (2006). Osveshcheniye etnichnosti v SMI v svete konfliktologii [Media coverage of ethnicity in the light of conflict resolution]. V kn.: Prikladnaya konfliktologiya dlya zhurnalistov. M.: Prava cheloveka, 158 p. S. 42-67. (in Russian)

Matrekov K. Striptiz na svad'be: pochemu molchit kazakhskaya pressa? [Striptease at the wedding: why is the Kazakh press silent?] http://365info.kz/tag/kazaxskaya-svadba/ (in Russian).

Van Deyk T. A. (1998). K opredeleniyu diskursa [To the definition of discourse]. [WWW-dokument] URL http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm] (in Russian).

IRSTI 16.21.33

Tymbolova A.O.[1], Gulsevin G.[2], Yelshibaeva K.Z.[3]

[1]Doctor of philology, Professor al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[2]Doctor of philology, professor, Aegean University, Turkiye, Aegean,
[3]3rd year PhD of KazSWTTU Kazakhstan, Almaty,
e-mail: tymbolova@mail.ru, gurergulsevin@gmail.com, kelshibaeva@mail.ru

THE FUNCTIONAL ACTIONS OF THE RHETORIC DISCOURSE

The language function is a text function that is intertwined with other kinds of functions. Text is the basic unit of communication. People do not communicate with individual words, sentences but with texts. Though the concept of the word «text» is very old, but in the concept of terminology it appeared not so long ago.

It is also logical that along with the concept of «text» the concept of «discourse» is widely used. In the field of linguistics, text and discourse are widely studied, but since this is a very large area of study, it requires careful study from various angles. Discourse is lika a language in a language. Discourse is a term that has many meanings, it is used in linguistic and psychological and historical research. The discourse acquires its full meaning only after people communicate with each other through conversation, in other words, it defines the meaning and unity, the unity of word and thought. Further development of discourse, the distinction of its types is possible only with the help of speech. They cannot be called holistic or complete. Currently, the discourse, which has received a scientific description, there are several types. One of them is the discourse of rhetoric.

Since oratory is inherently special in nature, it can be the basis of linguistic parsing as a text. The article focuses on the functional activities of rhetorical discourse and specifies their main features.

Key words: linguistics, text, discourse, discourse of rhetoric.

Тымболова А.О[1]., Гулсевин Г[2]., Елшібаева Қ.З[3].

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры м.а., ф. ғ. д., Қазақстан, Алматы қ,
[2]Түрік тілі қоғамының директоры, ф. ғ. д., Түркия, Анкара қ.,
[3]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің 3-курс докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: tymbolova@mail.ru, gurergulsevin@gmail.com, kelshibaeva@mail.ru

Шешендік дискурстың функционалды ерекшелігі

Тіл қызметі – басқа қызмет түрлеріне сіңіскен мәтін қызметі. Мәтін – қарым-қатынастың негізгі бірлігі. Адамдар жекелеген сөздермен, сөйлемдермен емес, мәтіндермен қарым-қатынас жасайды. «Мәтін» ұғымы ертеден болғанымен, терминологиялық ұғымда бертінде қолданыла бастады.

Мәтінмен қатар дискурс ұғымының қатар жүретіні де заңды. Лингвистикадағы мәтін және дискурс жайы кең көлемде зерттеліп келе жатқан, әлі де әр қырларынан зерттеуді қажет ететін ауқымды мәселе. Дискурс – тілдегі тіл. Дискурс көп мағыналы термин, лингвистикалық, психологиялық, тарихи зерттеулерде де қолданылып келеді. Дискурс – адамдардың сөйлеу арқылы жасаған қарым-қатынасынан кейін ғана мағынасы болады, яғни мағынасы мен бірлігін, сөз бен ойдың бірлігін айқындайды. Сөйлеу арқылы ғана дискурстың дамуы өрбіп, түрлері ерекшеленеді. Бұларды толық немесе аяқталған деп айтуға болмайды. Қазіргі кезде ғылыми сипат алған дискурстың бірнеше түрлері бар. Солардың бірі – шешендік дискурс.

Шешендік сөздер табиғаты айырықша феномен болғандықтан, мәтін ретінде лингвистикалық талдауға негіз болады. Мақалада шешендік дискурстың жұмсалымдық қызметіне назар аударылып, негізгі ерекшеліктері көрсетіледі.

Түйін сөздер: лингвистика, мәтін, дискурс, шешендік дискурс.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Тымболова А.О.[1], Гулсевин Г.[2], Елшибаева К.З.[3]
[1]д. ф. н., профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[2]Директор «Общество тюркского языка», Турция, г. Анкара,
[3]докторант 3 курса Казахского Национального Женского Педагогического университета,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: tymbolova@mail.ru, gurergulsevin@gmail.com, kelshibaeva@mail.ru

Функциональное особенности риторического дискурса

Функция языка – функция текста, которая переплелась с другими видами функций. Текст – это основная единица коммуникации. Люди коммуникациируют не отдельными словами, предложениями, а текстами. Понятие слова «текст», хоть и очень старое, но в понятии терминологии появилость не так давно. Закономерно и то, что наряду с понятием «текст» широко используется понятие «дискурса». В области лингвистики широко исследуются текст и дискурс, но так как это очень большая область исследования, она требует тщательного изучения с разных сторон. Дискурс – это язык в языке. Дискурс – это термин, который имеет много значений, его используют и в лингвистических, и в психологических и исторических исследованиях. Дискурс обретает свое полное значение только после коммуникации людей друг с другом с помощью разговора, иными словами он определяет значение и единство, единство слова и мысли. Дальнейшее развитие дискурса, различие его видов возможно только с помощью речи. Их нельзя назвать целостными или законченными. В настоящее время у дискурса, который получил научную характеристику, имеется несколько видов. Один из них – дискурс риторики.

Так как ораторская речь по своей природе является особенной, она может быть основой лингвистического разбота в качестве текста. В статье акцентируется функциональная деятельность риторического дискурса, и указываются их основные особенности.

Ключевые слова: лингвистика, текст, дискурс, дискурс риторики.

Introduction

In modern linguistics, human knowledge and the structure of the outlook can be learned through language. Also directional researches can be seen. The the present time abundance of information, discoveries in the field of linguistics, which correspond to the demand, also the human factor and its complex connection with the language has given its fruits to a new level. As the main form of the study of linguistics in this direction, the unit of the highest stage is considered to be the assignment of a text involving a special dynamic form of science of the last century. In this regard, in order to familiarize and understand in a new format, a dynamic text, called «discourse», revealed new directions that are closely related to each other: text linguistics and discourse theory. The objects of study of these areas and their differences between them are not yet separated, because in the process of research different definitions and conclusions are revealed. In modern science, we can meet many definitions of discourse (Sadirova, 2008: 12-17).

Experiment

Text – information in oral or written form, which is characterized by the semantic and structural completeness, the author's point of view to information, its formality and pragmatic position of information.

At the same time, considering many explanations relating to the concept of text, exclusively considering the categories that are inherent in the text, we offer you several definitions of Russian text scholars. First of all, in the Linguistic Encyclopedic Dictionary «Text (from the Latin textus – fabric, plexus, connection) a sequence of sign units united by a semantic link, the main properties of which are connectedness, integrity» (Linguistic encyclopedic dictionary, 1990. 507). I.R.Halperin defines a text as a work of spelling process, possessing completeness, objectified in the form of a written document, ... consisting of a name and a number of special units, united by different types of lexical, grammatical, logical, stylistic connection, having a definite focus and a pragmatic attitude (Galperin, 1981: 17).

In recent years, the term discourse has appeared in the linguistic literature along with the term text (fr. Discours – conversation). Discourse is a coherent text in combination with extralinguistic factors; text taken in the event aspect; speech, considered as a purposeful social action, as a component involved in the interaction of people and the mechanisms of their consciousness, that is, it is «immersed in life» speech.

In Kazakh linguistics, some signs of discourse can be found in K. Zhubanov's research papers of the 30s, even if he did not use this term. The scientist shows: «in order to create a product the words need to know how to create it, to know all the subtleties of the material. To know the way to construct a word

is to look closely at the word that you write. Because some words are not taken into account in colloquial words. The shortcomings of words spoken aloud are complemented by gestures, facial expressions. If the speaker felt that he was mistaken, he corrects what was said, making the speech more understandable. If all this is not enough, then the interlocutor can immediately ask again. And in the written words there is not one of these mistakes. No matter how the book is written, whether it is correct or not, it will be read as it was written, so it will be understood, or will remain misunderstood. Here it will be impossible to ask again the author of the book. The mechanism for constructing the word is very important for oral speech» (Zhubanov, 2013: 87).

In all studies of communicative linguistics, the text is not only the main unit of conversation, but the language too. Language options, participating in the construction of the text of the communication process, at any level of the language, acquire new properties and functions, thereby becoming elements of the text.

Thus, the text, synthesizing the languages of different levels and variants of conversation, «unites in itself the linguistic meaning and features of the conversation. He is at the same time becoming a unit of language and a work of speech.

Not all scientists believe that the text is a work of both oral and written form. Some researchers (I.R. Halperin, L.M. Losev) consider that the text of the written form of speech, others (I.V. Arnold, O.A. Lapteva) as a work of oral speech, also monologic works are in the main text. Some scholars perceive their intentions of any kind, including, they understand as simple conversations, they speak about the presence of texts in the dialogues.

It would be incorrect to categorically call the text only a written document. We communicate both verbally and in writing. Consequently, not only written statements (texts), but also, respectively, the recording and recording of films, which are provided to schoolchildren (students) as excerpts from artistic and publicistic works, should be the topic of discussion..

The main features of the text as a speech work:

– integrity (i.e. coherent and compositional termination);

– ending, that is, the completion of the thought (content) of the author;

– modality (the author's opinion in relation to information, the author's assessment and personal assessment);

– formality and pragmatic position.

According to one of the founder of textual linguistics, Dutch linguist Teon Van Dijk: the term «Discourse» is the movement of text from a static state to a dynamic one. In the 1950s, Emile Benveniste, restoring the theory of utterance, used the term «discourse», which until then had been used in French linguistics traditionally, in a new sense – as a description of the utterance inherent to the speaker. Discourse – one of the types of communication inherent in man. It is closely related to the text, but not the same (Aktanova, 2009: 19).

Discourse	Text
1. Communication is from an acoustic point of view. 2. Communication is carried out using language and non-language methods. 3. Those who come in contact have the opportunity to communicate with each other separately. 4. The implementation of communication and his recollection takes place at the same time, in the same space,time and events. 5. Therefore, the discourse takes place in a certain period of time. 6. The communication is carried out between two people (talking and listening) a constant alternate shift, face to face, through live contact. 7. Discourse is inherent in the current character; it is a continuous process between communicants.	1. Communication is carried out using visualization. 2. Habitual conversational actions. 3. There is no connection between people who enter into communication.. 4. The emergence of communication and its adoption is carried out at different stages in different spaces and time.. 5. No live contact when communicating. 6. The text is a consequence of cognitive action. 7. Text – static state, position of language material. 8. Text – «finished product» for discourse.

The scientist A.Adilova below gives common signs and differences between discourse and text.:

1. Discourse is a set of language tools, which are sorted by the author's intentions, style features. Discourse compared with the text covers a broad concept. This is a talk trick.

2. Discourse is an integral unit with the present time, and the text exists only in the cultural space,

does not depend on time, at any time can be the basis in any second discourse.

3. The discourse cannot be expanded again, and the literary text has a property and is prone to expansion.

4. If the discourse is a way of presenting information, the text is a multi-faceted, multi-layered structure that preserves, collects information, and revives a new meaning (Adilova, 2009: 235).

Even if we consider discourse from the point of view of speech, then it is known that speech, first of all, is carried out orally. Therefore, we can say that the source, the source of speech in oratory. The ultimate example of speech culture is oratory.

In oratory pragmatics takes a special role. All words through the speaker and hearer, entering into communication, are imbued with pragmatics. The scholar D.Alkebaeva draws the following conclusions about the orator speech promator:: «Modern oratorical speech sets the goal of persuasion and argumentation, their main meaning is that they create impressions in various issues.

Results and discussion

Intelligence and erudition, the enlightenment of the speaker give reasonable answers to the questions, methods and techniques of the speaker's professional skills by the pragmatist of the speaker » (Alkebaeva, *2007*: 238).

Pragmatics examines two communicative forms of human actions: oral (discourse), written (text). From the main series of questions of dicourse and text, parammatics takes its place.

In this regard, the scientist Z.S. Yernazarova: in his work «Pragmatic foundations of the syntactic units of modern colloquial speech» gives the following explanations, verbally and even in writing text the conversation between the speaker and the listener, entering into communication leads to the the emergence of the used goals. Non-verbal, verbal forms of communication are carried out with the help of a relationship to pragmatics between two or more people through the exchange of information. The main area of pragmatic research is discourse. Pragmatics is a text in dynamics – discourse can be called a science that studies together with the person who generates it (Yernazarova, 2001: 35).

Public speaking is a form of traditional rhetoric. In the narrow sense of the word, it is a complex subject seeking eloquence, and in a broad sense in accordance with the scientific concept, it is understood as reliable, on the other hand it affects communication.

For the theoretical and applied aspects of rhetoric, the content and its outcome are important. Thus, the rhetorical view makes it possible, on the one hand, by tracking the path «from thought to speech» (the speech that is planned to be delivered) to ensure the participation of the prosody of conveying the speaker's thought, on the other hand, to stabilize the role of prosody. Also, the influence of other levels of language increases the effectiveness of the discourse of rhetoric. Two important principles of rhetorical research come from this: the discourse of rhetoric and the demonstration of the active side of anthropoactuality. According to A.A. Volkov, the rhetoric is «a separate philosophy of language,» therefore, this is the key to understanding the various aspects of a word and language between «speaking person» and «listening person».

In accordance with these principles, the peculiarities of the prosodic series of ransom before the public, on the one hand, are connected with the speaker's rhetorical activity and such a desire to show oneself, and on the other hand, this audience's participation in action. Also, such tendencies pay special attention to such factors as «addressee» and «addresser», and from a rhetorical point of view, the problem of influence is considered simultaneously with the relationship between the speaker and the audience..

The rhetorical look draws special attention also to the creative aspect of the verbal communication of the conversation. Public speaking is a ritualistic social and cultural form, regulated in accordance with the rules of the rhetorical tradition that has been preserved for many centuries. This is a new, as well as a unique «rhetorical event», which shows the author's individuality and the uniqueness of the communication situation..

Another feature of the rhetorical view is the entire collection of extralinguistic factors (socio-historical, socio-cultural, psychological factor) that influence the content of discourse and language, covers the area of scientific research (Freydina, 2005: 205).

When a person speaks, he does not speak in detail all the information he needs. And for the listener, and for himself, he reduces as far as possible the information that is known to them, and tries to convey a maximum of two or three words. Therefore, communicators, speaking briefly, fulfill the law of economy inherent in the first condition of oral speech. This originates from the main Kazakh oratorical speech. Such a speech has a special property.

Rhetoric discourse:

– Covers specific space
– Holds active action
– There is an interactive connection.
– Based on information
– Predominant influence of the speaker over the listener, listener over the speaker
– Emotional content predominates.
– Refers to sound, rhythm, intonation
– Meet nonverbal phenomena.
– Comparison properties are shown.
– Mostly free talk
– Highlighted conversation speed
– Often used repetitions

And by the nature of the use of oratory can be divided into the following groups:

Oratory is an egocentric word. During communication, the speaker (speaking) makes his speech, given the stock of knowledge, abilities of the listener.

– Oratorical speech is a word that is understandable to the whole society, there are no restrictions on social significance.

– Oratory – a special speech, not prepared in advance.

– Discourse of rhetoric is carried out on a mandatory basis with the situation, through the formation of knowledge, showing the exact connection with the environment. Covers several periods:

1-period: sorting asked questions and information

2-period: background knowledge, choice of methods used

3-period: the following features

4-period: the answer that will be given

As it was given above in the discourse of oratory, the event will be carried out using four periods.

The first period covers the period from the sorting in the speaker's mind of a given question to its pronunciation out loud (*sorting of a given question, information*); the second edition of the methods and ways of use in connection with the implementation of the event (*knowledge coverage, choice of ways and methods of use)*; the third (*the period of the next opportunity*); fourth period (*answer to the question*).

Along with the oratorical skill, such classical sections of rhetoric that we use as invention, disposition, and elocution can also be noted. These sections in the first place, can be called a period in which the thoughts of the speaker have not yet been voiced. In the mind of the speaker such questions are interpreted as the correctness of the message of thought, its correct interpretation. As a result of deep reflection, holistic wealth, a text, is born. Communication will be successful only when the listener gives a full, satisfactory answer to the question asked by the speaker.

Conclusion

Next, we analyze separately the above sections of the invention, disposition, elocution, we will show them with the help of drawings:

NOTION disposition – SUBJECT invention – WORD elokution.

Invention – screening, description in the mind of communication, which should be realized in the future, the presented information.

Disposition – covers the period from rhetoric to the spoken speech.

Elocution – as a result of the collection of overcooked oratorical speech in the mind, turns into speech, using such methods as description, presentation, reasoning, the communicative process is carried out and ends in the form of a bilateral dialogue (Zhumagulova, 2008: 17-21).

Modern rhetoric is linguocentral. Much attention is paid to language tools that are used to increase the effectiveness of the discourse of rhetoric. However, both classical and modern forms of rhetoric in relation to the phonetic aspects of speech to the public are definitely of a formal nature.

The rhetoric that describes the importance of «disclosure of information» pays special attention to such criteria as «correctness and incorrectness», «relevance or irrelevance», «effectiveness and inefficiency» of speech, which will be delivered to the public, and will be limited to listing character of the speaker.

The constituent part of phonetic speech before the public is considered as a separate period. It takes into account the thoughts that the speaker will give, the attitude to the genre, and the semantic and syntactic features of the speaker, which is the basis of speech to the public.

Литература

Садирова К.Қ. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері. – Ақтөбе, 2008. – Б. 12-17.

Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 183 с.

Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай», 2013. – 600 б.

Ақтанова Л. Дискурс, мәтін, сөйлесім, тіл мәселелері // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде, 2009. – №2. – 10-16 б.

Әділова А. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдық репрезентациясы, семантикасы, құрылымы фил.ғыл.докт.диссертациясы. – Алматы, 2009. – 235 б.

Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің прагмастилистикасы. – Алматы: Зият-Пресс, 2007. – 244 б.

Ерназарова З.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: филол. ғыл. д-ры дис. – Алматы, 2001. – 246 б.

Фрейдина Е.Л. Риторическая функция просодии: на материале британской академической публичной речи. – Москва, 2005. – 407 стр.

Жұмағұлова А.М. Шешендік сөздердің дискурсы. – Алматы, 2008. – 117 б.

References

Aktanova L. (2009). Dïskyrs, mätin, söylesim, til mäseleleri [Discourse, text, conversation, language problems]. Kazakh language and literature at the Russian school, №2. 10-16 p.

Adilova A. (2009). Qazirgi qazaq körkem şığarmalarındağı ïntertekstyaldıq reprezentacïyası, semantïkası, qurılımı fïl.ğıl.dokt. dïssertacïyası [Intertextual representation, semantics, structure of modern Kazakh art: doctoral dissertation of philological sciences]. Almaty. 235 p.

Alkebaeva D. (2007) Qazaq tiliniñ pragmastïlïstïkası.[Pragmatism of the Kazakh language]. Almaty: Ziyat-Press. 244 p.

Galperin I. R. (1981). Tekst kak obekt lingvistisheskogo issledovania [The text as the object of linguistic research]. M.: Science. 183 p.

Yernazarova Z.S. (2001). Qazaq söylew tili sïntaksïstik birlikteriniñ pragmatïkalıq negizderi: fïlol. ğıl. d-rı dïs. [Pragmatical bases of syntactic units of Kazakh speaking language: doctoral dissertation of philological sciences]. Almaty. 246 p.

Zhubanov K. (2013). Qazaq til biliminiñ mäseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty: «Abzal », 600 p.

Zhumagulova A.M. (2008). Şeşendik sözderdiñ dïskwrsı [Discourse of speech words]. Almaty. 117 p.

Lïngvïstïkalıq éncïklopedïyalıq sözdik (1990). [Linguistic encyclopedic dictionary] (1990). M.: Soviet encyclopedia. 685 p.

Sadirova K.K. (2008). Qazaq tilinde köp propozïcïonaldı dïskwrstıñ qurılımdıq negizderi [Structural bases of multi-propositional discourse in the Kazakh Language] Aktobe. 12-17p.

Freydina E.L. (2005). Ritorisheskaia fynktsia prosodii na materiale britanskoi akademisheskoi pyblishnoi reshi [Rhetorical Function Prosody: On the British Academical Public Debate]. Moscow, 2005.

МРНТИ 81’23

Чалимбаева А.Д.[1], Туманова А.Б.[2]

[1]магистрант 1 курса, д.ф.н., [2]профессор
Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: chalimbayevad@gmail.com,a.tumanova@inbox.ru

ЗАИМСТВОВАННАЯ ЛЕКСИКА В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ: СТАТУС, ПЕРСПЕКТИВЫ

Статья посвящена описанию заимствованной лексики и ее статуса в русском языке. В ней отмечается, что заимствованными словами, кроме старославянизмов, являются слова, пришедшие из разных языков: латинского, тюркского, польского, греческого, немецкого, французского, голландского, английского и др.; процесс заимствования особенно активизируется в период революционных преобразований в обществе. Анализ и наблюдения показали, что заимствованные слова представляют собой результат взаимоотношений русского языка с иностранными языками, причинами которых являются экстралингвистические и интралингвистические, или внешние и внутренние причины; показательным является выделение одной из причин активного заимствования – влияние моды в употреблении иноязычной лексики в языке СМИ и молодежном дискурсе. В работе говорится, что заимствованные слова выступают в качестве межстилевой лексики, а большинство из них относится к книжной речи; они проходят определенные этапы адаптации. Авторы коротко представили перспективы дальнейшего изучения и исследования заимствованной лексики как особого компонента современного русского языка, постоянно пополняющегося в соответствии с новыми реалиями в жизни общества.

Ключевые слова: заимствованная лексика, заимствование, экстралингвистические причины, интралингвистические причины, реалия.

Chalimbaeva A.D.[1], Tumanova A.B.[2],

[1]first year master student, [2]professor, doctor of philological science
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: chalimbayevad @ gmail.com, a.tumanova @ inbox.ru

Borrowed vocabulary in modern Russian language: status, prospects

The following article is dedicated to the description of borrowed vocabulary in the Russian language and eduction of its status. It notes that the source languages borrowed words, except the ones from elder Slavonic lexis, are: Latin, Turkic, Polish, Greek, German, French, Dutch, English, etc., and that the borrowing process is especially dynamic during the period of revolutionary changes in society. Analysis and observation have shown, that borrowed words are the result of the interference of the Russian language and foreign languages, caused by extralinguistic and intralinguistic reasons; one of the reasons for active borrowing is quite illustrative – the influence of media and youth social discourse to the usage modern foreign language vocabulary. The article represents the information, that borrowed words act as inter-style vocabulary, and most of them are represented in literature speech, but before that, they pass through certain stages of adaptation. The authors briefly presents the prospects for further study of borrowed vocabulary as a special component of the modern Russian language, constantly updated in accordance with the new realities in the life of society.

Key words: borrowed vocabulary, borrowing, extralinguistic reasons, intralinguistic reasons, reality.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Чалимбаева А.Д.[1], Туманова А.Б.[2]
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]1-курс магистранты, [2]профессоры, ф.ғ.д., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: chalimbayevad @ gmail.com, a.tumanova @ inbox.ru

Қазіргі орыс тіліндегі кірме сөздері: орны, келешегі

Бұл мақалада кірме сөздердің орыс тіліндегі орны және олардың сипаттамасы туралы мағлұматтары беріледі. Олардың көпшілік бөлігі славяндық шіркеу тілінен бөлек, басқа да әр түрлі шет тілдерінен енген: латын, түрік, поляк, грек, неміс, француз, голланд, ағылшын және т.б. Кірме сөздердің тілге ену процесінің әсіресе белсенді болған уақыты қоғамдағы революциялық өзгерістер кезеңі болып табылады. Материалдарды талдау нәтижесінде, кірме сөздердің енуі, орыс тілі мен шет тілдері арасындағы қарым-қатынастың нәтижесінде жүзеге асатыны анықталады. Олардың себептері экстралингвистикалық және интралингвистикалық немесе ішкі және сыртқы себептер болып екіге бөліп қарастырылады. Кірме сөздердің белсенді себептерінің бірі – бұқаралық ақпарат құралдарының және жастар дискурсындағы шет тілінің лексикасын көптеп пайдаланудағы сәннің әсері. Мақалада көрсетілген кірме сөздердің бейімделуі бірнеше сатылардан тұрады. Авторлар кірме сөздерді орыс тілінің ерекше бір компоненті ретінде және де олардың қазіргі таңда қаншалықты зерттелген жағдайын қысқаша баяндап береді.

Түйін сөздер: кірме сөздер, экстралингвистикалық себептер, интерлингвистикалық себептер, реалия.

Вводные замечания

Вопрос об интенсивном лексическом заимствовании издавна привлекает внимание исследователей и является актуальным по сей день. Уместно привести высказывание профессора Н.И. Гайнуллиной: «Стало уже научной аксиомой мнение о том, что все кардинальные сдвиги в жизни общества, особенно в наиболее важные моменты его истории, находят свое отражение прежде всего в его словарном составе в виде появления лексических единиц исконного и заимствованного происхождения. Таким периодом, представляющим значительный интерес для истории русского литературного языка, является Петровская эпоха…» (Гайнуллина, 2008: 7). Данное мнение ученого стало общепризнанным в филологической науке и совершенно точно применимо для характеристики состояния русского языка не только периода Петра I , но и периода: с середины 80-х годов XX века по настоящее время. Это время описывается ученым следующим образом: «… когда началась перестройка в обществе, вызвавшая смену культурно-исторических парадигм на стыке XX-XXI столетий на фоне нового взрыва лексических заимствований в русский язык, на этот раз – в основном из английского языка. Этот поток заимствований, конечно же, мотивирован специфическими условиями как жизни общества (глобализация в развитии разных национальных сообществ в мире), так и самого языка в новых же исторических обстоятельствах его применения (демократизация с существенным элементом либерализации самих процессов его развития, перегруппировка внутри системы языка и т.п.), в значительной степени отличными от стыка XVII-XVIII вв. Тем не менее, при более внимательном рассмотрении указанных обстоятельств многое оказывается типичным, особенно в процессах освоения иноязычных лексем, которые не всегда окончательно ассимилируются в русском языке» (Гайнуллина, 2008: 15-16).

Известно, что в период «перестройки» и постсоветское время произошли кардинальные изменения в общественном строе, в политике, экономике, технике и других сферах жизни общества. Серьезные изменения произошли и в языковой политике и в самой системе языка/ов. Свобода политическая способствовала свободе слова, которая и привела на сегодняшний день к некоему своеобразному хаосу в функционировании русского языка. О закономерности влияния на развитие языка социально-культурных событий и типичности процесса заимствования писала Н.И. Гайнуллина. Для подтверждения приведем ее высказывание, касающееся «хаоса» в письменных памятниках Петровской эпохи: «Однако именно он (хаос – уточнение наше) нередко выступает объективным критерием для теоретического осмысления акта заимствования через процессы адаптации и ассимиляции иноязычных слов, превращения их из иноязычных в заимствованные, особенно на первых этапах вхождения в новую языковую среду. И тогда в целом отрицательная черта состояния языка ста-

новится позитивно значимой, помогая понять этот процесс внедрения и укоренения нерусского слова в язык-реципиент» (Гайнуллина, 2008: 13-14). Данная мысль ученого остается актуальной и вполне соответствующей описанию проблемы заимствований современного периода. В целом активизация процесса пополнения лексики современного русского языка новыми заимствованными словами, которые представляют в нем особый компонент, требуют внимательного исследования и изучения.

Цель статьи – определить статус заимствованной лексики в современном русском языке и попытаться наметить направления дальнейших исследований.

Исследование вопроса

Вначале определимся с термином «заимствованные слова» по лексикографическим источникам. Так, в толковом словаре Д.Н. Ушакова указано, что *заимствованные слова* – это слова и выражения, которые были переняты или почерпнуты с помощью заимствования из иностранных языков (Ушаков, 1948: 151). А в словаре лингвистических терминов О.С. Ахмановой определения понятиям *заимствование* и *заимствованные слова* даются в одной словарной статье к термину «заимствование» (соответственно под пунктами 1-2): 1) обращение к лексическому фонду других языков для определения новых понятий, последующей дифференциации уже имеющихся и обозначения неизвестных ранее предметов; 2) слова, словообразовательные аффиксы и конструкции, которые вошли в определенный язык в результате заимствования (Ахманова, 2004: 147). В социолингвистическом словаре Э.Д. Сулейменовой, Н.Ж. Шаймерденовой также в словарной статье термина «заимствование» дается и толкование термина «заимствованные слова»: *заимствование* – это процесс перехода элементов от одного языка в другой, слова и выражения, словообразовательные аффиксы и конструкции, вошедшие в определенный язык из других языков (Сулейменова, Шаймерденова, 2007: 78). Как видим, понятия *заимствование* и *заимствованные слова* не разделяются – это говорит об их тесной взаимосвязанности и взаимообусловленности.

В школьных учебниках дается краткое определение о том, что *заимствованные слова* – это слова, которые были заимствованы в русский язык из других языков; акцентируется внимание на происхождении русской лексики в целом, рассматривая состав языка в его активной и пассивной лексике, тем самым выделяя такие виды слов, как: архаизмы, неологизмы, термины, профессионализмы, жаргоны, диалектизмы, экзотизмы и тюркизмы (см. учебники для средних школ). Анализ показал, что в данных материалах не приводится информация о причинах заимствования и его этапах, не упоминаются языки-источники и способы заимствования. На наш взгляд, такие сведения необходимы, как для пополнения теоретических знаний по данной тематике, так для расширения общего кругозора учащихся.

Более полное описание заимствованной лексики приведено в вузовских учебниках и учебных пособиях следующих ученых: Э.В. Кузнецовой, М.И. Фоминой, Н.М. Шанским, Д.Н. Шмелевым, В.Г. Гаком, Н.И. Гайнуллиной и др. По нашему мнению, в учебнике «Лексикология русского языка» Н.И. Гайнуллиной представлена развернутая и всесторонняя характеристика данного вопроса, поэтому мы в основном ориентируемся на него. Так, Н.И. Гайнуллина характеризует заимствованную лексику как особый этимологический разряд лексики современного русского языка, который имеет первоисточник в других языках, с которыми русский язык на протяжении длительного времени был в постоянном взаимодействии. В зависимости от источника заимствования в составе заимствованной лексики ею выделяются *старославянизмы* (заимствования из близкородственных языков) и *иноязычная лексика* (заимствования из неблизкородственных языков). Ученый определяет *старославянизмы* как «слова и выражения, вошедшие в русский язык из старославянского языка, древнего литературно-письменного языка славян, которые в свое время служили для перевода церковных книг с греческого языка после принятия на Руси христианства в 988 году» (Гайнуллина, 2003: 146).

Мы согласны с мнением Н.И. Гайнуллиной, что сам процесс заимствования слов тем или иным языком является естественным процессом, в основе которого могут быть разные *причины*. К ним относятся *экстралингвистические* (или внеязыковые) и *интралингвистические* (внутриязыковые) причины лексического заимствования. К экстралингвистическим причинам заимствования относятся социальные контакты: политические, торговые, экономические, военные, культурные, дипломатические и т.п. Наиболее типичной формой заимствования являются наименования, пришедшие вместе с

новой вещью или предметом, которые можно назвать культурно-историческими. В каждом языке, в том числе и в русском, они составляют основную часть лексических заимствований, например, *верфь, галстук, бюллетень, борт, яхта, кафедра, администратор, декан, лимон, шкатулка* и др. Помимо этого, появлению заимствований способствовали переводы книг как специфическая форма контактов между носителями разных языков. В результате такого рода опосредствованных контактов в русском языке появились заимствования из древних классических языков – греческого и латинского, с которых ранее делались самые первые переводы. Следующий путь пополнения лексики современного русского языка обусловлен действием принципа экономии языковых средств: замена двучленного наименования одночленным: *снайпер* вместо *меткий стрелок*, *турне* вместо *путешествие по круговому маршруту*, *спринт* вместо *бег на короткие дистанции* и др. Кроме этого, следует отметить и «чисто языковой» тип заимствования, при котором заимствующий язык в качестве прототипа, объекта заимствования берет элементы из разных языков, соединяет их по законам своего языка, и тем самым получается новое слово. Например, телефон из греч. *tele* «далеко» + *fone* «звук», автомобиль от греческого *autos* «сам» + *mobilis* «подвижный» и др. (Гайнуллина, 2003: 149).

К *интралингвистическим* причинам относятся процессы заимствования, целью которых является устранить или «разгрузить» полисемию исконно русского слова, тем самым упростить его семантическую структуру. В таком случае, заимствованное слово уточняет, детализирует уже известное понятие, вбирает в себя часть семантики известного русского слова. Например: русское слово *крыло,* которое имело значения: а) *крыло* птицы б) предмет, с помощью которого деревенские женщины сметали со стола крошки, муку и т.п.; в) левая или правая сторона шеренги, строя и т.п. Последнее значение с петровского времени (начало XVIII века) стало передаваться с помощью заимствованного слова *фланг*, которое как бы разгрузило полисемию русского слова *крыло* (Гайнуллина, 2003: 150).

Обратимся к научным исследованиям ученых, посвященным данной тематике. По мнению Н.М. Шанского, этого рода слова, возникая как передача чужого слова с его структурой, не являются заимствованными в непосредственном значении этого слова. Это создание русского языка с использованием русского лексико-словообразовательного материала. Передавая строение иноязычного слова, словообразовательные кальки все же представляют собой новые слова русского языка, неизвестные в данном конкретном виде в других языках. Причинами заимствования могут быть *внешние:* 1) тесно-политические, торговые, культурные связи между народами; 2) обозначение с помощью заимствованного слова некоторых специальных предметов и понятий. *Внутренние:* 1) проявление закона экономии речевых средств; 2) восполнение лакун в языке; 3) заимствованное слово входит в синонимический ряд заимствующего языка, имея при этом некоторый нюанс значений; 4) психологическая причина – заимствуется слово, которое более модное, яркое для употребления (Шанский, Иванов, 1987: 192). Здесь следует отметить, что исследователь более детально характеризует внутриязыковые причины заимствования (4 пункта). И то, что автором указывается еще и психологическая причина как одна из важных внутриязыковых причин, на наш взгляд, является справедливым. Действительно, большинство введенных иноязычных слов в язык СМИ и молодежный дискурс обязано силе действия моды.

Л.П. Крысин в своих исследованиях особо отмечает, что в конце XX и начале XXI веков наблюдается резкий скачок в пополнении лексического запаса современного русского языка иноязычными словами, в частности, англо-американизмами. Изучение данного типа заимствованных слов является целью наших дальнейших исследований. По мнению ученого, распад Советского Союза, активизация деловых, научных, торговых и культурных связей, расцвет зарубежного туризма, все это вызвано интенсификацией общения с носителями иностранных языков. Таким образом появились термины, относящиеся к компьютерной технике, например, *компьютер, дисплей, файл, интерфейс, принтер* и др.; экономические и финансовые термины, например: *бартер, брокер, ваучер, дилер* и др.; названия видов спорта: *виндсёрфинг, скейтборд, армрестлинг*); названия из других сфер*: видео, шоу, презентация, номинация, спонсор* и др. (Крысин, 2004: 128).

Говоря о заимствованных словах, следует отметить и так называемые кальки, полукальки. *Калька* (франц. calque) – слово или выражение, созданное из исконных языковых элементов, но по образцу иноязычных слов и выражений. Так, русский глагол *выглядеть* (пример: Вы сегодня хорошо выглядите!) возник как калька немецкого слова aussehen: приставку aus- перевели как

вы-, sehen – как *глядеть*. Слова *водород, кислород* – кальки латинских слов hydrogenium и oxygenium (в латинском корень -gen- – *род*, а hydro и oxy – значит соответственно *вода* и *кислород*). Есть лингвистический термин *калькировать*, т.е. переводить по частям (Шанский, Иванов, 1987: 212). Слово *полуостров* калькировано с немецкого Halbinsel, слово *дневник* с французского journal, слово *небоскреб* – с английского skyscraper. Полукальки отличаются тем, что переводится только какая-то одна часть слова, например, слово *гуманность* (Белинский, 40-е годы XIX в.). Оно образовано следующим образом: из немецкого слова Humanitat взят только корень Hum – *гум* и к нему присоединяется русский суффикс *-ость*, получилось слово *гуманность (*не по образцу слов типа: нейтралитет, паритет). Таким образом, по словам Н.И. Гайнуллиной, калькирование представляет собой такой способ номинации, при котором формально (на уровне лексемы как материальной, фонетической оболочки, формы слова) при помощи средств русского языка создается новое, до того неизвестное ему слово, образцом которого служит прототип в другом языке. С точки зрения способа создания калек различают: *словообразовательные*, *семантические* и *фразеологические* кальки. *Словообразовательная калька* – это копирование прототипа средствами русского языка путем буквального перевода значения его частей с соблюдением его структуры и порядка размещения морфем. Словообразовательное калькирование, следовательно, может состояться лишь при условии, если какой-либо чужой языковой материал послужит отправной точкой калькирования. *Семантическая калька* – это по форме исконно русское слово, в котором заимствованным является только семантика, значение, восходящее к калькируемому объекту в другом языке: *тонкий* (ум, вкус, слух), *живой* (ум), *черта* (характера, лица), появившийся под влиянием французского языка; *крутой* (парень, ребята) – семантическая калька с английского прилагательного *tough*, которое среди многочисленных своих значений имеет и такие: *грубый, крутой, гангстерский, хулиганский*, сленговое (*замечательный, классный*). *Фразеологическая калька* – это русский по форме (по составу лексических единиц) фразеологизм, который создается путем перевода фразеологизма, имеющее место в каком-либо языке-источнике. Например, фразеологические кальки из французского языка: *игра стоит свеч, принять решение, сделать сцену кому-либо* и др. (Гайнуллина, 2003: 164).

Результаты исследования

Наши наблюдения позволяют считать, что источниками для заимствования иноязычных слов, кроме старославянизмов, были такие языки, как тюркский, греческий, польский и др. За периоды развития современного русского языка отмечается большое количество заимствований также из европейских языков: немецкий, французский, голландский, итальянский, английский и др. Традиционно, из других языков слова приходили по мере эволюции языка и установления отношений с теми или иными странами, активность которых проявлялась в разные исторические периоды. Например, из греческого языка пришли в русский язык слова-названия растений и животных, термины, церковно-славянские слова: *кедр, ирис, лавр, кит, крокодил, грамота, известь, ангел, монастырь* и др.; из польского языка (предметы быта): *булка, карета, кофта* и др.; из итальянского (слова из области искусства): *тенор, бас, дуэт, опера* и др.; из голландского (слова военно-морского типа): *флаг, матрос, мачта, шлюпка* и др. В последние десятилетия активизировался процесс заимствования в основном из английского языка (например: *офис, презентация, менеджмент, пролонгация, эдвайзер* и др.).

Анализ функционирования иноязычного слова в русском языке позволяет говорить о том, что заимствованные слова проходят процесс адаптации, следуя грамматическим, морфологическим и другим правилам принимаемого языка. И вскоре становятся общеупотребительными. Одни из заимствованных слов получают широкое применение в разных сферах устной и письменной речи, другие ограничены в своем употреблении или вовсе переходят в пассивный запас лексики языка. Иными словами иноязычные слова в заимствующем языке проходят адаптацию, условно говоря, в несколько этапов: преодоление чужеродности, смысловое усвоение, произносительная адаптация (пример с установлением ударения в словах: *маркетинг, силлабус* и т.п.), привыкание и переход в общеупотребительную лексику (или выход в пассивную лексику).

Так, заимствованные слова в современном политическом дискурсе России появились в связи с изменением общественного строя (например, в период «перестройки»): *президент* (первый секретарь ЦК КПСС), *губернатор* (секретарь областных комитетов партии), *правительство* (комитет партии), *мэр* (руководитель

города) и др. Изменения в сфере финансовой и предпринимательской деятельности внесли также много заимствованных слов: *инвестиции* (вложения капитала), *инвестор* (вкладчик), *маркетинг* (организация производства и сбыта продукции), *менеджмент* (управление производством), *приватизация* (форма преобразования собственности), *капитализация* (преобразование средств в добавочный капитал), *стагнация* (застой) и др. В связи с введением кредитной технологии обучения по многоуровневой системе образования в образовательном дискурсе Казахстана появились заимствованные слова, определившие новую структуру обучения по уровням: *бакалавриат, магистратура, докторантура*. Заимствованные термины заменили ряд ранее имеющихся в учебном процессе слов и оборотов: *кредит (объем часов), силлабус (программа), траектория (индивидуальный учебный план), офис регистратора (учебная часть), офис-час (консультация), элективный курс (дополнительный курс); тьютор (куратор), эдвайзер (научный руководитель, куратор)* и др. Новые термины введены и в соответствии с обновленной рейтинго-балловой системой оценки знаний обучающихся: *midterm, final exam, retake, GPA, баллы по уровням A, B, C, D, E, F* и др.

Выводы

Обзор научной литературы показал, что *процесс заимствования слов* – это явление нормальное, неизбежное. В принципе освоение иноязычной лексики обогащает словарный запас принимающего языка. В общей лексической системе русского языка лишь некоторая их часть выступает в качестве межстилевой общеупотребительной лексики: *презентация, бизнес, офис, шоу, фирма, компания, рейтинг, кризис* и т.п. Подавляющее большинство из них имеет стилистически закрепленное употребление в книжной речи и характеризуется в связи с этим более узкой сферой функционирования и применения, выступая как термины (*концепт, концептосфера, дискурс*), профессионализмы (*регистрация, ретейк, летний семестр*), специфические книжные слова (*монополия, альтернатива, прерогатива*), варваризмы (*герл, бойфренд, чикса* и др. В целом иноязычные слова в лексике современного русского литературного языка представляют довольно многочисленный пласт лексики, знание которых необходимо каждому носителю языка. В противном случае это может привести к неправильному их употреблению, к искажению смысла и т.п.

В связи с вышеуказанным, по нашему мнению, необходимо: 1) вводить повсеместно профессиональное описание и толкование значений заимствованных слов, как в школьной, так и вузовской практике; 2) регулярно создавать и обновлять словари по заимствованной лексике в соответствии с этапами развития языка; 3) разрабатывать материалы для учебников и учебных пособий (для школ и вузов) в соответствии с изменениями в жизни общества; 4) разрабатывать материалы для словарей и методических указаний с учетом сфер деятельности общества (финансы и экономика, юриспруденция, деловой, публицистический и образовательный дискурсы и др.) и др.

Таким образом, анализ научной литературы, посвященной описанию заимствованной лексики в современном русском языке, позволяет утверждать, что идет процесс непрерывного пополнения словарного запаса языка иноязычными словами в соответствии с новыми реалиями жизни общества. Особый интерес для изучения и научного исследования представляют заимствованные слова, пришедшие в русский язык и освоенные им в полиязычном пространстве Казахстана с момента «перестройки» до настоящего времени.

Литература

Гайнуллина Н.И. Заимствованная лексика в Петровскую эпоху: проблемы адаптации. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 295 с.

Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. – М.: Советская энциклопедия, 1948. – 1500 с.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Едиториал УРСС, *2004*. – 576 с.

Сулейменова Э.Д, Шаймерденова Н.Ж. Словарь социолингвистических терминов. 2-ое изд. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 330 с.

Гайнуллина Н.И. Лексика русского языка. 2-ое изд. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 223 с.

Шанский Н.М., Иванов В.В. Современный русский язык. 2-ое изд., испр. и доп. – *М*.: Просвещение,*1987*. – 192 с.

Крысин Л. П. Русское слово, своё и чужое. М.: Языки славянской культуры, *2004*. – 888 с.

References

Akhmanova O.S. (2004). Slovar' lingvisticheskikh terminov. [Dictionary of linguistic terms]. M.: Yeditorial URSS. 576 s. (In Russian)

Gaynullina N.I. (2008). Zaimstvovannaya leksika v Petrovskuyu epokhu: problemy adaptatsii. [Borrowed vocabulary in the era of Peter the Great: problems of adaptation]. Almaty: Kazakh University, 295 s. (In Russian)

Gaynullina N.I. (2003). Leksika russkogo yazyka. 2-oye izd. [Russian vocabulary. 2nd ed]. Almaty: Kazakh University, 223 s. (In Russian)

Krysin L.P.(2004). Russkoye slovo, svoyo i chuzhoye. [The Russian word, one's own and someone else's]. M.: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 888 s. (In Russian)

Suleymenova E.D, Shaymerdenova N.Zh. (2007). Slovar' sotsiolingvisticheskikh terminov. 2-oye izd. [Dictionary of sociolinguistic terms. 2nd ed]. Almaty: Kazakh University, 330 s. (In Russian)

Shanskiy N.M., Ivanov V.V.(1987). Sovremennyy russkiy yazyk. 2-oye izd., ispr. i dop. [Modern Russian language. 2nd ed., Rev. and add]. M.: Prosveshcheniye, 192 s. (In Russian)

Ushakov D.N. (1948). Tolkovyy slovar' russkogo yazyka. [Explanatory dictionary of the Russian language]. M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1500 s. (In Russian)

2-бөлім

ӘДЕБИЕТТАНУ

Section 2

LITERARY CRITICISM

Раздел 2

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

IRSTI 17.07.65

Abdulina A.

DSc, Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: alma.abd@gmail.com

THE MORAL AND DIDACTIC VALUE OF THE CONCEPT OF PERSONALITY IN THE ART PROSE OF THE TWENTIETH CENTURY

The article discusses the work of Ch. Aitmatov in the context of the problem of the artistic concept of personality on the material of the story «White Cloud of Chinghiz Khan». The relevance of the topic is due to the need to carefully study the artistic heritage of an outstanding contemporary writer, thereby filling gaps in the logic of the development of domestic literary thought. The analysis is carried out in comparison with the works of Kazakh authors – the novels «The End of a Legend» by Abish Kekilbayev and «The Poet of the Lame Timur» by Maral Skakbayev. Selected novels are close to the development of the theme and were created at the same time as Aitmatov's novel «And for More Than a Century Lasts a Day,» an integral part of which was the story «The White Cloud of Chinghiz Khan». As a result of a comparative analysis, the artistic image of the conqueror was considered in the context of the artistic concept of the person: Chinghiz Khan – in the works of Aitmatov, and Temirlan – in the novels of Kazakh authors.

Key words: prose, value**,** writer, mastery, legend, conqueror, artistic conception of personality, psychological portrait.

Абдулина А.Б.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alma.abd@gmail.com

XX ғасырдың көркем прозасындағы тұлғалық концепцияның моральдық-дидактикалық құндылығы

Мақалада «Шыңғысханның ақ бұлты» повесінің материалындағы тұлғалық көркемдік концепция мәселелері контексіндегі Ш.Т. Айтматов шығармашылығы қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі қазіргі көрнекті жазушылардың көркемдік мұрасын мұқият зерделеу қажеттілігіне байланысты, отандық әдеби ойды дамыту логикасын толықтырады. Талдау қазақ авторларының шығармашылығына, атап айтқанда, Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры», Марал Сқақбаевтың «Ақсақ Темірдің жыршысы» шығармаларына жүргізіледі. Таңдалған романдар Ш. Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн» романымен бір мезгілде құрылған және тақырыбы жағынан жақын, «Шыңғысханның ақ бұлты» повесінің ажырамас бөлігі іспеттес. Салыстырмалы талдау нәтижесінде Ш. Айтматов шығармасындағы Шыңғысхан, қазақ авторларының романдарындағы Темірлан тұлғалық көркемдік концепция контексіндегі жаулап алушының көркемдік образы ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: проза, жазушы, шеберлік, аңыз, жаулап алушы, тұлғаның көркемдік концепциясы, психологиялық портрет.

Абдулина А.Б.,

д.ф.н., профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: alma.abd@gmail.com

Нравственно-дидактическая ценность концепции личности в художественной прозе XX века

В статье рассматривается творчество Ч.Т. Айтматова в контексте проблемы художественной концепции личности на материале повести «Белое облако Чингисхана». Актуальность темы обусловлена необходимостью тщательного изучения художественного наследия выдающегося

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

писателя современности, благодаря чему восполняются пробелы в логике развития отечественной литературной мысли. Анализ проводится в сопоставлении с произведениями казахских авторов – «Конец легенды» Абиша Кекилбаева и «Поэт Хромого Тимура» Марала Скакбаева. Избранные романы близки разработкой темы и созданы в одно время с романом Айтматова «И дольше века длится день», неотъемлемой частью которого стала повесть «Белое облако Чингисхана». В результате сопоставительного анализа рассмотрен художественный образ завоевателя в контексте художественной концепции личности: Чингисхана – в творчестве Айтматова, и Темирлана – в романах казахских авторов.

Ключевые слова: проза, писатель, мастерство, легенда, завоеватель, художественная концепция личности, психологический портрет.

Introduction

In the 21-st century, the search continues for solutions to the pressing issues of literary research, the urgent need to seek and find new meanings in familiar works is being put forward. Among these primary problems is the identification and understanding of the artistic concept of personality in the works of various writers. In the proposed publication, the creative work of Chinghiz Aitmatov, an outstanding contemporary writer, was chosen as a material, without a thorough study of the artistic heritage of which it is impossible to understand the logic of the development of domestic literary thought.

The purpose of the research is to develop the most difficult category of poetics – a psychological portrait in the context of the artistic concept of the personality based on the story «Chinghiz Khan's White Cloud» by Chinghiz Aitmatov. (Aitmatov, 1995)

It is characteristic that at the same time in the Kazakh literature, as well as in world practice, numbering about two hundred thousand seven hundred works about Chinghiz Khan, the theme of frailty existence and illusory aspirations of unlimited power finds its solution in the novels of famous writers Abish Kekilbaev (Kekilbaev, 1983) and Maral Skakbaev. (Skakbaev, 2011) And if in the center of Aitmatov's story is Chingizkhan, then in the novels of Abish Kekilbayev and Maral Skakbayev – Tamerlan, the legends and legends about which also have folkloric roots. In this regard, a comparative analysis of the works of leading writers of the late twentieth century seems quite interesting, which determined the comparative-typological method of research. As an expected result of the publication, one should consider the analysis of the realization of the artistic image of the conqueror in the context of the artistic concept of the person: Chinghiz Khan – in the works of Aitmatov, and Temirlan – in the novels of Kazakh writers.

Experiment

Written in 1991 as an organic part of the novel «A Day Lasts More Than a Century,» published a decade earlier, the story, like the novel, attracts attention with the urgency of eternal questions and, especially, the most complicated topic of the clash of personality and power. Let's clarify that the scope of publication and the goal set are concentrated around the image of the conqueror Chinghiz Khan, who came from the people's memory in the legendary narration.

«I must say,» writes Aitmatov in the preface, «that in the story one of the oral traditions of the nomadic tribe about Chinghiz Khan was used, a myth that does not correlate much with historical reality, but speaks a lot about people's memory ...» (Aitmatov, 1990: 7)

A characteristic feature of Aitmatov's realism is the concentration of the narrative core around the contemporary man, the toiler Edigei: «I tried to put Buran Yedigey in the center of the modern world order to me, in the center of the problems that concern me. Buranny Edigey is not only a worker by nature and by occupation. He is a man of a hardworking soul», – read in the article « From the author », which precedes the publication of the novel « And the day lasts longer than a century » of the nineties. (Aitmatov, 1991: 5)

In the story «White Cloud of Chinghiz» the writer restored those pages that could not be conveyed to the reader in the era of «fanatical vulgarized criticism.» Thus, not only the legend of the cruel ruler was reactivated, but also the tragic events of the times of the cult and repressions of the Soviet era. At the same time, the images of real historical subjects in the literature bear a tremendous semantic load and the necessary moral evaluation rating. Chinghiz – cruel, overbearing «lord of the Four cardinal points.» In achieving his goal, he stops at nothing. Going on a campaign to conquer the

West, leading thousands of army through the great Asian spaces, Chinghiz perpetrated execution – he delivered a warrior-centurion and a young woman, goldsweet, who disobeyed the great khan and put his love above his conquering goals.

The novels «The End of a Legend» by Abish Kekilbayev and «The Poet of the Lame Timur» by Maral Skakbaev are devoted to another bright and dramatic personality of medieval history – Timur Gurgan, Timur the Magnificent, Tamerbek or Tamerlane, about whom many legends and legendary stories were composed.

Not being Chingizid, Timur formally could not bear the khan's title, therefore he was always called only Emir (leader, leader). But, having intermarried in 1370 with the house of Chingizids, he took the name Timur Gurgan (Gurkān – Iranian version of the Mongolian kγrγgen or hγrgen, «son-in-law»). This meant that Timur was a relative of Chingizids and was free to live and act in their homes.

The prototype for the image of the Lord in Kekilbayev's novel was the legend of Tamerlane, who blinded and deprived the language of a talented architect, in Skakbaev's novel – the story is based on the story of the poet Hafiz, who dared allegorically condemn the actions of the tyrant-ruler.

Many other experiments are well known in the artistic exploration of this topic, for example, S. Borodin's epic Stars on Samarkand (Borodin, 1957), in which the conceptual antithesis to the Lord of the Universe becomes a collective image of the people with an emphasis on the wise historian Ibn Khaldun. In one of the fragments of another novel «The Lame Timur», by the same author, the Lord of the antithetical Hafiz, a poet of the people.

According to the studies of Ahmet-Zaki Validi, in the historical reality of Timur's possessions did not reach the limits that were conquered by Chinghiz at one time, but each of them was recognized as God's chosen ruler by his warriors and those peoples who were controlled by unrestricted power . «It should be recognized that both of these outstanding rulers had common features that brought them together – an extremely great will, energy, deep mind and dedication,» concludes Validi (Validi, 2010: 75).

Results and discussion

The artistic development of the images of Chinghis Khan and Tamerlan in the works of Aitmatov, Kekilbayev and Skakbaev, thanks to the inclusion of folk interpretations and legendary memory, acquires a directional interpretation, an assessment by the authors of certain life phenomena and the embodiment of a philosophical world view in its integrity. As a result, not so much the features of these outstanding personalities that are illuminated above are their characters, but something more: the human content, rich in experiences, emotions, gives rise to colorful figures, aggravated by fame, God's chosen people, permissiveness and glaring anti-humanity. The works of these authors unite two leading themes – the destructiveness of despotic power and high human qualities and feelings, brilliantly revealed by writers in a bright psychological narrative. Masterfully mastering all forms of literary creativity, the authors created unique canvases of artistic narration, full-blooded, connected by numerous threads with centuries-old origins of folk wisdom and moral valuesIn the process of comparing selected works at the level of realization of images of the main characters of the historical plan, which are the personalities of the Conquerors of the world, the following necessary levels are established. Let us turn to the image of Chinghiz, created by Aitmatov, not only according to the oral rumor, but also the logic of the character of the character. The words found by the author accurately and sharply described the essence of the khan-conqueror:

«Even the laws of nature rejected Chinghiz for the sake of military victories, blaspheming over life itself and over God. He also wanted to put God into his service, for conception is a message from God. And no one in the people or in the army resisted or even thought to resist violence; by that time, the power of Chinghiz had reached such an unprecedented strength and focus that everyone unquestioningly obeyed the unheard of command to prohibit childbearing, since disobedience was inevitably punished by death...» (Aitmatov, 1995:342).

The inner world of a person is portrayed by Aitmatov in the process of a constant and continuous mental flow. Each picture of successive situations is structured by a complex palette of feelings and reflections of the hero, endowed with strong, strong-willed kind, who never bowed his head before anyone, but suddenly trembled and confused before the amazing power of love turned into a loss of goodwill of Heaven for him – the White cloud left him. But before this happens, the hero will be shown in the ongoing process of evaluating and reevaluating the meaning and significance of his actions: «For the seventeenth day, as Chinghiz, while on the road, on a campaign to the West, he experienced a special, unprecedented state of mind. Outwardly, the great khan kept himself, as always,

as befitted his person, – strictly, aloof, like a falcon in the resting hours. But in his heart he exulted, sang songs and composed verses …These poems, if they said it out loud, would have been out of place in the mouth of Chinghiz – was he engaged in soulmaking! But on the way, being in the saddle from morning to evening, he could afford such luxury. The main reason for his spiritual celebration was that for the seventeenth day, from morning until evening, a white cloud floated above Chinghiz's head in the sky – where he, there and there». (Aitmatov, 1995:342).

Physical conquest is always accompanied by moral conquest – the winner establishes his order and his understanding of the world:

«Since then, he was convinced, having grasped the dispensation of life in the most correct, unmistakable way – by violating by force, that there is not and there can be nothing that would not submit to force, that would not fall on its knees, would not fade, would not crush to dust under the pressure of coarse power, whether it be a stone, fire, water, wood, beast or bird, not to mention a sinful man. When strength aches the power, the amazing becomes insignificant, and the beautiful becomes pitiful. Hence the conclusion: everything that is trampled is insignificant, and everything that prostrates, deserves the indulgence of the indulgent whim. And the world is worth it …» (Aitmatov, 1995: 346).

«There were many conquerors, but neither Attila (Attila (406-453) (Adil-Khan) (Itil-Khan) was the leader of the Huns from 434 to 453, one of the greatest rulers of the barbarian tribes who ever invaded the Roman Empire), neither then Alexander of Macedon, Bonaparte, no one was different by such a measure of atrocity and such a measure of the destruction of everything that occurs on the way. It was his idea – to destroy everything, not so much to take as to destroy». (Basovskaya. https://echo.msk.ru/programs/vsetak/55405/.)

Speaking about the features of the artistic concept of Aitmatov's personality, it should be noted that this is not a static view of a person or a person, but a view of the epoch that develops in time dynamics, emphasizing horrific cruelty and savage nature, unlike many, especially modern interpretations, to some extent. even idealizing and romanticizing Chinghiz. The artistic conception of Aitmatov's personality is built around the task of unraveling, explaining the phenomenon of a person who imagines himself equal with God, who has forgotten his human nature: «Everything got away with him, and what fierce curses were not called upon his head from the mouth of the crying in all the edges where he walked with fire and sword, but none of the curses had any effect on his ever-increasing greatness and fearsome power. On the contrary, the more he was cursed, the more he neglected the moans and complaints addressed to Heaven .... And from this he concluded that everything was permissible for him. And over the years he strengthened in the confidence that he is the chosen one of Heaven, that he is the Son of Heaven ». (Aitmatov, 1995: 346)

And the identities of the people who suffered from the tyranny of the khan, above all Доулulang, Erdene and Altun, whose feat admires with their steadfast will, the power of love, which hardened them and caused the resistance to the cruel unjust ruler, are completely opposite. Thus, the concept of personality in Aitmatov's story finds artistic realization in the creation of certain types of heroes who are in complex links with circumstances, thereby expressing the author's position. This also applies to characters acting in modern times, whose actions the artist's thought has linked with the thread of time, making the invisible in the mirror of history real.

In Kazakh literature, one of the latest experiences of addressing Chinghiz's personality is the story of Rakhymzhan Otarbayev «The Lament of Chinghiz» (2014), the main theme of which was the last stage of life, when «the lord of the Four cardinal points» looked at many things with different eyes: they are increasingly mastered disappointments, and the heart, tired of the troubles of life, still does not let go of earthly passions. But in this context, particular attention is drawn to the works of other writers who turned to the theme of the Conquerors of the World at the same time as Aitmatov. This is important, first of all, from the standpoint of the diachronicity of the appearance of a similar topic in Soviet literature. In the center of the novels A. Kekilbaev and M. Skakbaev – Temirlan. In the novel by A. Kekilbayev, the image of the Ruler is accentuated and brought to the forefront of the narrative canvas. Consequently, the writer leads his hero to the loss of real perception of reality, when he had to «recognize the bitter truth: his omnipotence, undivided power, glory and honor are just as elusive, fleeting and deceptive, like the blush on the face of a pretty and lustful woman, or wealth of the miserly merchant. « (Kekilbaev, 1983:446).

«The Lord was discouraged. In the cautious silence of the crowd, something suspicious lurked. In thoughts and assumptions, he spent sleepless nights ... He again and again approached the window and every time cringed, filled with annoyance and anger

at the sight of the blue minaret, silently gloating over it». (Kekilbaev, 1983: 429)

Gradually, the mental state of a person who has lost internal self-control takes him to the world of distorted images. The architectonics of the text is structured by the logic of the hero's spiritual quest, the form of the question serves as its categorical paradigm.

«Maybe the keen eye of the Most High noticed the arrogance and swagger ingrained in the Lord's soul? Perhaps the manifestation of arrogance towards oneself like is sin, which the All-Good does not forgive him? » (Kekilbaev, 1983: 446)

Mental torments are becoming more and more unbearable, and the Lord decides to seek help from the old man who has devoted himself to serving God. Having made a difficult ascent to the mountain monastery of the hermit, who listened to him with a sarcastic grin, the Overlord heard only: «My son must have scared away the spirits, angered the holy intercessors. Think! ... «

The agony continued, the reading of the Quran and meditations on it did not help, the all-consuming war did not help. The Lord of punishment befell him – «terrible weakness bound him, and the black abyss opened up under him ... A candle of common sense still smoldered in him, but doubts and fear more resolutely seized his whole being, spread out all his veins, and he implicitly understood that his doom is concluded. « (Kekilbaev, 1983: 460) The end of the legend turned out to be the inglorious end of the life of a sinner, like all commoners, the Lord. Death equated the Chosen One of Fate with those whom he called the wicked, the mob, the despicable human race.

Maral Skakbaev in the novel «The Poet of the Lame Timur» follows a similar path of his own vision, developing the scene of Tamerlan's conversation with the poet Hafiz in a holistic act, giving the court poet-chronicler the name Giyas. The image of a cruel conqueror is presented from the perspective and through the perception of the poet Giyas, chosen by the court chronicler for his impeccable knowledge of the Quran and the talent of the writer-poet. The story of the novel concerns only one fact – Timur's victorious campaign in the land of Hindi (India), the ruler's insidious plan to break the peaceful promise not to rob and kill prisoners. The evil has been committed, and this unpunished evil strikes a young gifted poet who is forced, for the sake of Iron Hromts, to find the strength to describe the lawlessness and abominations of a criminal act. Unlike the psychological dominant of Kekilbayev's style, the author of the novel «The Poet of the Lame Timur» chooses the path of a more neutral narrator, prone to subjectivization of the character's sphere, seeking some ultimate objectivity in describing the surrounding poet of the world, rather than the in-depth state of perception of the hero.

The last, inhuman and terrible wish that the young man heard at Timur's reception – to create a high mountain from the heads of the dead, plunged him into a state of mortal torment, and «the most unbearable was the feverish confrontation of thoughts, when one thought crowded around another.» (Skakbaev, 2011: 49) The soul beats in the throat, preparing to leave the mortal body. In insane fright, Giyas gallops until the horse falls exhausted, and the young man continues to run, no one knows where, covering his ears with his palms. (Skakbaev, 2011: 55)

So ends the novel, leaving his hero on the path to death or salvation.

Conclusion

Thus, a comparison of Ch. Aitmatov's «White Cloud of Chinghiz Khan» and contemporary works of Kazakh writers gives an opportunity to consider the artistic concept of the personality of cruel tyrants of the past as a figurative paradigm of a historical personality or a set of ideas about a real person, simulating a distant past, but responding to complex questions about time, epoch and man. Typological similarities serve as true indicators of the general laws of the literary process, confirming S. Trubetskoy's idea that «historical development is unthinkable without historical memory – it is in this memory that both samples and inspiration for all new creativity are drawn.» (Trubetskoy, 1995: 324)

Литература

Айтматов Ч.Т. Белое облако Чингисхана // Тавро Кассандры. Избранные произведения. – М.: ЭКСМО, 1995. – 432с.

Кекильбаев А. Конец легенды / Степные легенды. – М.: Худож. лит., 1983. – С. 245- 461.

Скакбаев М. Поэт Хромого Тимура /Аманат: Алматы, 2011, №1 – С. 10-55.

Айтматов Ч.Т. Белое облако Чингисхана // Знамя, 1990. – № 8 – С. 7 – 57.

Айтматов Ч.Т. Вся правда, девять лет спустя…/ И дольше века длится день (Белое облако Чингисхана). – Бишкек, 1991. – 130 с.

Бородин С. П. Звезды над Самаркандом. – Ташкент, 1957. – 145 с.
Валиди А.-З. «Кыскача төрек вә татар тарихы» («Краткая история тюрков и татар»), Уфа: Китап, 2010. – 200 с.
Басовская Н.И. Чингисхан – начало кровавой дороги /
https://echo.msk.ru/programs/vsetak/55405/.
Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. – М. Прогресс, 1995. – 799 с.

References

Aitmatov Ch. (1995). Beloe oblako Chingizhana [White cloud of Chinghiz Khan] // Tavro Kassandry [Cassandra brand]. Izbrannye proizvedenia. M.: EKSMO, 432p. (in Russian)
Kekilbaev A. (1983). Konec legendy [The end of the legend]. Stepnye legendy [Steppe legends]. M.: Hudozh. lit., Pp. 245 – 461. (in Russian)
Skakbaev M. (2011). Poet hromogo Timura [The Poet of the Lame Timur]. Amanat: Almaty, No. 1, Pp. 10-55. (in Russian)
Aitmatov Ch. (1990). Beloe oblako Chingizhana [White cloud of Chinghiz Khan]. Znamya, No 8, Pp. 7 – 57. (in Russian)
Aitmatov Ch. (1991). Vsja Pravda, devjat let spustja… [The whole truth, nine years later ...] / I dolshe veka dlitsja den [And the day lasts longer than a century] / Beloe oblako Chingizhana [White cloud of Chinghiz Khan]. Bishkek, p.5. (in Russian)
6. Borodin S. (1957). Zvezdy nad Samarkandom [Stars over Samarkand]. Tashkent, 145 p. (in Russian)
7. Validi A. – Z. (2010). Kratkaja istorija turok i tatar [A Brief History of Turks and Tatars], Ufa: Kitap, 200 p. (transl. from Tatar)
8. Basovskaya N. Chinghiz – the beginning of the bloody road.
https://echo.msk.ru/programs/vsetak/55405/. (in Russian)
9. Trubetskoy N. (1995). Story. Culture. Tongue. M.: Progress, 799 p. (in Russian)

МРНТИ 81’23

Алтыбаева К.А.[1], Жаксылыков А.Ж.[2],

магистрант 2 курса[1], [2]д.фил. н. профессор
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: katya-96kz@mail.ru; aslanj54@mail.ru

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС РОМАНА Р. СЕЙСЕНБАЕВА «МЕРТВЫЕ БРОДЯТ В ПЕСКАХ» В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ДИНАМИКЕ

Данная статья посвящена отчасти теории дискурса как проблемы в лингвистике и литературоведении. В ней выявляются наиболее характерные параметры дискурса как парадигматического высказывания или системы высказываний в литературе. Особое внимание уделяется определению понятия «экологический дискурс», имеющему базовое значение для данной работы. Характерно, что экологический дискурс нашел художественное воплощение именно в структуре философского романа в современной литературе Казахстана. Роман Роллана Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках» является показательным по всем признакам философского романа на экологическую тему. Основными признаками экологического дискурса в романе «Мертвые бродят в песках» являются: выраженная проблематика романа, сюжетное движение вокруг темы гибели Аральского моря, типология героев, раскрываемых в контексте драматических событий, связанных с гибелью Аральского моря, поэтика символов, концептов, марко и микро-образов произведения.

Ключевые слова: дискурс, экологический дискурс, культурный код, автор-повествователь, интертексты, поэтика, роман, концепты.

Altybaeva K.A.[1], Zhaksylykov A.Zh.[2],

[1]undergraduate 2 course, [2]Doctor of Science, professor
al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: katya-96kz@mail.ru; aslanj54@mail.ru

The ecological discourse of the novel by R. Seisenbayev «The dead roam in the sand» in artistic dynamics

This article is partially devoted to the theory of discourse as problems in linguistics and literary criticism. It identifies the most characteristic parameters of discourse as a paradigmatic utterance or system of utterances in the literature. Special attention is paid to the definition of the concept of environmental discourse, which has a basic meaning for this work. It is characteristic that ecological discourse found its artistic embodiment precisely in the structure of the philosophical novel in the modern literature of Kazakhstan. The novel by Rollan Seisenbayev «The Dead Roam in the Sands» is indicative of all features of a philosophical novel on an environmental theme. The main features of the ecological discourse in the novel «The Dead Roam in the Sands» are: a pronounced problematics of the novel, plot movement around the theme of the death of the Aral Sea, a typology of heroes revealed in the context of the dramatic events associated with the death of the Aral Sea, the poetics of symbols, concepts, marco and micro images of the work.

Key words: Discourse, ecological discourse, cultural code, narrator, intertext, poetics, novel, concepts.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Алтыбаева К.А.[1], Жақсылықов А.Ж.[2],
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]2 курс магистранты, [2]профессоры, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: katya-96kz@mail.ru; aslanj54@mail.ru

Р. Сейсенбаевтың «Құмды кезген өліктер» романындағы экологиялық дискурстың көркем динамикасы

Бұл мақалада дискурс теориясы тіл білімі және әдебиеттану ғылымдарының мәселесі ретінде қарастырылады. Мұнда дискурсқа мейлінше тән – парадигматикалық айтылым немесе әдебиеттегі айтылым түріндегі параметрлер сөз болады. Мақалада зерттеу үшін өзекті болып табылатын экологиялық дискурстың анықтамасын беруге ерекше назар аударылады. Экологиялық дискурстың қазіргі Қазақстан әдебиетінде, оның ішінде философиялық романда көркемдік көрініс табуы жайдан жай емес. Роллан Сейсенбаевтың «Құмды кезген өліктер» романы экология тақырыбын қозғаған философиялық романдардың ішіндегі ең көрнекісі. «Құмды кезген өліктер» романындағы экологиялық дискурстың негізгі белгілері мыналар болып табылады: романның анық көрсетілген проблематикасы, Арал теңізінің тартылуының айналасында өрбіген сюжет, Арал теңізіне қатысты қайғылы оқиғалар контексінде ашылған кейіпкерлер типологиясы, шығарманың макро- және микро-образдары, символдары мен концептілерінің поэтикасы.

Түйін сөздер: дискурс, экологиялық дискурс, мәдени код, баяндаушы, интертекст, поэтика, роман, концептер.

Введение

Категория дискурса – одна из наиболее сложных и обсуждаемых проблем современных филологических дисциплин, в особенности текстологии. Дискурс как научная категория является понятием неоднозначным и все еще далеким от своего ясного теоретического определения в филологических трудах. Вместе с тем главные его черты в разных теоретических моделях, кажется, так или иначе выявлены – это характерная доминанта высказывания, ведущий повествовательный принцип, нарративное начало, тематически связанное с литературной стратегией автора, смысловая континуальность вместе с недискретностью и явной темпоральностью, заметной в сравнении с текстом, характеризующимся противоположными признаками.

Б. Джолдасбекова и Н. Сарсекеева, обобщая понятие дискурса в литературоведении, пишут: «Теория дискурса возникла как одно из основных направлений философии постмодернизма, объединивших в себе философию языка, семантику, современную лингвистику (включая структурную и психоаналитику), когнитивную социологию и когнитивную антропологию. В результате термин «дискурс (фр. *Discource*, анг. *Discource*) появился и приобрел популярность в ряде гуманитарных наук… (*сокращение наше* – К.А. Алтыбаева). Отметим, что одно из понятий термина *дискурс* связано с использованием понятия стиля (в широком его понимании) и индивидуального языка. Не случайно в связи с широким употреблением данного термина в настоящее время все чаще возникает вопрос о тождественности понятий дискурс и функциональный стиль». (Dzholdasbekova, 2013: 25)

Эксперимент

Как было уже отмечено, понятие «дискурс» находится очень близко к понятию «стиль», тем не менее они не тождественны, ибо находятся в разных интерпретационных нишах и по разному функционируют в моделях осмысления.

Жаналина Л.К. определяя с лингвистической точки зрения категорию дискурса, выделяет в нем два аспекта: индивидуальное, субъективное и объективное. «Дискурс субъекта представляет собой: 1) Индивидуальное словотворчество, регулируемое мировоззренческой силой принятых обществом убеждений… (*сокращения наши* – К.А. Алтыбаева) Вторая составляющая дискурса – дискурс объекта. Дискурс объекта – сложившийся культурный код, в котором явление, конституируя себя как область знания, «распространяет» о себе информацию в социуме через предикаты имени объекта, с которым взаимодействует субъект». (Zhanalina, 2010: 28)

Вполне очевидно, что термин дискурс, сформировавшись, прежде всего в лингвистических дисциплинах, перекочевал в литературоведение. При этом, как представляется, универсальным признаком дискурса является индивидуально окрашенный язык, мировоззренческая определенность, ведущая повествовательная тенден-

ция, структурно определяющие силы. При этом понятно, что анализ дискурса как ведущей текстовой доминанты тесно связан с экстралингвистическими факторами (предикатами объекта по Жаналиной), их учетом и опорой на них. При исследовании дискурса объектом изучения выступает не только конкретный текст, но и его социально-исторический информационный контекст, порождающий организующий принцип.

Результаты и обсуждение

В. Савельева, определяя типы художественной парадигматики, формулирует следующее представление: «Если онейрический текст – это вербально оформленное сновидение персонажа, то сновидение, будучи интимной реальностью индивидуального сознания и психики, всегда представляет собой высказывание. Именно поэтому онейрический текст – это обязательно дискурс. Он предполагает адресанта и адресата. В филологии утвердилось, что понятие дискурс шире, чем понятие текст (*сокращения наши* – К.А. Алтыбаева) Изучение дискурса онейрического текста предполагает оживление его динамики, связанной с процессами порождения текста адресантом и всех обстоятельств его восприятия адресатом. Это, прежде всего, его эмоции (страх, удивление, вопрос и др.) и когнитивные усилия (что означает этот сон, почему мне он приснился). Сравнивая онейрические тексты нескольких писателей, мы выявляем характерные для них всех моменты проявления дискурса». (Savelieva, 2013: 33)

Взгляды М. Бахтина на текст по определенным аспектам сходны со взглядами М. Фуко середины 1960-х, начиная с его «Археологии знания» (1966). В этой работе ученый обоснованно пришел к выводу, что: областью соизмерения различных культурных продуктов является сфера «дискурсии» речи. Определяя текст как «первичную данность (реальность) и исходную точку всякой гуманитарной дисциплины» М.М. Бахтин выделяет и систему высказываний, определяющих диалогическую природу художественного текста. Он пишет: «Чем же определяются незыблемые рубежи высказываний? Металингвистическими силами. Внелитературные высказывания и их рубежи (реплики, письма, дневники, внутренняя речь и т.п.), перенесенные в литературное произведение (например, в роман). Здесь изменяется их тотальный смысл. На них падают рефлексы других голосов, и в них входит голос самого автора… (*сокращения наши* – К.А. Алтыбаева). Автор литературного произведения (романа) создает единое и целое речевое произведение (высказывание). Но он создает его из разнородных, как бы чужих высказываний. И даже прямая авторская речь полна чужих слов. Непрямое говорение, отношение к своему языку как к одному из возможных языков (а не как к единственно возможному и безусловному языку)». (Bakhtin, 2007: 155-156) Таким образом, если формальными признаками дискурса выступает высказывание или система высказываний, стилистически оттененные интонацией воспринимающего автора, то структурной, организующей силой текста, его направляющей тенденцией является автор-повествователь.

В современном российском литературоведении популярна «теория эстетического дискурса» В.И. Тюпы, поддерживаемая С.Н. Бройтманом (Тyupa, 2002: 5). Ученый интерпретирует понятие дискурс, развивая идеи, сформулированные в трудах Ван Дейка, представляя его коммуникативное событие возникновения информации в ситуации субъекта, объекта и адресата. Следовательно, особенностью «эстетического дискурса» В. Тюпы, то есть его типологическим признаком является то, что содержанием сообщения в таком дискурсе служит личность. А с нашей точки зрения, в соответствии с учением М.М. Бахтина – «образ автора», его организующая, интонирующая и концептуально собирающая тенденция.

В. Тюпа также обращает внимание на тот фактор, что в целом ряде филологических дисциплин термином *дискурс* определяют коммуникативное событие, то есть неслиянное и нераздельное со-бытие субъекта, объекта и адресата, то есть изначальных когнитивных инстанций, образующих элементарный коммуникативный акт. Одновременно ученый резюмирует, что выбор того или иного смысла понятия дискурса зависит от цели и задач, стоящих перед исследователем. Эту позицию разделяют и казахстанские ученые в комментариях, приходя к выводу о том, что «всестороннее описание дискурса пока невозможно в рамках какой-либо одной теории…» (Musatayeva, 2012: 216).

Вполне обусловлен вывод о том, что понятия *дискурс и художественный текст* неразрывно связаны друг с другом, они дифференцируются только методологически, и при исследованиях художественного текста необходимо учитывать параметры обеих этих категорий.

В данной работе нас преимущественно интересует понятие экологического дискурса, вполне сформировавшегося в современной фило-

логической и философско-культурологической научной литературе.

Экологический дискурс является объектом исследования эколингвистики – перспективной области языкознания, возникшей во второй половине XX века на Западе и синхронизировавшей экологию и лингвистику. Эколингвистика как интегративное направление в области языкознания изучает коррелятивные аспекты между языком и экологическим сознанием человека как языковой личности и его социальной средой. Язык при этом является синергетическим компонентом системы взаиморазвития человека (общества) и природы. Возникновение экологического дискурса относится к числу репрезентативных для культуры явлений и тесно связано с эволюцией экологического сознания, рефлексией по поводу катастрофической ситуации в природе и представлениями о стратегиях решения экопроблем. (Sozinov, 2011: 25)

Опираясь на теоретическую типологию дискурса, предложенную М. Хэллидеем, В.И. Карасиком, В.В. Красных, ученый Е.В. Иванова выделяет характерные параметры экологического дискурса, который, в свою очередь, она понимает как «множество текстов различных функциональных стилей и жанров – от монографий до произведений популярной и художественной литературы – как выражение в языке экологических тем и проблем» (Ivanova, 2007: 23). При этом объектом анализа экологического дискурса становятся презентативные устные или письменные тексты, обусловленные ситуацией коммуникации на экологические темы. Знаковыми концептами и темой экологического дискурса предстают сама природа и защита окружающей среды. По мере актуализации темы экологии в жизни социума соответственно возрастает роль и экологического дискурса в литературе, публицистике, культурологии и философии.

Н. Луман предложил выделить два подхода при отборе языкового материала для изучения экологического дискурса: узкий и широкий (Luman, 2004: 56). При узком подходе в качестве объекта исследования рассматриваются только научные тексты, созданные специалистами (экологами). При широком подходе к отбору языкового материала применяются не только тексты, созданные экологами, но и другие тексты с экологической тематикой (политические, юридические, массмедийные, художественные, бытовые). Ввиду широкой интертекстуальности в той или иной степени оба этих подхода можно применить по отношению к роману Р. Сейсенбаева «Отчаяние, или Мертвые бродят в песках».

Одним из самых известных произведений в русской литературе Казахстана актуализировавшим тему экологии является роман Р. Сейсенбаева «Отчаяние, или Мертвые бродят в песках». Писатель в своем творчестве затрагивает социально острые, общественно значимые темы, актуальные проблемы истории и современности, приглашая читателя задуматься над вопросами роли и места интеллигенции в судьбе казахского народа, нравственного и социального климата эпохи, обостряющейся экологии. Роман Р. Сейсенбаева возник на фоне и в контексте сформировавшегося экологического дискурса в современной казахской литературе, представленной известными произведениями А. Нурпеисова («Последний долг»), А. Алимжанова («Дорога людей»), К. Кабдрахманова («470 бомб в сердце Казахстана»), А. Жаксылыкова («Сны окаянных»), К. Жиенбая («Жердің үстінде де жұмақ бар») и др. Экологический дискурс в романе Р. Сейсенбаева проявлен в виде активной стилевой (текстуальной) и ментальной (направляющей) доминанты, более того, он развивается, расширяя и усложняя свой контекст многочисленными цитатами, документами, интертекстами.

Анализ показывает, что в начале романа экологический дискурс структурирован в основном публицистическими приемами документального цитирования. Р.Сейсенбаев умело использует исторические факты, вырезки из газет, журналов, информации из радио, такой наглядной демонстрацией изображая масштабность глобальной экологической проблемы.

«…С того дня люди стали покидать Караой не скрываясь ни от кого. Порушенные в верховьях плотины были восстановлены, море снова стало мелеть, день за днем отдаляясь от аула. Теперь целыми днями Насыр лежал дома и перечитывал газеты.

ПОСЛЕ ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ АВАРИИ ПО ВСЕЙ СТРАНЕ ПРОКАТИЛАСЬ волна митингов и выступлений. Кратко их суть – протест против строительства атомных станций(АС). Разгорелись и не утихают дискуссии между специалистами-атомщиками и «зелеными». Последние считают: атомная энергетика приносит вред окружающей среде и здоровью населения. Атомщики утверждают: опасения эти гипертрофированы, а вред от других источников энергии – ГРЭС, ГЭС, ТЭЦ – вполне реален, и, увы, значителен.

В 8 ЧАСОВ 00 МИНУТ ПО МОСКОВСКОМУ ВРЕМЕНИ В РАЙОНЕ Семипалатинска произведен подземный ядерный взрыв мощностью от 100 до 150 килотонн.

Указанное испытание произведено в интересах советско-американского эксперимента по контролю.

Радиационная обстановка в районе испытаний и за пределами полигона нормальная… (сокращения наши – К. Алтыбаева*)*

В 6 ЧАСОВ 57 МИНУТ ПО МОСКОВСКОМУ ВРЕМЕНИ В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ в районе Семипалатинска произведен подземный ядерный взрыв мощностью от 20 до 150 килотонн.

КАЖДЫЙ ГОД НА ЗЕМЛЕ ОТМЕЧАЕТСЯ БЕСЧИСЛЕННОЕ МНОЖЕСТВО природных явлений: 100 тысяч гроз, 10 тысяч наводнений, тысячи землетрясений, пожаров, оползней и ураганов, сотни извержений вулканов, тропических циклонов. За последние 20 лет в результате природных катаклизмов погибли около 3 миллионов человек. Около миллиарда испытали на себе пагубные последствия стихийных бедствий, остались без крова или же столкнулись с другими опустошительными последствиями. (Seisenbayev, 2002: 370 -372)

Вместе с тем уже в начале романа задана серьезная психологическая и социальная нагрузка на обозначенный экологический дискурс. Психологический план развивается на базе раскрытия драмы духовной, внутренней жизни основных героев романа, Кахармана и Насыра, сына и отца. Это два поколения и драматизм гибели Аральского моря по-разному преломляется в их душах. Насыр, человек советской закалки, сумевший сломать в себе совковую инертность, шаблоны невмешательства, оказался способен к большой внутренней трансформации, он искренне принимает веру в бога, и это, а также активная борьба за спасение моря, в конечном счете, спасают его самого. Кахарман, крупная, деятельная личность, интеллектуал, имевший возможность бороться за спасение моря на государственном, общественном уровне Казахстана и Советского Союза, после крушения карьеры, постепенно деградирует, спивается, и его жизнь заканчивается преступлением. Таким образом, судьба отца и сына – два филосфоско-психологических плана развития единого экологического дискурса, показанных в переплетении и сопоставлении. В таком концептуально-символическом движении поэтики романа видна стратегия автора, и она более глубока.

К сюжетной кульминации романа экологический дискурс получает полное художественное и философское развитие. Жанрообразующий философский дискурс романа обусловлен, во-первых, особой ролью авторского сознания, которому придается роль основной философско-эстетической и художественной стратагемы произведения, оно эмоционально и семантически порой более импульсивно, чем сфера сознания персонажей. Персонажи в романе «Мертвые бродят в песках» порой выглядят эпизодическими микро-образами, в структуре романа они часто образуют сеть микро-сюжетов, оплетающих главные сюжетные линии, связанные с образами Кахармана, Насыра и Синеморья (Аральского моря). В господстве иллюстративных микрообразов и изобразительной функциональности множества параллельных сюжетов и заключается отличие романа Р. Сейсенбаева от романа А. Нурпеисова «Последний долг», посвященного экологической теме. Наличие таких «отвлекающих» сюжетов, реминисценций, интертекстов, документальных вставок, притч, которыми изобилует структура произведения, свидетельствует о постоянном усложнении экологического дискурса, стремящегося к предельной смысловой полноте и к символической выразительности. Именно символическая выразительность, экспрессия этого плана придает развивающемуся дискурсу необходимую информативность, эксплицитную достаточность, ассоциативность, что обуславливает и полную перцепцию заложенных в интертекстах и вставных новеллах притчевых смыслов. Вставные истории об огромном соме, Атабалыке и Анабалыке (белугах), которые то и дело появляются в сюжете романа, тем самым драматизируя повествование, имеют мифо-поэтическое значение. Это контрастные гиперболизированные образы, воплощающие вечную борьбу стихий моря как пространственного демиурга: сом – темную сторону хаоса, белуги – светлую сторону созидания. Белуги всегда помогают людям, порой даже спасают их, сом же норовит поглотить зазевавшегося на берегу человека или животное. Так, например, огромный сом запросто может втянуть своим дыханием человека на коне или верблюде. Это подчеркивает мифологический характер ожившего хтонического существа, символически подчеркивая грань между грозной запредельностью и реальным миром. Такие мифологемы и символы все время обозначают растущий масштаб и значение экологического дискурса, приковывая все внимание к судьбе моря и выводя его на первый план внимания, как главный вопрос бытия человека.

Особая роль в произведении предназначена трагическому образу Кахармана. Р. Мейрамгалиева, обобщая особенности творческой манеры Р. Сейсенбаева, пишет: «Философская напряженность письма характерна для романа Роллана Сейсенбаева. Для этого писатель использует разнообразные элементы сказа, легенда об Атабалыке ассоциируется с образом второго значительного героя романа – образом Кахармана, которому часто снился сон о доброй рыбе, в детстве спасшей ему жизнь от сома» (Meyramgaliyeva, 2007: 98)

В романе в проблемном экологическом плане автор касается многих тем. В рамках экологии души человека не ушла от его внимания война в Афганистане. Это мы видим из эпизода, в котором узнаем о молодом парне по имени Кадыр, который после первого курса ушел в армию. Его жена родила сына, а через три дня получила сообщение из Афганистана о его смерти. «Он сражался до последнего патрона. Его представили к ордену. Только кому они нужны, эти железяки?..». Вывод можно сделать из слов молодого джигита Махамбета: «Афганский кошмар я не забуду теперь уже никогда. Кем мы были там? Пушечным мясом. Афган открыл мне глаза на многое. Там были пушечным мясом – а здесь мы кто? Никто в своей стране не чувствует себя человеком – все себя чувствуют скотами, все оплеваны с ног до головы: и русские, и казахи, и евреи, и украинцы… И никто не может понять, почему это так» (Pait intervy iz strany taifunov, 2005:112).

Тем не менее, основное в развитии экологического дискурса в романе Р. Сейсенбаева выражено в системе марко-символов и концептов, имеющих притчевый смысл. Например, сорокадневный дождь над Аралом, вымоленный праведником Насыром, имеет, конечно, коранническую подоплеку (сорок лет странствий пророка Мусы по Синайским пустыням). Условно скитается и его сын Кахарман, но не только по территории Советского Союза и Казахстана, а главным образом по пустыням своего одиночества и душевной слепоты, эгоизма. В конечном счете, его встреча с наркоманами закономерна, а финал предрешен. Мулла Насыр же находит заброшенный в Бетпакдале суфийский храм – ханаку, и это тоже символично. Судьбы Насыра и Кахармана представляют собой два плана, которые по сути представляют два варианта одной и той же библейско-коранической притчи о блудном сыне. В одном варианте сын возвращается к отцу, во втором это ему не дано. Таким образом, варианты парадигматики (притчи) в романе Р. Сейсенбаева представляют собой высшее развитие философского дискурса на экологическую тему.

Тема афганской войны еще более сгущает и концентрирует смыслы экологического дискурса, экстраполируя их на более значимом и скрытом аспекте экологии души человека, подвигая читателя к осознанию имплицитно скрытого намека на проблему влияния сознания и души человека на мироздание, космос. Она выводит на символический план произведения эсхотологическую проблематику апокалипсиса, предупреждая о нем.

Заключение

Следовательно, экологический дискурс в романе Р. Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках»постепенно развивается, достигая драматического накала, беря начало от публицистических стилем, достигая сложных форм философской символической прозы с системой обобщений.

Литература

Джолдасбекова Б., Сарсекеева Н. Авторский дискурс Ю.О.Домбровского в контексте современной казахстанской прозы о художнике.–Алматы: Қазақ университеті, 2013.–210 с.

Жаналина Л.К. Килевая Л.Т. и др. Язык современной науки: языковые портреты. Учимся искусству научной речи.–Алматы: КазНПУ им. Абая, 2010.–344 с.

Савельева В.В. Художественная гипнология и Онейропоэтика русских писателей.– Алматы: Жазушы, 2013.–520 с.

Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках.–в кн. Мировое литературоведение.–Алматы: КазАкпарат, 2007.–272 с.

Тюпа В.И. Художественный дискурс (Введение в теорию литературы).–Тверь: ТвГУ, 2002.– 80 с.

Теория дискурса и дискурсивный анализ//Мусатаева М.Ш. и др. Теоретические и методические аспекты изучения лингвистики текста и дискурса. Учебное пособие /М.Ш.Мусатаева, Ж.Г.Амирова, Л.В.Екшембеева.–Алматы: 2012.–179-217 с.

Созинов, А.В Экологический дискурс: глобальный, национальный и региональный уровни. Диссертация на соис. ученой степени кандидата культурологии. Краснодар: 2011.–193с.

Иванова Е. В. Метафорическая концептуализация природных катастроф в экологическом дискурсе: на материале медийных текстов: дис. … канд. филол. наук/Е. В. Иванова.– Челябинск, 2007.–219 с.

Луман Н. Общество как социальная система. Н. Луман; пер. с нем. А. Антоновского.–М.: Логос, 2004.–232 с.

Сейсенбаев Р. Мертвые бродят в песках.–Семей: Международный клуб Абая, 2002.– 688 с.

Мейрамгалиева Р.М. Архетипы Культурного героя и Трикстера в романе Р. Сейсенбаева «Отчаяние, или мертвые бродят в песках». Известия НАН РК, серия филологическая. №6, 2007.–183 с.

Пять интервью из страны тайфунов//Рудный Алтай.–2005, 27 янв.– 4 с.

References

Dzholdasbekova Bayan, Sarsekeeva Natalia. (2013) Avtorckii diskurs IU. O. Dombrovskogo v kontekste sovremenoi kazahstanskoi prozy. [Author discourse of Yu.O.Dombrovsky in the context of modern Kazakhstan prose about the artist] Almaty: Kazakh University. 210 p.

Bakhtin M.M. (2007) Problema teksta v lingvistike, filologii i drugih gumanitarnyh naukah. [The problem of text in linguistics, philology and other human sciences].– in the book. World Literary Studies. Almaty: KazAkparat. 272 p.

Ivanova Ye.V. (2007) Metaforizheskaia konzeptualizazia prirodnyh katastrof v ekologizheskom diskurse: na materiale medinyh tekstov. Diss. kand. filol. n. [Metaphorical conceptualization of natural disasters in ecological discourse: on the material of media texts: dis. ... Cand. filol. Sciences] Chelyabinsk. 219 p.

Luman N. (2004) Obzhestvo kak sozialnaia sistema. N. Luman. per. s nem. A. Antonovskogo. [Society as a social system. N. Luman; per. with him. A. Antonovsky] M .: Logos. 232 p.

Meyramgaliyeva R.M. (2007) Arhetipy kulturnogo geroia i trikstera v romane R. Seisenbaeva «Otzhaainie ili mertvye brodait v peskah». [The archetypes of the Cultural Hero and the Trickster in the novel by R. Seisenbayev «Despair, or the dead roam in the sands»] News NAS RK, philological series. №6. 183 p.

Musatayeva M.Sh. Amirova Z.G., Ekshembeeva L.V. (2012) Teoria diskursa i diskursivnyi analiz. Teoretizheskie i metodologizheskie aspekty izuzhenia lingvistiki teksta i diskursa. [Theory of discourse and discourse analysis//Theoretical and methodical aspects of the study of text linguistics and discourse] Almaty.179-217 p.

Pait intervy iz strany taifunov. (2005) [Five interviews from typhoon country] Rudny Altai. January 27. 4 p.

Savelieva V.V. (2013) Hudozhestvenaia gipnologia I Oneiropoetika russkih pisatelei. [Art hypnology and the Onyropoetics of Russian writers] Almaty: Zhazushy. 520 p.

Sozinov, A.V. (2011) Ekologizheskii diskurs: globalnui, nazhinalnyi i regionalnui urovni. Dissertazhia na soiskanie uzhenoi stepeni kandidata kulturologii. [Ecological discourse: global, national and regional levels. Thesis for the degree of candidate of cultural studies] Krasnodar. 193 p.

Seisenbayev R. (2002) Mertvye brodiat v peskah [The Dead Roam in the Sands] Semey: Abay International Club. 688 p.

Tyupa V.I. (2002) Hudozhestvenyi diskurs. Vvedenie v teoriy literatury. [Artistic discourse. Introduction to the theory of literature] Tver: TvU. 80 p.

Zhanalina L.K. Kileva L.T. and others. (2010) Iazyk sovremenoi nauki. Iazykovye portrety. Uzhimsia iskustvu nauzhnoi rezhi. [The language of modern science: language portraits. Learning the art of scientific speech] Almaty: KazNPU them. Abay. 344 p.

ҒТАМР 17.07.41

Атаханова Н.А.[1], Усербаева М.К.[2],

[1]Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің аға ғылыми қызметкері,
Қазақстан, Атырау қ.,
[2]Атырау инженерлік-гуманитарлық колледжінің аға ғылыми қызметкері,
Қазақстан, Атырау қ., e-mail: rassi68@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ XIX ҒАСЫРДАҒЫ КӨРКЕМДІК ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

XIX ғасырдағы әдеби үрдіс дәстүрлі сарындарды сақтап, замана ағымына орай жетілдіріп отырды. Ежелгі дәстүрлі сарындар: адамның тіршілік сабақтары, дүние-жаратылыс, ғұмыр жас кезеңдері жайлы толғам, ойшылдық пайымдары, не жақсы, не жаманның жөні түрлі жанрдағы шығармаға арқау болды. Ол мазмұн заманалық жаңа беталыстардың мәнімен толығып, аса айқын әлеуметтік үнге бөккен өзгеше бір үздік сөз өнері болып орнықты.

Әдебиеттің қайсыбір дәстүрлі үлгісі болмасын жанрлық жаңғыруға түсіп, нақтылы сипаттарға ие болды. Тарихтың көлеңкесін көркем сөзде жаңа бір әдіс, тәсілмен көрсетудің шеберлік алымдары ашылды. Бұл мақалада біз әдебиет тарихындағы қайсыбір дәстүрлі үлгілердің тарихи аядағы сапалық өзгерістері айқындалып келген теориялық негіздеулердің орнығу тарихына тоқтала отырып, XIX ғасырдағы әдеби үрдісті айқындай, әдеби ағым, бағыттардың, даралай түсудің ендігі міндеттеріне көңіл бөлдік, қайсыбір қисындарымызды әдебиеттанушы мамандар назарына ұсындық. Мәселен, XIX ғасырдағы дәстүрлі айтыс өнерін фольклорлық, ауызша әдебиет жөніндегі сипаттарын есте ұстай отырып, XIX ғасырдағы айтыстың өзіндік даралық қырларын сипаттап, ашыла түскенін атап көрсеттік.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, жазба әдебиеті, ауыз әдебиеті, дәстүр, көркемдік даму.

Atahanova A.N.[1], Userbaeva K.M.[2],

[1] Senior lecturer of H. Dosmukhamedov Atyrau State University,
Kazakhstan, Atyrau,
[2]Senior lecturer at Atyrau College of Engineering and Humanities,
Kazakhstan, Atyrau, e-mail: rassi68@mail.ru

Art directions of the development of Kazakh literature in the XIX century

The 19th century Kazakh literature sets the tasks to describe in general terms the conditions that contributed to its movement and development, to clarify the peculiarities of the historical and literary process in the 19th century, to determine the national identity and significance of Kazakh literature of the first half of the 19th century.

The literary process of the XIX century preserved the traditional traditions and developed in accordance with modern trends. The development of Kazakh literature of the second half of the XIX century is associated with the onset of a new historical moment in the life of Kazakhstan. Ancient traditional scientists: the lessons of human life, the world of creativity, the stages of life, ideas of reasoning, whether good or bad were in the works of various genres. This content was a great addition to the essence of modern trends and became a kind of brilliant artistic word that gave people a clearer explanation. Regardless of traditional literature, the genre was revived and acquired specific characteristics. In this article, we focused on the history of theoretical substantiation of some traditional types of literature in history, highlighted the literary trends of the XIX century. The literature of the second half of the XIX century especially distinguishes the progressive, democratic, educational direction. The ideas of enlightenment are reflected in the Kazakh literature.

Key words: Kazakh literature, written literature, era, tradition, artistic development.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Атаханова Н.А.[1], Усербаева М.К.[2],
[1]ст. преподаватель Атырауского государственного университета имени Х. Досмухамедова, Казахстан, г. Атырау,
[2]ст.преподаватель Колледжа Атырауского инженерно-гуманитарного института, Казахстан, г. Атырау, e-mail: rassi68@mail.ru

Художественные направления развития казахской литературы в XIX веке

Казахская литература XIX века ставит задачи охарактеризовать в общей форме те условия, которые способствовали ее движению и развитию, уяснить особенности историко-литературного процесса в XIX веке, определить национальное своеобразие и значение казахской литературы первой половины XIX века.

Литературный процесс XIX века сохранил традиции и развивался в соответствии с современными тенденциями. Развитие казахской литературы второй половины XIX века связано с наступлением нового исторического момента в жизни Казахстана. В древних традиционных учениях – уроки человеческой жизни, мир творчества, этапы жизни, идеи рассуждения, хорошее или плохое были в произведениях разных жанров. Этот контент стал отличным дополнением к сущности современных тенденций и стал своего рода блестящим художественным словом, которое дало людям более ясное объяснение. Независимо от традиционной литературы, жанр был возрожден и приобрел конкретные характеристики. В этой статье мы сфокусировались на истории теоретического обоснования некоторых традиционных образцов литературы в истории, осветили литературные тенденции XIX веке. Литературу второй половины XIX века особо отличает прогрессивное, демократическое, просветительское направление. Идеи просветительства нашли отражение и в казахской художественной литературе.

Ключевые слова: казахская литература, письменная литература, эпоха, традиция, художественное развитие.

XX ғасырдың басында Х.Досмұхамедұлы халық әдебиетін көркемдік жөнінен жіктеп отырып, XIX ғасыр әдебиетінің бір қырын көрсетер мына бір жайларға тоқталады.

«... Кейбір мәліметтерге қарағанда бұндай авторлық XIX ғасырдың бірінші жартысынан басталады деп жобалауға болады. Бұл қазақтың жазба әдебиетінің басталуы. Қазақтың жазба әдебиетінің негізін мұсылманша оқыған, сауатты ақындар салғаны сөзсіз. Сондықтан да жазба әдебиеттің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және ғибраттық түрлерінен іздеу қажет» (Dosmuhameduly, 1991:33).

Х. Досмұхамедұлы әдебиет тарихындағы XIX ғасырда басталған тағы бір елеулі жайды атап көрсетті.

«Халық әдебиеті XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жүйелі түрде хатқа түсе бастады. Әдетте оны қызығушылар мен Радлов, Потанин, Ильминский, Мелиоранский сияқты шығыстанушы мамандар жазып алды.

Қазақ халық әдебиетінің нағыз жинаушысы этнограф Әбубәкір Ахметжанұлы Диваев болды. Қырық жылдан астам уақыт бойы ол шаршамай-талмай қазақ халық әдебиеті үлгілерін жинады, жүйеледі және орыс тіліні аударды» (Dosmuhameduly, 1991:33). Диваев соның 86 баспа табағын революцияға дейін орыстың түрлі журналдарына бастырған.

Әдебиеттің ішкі ісінде, көркемдік шеңберлерінде де өзгеріс, жаңару, даму тенденциялары аса күшті байқалды. Қазақ өлеңі жаңа түрлер жасады. Оның басында Махамбет, Дулат тұр. Бұл құбылыс Абаймен жалғасты. Жаңа жанрлар туды. Европалық мәндегі жаңа жазба әдебиет қалыптасты. Мысал, сықақ, сатира жанры жаңғырып, жанданды. Поэма туды. Сырлы да нұрлы лирика толысты. Сал серілер өнері шарықтады. Айтыстың мәні, мазмұны тереңдеді. Поэманың алғашқы нысандары көрінді. Тарихи жырлар туды.

XIX ғасырда жазба әдебиет туғанын М. Әуезов те нығыздай айтты. (Бұл тұста Ежелгі, Орта ғасырлар әдебиеті ортақ түркілік, қазақ әдебиетінің арғы арналары деп айтылмайтын).

«Біздің білуімізше, зар заман ақындарынан бастап біздің әдебиет екінші жікке қарай ауысады. Бұдан бұрын қарастырған әдебиет жұрнақтарының барлығын ауызша әдебиет десек, мыналарды жазба әдебиеттің басы деу керек. Не болмаса қазақ топырағында ең алғашқы жазба әдебиетті туғызған анасы осылар деу керек.

... Жаңағы зар заман ақындарына осы белгінің жалғыз өзін алып қарасақ, ақындар жазып айтпаса да, орта буыннан бастап, соңғыларының барлығы да жазып сөйлейтін болған» (Áýezov, 1991:193).

Ал Әуезов – XIX ғасыр әдебиетіндегі аса елеулі көркемдік төңкеріс – әдебиеттегі бағыт туралы алғаш айтқан зерттеуші.

«... Әдебиет жүзінде елдің, әлеуметтің тіршілігі сөз бола бастаған соң, жазба әдебиет дәуірі туа бастады да есептеу керек. Ауызша мен жазбаша әдебиетінің арасын бөлетін белес, кезең осы» (Áýezov, 1991:192).

XIX ғасыр әдебиетінің әдебиет тарихындағы орнын, тарихи мәнін, бірнеше өзгешелік, өзіндік ерекшелігін тізбелеп келіп, мынадай тоқтам айтты: «XIX ғасырдың одан бұрынғы ғасырлардан өзгешелігі – бұл ғасырда шын мағынасындағы жазба әдебиет туды... Жер жүзіндік классикалық әдебиетпен қазақ әдебиетінің шын мағынасында араласуы XIX ғасырда ғана» (Muqanov, 2002:8). С. Мұқановтың сол тұста айтқан әдебиет тарихын жасау, мәселесі, әдебиет мұраларын жарыққа шығару мәселесінен анағұрлым қиын, себебі жүйеге түспеген деген пікірі әр уақытта да есте болар шындық.

Мұқанов жіктеуінде, бөлуінде (1942) сыншыл реализм атауы жоқ. Абай дәуіріндегі әдебиетті мәдениетке үндеу деп бөледі.

С. Мұқановтың «Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиет тарихынан очерктер» еңбегінің құнды қырының бірі – әдебиет мәселесін қозғағанда тарихи жағдайға кең түсінік беріп отырып таразылауы, сол дәуірлерде жасаған әдебиеттің өзгешелік, ерекшелігі неден туындап отырғанын тарата талдау. Саралау тұжырымдары көбіне аса объективті.

С. Мұқанов Кенесары қозғалысына баға берді. Нақты деректермен сөйледі. Мына бір пікір, тек әдебиет емес, қазақ қоғамындағы, қазақ мемлекеттілігінің тарихындағы аса елеулі құбылыстарды ойшылдықпен сұрыптау, бағалау, байқау, «Кенесарының мақсаты хандықты сақтау. Хандық – қанаушы таптың қолындағы құралы. Бірақ осы хандықтың өзі, адам баласының өркендеу дәуіріндегі белгілі бір сатыда, халықтың ендігін сақтауға қажет және прогрестік құрал» (Muqanov, 2002:81).

XIX ғасыр әдебиетінде қалыптасып, XX ғасыр басына ұласқан үлкен саяси-әдеби құбылыстардың ара жігі кейінгі уақыттарда жаңа мәреден қайта қаралып, көркемдік шындықтың аясында ашылып, ажыратылып жатыр.

Кезінде А. Байтұрсынұлы, Х. Досмухамедұлы, М. Әуезов, С. Мұқанов XIX ғасыр әдебиет үлгілеріне қатысты жасаған тұжырымдар қазірде тұтастай ғылыми айналымға түсіп, бүгінгі ғылымның жеткен өлшемдерімен жатырқамай табысып жатқан көп жайы бар.

XIX ғасыр әдебиет үлгісі, түрі мол, сан жанрлы әдебиет. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет негізінен жыраулар поэзиясы түрінде көрінді. Онда негізінен жыр үлгісінің түрлі жанрлары басым болды. XIX ғасырда қазақ әдебиетінде жыр үлгісінің түрлі дәстүрлі жанрымен бірге жаңа өлең түрлері туып дамыды. Уақиғалы дастан-поэмалар, түрлі сырлы лирикалық өлеңдер, сатира, айтыс түрлері, қиссалар, ауыз әдебиеті үлгілері қатар жасады. Көркем прозаның, аударма әдебиет ғылыми-публицистика туып, қалыптаса бастады.

XIX ғасыр әдебиетіндегі түрлі әдеби үлгі әр қилы саяси, тарихи себептердің негізінде, түрлі жағдайда туып дамыды. Ол әдебиет бостандық күрес, Исатай мен Махамбеттің, Кенесары мен Наурызбайдың, Жанқожа мен Бекеттің отаршылыққа қарсы қарулы бас көтеру; ұлтазаттық күрес үстінде туды. Ол әдебиет Қоқан хандығы езгісінде болған өңірлердің өзгеше өз шындығынан туды. Ол әдебиет, «су түбіне кеттің, жұрт, тал қалған жоқ қармарға» деген торығу, қасіреттен туды. Ол әдебиет ендігі күні не болмақты ойлаған; енді жаудың тілін біл, көргенін көр, жасағанын жаса деген тірлікке шақырған жаңа сілкіністер туды.

Ол әдебиет өзін-өзі сақтау инстинктінен туды. Дініңді, тіліңді билеп-төстемек; оған көнбе, рухани мұраңды сақта деген қауіпсіздендіру ниеттен туды...

Не дегенде де аса бай, мол мұра – XIX ғасыр әдебиетін жүйелеу, көркемдік сипаттар, әлеуметтік мән жөнінен бағалау, саралау көп қаралғанымен, әлі де қыры мен сыры қайырым бермей жатқан күрделі құбылыс.

Жалпы әдебиет тарихында жасаған ақын-жырауларды тақырыптың тар шеңберіне қарай қайырып отыру шартты құбылыс. Белгілі бір уақыттарда әлгі жіктеулер мен айырмалар ғылымның кең өрісінде көзге қораш көрініп қалары даусыз. Әріге бармай-ақ, осы XIX ғасыр әдебиетін сан түрлі қисынмен, түрлі ағымға, бағытқа, саяси арнаға қанша мәрте түрлендіріп бұрып келгенімізді еске алайық. Ғылым ақиқатқа айналысын түгел шолып барып жететінін ескерсек, қазақ әдебиеттану ғылымы соған жетер жолда түрлі мәжбүрлеуге де көнді. Қилы шарттылыққа да жүгінді. Белгілі бір ғылым өрісі жеткен деңгейдің бәрі тоқтам шегі емес екені белгілі.

Кезінде Махамбетті М. Әуезов зар заман әдебиетінің ісшілдік дәуірінің өкілі десе; С. Мұқанов XIX ғасыр әдебиетіне бостандық күрес дәуірінің өкілі дейді.

Дулат Бабатайұлын кейінде зар заман әдебиетінің айтулы өкілі деген тоқтамға келсек, М. Әуезов та, С. Мұқанов та әуелгі еңбектерінде Дулатты ол жіктеулерге қосып қарастырған жоқ.

Шортанбайды зар заман әдебиетінің айтулы өкілі деп М. Әуезов, С. Мұқанов, т.б. әрідегі ғалымдар, күні бүгінгі ғылымда көпшілік зерттеушілер айтып жүргенімен, профессор Б. Кенжебаев пен Х. Сүйіншәлиев құрастырған 1990 жылғы «Қазақ әдебиеті тарихы» бағдарламасында (Ежелгі дәуір және XVIII-XIX ғг.) (Qońyratbaev, 1991) Шортанбай мұрасы «XIX ғасыр әдебиетіндегі халықтық шығыстық сарындар» атты бөлімде қарастырылады. Ол сарында толғаған ақындар Мәделі, Майлықожа, Құлыншақ, Мұрат, Бұдабай, Базар деп аталған.

Ал Сегіз Сері мұрасы «XIX ғасырдың әнші-лирик ақындары» бөліміндегі Біржан, Сара, Ақан, Жаяу, Әсет мұрасымен бір емес, «Бұқаршыл ақындар» Дулат, Махамбет, Шернияз, Алмажан, Арыстан, Шөже, Орынбай, Кемпірбай, Сүйінбай, Бақтыбай, Түбек, Нұрым, Қашаған, Марабай т.б. ақындар мұрасымен бір қарастырылады.

Бұл жіктеулерде де ғалымның өзіндік түрлі негіздерге сүйенгені даусыз.

Шарттылықты және бір шолып өтелік. Түрлі жағдайда, сырт ерекшелікке қарай жүйелеуде нақтылы бір өзгешелік, ерекшелік белгіге жүгінуге тура келеді. Мәселен, жалпының ішін ашу үшін: Әйтпеген күнде, әдеби процесс шекара, шектің жөнінде көне бермейтін желілі, сабақтас, қанаттас процесс. Сал, сері, айтыс ақыны, күрескер рухтың ақыны, әлеуметшіл ақын, оятушы, ағартушы ақын, т.б. дегенде, әрине негізгі ерекшелік қамтылады. Сонымен бірге дәуірдің басты көркемдік бағыт, ағым, сарынына барлығы да белгілі бір дәрежеде тәуелді:

Қ. Өмірәлиевтің мына бір тұжырымдары да осы жайдан: «Айталық XIX ғасырдың орта тұсында Орынбай, Жанақ, Шөже, Тезек, т.б. айтыс ақындары болды. Олар тамаша айтыс өлеңдерін жасаушылар, айтыс өлең дәстүрін дамытушылар ретінде қазақ әдебиетінде артықша бағаға ие. Олар әрі азаматтық тақырыпта да өлең-жыр туғызды, әрі олар эпос, тұрмыс-салт жырларын айтушы жыршы ақындар болды. Яғни бұлардың репертуарында поэзияның бірнеше жанрына тән мұралар болды» (Ómirálıev, 1983: 26-27). Бұл пікірді сал-серілер өнернамасына қатысты да айтуға болады. Оны зар заман әдебиеті өкілдеріне де, Абайдың бергі әдебиетке де қатысты айтуға болады.

XIX ғасырда хат таныған, сауатты ақындар болды, олар жазба түрде де өлең-жыр туғызды. Қайсыбірі ежелгі ерлік дастандарды, аңыз-әңгімелерді жаңғыртып жазды. Түркі, татар тіліндегі діни қиссаларды қазақ тілінде жазып, таратты. Кітап (кітаби) өлеңдер аталған «Бозжігіт», «Сейпіл-Мәлік», «Ақсақ Темір хан», «Сақып-Жамал» сияқты қисса-дастандарды атап айтып, ғалым Қ. Өмірәлиев және бір ғылым мүддесін жеткізер тоқтамдарға келеді.

«Бұл дәуірдегі ақындардың бірі тобы екі ақындық мектептің қатар өкілі болды, айтысқа түсіп, өлеңді табан асытнда ауызша шығарып, әрі жазып өлең шығарды. Заман жайлы жаңа толғаулар жазды. Айтыста олар Жанақ, Түбек, Орынбай сияқты мақтау өлең иелері, ал, заман жайындағытолғауларында мүлде бөлектұрпатты ақындар болды. Дулаттың, соңын ала шыққан Шортанбай осы сипатты ақындардың басты өкілі» (Ómirálıev, 1983:80).

XIX ғасыр әдебиетінде бірнеше әдебиет үлгілері сияқты түрлі бағыт, әдеби ағым-сарындардың қатар жасағаны ақиқат. Соның айғағы көп, ғасыр басынан бері, тіпті XIX ғасырдың соңынан бері саяси мән жөнінен де көркемдік жақтан да қарастырылып, айқындалып келе жатқан бір түбі, бір бағыт, бір ағымы – зар заман, айтыс, сал-серілер өнернамасы, еуропа үлгісіндегі жаңа әдебиет, аударма, нәзира сияқты әдеби арналар қатар жасады.

Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқышта» қазақ әдебиетінің теориялық негіздемесін жасап, терминдік өрісін белгіледі. Сол әдебиеттің XIX ғасырдағы үлгілері деайрықша бөлініп XIX ғасыр еншісі деп қарастырылмағанымен, аса нақтылы ғылыми негіздеулердің фактісі, материалы болды.

Х. Досмұхамедұлы қазақ халық әдебиетінің жанрлық классификациясын жасады. Ол классификациясының да негізгі материалы – XIX ғасыр әдебиеті екендігі анық.

М. Әуезов «Әдебиет тарихында» қазақ әдебиеті тарихын жасаудың қисындарын алғаш рет мақсатты түрде алға тартып, ғылыми жүйенің үлгі негізін ұсынды. «Әдебиет тариындағы», «Тарихи жырлар», «Зар заман әдебиеті», «Айтыстардын» елеулі арнасы – XIX ғасыр әдебиетінің еншісі. Сонымен бірге, XIX ғасырда ауызша әдебиеттің байырғы үлгілері де қатар жасап отырғанын ескергенде, «Әдебиет тарихының» барлық бөлімінің XIX ғасыр әдебиетіне қатысы бар.

Сәкен Сейфуллиннің «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» (1931), «Қазақ әдебиеті» оқулық-

хрестоматияларында да XIX ғасырдағы әдебиет үлгілері молынан қамтылған.

Қазақ әдебиетттану ғылымында XIX ғасырдың әдебиетін арнайы қарастыру үрдісі – тоқталмай, үздіксіз жетіліп, дамып келе жатқан үлкен бір ғылыми арна. Оның айтулы саласы – бүгінде абайтану ілімі. Сол сияқты махамбеттану ілімі қалыптасып-дамып отыр. Абайтану өрісі де ауқымды. Зар заман өлеңнің зерттелуі де – өзіндік жүйесі , алымы айқын арна. XIX ғасырдағы қазақ өлеңінің түр жанр, стильдік, тілдік, құрылым, өлең заңдылықтары жөнінен зерттелуі де ілгері ғылым.

XIX ғасыр әдебиеті қазақ әдебиеті тілінің дамуындағы орнына қарай да кең зерттеулер нысаны болып отыр.

Профессор Т. Кәкішевтің 1989 жылғы «Әр дарынның тарихта өз орны бар» атты қазақ әдебиеттану ғылымының кезендік саяси ықпалдардан көрген құқайы, оның әдебиет тарихи мәселелеріне тигізген зардабы жайлы ауқымдық проблемалық ой-толғамында қадау-қадау ұстанымдар бой көтерген еді.

«Ал XIX ғасырдың екінші жартысында тарихи сахнаға шыққан жаңа жазба әдебиетіміздің осындай жай-күйімен қатар көшпелі тұрмыстың өзінен өріс алған көркемдік екі құбылысқа назар аудару қажет. Бірі – ақындар айтысы болса, екіншісі – әнші ақындар, яғни сал-серілер поэзиясы қазақ әдебиетінің ұлттық ерекшелігі ретінде айрықша ағым, бағыт, болып қарастырылуға тиіс сияқты» (Kákishev, 1992:188).

«...Дегенмен. христиан және ислам уағыздарымен қатарласа жеткен батыс, орыс пен шығыс әдебиеттерінің үлгілері кітаби ақындар бағытын туғызғандығына енді көз жұмып қарауға болмайды. Оған да тарихтан орын беріп, халықтың көркемдік, таным-білігін қалыптастыруға әсер-ықпал жасағандығын именбей, жалтақтамай айтуға тиіспіз», – деп ғалым әдебиеттегі ағым, бағыт мәселесін көркемдік жөннен айқындау мәселесін жаңаша қояды (Kákishev, 1992: 189).

Т. Кәкішев осы еңбегінде мәселе етіп арнайы қозғаған Шәңгерей Бөкеевтің қазақ әдебиеті тарихындағы орны ұзамай Мақсат Тәжімұраттың ауқымды еңбегіне арқау болып, ғылым өрісі ұзара түсті... (Tájimurat, 2000)

Қазақ елі XIX ғасырда түрлі саяси ахуалды бастан кешті. Қилы замандардың көлеңкесі ел әдебиетіне түсті. Ресей құрамына ене бастаған Қазақстанның тұтастай қосылу процесі бір жарым ғасырдай уақытта өтті. Бұл дәуірде қазақтың дәстүрлі әдебиет үлгілері тарихи жыр, айтыс, ән өлең, дастан-қиссалар тарихи-әлеуметтік ахуал аясында түрленіп дамыды, қалыптасты.

М. Әуезов тікелей орыс отаршылдығымен байланыстырған зар заман ағымы – қазақ әдебиетінде елеулі ағым болып осы дәуірде қалыптасты. Сол орайда Ресей қол астына XIX ғасырдың алпысыншы жылдары қосылған Сыр бойы, Оңтүстік, Жетісу өлкесінің әдебиеті туралы кезінде С. Мұқанов, кейінде Әуелбек Қоңыатбаев, Ә. Оспанұлы, М. Жолдасбеков, Т. Тебегенов, С. Дәрібайұлы, Л. Әбдіхалықова (Ábdihalyqova, 2004), т.б. ғалымдар арнайы сөз қозғады.

Мүбәрәк Үмбетаевтың «Ақындық өнер өрісі» монографисында берілген мына мәлімет Қоқан хандығының XIX ғасыр қазақ тарихындағы ықпалының күшін нақтылай түседі: «Сөйтіп, XIX ғасырдың ортасында он бес әкімшілік-бектіктен тұратын Қоқан хандығы Оңтүстік Памир тауларынан бастап, солтүстік батыста Іле өзеніне дейінгі орасан зор территорияны иеленген» (Úmbetaev, 2003:161).

XIX ғасырдағы әдеби үрдіс дәстүрлі сарындарды сақтап, замана ағымына орай жетілдіріп отырды. Ежелгі дәстүрлі сарындар: адамның тіршілік сабақтары, дүние-жаратылыс, ғұмыр жас кезеңдері жайлы толғам, ойшылдық пайымдары, не жақсы, не жаманның жөні түрлі жанрдағы шығармаға арқау болды. Ол мазмұн заманалық жаңа беталыстардың мәнімен толығып, аса айқын әлеуметтік үнге бөккен өзгеше бір үздік сөз өнері болып орнықты.

Ақындық өнер XIX ғасырда соншалықты бай өнерпаздық дәстүрді дамытқан айрықша шығармашылық қуатқа айналған. Жыршылар тек белгілі тексттерді жаттап, соны жұрт алдында қайталап орындаушылар болып емес, бірақ жыршы өзге де өнер иелері сияқты сан қырлы өнерпаз дейді. Олар тек ертеден келе жатқан жыр-дастандарды жаттап айтып таратушылар ғана емес, оны дамытушы, эпикалық дәстүрді жалғастырушы (Қ. Жұмалиев, Р. Бердібай).

Р. Бердібай жыршылықтың төрт түрлі сипатын саралайды.

Біріншіден, жыр нұсқаларын көп өзгеріске түсірмей дәстүрлі поэтикалық көркемдеу тәсілдерін сақтай отырып айтушылық.

Екінші ерекшелігі, жыршылықтың түрлі мектеп арасындағы айырмашылық мәселесі. Әр өңірдің жыршылық дәстүріндегі өзгешелікті саралай отырып ғалым Орталық Қазақстан айтушыларында лиро-эпостық, Басыт Қазақстанда қаһармандық аңыздаулардың басым болатын себебін осымен байланыстырады. Оңтүстік

Қазақстан, Сыр бойында қаһармандық та, ғашықтық та жырлар қатар айтылған, оның үстіне, бұл өңірлерде Шығыс сюжеттеріне негізделген дастандар да кең тараған.

Әр мектеп жыршыларының репертуар жалғастығы ілгеріден кейінгіге берік сақталып отыруы да – дәстүрдің бір қыры.

Үшінші сипат жыршылардың орындаушылық шеберлігінің түрліше болуына байланысты. Айтушының дарын қуаты, тәрбие-тәлімі, эпос варианттарының көлемі, көркемдігімен ерекшеленетін белгі.

Төртінші сипат, эпос, дастандарды түпкі нұсқадан көп өзгертіп, күрделі өзгеріске түсіріп айтушылық дәстүрі. Эпосқа жыршының «өзгеріс» енгізіп отыруы – жырды айтушының айрықша дарындылығына қатысты дейді зерттеуші (Berdibaev, 1980).

Осы орайда белгілі әдебиет теоретигі Есмахамбет Ысмайыловтың жыршылық жайлы тұжырымдары қазақ тарихында жасаған айтулы жыршылардың шығармашылық сырларын аша түсуге көмектесетін айғақтар екені даусыз.

Әрі қарай әдебиеттану ғылымының қазіргі мүддесімен аса үндес сөз. М.Әуезов айтыс өлеңдердің бергі замандағы үлгілерінің ішінде жазба әдебиетке кіретіндерін атап айтты. Әдебиеттегі ауызшадан жазбаға көшкенді көшпелі дәуір деп көрсетіп, оның өкілдерін атады. «Бұл күнге шейін қазақтың жазба әдебиеті жайынан сөз жазушылардың көбі біздің жазба әдебиетіміздің басы Абайдан басталады деп есептейді. Бұл пікір суретті художественная литература ретінде қарағанда дұрыс болса да, әдебиет тарихының ретімен қарасақ, үлкен адасқандық болады» (Áýezov, 1991: 103).

М. Әуезов жазба мен ауызшаны айырудағы өлшемі – бет, белгі, сарын. Бұл бет, бұл белгі, бұл сарын көшпелі дәуірде айрықша көрінді деп түйген М. Әуезов сол себепті де ол дәуірдің ақындары даусыз жазба әдебиеттің басы дейді. Себебі, бұлардың өлеңінде М. Әуезовтің көрсеткеніндей, ел тұрмысының бүрынғы айтылып жүрген жалғыз қызығы мен желігінен басқа, тұрмыстағы негізгі дерт, негізгі себептер айтыла бастаған.

«XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ әдебиетінің жаңа кезеңі – жазба әдебиеті басталады.

Жазба әдебиеттің негізін салушы есімі Мәшһүр деген атпен белгілі болған Жүсіп Көпеев: ... өз руы мен өзін мадақтайтын ақындардың ертеден келе жатқан дәстүрінен ірге тауып, алғаш рет Жүсіп Көпеев халықтың мұның жырлай бастады. Мәшһүр Жүсіп өлеңді шығарды, мұның өзі қазақ әдебиетінің тарихында халықтық сипаттағы жаңа бағыттың дамуына зор түрткі жасады» (Qalıjanuly, 1998:197-198).

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің XIX ғасырдағы қазақ баспасөзі қатысы өз алдына, қолмен жазып қалдырған кітабында сұлу тілді шешендікпен өрілген оралымдар, жазба стиль өзгешеліктері тым айқын.

Мәшһүр Жүсіп XIX ғасырдағы әдебиет үлгілерін «Үлгілі сөз», «Бата», «Жар-жар», «Беташар», «Сыңсу», «Жоқтау», «Қара өлең», «Қайым өлең», «Айтыс», «Бақсының сөзі», «Өтірік өлең», «Жақсылардың мысал сөзі», «Тақпаө», «Мақал-мәтелдер», «Шешендік сөз», «Лиро-эпос», «Батырлар жыры» сияқты түрде хатқа түсіріпті. Бұлар – әріден келе жатқан ауыз әдебиеті үлгілері. Бұл үлгілердің барлығы да сол XIX ғасырда жасады.

М. Көпеев шығармалар жинағының алғы сөзінде Сәрсенбі Дәуітов мынадай құнды қисындар жасайды: «М.Көпеев біраз айтыстарды қағаз бетіне түсіріпті. Ол айтыстардың қалай, қандай жағдайда болғанын, кімдердің жеңіп, кімдердің не себепті жеңілгенін де айта кетіпті. Қайым өлеңнің, жырдың кімнен басталғанынан да біраз мәлімет беріпті. Ол былай дейді: «Бұрынғылар домбыра ұстап, өлең айтатұғыннан қайым білесің бе деуші еді... Қайым деп екі ақынның айтысөанын айтады екен. Сонда қайым өлеңнің ілкі басы Күдері қожа мен Ұлбике қыздың айтысы. Бұл екеуінен бұрын қайым өлең де жоқ, айтыс та жоқ. Бұрынғылардікі мақал, тақпақ. Бұлардан бұрын жырлап сөйлейтін болған. Жырлап сөйлеушінің тұңғышы – ноғайлыдан шыққан Мөңке би, қазақтың жырлап сөйлеушінің басы – Бұқар жырау», – деп жалпы қайым өлең мен жырдың шығу, қалыптасу жайында біраз сөз етеді» (Kóreev, 1992:16).

М. Көпеев «Қара меске» әдебиет үлгілерін көшіруде еркін шығармашы да. Оның қара сөзі, баяндау тілі құйқылжып, құйылып тұр. Қазақы шешен әңгімешілдікті баяндауында емін-еркін, көсіп-көсіп қажетіне жаратады.

«Бөлтірік би» әңгімесінде Бөлтіріктің шешендігін әңгімелеп беруі қандай жатық. Қазақы қара әңгімені жазба күйге түйінді, мәнді тұсын жарқыратып, жұтынтып жеткізеді. Кәдімгі жазба мәнер. Оқиға, кейіпкер, жанды сөз бар. Нақты, айқын, шешен, сұлу тіл бар.

«Бір қалың жиылыста Бөлтірік гуілдеп сөйлеп отырғанда ...». Мәшекең сурет жасайды.

«...Намаздыгер болып қалыпты, намаз оқиық», – деп көп ду түрегелгенде Ұлы жүздің кісілерінің ішінен ұзын бойлы, нар жонды, шекпенді, ер қара кісі түрегеліп тұрып, Орта жүз кісілеріне қарап сөйледі» (Kóreev, 1992:66).

XIX ғасыр әдебиетіндегі көп үлгі, көп жанрлылық, әдебиет туғызушылардың алуан құрамы бұл кезең әдебиетін тұтас қамтып ғылыми негіздеуге оңай алынбас аса күрделі мазмұнмен беттестіреді.

Әдебиеттер

Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы, 1991. – 176 б.
Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 240 б.
Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиет тарихынан очерктер. – Алматы, 2002. – 272 б.
Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 1991. – 288 б.
Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры және стилі. – Алматы, 1983. – 240 б.
Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы, 1992. – 264 б.
Тәжімұрат М. Шаңгерей. – Алматы, 2000. – 457 б.
Әбдіхалықова Л. Сыр сүрейлерінің жазба айтысы: Автореф. филол. ғыл. канд. дис... – Астана, 2004. – 32 б.
Үмбетаев М. Ақындық өнер өрісі. – Алматы, 2003. – 172 б.
Бердібаев Р. Жыршылық дәстүрі. – Алматы, 1980. – 64 б.
Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы, 1998. – 198 б.
Көпеев М. Ел аузынан жинаған әдебиет үлгілері. – Алматы, 1992. – Т.2. – 224 б.

References

Ábdihalyqova L. (2004). Syr súreıleriniń jazba aıtysy: [Writing aytys of poets] Avtoref. fılol. ǵyl. kand. dıs... Astana, 32 b.
Áýezov M. (1991). Ádebıet tarıhy. [The history of literature] Almaty, 240 b.
Berdibaev R.(1980). Jyrshylyq dástúri. [The tradition of poverty] Almaty, 64 b.
Dosmuhameduly H.(1991). Alaman. [It's awful] Almaty, 176 b.
Kákishev T. (1992). Sanadaǵy jaralar. [Sorcery wounds] Almaty, 264 b.
Kópeev M. (1992). El aýzynan jınaǵan ádebıet úlgileri. [Samples of literature collected from the country] Almaty, 224 b.
Qalıjanuly Ý. (1998). Qazaq ádebıetindegi dını-aǵartýshylyq aǵym. [Religious-educational stream in Kazakh literature] Almaty, 198 b.
Qońyratbaev Á. (1991). Qazaq folklorynyń tarıhy. [History of Kazakh folklore] Almaty, 288 b.
Muqanov C. (2002). Qazaqtyń XVIII-XIX ǵasyrlardaǵy ádebıet tarıhynan ocherkter. [Essays from the history of the Kazakh literature in the XVIII-XIX centuries] Almaty, 272 b.
Ómirálıev Q. (1983). Qazaq poezıasynyń janry jáne stıli. [The genre and style of Kazakh poetry] Almaty, 240 b.
Tájimurat M. (2000). Sháńgerei. [Shangherey] Almaty, 457 b.
Úmbetaev M. (2003). Aqyndyq óner órisi. [The field of poetic art] Almaty, 172 b.

МРНТИ 17.09.91

Базылова Б.К. [1], **Акишева С.Н.** [2]

[1]к. филол. н., доцент, [2]ст. преподаватель Казахского государственного
женского педагогического университета, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: baglan_5_3@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ КОМПОЗИЦИИ ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА

В статье рассматриваются композиционные особенности исторического романа-дилогии «Вешние снега» и «Смутное время» Мухтара Магауина.

Композиционной основой этого романа являются подлинные исторические конфликты. События в романе развиваются в строгой хронологической последовательности, в одном временном плане. Читатель как бы является непосредственным свидетелем всего происходящего на страницах романа. В разрешении конфликта раскрывается сам процесс формирования характера главного героя – исторической личности, в его соотнесенности с историческими событиями, которые в определенной степени сыграли роль в его становлении. Роман состоит из двух книг. Первая книга дилогии возвращает нас к тяжелому периоду в истории казахского народа, на который выпали юношеские годы героя. Вторая книга дает нам широкую панораму жизни Ораз-Мухамеда на Руси, картины голода и политических столкновений претендентов на российскую корону. Писатель, соблюдая принцип хронологии, показывает эволюцию национального характера, нравственные, духовные обретения казахского султана в процессе приобщения к русской культуре и общественной жизни русского государства.

Ключевые слова: композиция, исторический роман, принцип хронологии, конфликт, мастерство писателя.

Bazylova B.K. [1], Akisheva S.N. [2]

[1]Candidate of Philology, Associate Professor, [2]senior lecturer
of the Kazakh State Women's Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: baglan_5_3@mail.ru

The features of composition in the historical novel

The article discusses the compositional features of the historical novel-diology «Spring snow» and «Time of Troubles» by Mukhtar Magauin.

The compositional basis of this novel are genuine historical conflicts. Events in the novel develop in a strict chronological sequence, in one time plan. The reader can see the direct witness of everything that happens on the pages of the novel. The resolution of the conflict reveals the process of formation of the character of the main character – the historical person, in his correlation with historical events, which to some extent played a role in his development. The novel consists of two books. The first book of diology returns us to a difficult period in the history of the Kazakh people, where had been the hero's youthful years. The second book gives us a wide panorama of the life of Oraz-Mukhamed in Russia, pictures of famine and political clashes of candidates for the Russian crown. The writer, observing the principle of chronology, shows the evolution of the national character, moral, spiritual achievements of the Kazakh sultan in the process of familiarizing with the Russian culture and social life of the Russian state.

Key words: composition, historical novel, chronology principle, conflict, writer's skill.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Базылова Б.К.[1], Акишева С.Н.[2],
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
[1]доценті, ф. ғ. к., [2]аға оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: baglan_5_3@mail.ru

Тарихи романның композиция ерекшеліктері

Мақалада Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» атты тарихи роман-дилогиясының композициялық ерекшеліктері қарастырылады.

Бұл романның композициялық негізі шынайы тарихи қақтығыстар, романдағы оқиғалар қатаң хронологиялық ретпен дамиды, бір уақытта жоспарланады. Оқырман роман беттерінде орын алған барлық оқиғалардың тікелей куәгері болып табылады. Қақтығыстың шешімі басты кейіпкердің – тарихы тұлғаның, сипатын қалыптастыру үдерісін анықтайды, оның қалыптасуында белгілі бір дәрежеде рөл атқарған тарихи оқиғалармен байланысты қаралады. Роман екі кітаптан тұрады. Дилогияның алғашқы кітабы бізді қазақ халқының тарихындағы күрделі кезеңге қайтарады, оның барысында кейіпкердің жастық жылдарына келеді. Екінші кітапта Ресейдегі Ораз-Мұхамедтің кең ауқымды көрінісі, ашаршылық суреттері және ресейлік тәждің кандидаттарының саяси қақтығыстары бейнеленген. Жазушы хронология қағидасын сақтай отырып, қазақ сұлтанының ұлттық сипаттың эволюциясын көрсетеді. Ресейдің мәдениетімен және қоғамдық өмірімен танысу барысында қазақ сұлтанының рухани жетістіктері көрсетіледі.

Түйін сөздер: композиция, тарихи роман, хронология принципі, конфликт, жазушының шеберлігі.

Введение

Современный мир переживает динамичные изменения политического и финансового характера, глубоко затрагивающие интересы нашей Республики и ее граждан. И на данном этапе социального развития важен исторический опыт нации, поэтому значимость поставленных в казахском историческом романе проблем приобретает актуальное значение. Исторический роман может нести важную информацию о политической и духовной жизни твоего народа, так как писатель владеет ценным историческим материалом.

Художественный уровень романа в определенной степени зависит и от композиционного мастерства писателя. Важным критерием исторического романа является соотношение исторической правды и художественного вымысла, которое способствует глубокому пониманию художественного мастерства писателя в раскрытии жизненной правды, правдивом изображении человеческих характеров и осмыслении социальных конфликтов. И с этой ролью художественного повествования связано умение романиста построить произведение.

Композиция является одной из форм литературно-художественного произведения. Этот термин, широко употребляемый в литературоведении и искусствоведении, произошел от латинского слова componere, что значит складывать, строить, оформлять. «Композиция – это взаимная соотнесенность и расположение в тексте произведения единиц изображаемого и речевых средств. Она включает в себя и расстановку персонажей (их систему), и сопоставление сюжетных эпизодов, и порядок сообщения о ходе событий, и смену приемов повествования, и соотнесенность деталей изображаемого (а также отдельных речевых оборотов), и членение произведения на части, главы, абзацы, строфы, акты, сцены, явления и т. п.» (Vvedenie v literaturovedenie, 1983: 182). И если воспользоваться современной терминологией, то можно сказать, что композиция составляет структурный аспект художественной формы. Это есть совокупность соотношений между ее элементами.

Такие критерии композиции реалистического произведения, как ясность идеи, целостность, соразмерность всех частей повествования, расположение основных вспомогательных блоков в системе и последовательности, способствуют всестороннему воспроизведению действительности. Распределение материала зависит от характера основной идеи. Композиция – это прежде всего способ размещения частей художественного произведения, художественное средство передачи идеи писателя. Она необходима для последовательной передачи развивающегося действия с одной стороны, или для такого же развития действия, событий с отступлениями, с другой.

Мастер исторического повествования А. Толстой под композицией понимал «установление центра зрения художника. Художник-писатель не может с одинаковым интересом, с одинаковым чувством и с одинаковой страстью относиться к различным персонажам, точно так

же, как художник в живописной картине тоже не может иметь нескольких центров... Все не может быть выписано с одинаковой точностью..., с одинаковой силой красок... Итак, композиция – это установление основных персонажей, которые по нисходящей лестнице вокруг этой фигуры располагаются. Это так же архитектура здания...» (Tolstoy, 1956: 208-210. Композиционное мастерство писателя заключается в портретном описании героев произведения, психологической и речевой характеристике персонажей, пейзажных зарисовках, в описании картин исторических действии.

Композиция в определении З. Кабдолова представляет не только симметрию внешней формы, но и секреты внутренней гармонии (Kabdolov, 1988: 170).

Е. Добин считает, что в «этой сфере важное значение приобретают мера, лаконизм» (Dobin, 1958: 9). Ведь художественность произведения состоит в том, чтобы каждое слово было использовано по назначению, по необходимости. Композиционные приемы и средства дополняют и углубляют смысл изображенного художником. В своей совокупности они придают произведению художественную цельность.

В основе композиции исторического романа-дилогии «Вешние снега» и «Смутное время» лежит историческая нить, хроникальное течение событий. События развиваются в строгой хронологической последовательности, в одном временном плане (здесь нужно отделить время автора от времени исторического повествования). Читатель становится непосредственным свидетелем происходящих событий. Процесс формирования характера главного героя – исторической личности Ораз-Мухамеда, показан в его соотнесенности с историческими событиями, которые в определенной степени сыграли роль в становлении его личности. Это обусловлено самой спецификой исторического романа, обращающегося к воссозданию сильных человеческих страстей и столкновений.

Эксперимент

М. Магауин в основу романа положил идею гуманизма – дружбы, мира, нравственной красоты, которая воплощена в образе главного героя – казахского султана Ораз-Мухамеда. Писатель в романе дает большой поток событий, рисуя калейдоскоп человеческих характеров и судеб, стремится выявить основные, важные тенденции эпохи. Роман ярко воспроизводит идейную атмосферу времени смуты в Казахской Орде и на Руси.

Правдивое изображение жизни невозможно без глубокого раскрытия взаимосвязей между людьми, отдельными явлениями, событиями. В жизни эти связи могут быть необходимыми или случайными. И задача писателя заключается в выявлении типического, существенного из них. Важную роль здесь играет композиция.

Говоря о безусловных композиционных особенностях исторического романа необходимо остановиться на следующих моментах: роман состоит из двух книг, где каждая книга разделена на части, а каждая часть распадается на главы, которая имеет свое название, тесно связанное с содержанием этой части. Например, вторая книга состоит из двух частей – «Хан-Кермен» и «Смута». В первую часть входят следующие главы – «Звенящая твердь дороги», «Ораз-Мухамед-хан – повелитель правоверных», «Древний минарет», «Зиндан – каменный, крепостная стена – бревенчатая», «В ауле», «Разладица», «На пороге нашествий», «Жены», «Милосердие», «Богохульник Исмаил», «Старый знакомый Борис Доможиров», «Мурза Жаханша», «Горе белого царя», «Черные времена», «Воскресший мертвец».

С помощью композиции открывается читателю содержание на протяжении всего текста, вплоть до окончания, так что читаемое воспринимается как своего рода цепь неожиданностей.

Композицией произведения читателю задаются ритм подъемов и спадов напряжения, а также последовательность и темп сменяющих друг друга эмоций. М. Магауин так располагает, распределяет действия, события произведения и персонажей, что каждый из них четко играет в композиции романа свою роль. Первая книга «Вешние снега» охватывает события, происшедшие в сравнительно не короткое время (двенадцать лет). Если исходить из объема романа (450 страниц), это время может показаться долгим. Однако исторический роман охватывает события в масштабе Казахской Орды и Русского государства. В этом заключается композиционная стройность произведения и мастерство писателя в построении романного повествования. Исторический роман – роман широкого плана и образует несколько сюжетных линий, которые подчиняются центральной основной идее произведения – судьбе казахского султана Ораз-Мухамеда. Политическая обстановка в Казахской Орде, социальная и общественная жизнь русского народа – все это является предметом ав-

торского внимания. В романе также очень много частных линий: любовь, верность, предательство, подлость, корысть, честь и другое.

Основное своеобразие двух книг в том, что связь личности и истории изображена в эпическом плане, со всей глубиной и сложностью. Эта сложность, объемность требовала динамического сюжета, стройной композиции. Писатель раскрывает соотнесенность человека с историческими обстоятельствами и с окружающим его миром. События здесь играют двоякую функцию: они сами по себе интересны как отражение подлинной истории, кроме того несут в себе судьбы героев романа, являются почвой формирования исторического характера. События в романе вырастают одно из другого, представляя непрерывный процесс взаимосвязи причины и следствия.

Каждое высокохудожественное произведение – открытие в области формы. М. Магауин нашел ту форму, которая более соответствовала бы эпическому содержанию – форму повествования, сочетающую обыкновенное с необычным, чрезвычайным. Художественной особенностью является и своеобразие сюжета – его многослойность, сочетание различных равноправных компонентов, ступеньчато-кольцевое развитие событий, строгая их обусловленность.

Для прояснения замысла и стимулирования читательского интереса автор обращается к разным художественным средствам. Преобладающий способ изображения – динамическое повествование, сменяющееся подробным, но отнюдь не тяжеловесным описанием, выразительным диалогом, глубоким внутренним монологом.

Диалоги и полилоги, введенные в повествование, способствуют точной передаче мыслей автора и героев, выражают их социальную позицию и мировоззрение. Благодаря голосам действующих лиц, мы не теряем их в людской массе. Диалог является у Магауина одним из художественных средств, служащий для полного уяснения ситуации, раскрытия характера персонажей: *– Я – на чужбине. В клетке томящийся зверь одинокий, – спокойно возразил Ораз-Мухамед. – Чего ты ждешь от меня? – Опасно, опасно здесь... Меня снова могут пленить. На этот раз – соотечественники. Хотят выдать королю. Раньше вся Речь Посполита мне поклонялась, а теперь я и последнему жолнеру помеха. Я должна уйти этой ночью. В Калугу, к Дмитрию Ивановичу я должна уйти...*

– Царица! – искренне сказал Ораз-Мухамед.– Чего ты боишься? У тебя есть родители, народ страна. Возвратись в Литву по своей воле, и будешь счастлива.

– Хан! – голос Марины стал иным – нетерпеливым, жестким. – Государыня такой великой страны, всем своим естеством ощутившая тепло золотого трона, которого не постыдился бы сам византийский император, после стольких мытарств и печалей, торжеств и почестей вернется в отчий дом, как простая паненка? Нет, не бывать этому, ибо смерть лучше бесчестия...

Ораз-Мухамед молчал. Возразить ему было нечего.

Хан! – Марина заговорила прежним своим, дьявольским, чарующим голосом.– Я своего достигну. И тот, кто поможет мне, тоже внакладе не останется...» (Magauin, 1984: 382).

Полилог в романе придает повествованию эпический характер. Освещая духовный мир главного героя, его отношение к окружающему, он способствует выявлению изменений в сознании исторической личности, вызванных переживаемыми ими личными и социально-историческими явлениями.

Монолог же используется писателем для пристального наблюдения и анализа индивидуальных качеств героя, его внутреннего мира и характера. В большинстве случаев он, заставая героя в ситуации, соответствующей его состоянию, обращает внимание на что-либо, вызывающее ассоциации с пережитым, дает ему возможность самому рассказать о затаенных мыслях и чувствах, благодаря чему раскрываются новые качества характера главного героя Ораз-Мухамеда, его идейные воззрения:

«С той поры, как переступил порог Русии, мой народ – это вы. А теперь, если бог будет милостив, Хан-Кермен станет и моей родной землей. Не я сам определил так, а всевышний. Не белый царь это распорядился – аллах всемогущий. Видимо, все предначертано было еще до моего появления на свет. Родился я на казахской земле. На русской земле возмужал. Пусть же будет назначено мне обратиться во прах на земле Хан-Кермена. Родные мои и все близкие далеко. Свои заботы у них, свои радости, своя жизнь. Нет у меня дорогой матери, любимой жены, милого дитяти. Иных забот, кроме благополучия подвластного народа, быть у меня не может. Познаю вместе с ним счастье и радости, разделю беды и горе. Не потому говорю так, что отрезаю от серд (Magauin, 1985: 40).

Монолог оказывается неоценимым средством характеристики общества, времени, исто-

рии, ситуации, сознания, обычаев и традиций, а также самих героев. Характер монологов соответствует характеру персонажа.

Внутренний монолог в романе является барометром эмоций, точно определяющим процессы в психологическом состоянии человека: *«Чьим только копьем не пробивалась кольчуга батыра. Но кто из его предков, будучи предводителем отряда, отдал бы добровольно своих людей на смерть! Может ли быть большее унижение. Что за стыд: не суметь умереть, увлекши за собой в эту пропасть одного-единственного, схватившегося с тобой человека! И вот теперь, не сумев умереть достойно, лежит в этой глубокой, может, тесной, а может, просторной – все одинаково – темнице»* (Magauin, 1984: 294).

Диалог и монолог как композиционные формы художественной речи, в их обусловленности и направленности выступают результатом конфликтных ситуации художественного произведения. Композиционной основой исторического романа являются подлинные исторические конфликты, сам исторический процесс как бы обусловливает развитие действия. Для композиции романа характерен хронологический тип построения и это позволяет читателю внимательно проследить различные ступени формирования характера главного героя, рост его самосознания. Автор повествует нам о жизни казахского султана Ораз-Мухамеда на протяжении длительного отрезка времени. Первая книга дилогии возвращает нас к тяжелому периоду в истории казахского народа, на который выпали юношеские годы героя. Вторая книга дает нам широкую панораму жизни Ораз-Мухамеда на Руси, картины голода и политических столкновений претендентов на российскую корону. Писатель, соблюдая принцип хронологии, показывает эволюцию национального характера, нравственные, духовные обретения казахского султана в процессе приобщения к русской культуре и общественной жизни русского государства.

Романное построение носит ассоциативный характер: отдельные главы и эпизоды, казалось бы, не имеющие друг к другу отношения, тем не менее связаны между собой единой авторской мыслью. Например, первая книга состоит из трех частей. Во вторую часть – «Сибирское царство» входят следующие одиннадцать глав: «Земная жизнь от Адама до Ораз-Мухамеда», «Над обрывом», «Жизнь воеводы», «Взгляд с высоты», «На базаре», «На соколиной охоте», «Переговоры», «В крепости», «Трапеза», «В застенке», «Дорога». Главы, на первый взгляд, не связаны между собой единой сюжетной линией. Но влияние каждого события или встречи на героя очевидно, так как они оставили свой след в его памяти и сознании, сыграли определенную роль в его судьбе. Главный герой романа по истечении нескольких лет вспомнит о давно прошедших событиях. В первой части «Хан-Кермен» (2 книга) в главе XI «Старый знакомый Борис Доможиров» воевода в своей памяти воскресил события старой давности, которые произошли в сибирском городке, ставшие переломными в судьбе казахского султана.

Наличие множества сюжетных линий и повествовательных планов в романе выдвигает принцип чередования разнородных картин и эпизодов в качестве основного композиционного принципа. Писатель говорит то об одном явлении, факте, событий, то о другом, искусно строя переходы, – и повествование развивается вширь и вглубь. Исторический характер сюжета подсказывает многоплановость в построении романа, придавая ему широкий эпический размах, и этим способствует превращению его в роман-дилогию.

Сюжетная канва романа М. Магауина также подчинена авторской мысли и концентрирует в себе формирование характера героя в тесной связи с судьбой народа. В процессе чтения фабула, система характеров и сюжет воспринимаются в их нераздельном единстве, хотя и не сразу, а по частям, страница за страницей, и притом в известной последовательности, соответствующей течению мысли художника. Это последовательность сочетания различных описаний, характеристик, диалогов, авторских ремарок, сцен, картин, разделов и более крупных частей – словом, относительно самостоятельный элемент повествования, отличающихся зачастую различными ракурсами изображения, образует композицию романа.

В центре исторического повествования – судьба казахского султана Ораз-Мухамеда, волею судьбы оказавшегося на Руси. Действие романа происходит в казахской степи, на просторах сибирского ханства, в Москве, в Касимовском ханстве, в Калуге и других географических объектах. Шаг за шагом разворачиваются картины жизни главного героя: назначение его преемником казахского хана, кочевка с улусом, приезд к Сейтеку, охота в сибирском ханстве, пленение русскими, пребывание в Москве, участие в походе против шведов, приезд казахского посоль-

ства, воцарение правителем Хан-Кермена, голод и смута на Руси.

Широкий географический и исторический масштаб изображенных в романе событий определяет большое количество действующих сил (около 90), различных по мировоззрению, национальности, языку, социальному положению. Не говоря уже о таких реальных исторических лицах, как русские князья и бояре – Борис Годунов, царь Федор Иванович, Василий Шуйский, Петр Урусов, Михаил Туренин, Михаил Салтыков, Кул-Мухамед, Тауеккель-хан, Кошек-султан, в романе действуют польские паны и воеводы – Ян-Петр Сапега, Жигимонт; сибирский хан Кучум. Некоторые герои даны статично, иллюстративно, без всякого намека на характер и фигурируют лишь в пространных исторических событиях, изображаемых автором (М. Салтыков, М. Туренин, Зборовский и другие).

Разбивка произведения на главы, отдельные части – это внешняя организация материала имеет не только чисто техническое значение, но в нем заключается и специфически композиционное своеобразие исторического романа, представляющее собой сложное взаимодействие в его структуре научно-познавательного мышления и творческого процесса, художественной и исторической истины.

Другой важный элемент композиции исторического романа – ретроспекция. Под ретроспекцией Л. Александрова подразумевает форму художественного времени и прием художественного воспроизведения действительности. «Ретроспекция, разрывая последовательность в изложении фактов, не разрывает время, а, наоборот, полностью подчиняется художественному воссозданию связи и взаимообусловленности жизненных явлений в постоянно развивающемся времени и способствует созданию четкого его образа» (Aleksandrova,1987: 108). В романе ретроспекция выражается в форме объективного авторского повествования (история, повествующая о предках сибирских властителей; рассказ о жизни Хан-Кермена со времен Улу-Мухамеда) и в форме воспоминаний персонажей романа (рассказ батыра Бесобы о поединке на Эмбе, раздумья Ораз-Мухамеда о прожитой жизни).

Историческая личность (Кучум-хан, Б. Годунов, Жигимонт, Жаханша-мурза, Есеней-бек, Болотников) всякий раз появляется тогда, когда это требуется интересами и ходом жизни главного героя, в связи с его судьбой. И писатель всегда верен при этом развитию самой истории, и поэтому в композиции его романа ведущая роль принадлежит историческому сюжету. В романе ход истории и индивидуальные судьбы героев романа, в известные моменты, пересекаясь, развиваются так, что истории всегда принадлежит направляющая роль. Писатель, изображая историческую личность, не ощущает большой потребности ставить рядом с ней вымышленного героя. В романе чрезвычайно большую роль в ходе истории играло «трагическое происшествие», романтическая любовь. Толстой вполне бы с ним согласился. Любовь, вопреки вальтер-скоттовской традиции, играет совершенно незначительную роль в судьбе персонажей как деятелей своего времени. У Вальтера Скотта любовные приключения главных героев служат фабульным соединением сталкивающихся сил. У М. Магауина любовь играет сюжетно-композиционную роль только в области частной, личной жизни. Вместе с тем автор в полной мере сохраняет и даже усиливает драматическую концентрированность повествования. Судьбы султана Ораз-Мухамеда, Ай-Шешек-бегим, Дильшат-султаным – это глубокие драмы, достигающие громадного напряжения в ряде эпизодов романа.

Магауин раскрывает всеобщую связь явлений, влияние судеб одних людей на судьбы других, естественную зависимость одних жизненных ситуаций и коллизий от других, диалектику причин и следствий в судьбе персонажей. Следует добавить, что категория времени, сроки, протекающие между двумя выходами на сцену одного и того же персонажа, всегда тщательно учитываются автором, и ни один из его героев не исчезает на столько времени, чтобы утратилась связь между событиями его жизни. Вместе с тем писатель рассчитывает пространство, которое он отводит каждому персонажу в зависимости от его роли и значения в романе. Сами же исторические события композиционно то удаляются, путем простого сообщения о них, то появляются на авансцене романа. Автор дает их наглядное воплощение, а затем, удаляя их от повседневной жизни, дает перспективу для их восприятия, а тем самым и возможность оценки их значения и для истории, и для частных судеб людей.

Одна из особенностей композиционного мастерства исторического романиста М. Магауина заключается в органическом слиянии огромных, достигающих всемирно-исторического масштаба событий действительности и подробной детализации в изображении быта и психологии человека. Писатель сумел воссоздать суть исторических событий, их влияние на судьбы людей, и ему также удалось показать внутренний мир

человека и окружающей его среды. В романе обе эти стороны единого предмета искусства – человеческой жизни воссозданы с исчерпывающей полнотой.

Автор, показывая сочетание прозаических деталей с самыми большими историческими проблемами, добивался большей конкретизации в изображении прошлого. В романе деталь всегда является средством типизации, художественного обобщения, служит целям конкретно-исторического изображения. Нужно заметить, что деталь занимает одно из ведущих положении в структуре романа.

Историческая и психологическая детализация не приводила у автора к какому-либо произволу в отношении фактов, касающихся исторических личностей и событий. Теперь точно выяснено, какими именно историческими источниками и материалами пользовался писатель при создании романа. В описании быта, обстановки Магауин также историчен, но он значительно расширяет вводимые в роман бытовые детали, тесно связывая их с тем или иным персонажем. Так, например, романист подробно описывает коня Ораз-Мухамеда – Серого мерина. Более детально он подходит к описанию ловчих птиц.

Представляя своих героев в их мирной жизни, писатель дает описание бытовой обстановки, в которой живут герои. Писатель, не увлекаясь описанием предметов старины и не избегая употребления в художественном тексте названия реалий эпохи, знакомит читателя с бытом героев романа. Шестистворчатая белая юрта, служившая султану ставкой, шатер-навес из белой кошмы, убогая кибитка Тобет-батыра, белый дворец В. Шуйского; различные виды стрел: тиз-ок, кез-ок, томар-ок, догал-ок; орудия труда: топоры, вилы, рогатина; вооружение: сабли, палица, пищали; одежда: золоченная островерхая шапка с раздвоенными полями, чапан с расшитыми золотой крученой тесьмой, с вышитыми на спине полумесяцем и шестиконечными звездами, ферязь; еда: нежное кобылье мясо – казы и карта, кумыс – все это служит необходимым средством оживления героев, воссоздания обстановки, свойственной времени исторического повествования.

Большой интерес представляют образы, рисующие обстановку, среду, условия, в которых действуют герои. Эти образы – одна из важнейших эпических форм изображения жизни, одна из форм воссоздания характера. Писатель, показывая Ораз-Мухамеда в различных обстоятельствах: в домашнем быту и на государственной службе, во взаимоотношениях с другими людьми, делает характер султана жизненно убедительным и исторически правдивым. Образ белокаменной Москвы изображается в восприятии казахского султана. Глазами степняка, впервые увидевшего большой город, предстает русская столица перед читателем. Зоркий глаз султана подмечает краски, формы, всякие мелочи и подробности строения башен Кремля.

Сами исторические события освещаются автором с точки зрения их прямых участников и очевидцев. Так, например, страшные картины голода освещены глазами главного героя, эпизоды приема казахского посольства в Москве воспринимаются глазами дьяка Евлампия Вылузгина, Кул-Мухамеда и Ораз-Мухамеда.

Объективность художественного изображения, совершенно необходимая в историческом произведении, достигается не тем, что писатель избегает публицистических рассуждений и нравственно-философских сентенций, а тем, что развитие событий и в общественной, и в частной жизни героев произведения показывается как результат взаимодействия их характеров и обстоятельств их жизни, а писатель не вмешивается со своими симпатиями и антипатиями в судьбы изображаемых им людей. В этом смысле роман дает нам глубоко объективное, подлинно реалистическое изображение целой исторической эпохи. Можно установить некоторую тенденциозность автора в обрисовке таких персонажей романа, как Ораз-Мухамед, батыр Бесоба, Ай-Шешек-бегим, Дильшат-султаным, когда писатель романтизирует их образы. Но эта тенденция не обусловлена его стремлением нарушить историческую истину, а связана с тем, что нравственный идеал художника выходил за рамки той эпохи, которая была предметом его изображения. Но и здесь изображение не противоречило психологической истине, лишь несколько сгущались краски.

Что касается философских рассуждений автора, то они не только не нарушают объективности изображения, но и художественно вполне оправданы*: «Когда бушует великий океан, на поверхность всплывают щепки, тина и другой мусор. После бури море становится еще прозрачнее, чище, синее. Но где же тот корабль под белым парусом, что, сверкая красотой, плыл еще вчера в неоглядную даль? Откуда появились на поверхности щепки, тина и мусор? Не произошло ли то, что сплошь и рядом случается в этой жизни: самое драгоценное тонет в пучине, а самое худое плавает на поверхности, достигая берега?...*

А случается и так, что плохой берет верх над хорошим, и тот погибает, захлебывается кровью, недостойный же празднует победу. Разве в жестокой бойне отыщешь правых и виноватых? Сколько великих народов, чья слава достигла небес, исчезло с лица земли, сколько племен, еще вчера пребывавших в тени, возвысилось и покорило полмира... Что это – воля аллаха, или же результат человеческих деяний, или какое другое чудо?» (Magauin, 1985: 353).

Писатель в своих отступлениях касается самых разнообразных вопросов, неразрывно, однако, связанных с идейной проблематикой романа. Вместе с тем они не врываются в ход повествования как нечто инородное и ненужное, а, напротив, многое поясняют в нем. Что соответствует исторической композиции романа. Рассуждения автора связаны с большими по историческому содержанию эпизодами романа или с кульминациями в развитии его событий. Они или предваряют новый поворот в их течении, открывая новый цикл жизни персонажей романа, или завершают собой громадное по значению событие. Так, перед тем как показать исторические события, происшедшие в Сибири с главным героем романа, автор рассуждает о жизни человека от сотворения мира, о его сущности. Сцена смерти Ораз-Мухамеда завершается также суждениями автора: *«Герой принимает смерть от труса. Храбреца губит подлец»*. Писатель не оставил без пояснений и конец романа. Естественны его рассуждения и в эпилоге: *«Вопросов много, а ответов еще больше... ибо история не заканчивается Хан-Керменом, как мир не заканчивается в Хан-Кермене. Ибо земля вечна. И народ вечен. И вечна история...»*.

Писатель XX века не мог не брать на себя в известных пределах роль комментатора или публициста. Этим ничуть не нарушается принцип объективности реалистического художественного изображения. Этот принцип мог быть нарушен лишь в том случае, если персонажи романа оказались бы простыми иллюстрациями к высказываниям писателя или подчинялись бы произвольному вмешательству автора в ход действия.

Результаты и обсуждение

Композиционное повествование, созданное М. Магауиным, представляет собой такую систему отношений ее элементов, которая опирается на способность читательской памяти удерживать прежде пережитые впечатления, соотносить их между собой в процессе восприятия. Повествование может оказаться прерванным, но внутренняя связь сохраняется, находя продолжение в новых сюжетных линиях. Изображение процесса жизни в развитии проявляется у писателя прежде всего в том, что он берет не отдельный кусок из биографии героя или большой эпизод из истории, а весь поток жизни, текущий непрерывно, то спокойно, то непрерывно. Движущей силой является история, ведь сам исторический процесс не имеет ни начала, ни конца.

Весьма немалую роль в композиции романа играет портрет. Тщательно воссоздавая национальное одеяние, писатель представляет, какой была национальная одежда героев: расшитый золотой крученой тесьмой чапан, островерхая с раздвоенными полями шапка, кимешек, платье с двумя рядами оборок и кисточек по подолу. Одежда персонажей, отнюдь не нарушая правды истории, отражает социальное положение владельца, является средством его индивидуальной характеристики. Казахская эпическая традиция богата искусством портретных характеристик, включающих как обязательный элемент детальное описание красочной одежды – бархатный камзол с расшитыми полями, узорчатая тюбетейка, бешмет из шкури косули, платье с двумя рядами оборок, кимешек и др.

Одним из центральных вопросов исследования любого художественного произведения считается вопрос соотношения проблемы и материала. Решение одной и той же проблемы, но на различном материале, предполагает создание различных как по композиции, так и по образам произведении. И это отношение в определенной степени влияет на природу всех компонентов художественного произведения. Ведь художественная реальность произведения представляет собой структурно организованный, скомпонованный материал. Обращаясь к композиции романа, мы имеем дело с проблемой и материалом, а также с образами.

Заключение

Мастерство писателя выражается в создании живых характеров, предусматривающих соучастие и соотворчество читателя.

Мастерство писателя заключается не только к умении правильно использовать художественные средства в структуре произведения. Творческая работа художника сводится также к выбору

темы, отбору фактов, к вопросу композиции, сюжета и роли художественной детали.

Жизненный факт, пройдя через творческое восприятие художника, представляет художественную целостность произведения. На художника возлагается большая нравственная ответственность – для кого и с какой целью пишется это произведение, какие жизненные принципы лежат в ее основе, насколько реалистично будет воспроизведена сущность человеческого существования.

Мастерство писателя определяется, в первую очередь, масштабами поставленных проблем, правдивостью художественного воплощения жизни. Талант художника заключается в том, что он, увлекая читателя своей идеей, приобщает его к миру художественного произведения, созданного им самим.

Проблема писательского мастерства является одной из наиболее сложных и интересных в теории и практике художественного творчества.

Литература

Введение в литературоведение: Учеб. для филол. спец. ун-тов / Г.Н. Поспелов, Николаев П.А., Волков И.Ф. и др.; Под ред. Г.Н. Поспелова. – М.: Высш. школа, 1983. – 327 с.

Толстой А. Как мы пишем // О литературе: Сборник. – М.: Сов. писатель, 1956. – 447 с.

Кабдолов З. Арна. – А.: Жазушы, 1988. – 256 с.

Добин Е.С. Жизненный материал и художественный сюжет. – Л.: Сов. писатель, 1958. – 333 с.

Магауин М. Вешние снега. Роман. Пер. с каз. Кн. 1. – Алматы: Жазушы, 1985. – 592 с.

Магауин М. Смутное время. Роман. Пер. с каз. Кн. 2. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 с.

Александрова Л. Советский исторический роман: Типология и поэтика. – Киев, 1987. – 158 с.

Введение в литературоведение: учеб. для бакалавров / Н.Л. Вершинина и др. Под общ. ред. Л.М. Крупчанова. – М.: Юрайт, 2015. – 479 с.

Белокурова С.П. Словарь литературоведческих терминов. – СПб: Паритет, 2006. – 314 с.

Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учебное пособие. – 3-е изд. – М.: Флинта, Наука, 2005. – 248 с.

Кожинов В. Сюжет, фабула, композиция // Теория литературы: Основные проблемы в историческом освещении. – М., 1964. – С. 408-485.

Атымов М. Қазіргі қазақ романындағы сюжет пен композиция проблемалары. – Алматы, 1979. – 105 с.

Бердибаев Р. Тарихи роман. – Алматы: Санат, 1997. – 336 с.

Хализев В.Е. Состав литературного произведения. Его форма и содержание // Хализев В.Е. Теория литературы. – М., 2004. – 405 с.

Чернец Л.В. Литературные жанры: проблемы поэтики и типологии. – М., 1982. – 194 с.

References

Aleksandrova L. (1987). Sovetskiy istoricheskiy roman: Tipologiya i poetika [Soviet historical novel: Typology and poetics]. – Kiew, 158 p. (In Russian)

Atyimov M. (1979). Kazirgi kazak romanyindagyi syuzhet pen kompozitsiya problemalaryi [Problems of plot and composition in the modern novel] – Almaty, 105 p. (In Kazakh)

Belokurova S.P. Slovar literaturovedcheskih terminov [Dictionary of literary terms]. – SPb: Paritet, 2006. 314 p. (In Russian)

Berdibaev R. (1997). Tarihi roman [Historical novel] – Almaty: Sanat, 336 p. (In Kazakh)

Pospelov G.N., Nikolaew P.A., Volkov I.F.(1983). Vvedenie v literaturovedenie [Introduction to Literary criticism]. – Moskow: Vyschay shkola, 327 p. (In Russian)

Vershinina N.L. (2015). Vvedenie v literaturovedenie [Introduction to Literary studies] – Moskow: Urait, 479 p. (In Russian)

Dobin E.S. (1958).Zhiznennyiy material i hudozhestvennyiy syuzhet [Life material and artistic plot]. – Leningrad: Sov. pisatel, 333 p. (In Russian)

Esin A.B. (2005).Printsipyi i priemyi analiza literaturnogo proizvedeniya [Principles and techniques for the analysis of literary works]. – Moskow: Flinta, Nauka, 248 p. (In Russian)

Kabdolov Z. (1988).Arna [Channel]. – Almaty: Zhazushyi, 256 p. (In Kazakh)

Kozhinov V. (1964). Syuzhet, fabula, kompozitsiya [The plot, fabula, composition]. – Moskow, Pp. 408-485. (In Russian)

Magauin M. (1985). Veshnie snega [Spring snow]. Roman. Per. s kaz. Kn. 1. – Almaty: Zhazushyi, 592 p. (In Russian)

Magauin M. (1989). Smuta [Time of Troubles]. Roman. Per. s kaz. Kn. 2. – Almaty: Zhazushyi, 448 p. (In Russian)

Tolstoy A. (1956). Kak myi pishem [How we write]. O literature: Sbornik. – Moskow: Sov. Pisatel, 447 p. (In Russian)

Halizev V.E. (2004). Sostav literaturnogo proizvedeniya. Ego forma i soderzhanie [The composition of the literary work. Its form and content]. Teoriya literaturyi. – Moskow, 405 p. (In Russian)

Chernets L.V. (1982). Literaturnyie zhanryi: problemyi poetiki i tipologii [Literary genres: problems of poetics and typology]. – Moskow, 194 p. (In Russian)

ҒТАМР 16.21.31

Бисенбаев П., Кәрібозов Е.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]аға оқытушысы, [2]ф. ғ. к., Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru, e-mail: e.karbozov76@gmail.com

НӘЗИРА ДӘСТҮРІ ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІ

Нәзира үлгісінде жазған ақын өз кейіпкерлерінің әрекетін, олардың мінез-құлқы мен психологиясын өзгерту үшін айрықша дәлел-дәйек ұстануға міндетті саналғаны мәлім. Егер де ол эпос үлгісінде жырлаған болса, өлшем мен әңгіме желісінің негізгі түйінді сәттерін сақтауға тиіс болды. Ал лирикалық шығармаға жауап жазса, өлең өлшемі мен ұйқастарды бастапқы қалпында қалдыруы керек еді. Яғни ақын түйінді мәселелерді зерттеп, толықтырып, мүлдем жаңа үлгіде жазып шығуға тиіс-тұғын. Мақала авторлары бұрынғы белгілі мәселелерді жаңаша, неғұрлым көркем де айрықша әдіспен бейнелеген Науаи мен әзірбайжан ақыны Низами арасындағы байланыстың түп-төркінін түсінбеген, шығыстағы нәзира авторларын «еліктеуші» деп кемсіткен еуропа ғалымдарын айрықша сынға алады. Содан соң шығыс әдебиетінде нәзира дәстүрінің осынша мән-маңызға ие болу себебіне тоқтала отырып, феодалдық қоғамда бұл бағытта шектеулер болғанын, тың тақырып жазу үшін билік өкілдерінің рұқсаты керек болғандығын баяндайды.

Түйін сөздер: нәзира, дәстүр, нұсқа, лирика, эпос, психология, кейіпкер, сюжет, тақырып, бейне.

Bissenbaev P.[1], Karbozov E.[2],

[1]Senior lecturer, [2]к. f. n. of the Al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru, e.karbozov76@gmail.com

Traditions of the Nazir and Turkic literature

An obligatory property in the genre of the Nazir, created by poets, is considered to be flexibility in their portrayal of psychology, tastes, habits, and actions of their heroes. If the poets perform the epic, then the form and the system of the narration of the events must be strictly preserved here. And if a lyrical work is created, then the size of the verse and the rhyme also invariably retain their initial form. That is, the poet, following the main problem, still fills his work with completely new content and corresponds to a new form of description. The authors of the article review the problems known in science in a new way, which before they were not correctly understood by European researchers who criticized the authors of the Eastern Nazis for «imitation.» For this reason, on the basis of the opinion that the genre of the Nazir in Eastern literature has its independent significance and specifics that such a direction existed in feudal society, the authors of the article investigate its higher possibilities for this genre in order to reveal the thematic depth of the works.

Key words: nazir, tradition, original, lyrics, epic, psychology, hero, plot, theme, image.

Бисенбаев П.[1], Карбозов Е.[2],

[1]старший преподаватель, [2]к.ф.н., доцент Казахского национального
университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru, e.karbozov76@gmail.com

Традиции назира и тюркская литература

Обязательным свойством в жанре назира, создаваемого поэтами, считается гибкость в изображении ими психологии, вкусов, привычек, поступков своих героев. Если же поэты исполняют эпос, то форма и система изложения событий здесь должны строго сохраняться.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

А если создается лирическое произведение, то размер стиха и рифма также неизменно сохраняют свою начальную форму. То есть, поэт, следуя основной проблеме, все же наполняет свое произведение совершенно новым содержанием и соответствует новой форме описания. Авторы статьи по-новому рассматривают известные в науке проблемы, которые прежде они не были правильно поняты европейскими исследователями, критиковавшими авторов восточных назиров за «подражание». Остановившись по этой причине на том мнении, что жанр назира в восточной литературе имеет свое самостоятельное значение и специфику, что такое направление существовало в феодальном обществе, авторы статьи в целях раскрытия тематической глубины произведений исследуют его высшие возможности этого жанра.

Ключевые слова: назир, традиция, оригинал, лирика, эпос, психология, герой, сюжет, тема, образ.

Кіріспе

Нәзира – бұл алдыңғы толқынның немесе сол замандағы әдебиет өкілінің қандай да бір шығармасына өзіндік ерекше өрнекпен жауап беру. Егер ақын лирикалық шығармаға (касыда, газель) жауап жазатын болса, өлең өлшемі мен ұйқасы бастапқы қалпында қалуы керек. Егер ол эпос үлгісіндегі шығарма болса, өлшем мен әңгіме желісінің негізгі түйінді сәттері сақталуға тиіс еді.

Осылайша, нәзира – эпикалық шығарма жазған ақынды лириканың күрделі шарттарынан да жоғары тұратын талаппен байлап-матап тастады. Мұндай шығарма жазуды қолға алған ақын алдын ала белгіленген түйінді мәселелерді зерттеп, толықтырып, мүлдем жаңаша түрде жазды, шайыр өз кейіпкерлерінің әрекетін, олардың мінез-құлқы мен психологиясын өзгерту үшін айрықша дәлел-дәйек келтіруге міндетті саналды.

Таяу Шығыс әдебиеттерінде нәзираның осынша үлкен маңызға ие болу себебін түсіндіру қиын, әрине. Біздің әдебиетіміздің тақырыптық жағынан бай әрі алуан түрлі екені соншалық, осы бір мүмкіндіктер қашаннан-ақ бар болғандай сезіледі. Алайда ертедегі феодалдық қоғамда шектеу болғанын ұмытпаған жөн. Оның себептері әрқилы: қызығушылықтың аздығы, тұйық өмір, оның баяу ырғағы және ақынға батылы жететін тақырыпқа қалам тербеуге жоғары жақтың нұсқауынсыз рұқсат етілмеуі. Екінші жағынан, қарқынды әдеби өмір арнайы мамандардың тар ортасында ғана дамығандықтан, сөз мәдениетіне аса ұқыптылықпен қарау орын алды. Таяу Шығыстың ортағасырлық поэзиясы қалыптасқан жағдайлардың салдарынан «өнерге арналған өнер» тұжырымдамасына аса жақын келді (Rustamov, 1963:68). Көбінесе шығарманың мақсаты елге жақсы танымал сюжетті өңдеу арқылы өз шеберлігін көрсету болды. Оқырман өзіне бұрыннан таныс шығарманы қолға алып, оның өзіне беймәлім тұстары ашылғанына емес, шешімі бұрыннан белгілі мәселенің жаңаша, неғұрлым көркем де айрықша әдіспен бейнеленгеніне назар аударды. Еске сала кетерлігі сол, мұндай көзқарас барысында әдебиеттің қоғамдық құндылығы аздап төмендейді немесе талантты ақын өз ойларына тұсау салынған осы бір қиын жағдайларда оқырманның ойы мен сезіміне әсер етіп, оның алдынан жаңа, адам жанының беймәлім тұстарын ашуға көмектеседі.

Еуропа әдебиетінде шығыстағы нәзира авторларын «еліктеуші» деп кемсіте атау кең тараған. Бұл – феодалдық қоғамдағы әдебиеттің өзгешеліктерін түсінбеудің, тарихи тәсілдемеге қарсы келу мен өткен заманның барлық құбылыстарын өз көзқарасы тұрғысынан ғана өлшеуге ұмтылудың белгісі (Bertel's, 1965: 123).

Эксперимент

Барлық лирикалық шығармалары сияқты, Науаидің алты үлкен поэмасы да нәзира үлгісіне жатады. Бұл түсінікті де, Науаи өзінің негізгі ойларын осы формада ғана жақсы жеткізе алды және өз тілінде парсы поэзиясының үздік үлгілерінен кем түспейтін шығармалар тудыруға болатынын дәлелдеді. Егер қаласа Науаидің әдебиетке сол кезде мүлдем тың тақырыптар енгізе алатынына ешкім шүбә келтірмес еді. «Жеті планетаға» енген жеті новелланың кез келгенін алып қараңыз, әрбір новелла – тұтас бір шағын роман дерсіз, кейін өз кезегінде ондаған сауалдардың жауабы боларлықтай дәуір стилінде жазылған тың тақырыпқа тиек болар еді.

Бірақ Науаиға керегі бұл емес болатын. Шайыр өз замандастарын олардың өз қаруымен «сілейткісі» келді, ал ол үшін тақырып шеңберінен шығуға болмайтын еді (Shamuhamedov, 1984: 77). Өкінішке қарай, еуропалық ғалымдар мұны түсінген жоқ (қазір де түсінбесі анық), олар

Науаи поэмаларының тақырыптық жағынан әзірбайжандық Низамидің атақты «Хамсасымен» сәйкес келетінін көре салысымен, Науаиді аудармашы деп жариялаумен ғана тынды. Таза саяси ұғымнан бөлек, бұл жаңсақтық Науаи туралы жазып отырған ғалымдардың өзі (әсіресе француз шығыстанушысы Э. Блоше) Науаиді оқыды ма екен деген күмәнді ойға жетелейді. Бір жақсысы, әйтеуір поэмаларын парақтап шығып, жеке тараулардың тақырыпшаларымен танысқаны анық. Айта кету керек, егер Науаи «аудармашы» болса, онда Әмір Хұсрауды да, Құтыпты да, Хатифті де және тағы да басқаларды түгел, тіпті Низамиді, парсы тілінен парсышаға аударған көптеген ақындарды да солай атауға тура келеді.

Енді Науаидің «аудармаға» қалай келгеніне және оның қолындағы өзі өңдеген сюжеттердің қандай өзгерістерге ұшырағанына назар аударайық. Барлық алты поэманы бір мақаланың аясына сыйғызу мүмкін емес. Сондықтан үшеуіне ғана тоқталамыз.

«Жеті планетадан» бастайық. Тақырыбында «жеті» деп тұрғандай, бұл поэма – Низамидің «Жеті сұлуына» жазылған жауап. Низамидің поэмасы V Сасанид Варахран өмірбаянының бірқатар эпизодтарын еркін түрде баяндайды, ол құлан аулауға әуестігіне байланысты Бахрам Гур атанған. Бахрамның өмірін суреттейтін бір эпизод Фирдоусидің «Шахнамасында» кездеседі, ол – Бахрамның өзінің сүйіктісі, әнші, сұлу күң Фитнемен (Фирдоусиде – Азаде) ренжісуі. Фитне Бахрамды аңда жүргенде мергендігін көрсетуге мәжбүрлейді. Бахрам мергендік өнерін көрсеткенде, Фитне оған мұның бәрі жай ғана ұзақ уақыт жаттыққанның нәтижесі екенін айтады. Ашуға мінген патша оны өлтіргісі келеді (Фирдоусиде – өлтіріп тастайды), бірақ қолын әйел қанымен былғағысы келмей, бұл істі маңайындағылардың біріне тапсырады. Фитне ақыл-айласымен жаналғышының жүрегін жұмсартып, өлімді кейінге қалдыруға көндіреді, ал кейін билеушінің жүрегін қайтадан жаулап алады. Эпизод осымен аяқталады, әрі қарайғы шығарма желісінде Низами Фитне оқиғасына қайта оралмайды.

Поэмадағы басты ерекшеліктердің бірі – Бахрамның апта күндері мен сол күндердің жебеуші планетасына сәйкес келетін жеті ғимарат салуы. Осы жеті ғимаратқа ол әртүрлі жеті патшалықтан әйелдікке әкелінген жеті сұлуды орналастырады. Бahрам олардың әрқайсысына аптаның күндеріне сәйкес көйлек киіп барып отырады. Әр сұлу оған қандай да бір махаббат оқиғасын және сәйкес түске қатысы бар новелланы әңгімелеп беріп отырады.

Бұл жеті новелла әрі қарай шығарма сюжетінде ешқандай рөл атқармайды. Низами тіпті Бахрамның кейінірек жаратылыс туралы ойларға беріліп, бұл ғимараттарды шырақ ғимараттарына айналдырғанын да айтады. Осылайша, Бахрамның өмірбаяны поэма желісінен новеллалар алынған жағдайда да айтарлықтай өзгерісті бастан кешірмес еді, олардың көркем сюжетпен байланысы сыртқы сипатқа ғана ие.

Науаи да өз поэмасын Бахрам туралы әңгімеден бастайды. Аңда жүргенде күңмен арада болған сол баяғы айтылып жүрген жайт орын алады. Низамидегідей, бұл нұсқада да Бахрам қыздың қанын төккісі келмейді. Қызды өзінің ұзын бұрымымен байлап, жабайы аңдардың жемтігі болсын деп айдалаға тастайды.

Низами нұсқасындағыдай, бірнеше уақыт өткен соң Бахрам өзінің ғашығын сағына бастайды. Ол қызды іздеуге шабармандарын аттандырады, бірақ оның бәрі нәтижесіз аяқталады, қыз із-түссіз жоғалады. Өкініш өзегін өртеген Бахрамның жаны күйзеліп, ауруға ұшырайды. Ас-судан қалады, ұйқы көрмейді, ажал аранына жақындай түседі. Шақырылған дәрігерлер емделу үшін жан қайғысынан арылу керектігін айтады. Олар жеті ғимарат тұрғызу туралы ұсыныс тастайды, әрбір сарайдағы өзіндік сауықтар Бахрамды күйзелістен алып шығуға көмектеспек.

Бұл – шығарма құрылымындағы айқын өзгешеліктердің бірі. Егер Низамиде екі эпизодтың бір-бірімен өзара байланысы көрінбесе және жеті ғимарат тұрғызылғанда Бахрам өзінің Фитнесін біржола ұмытып кеткен болса, ал мұнда ғимараттардың тұрғызылуы ғашығымен ренжісудің тікелей себебіне айналады. Бұл реніш болмаса, бәлкім, осы ғимараттар салынбайтын да еді.

Ары қарайғы оқиғаларға назар аударайық. Дегенмен ғимараттар тұрғызылғаннан кейін, Бахрамның денсаулығы жақсара бастайды, алайда бұрынғыша әлі де көз шырымын ала алмайтын. Сондықтан әр кеш сайын оның уәзірлері өтіп бара жатқан адамдарды ұстап алып, патшаға алып келетін. Ол Бахрам ұйықтап кеткенше ертегі айтып беруге тиіс еді. Поэмаға жеті новелла оқиғасы осылай қосылды, мазмұны жағынан бұлардың Низами новеллаларымен ортақ ешнәрсесі жоқ, және, менің ойымша, ортаазиялық фольклорға да қатысы шамалы. Низамиде сұлулар Бахрамның бұйрығы бойынша ертегі айтады. Басқаша желі жоқ. Науаиде де тағы да сол ертегі поэманың негізгі бөлшегіне ай-

налады; оны поэмадан алып тастау материалдың өзін құрту болар еді.

Бір қызығы, Науаи бұл өзгерісті саналы түрде енгізді. Низамидің поэмасы туралы айта келе, ол ертегілерді сұлулардың өздері айтқаны шындыққа жанаспайтынын атап өтеді. Ертегіні адамның тезірек ұйқыға кетуі үшін айтады деп мысқылдайды ақын, ал сұлулар ол үшін жаралмаған.

Енді новеллаларға келейік. Олардың алғашқы алтауы – қарақшылар, бұзақылар, патшалар мен патшайымдар туралы нағыз ертегілер. Дегенмен Науаи фольклорлық материалға өзіндік түзетулер де енгізіп отырған. Бізге белгілісі, ақын әртүрлі сипаттағы техникаға қызығушылық танытқан (Hairullaev M., Shorahmedov, 1973: 97). Ол осы бағыттағы қиялына шексіз ерік берсе керек. Оның ертегілеріндегі патшаның бірі басқару тетігі арқылы кез келген бағытқа жылжитын, өздігінен жүретін тақты иемденеді. Таққа баратын бірнеше саты бар. Оның ең төменгісіне тұрсаң-ақ, бірден ең жоғарғысына алып барады. Сөйтіп, мұндағы тақ – эскалаторлы көліктің өзіндік түрі. Екінші бір ертегіде теңіз қарақшысы су асты сүңгуір қайығы туралы идеяға негіз болған кемелерді суға батыру әдісін қолданады. Әрине, мұның бәрі қиял ғана. Жюль Верннің ғылыми немесе шартты ғылыми негіздемелеріне Науаи әлі жете қоймаған. Алайда фольклормен байланысы бар осы бір детальдардың өзі Науаидің қызықты ойларына көрік беріп тұр.

Оқырманның көз алдында Бахрамның алты түні өтеді. Жетінші түн де келеді. Тағы да бір жолаушыны алып келеді, тағы да әнді керемет айтатын ғажайып күң туралы ертегі басталады, алайда сол әншінің дауысы қаншалықты ғажайып болса, камфара түстес киімі сияқты өзі де соншалықты суық. Ертегі басқа арнаға бет бұрады, айтушы осы күннің бір күні өзіне құпия сыр айтқанын әңгімелейді, біз Бахраммен бірге бұл күннің шөл далада із-түссіз жоғалған оның баяғы ғашығы екенін білеміз. Ол бір ғажайыптың көмегімен тірі қалыпты, Бахрамын әлі сағынады екен, өзінің тіке айта салған сөздеріне өкінетін көрінеді. Әңгімелеуші оның қайда тұратынын біледі, сөйтіп, патша ұмыта алмаған ғашығының құшағына еніп, барлық қайғысынан арылу үшін онымен көрісуге мүмкіндік алады. Поэманың соңында екі ғашық қосылып, мұратына жетеді.

Осылайша, новелла сюжетке қызмет етіп тұр, онымен ажырамас тұтас бірлікте. Мұндай салыстырудан кейін, «Жеті планета» – Низамидің «Жеті сұлуының» аудармасы деп айту артық көрінеді. Егер бұл аударма болатын болса, әлем әдебиетіндегі авторы бар ертегілердің басым көпшілігі – «Мың бір түннің» аудармасы саналмақ. Науаи мен Низами арасындағы байланыстарға келсек, Науаи дегенмен поэма негізін қайта құра алды, оған табиғи әр берді, ең маңыздысы, кейіпкердің мінез-құлқын өзгерте алды. Ғасырлар ауқымындағы дамуына назар салыңыз: Фирдоусиде ол ғарыштық күшке ие, ашуға мінсе сол мезетте-ақ жойып жібереді; ал Низамиде ол ішкі терең сезімге ие адам, дегенмен махаббатта тұрақсыз; мұнда ол алғашқы махаббатын ұмыта алмай, бір ғана сезімнің жетегінде кеткен ғашық. Осылайша Бахрамның мінез-құлқы біртіндеп жұмсарып, ол қаһарлы деспоттан XV ғасырдағы қалалық топқа неғұрлым жақын жанға айналады, бұл топ билеуші ақсүйектен гөрі, айрықша адамгершілік тұрғысымен көзге түсе қоймайтын және кез келген қатыгездікке қабілетті жандар еді.

Науаидың тағы бір шығармасы «Фархад пен Шырын» – Низамидің атақты «Хұсрау мен Шырынына» жауабы іспетті. Дегенмен мұнда да айтарлықтай айырмашылықтар өте көп. Низами шығармашылығында Фархадтың алатын орны ерекше болғанмен, поэманың негізгі кейіпкері Хұсрау (әрине, Шырыннан кейін) болып қала береді. Низами өз кейіпкерінің барлық кемшіліктерін жақсы біледі, оның ерік-күшінің әлсіздігін, жеңілтектігін айқын көріп тұрса да, бәрібір Хұсрауды басты орынға қояды. Ал Фархадқа Шырын махаббатының тереңдігін көрсету үшін ғана баса назар аударылады, Фархадтың адам мүмкіндігінен тыс ерекше махаббатына қарамастан, өзіне лайықты болмаса да алғашқы сүйгеніне опасыздық жасамаған Шырынның сүйіспеншілігін көрсету керек болды. Мұны Хұсыраудың өлімі одан сайын қоюландыра түседі. Осы бір шешуші сәттегі оның жарқын бейнесінің көркем суреттелгені соншалық, оқырман оның барлық күнәларын еріксіз кешіруге дайын.

Науаи поэмадағы басты орынға ә дегеннен Фархадты шығарады. Әрине, ол Низами суреттеген әлеуметтік өткір мәселелердің жігін жатқызып жібереді. Оның Фархады Низамидегі сияқты қарапайым қала шебері емес. Ол-өте айрықша, адамзат өнерінің барлық көріністеріне есі кете ғашық болатын ханзада. Әсіресе Фархадтың сарай құрылысына қатысуы, бүкіл құрылысшылармен үнемі жақсы қарым-қатынаста болуына арналған тарау ерекше қызықты. Науаидің бұл қасиетті өз бойынан алғаны немесе қолөнердің нәзік тұстарын үйренуге деген ерекше құлшынысы күмән ту-

дырмайды, өнердің барлық құпияларына бойлай ену – дәл осы ұлы ақынның өзіне тән қасиет.

Науаи Хұсрау бейнесін сомдау тәсілін де кілт өзгертті. Оның Хұсрауы әдебиет әлемінде жиі ұшырасатын залымдар қатарына жатады. Бойында бірде-бір жағымды қасиет жоқ. Ол – өз мақсатына тек алдау-арбау және сатқындық жолмен ғана жететін жүрексіз, аяр, зұлым тиран (билеуші).

Есесіне Науаидегі Шырын бейнесі өте әлсіз. Низамиде Шырынның ұлылығы уақыт өте келе өте мінсіз белгілерге ие болады, оның бойында өзі құрбанына айналған Хұсрауға деген махаббатынан басқа бірде-бір кемшілігі жоқ. Науаидің Шырыны ертегідей сұлу ғана. Низами ерекше қылып көрсеткен айқын даралықты бұл жерден таппайсың. Бұл түсінікті де, әйтпесе Фархад бейнесі әлсіреп қалар еді.

Мынаны ұмытпау керек: Низамидің Хұсрауы Шырынның бойындағы ерекше күшті даралықтың қолдауына мұқтаж, онсыз ол солғын тартар еді. Ал Науаидің Фархады бұған зәру емес, ол онсыз да белсенді іс-қимылдың адамы, сондықтан Шырын бейнесінің әлсіреуі сюжетке залалын тигізбейді.

Поэманың басында Науаи енгізген өзгерістер өте қызық. Егер Низами өз романына негізінен саналы түрде әртүрлі фантастикадан ада ескі мотив (кейіпкерлер бірде-бір рет кездеспесе де, бір-бірінің портретін көріп ғашық болады) сәтті қолданылған ертегілік кіріспе енгізсе, Науаи бұл ертегі элементін барынша кеңейтті, оны тұтас, бірнеше ертегі желілерінен тұратын дербес бөлікке айналдырды. Мұнда жыланмен арбасу да, зұлым құбыжық Ариманды жеңу де, бірнеше ғасыр өмір сүрген жұмбақ данышпанның адам аяғы баспайтын үңгіріне бару да, қазынаға кез болу да, жалпы қиял-ғажайып ертегінің тағы да басқа атрибуттары бар. Осы бір бөлімнің ғажап шеберлікпен баяндалатынын айта кету керек. Егер осы барлық айырмашылықтарды салыстыратын болсақ, Науаи кейіпкерлерін басқаша атаған күнде де, оның бастапқы шығу тегінің қай поэмадан алынғанын кез келген оқырман таба алмайтынына сенім мол.

Енді үшінші поэма – «Ләйлі мен Мәжнүн» жайлы біраз сөз етейік. Бұл поэмасына алғысөзінде Науаи өз рөлін қарапайым түрде баян етеді: айтуынша, ол өзінің алдындағы Низами мен Әмір Хұсрау тұрғызған керемет сарайдың маңайындағы бау-бақтың күлталқанын шығарғысы келеді.

Әрине, оның: «Осы бір мәңгілік махаббатты суреттегенде менің мақсатым аңыздың өзі емес, оның ішкі мазмұнына үңілу болатын, аңыз қосалқы себеп қана» дейтіні бар.

Дегенмен мұнда Науаи өзіне мұраға қалған жоспардан алыстай алды, алайда сюжетке өзгеріс енгізу оңайға соққан жоқ. Низами бозбалалық іңкәрліктің бірқатар кедергілер салдарынан адам есінен танарлықтай құштарлыққа жеткізетінін көрсетуді өзіне мақсат етіп қойды, бұл құштарлықтың жойқындығы соншалық, оның бастапқы объектісі Ләйлі ақырында ғашығына керек болмай қалды. Мәжнүннің өзінің қиялындағы Ләйлісінің мінсіз бейнесіне құлай берілгендігі соншалық, қыз оған кәдімгі тірі жан ретінде енді керек емес боп қалды. Осы бір таңғаларлық психологиялық этюдтің негізгі мәні осында жатыр.

Науаида бұндай бірнеше ауытқушылық сипаттағы сәттер екінші орынға шығады. Оның міндеті – ата-аналардың өз балаларын әбден билеп-төстеуінен туындайтын отбасылық трагедияны көрсету. Осы бір маңызды әлеуметтік міндетке сүйене отырып, Науаи өз кейіпкерлерінің тағдырын барынша асқан сенімділікпен көрсетуге тиісті болды. Бұл кейіпкерлерін нақтылықпен суреттеу мүмкін болған жағдайда ғана іске асырылатын. Ол үшін Науаи өзінің жарқындығымен, психологиялық керемет нәзік тұстарымен оқырмандарды жаулап алатын бірнеше шынайы детальдар енгізеді.

Осылайша, поэманың бастауы – Мәжнүн махаббатының туындау тарихы түбірімен өзгерді. Мәжнүннің Ләйлімен көктемгі бақта кездесетін көрінісі – дүниежүзілік әдебиеттің ең керемет жарқын беттерінің бірі. Қорытынды бөлімге, яғни, Ләйлінің мәйітінің жанында Мәжнүннің өлімін суреттейтін бөлімге енгізілген өзгерістер де ғажап. Бұл көрініс барынша жарқын суреттелген. Оқырман жылап тұрған Ләйлінің жақындарының ішінен ерекше көзге түскен тірі өліктің трагедиялық тұлғасын көреді.

Осы көрініске байланысты Науаидың тағы бір қасиетін атап өткіміз келеді. Оның бейнелеу өнеріне деген махаббаты мен Гератта суретші миниатюристтерге көрсеткен жанашырлығы бәріне белгілі. Біздің ойымызша Науаидің өзінің бойында асқан суретшілік өнер жасырынып жатыр, бұған оның көптеген суреттемелеріндегі ғажайып әсемділік дәлел.

Нәтиже және талқылау

Әлішер Науаидің өмірі мен мемлекеттік қызметі, шығармашылығы туралы маңызды

ойлардың желісі татар халқының ғұлама перзенті Молла Шихабаддин б. Бахааддин б. Субхан б. Абдалкарим ал-Маржанидың (1818-1889) «Вафият аласлаф ва тахият ал ахлаф» («Өткендерге құрмет, келер ұрпаққа ізет») атты еңбегінде көрініс тапты. Маржани өзіне дейін жасаған шығармашылық тұлғалардың бірқатарының өмірі мен қызметі жайында жақсы пікір айтты. Ал Әлішер Науаидің ақындық, азаматтық, адамгершілік қасиетін солардың бәрінен биік деп білді. Сонымен қатар ол өз ойын әл-Бұхаридің Әлішер жайында айтқан мына сөзімен ажарлай түсуді де шет көрмейді: «Жаратқан оған жар болды және оның бетін мәңгілік бақытқа бұрды. Жұрт осы бір аса ұлы, аса ардақты мырзаға бағынып, соның соңына ерді, оған ұлы әмірлер қызмет етті, қарапайым халық оның қамқорлығына бөленді. Ол асқан білімді, ақылды және құзіретті, қайратты және кеңпейіл жан еді»(Marjani, 2003: 212).

Әлішер Науаидың өмірі мен шығармашылығының, нәзира дәстүрін дамытуының маңызы мен мәні туралы Е. Бертельс (Bertel's, 1965: 24) пікірлерінің де ғылыми маңызы зор екені анық.

Әлішер Науаи халық тағдырында, ұлт өмірінде сөз өнерінің алатын орны мен атқаратын қызметі жайында өз заманы үшін әлеуметтік маңызы зор, үлкен ойлар айтты. Салыстырмалы әдебиеттанудың асқан білгірі В.М. Жирмунский Науаидың екі тіл туралы толғаныстарын Ренессанс дәуірінің алыптарының пікірлерімен, Дантенің итальяндардың сөз өнері, Иоахим Дю Белленің француздардың тіл өнері туралы трактаттарында негізделген өркенді ойларымен парапар бағалады (Zhirmunskii, 1979: 177).

Низами – түркі халықтары әдебиетінің данышпан ақыны. Ақын сөз өнері туралы, адам өмірінің мәні, адамшылық негіздері туралы терең мағыналы қағидалар қалыптастырды, өмір шындықтарын көркемдік жинақтаудың теңдесіз эпикалық үлгісін жасады. Ақынның «Хамса» деген атпен топтастырылған бес поэмасы әлем халықтары әдебиетінің алтын қорына қосылды.

Әлішер – кемел шығармашылық тұлға. Әлішер бектің түркі тілінде жазған теңдесіз тамаша шығармалары, ойлары мен толғаныстары – түркі халықтарының ортақ игілігі. Әлішер Науаи – түркі тілі мен әдебиетін ерекше құрметтеген, оның қарыштап дамуына өлшеусіз үлес қосқан данышпан ақын. Ол – түркі халықтарының ортақ мақтанышы.

Низами мен Науаи тұсында түркі халақтыры әдебиетінде нәзирашылық дәстүр дербес шығармашылық сала, ақындардың бір-бірімен өнер жарыстыратын, бір-бірінен шеберлік асыратын айрықша сала ретінде дамыды. (Dadebaev, 2015: 31)

Қорытынды

Науаидің поэмалары – Низамидің поэмалары емес, олардың қайсысы жақсы деп айтудың өзі жөнсіз болар еді. Өз дәуірі үшін олардың әрқайсысы әдеби шеберліктің биік жетістігі бола алды. Екі ұлы шебердің шығармалары қазіргі таңда да маңызын жойған жоқ, әрі қарай да өз оқырманын табары анық. Хұсрау мен Шырынның аудармасын оқыған оқырман Науаидің поэмасын да одан артық болмаса кем түспейтін асқан қызығушылықпен оқитынына күмәніміз жоқ. Бұрын айтып кеткеніміздей, күллі түркі жұртының танымал ақыны өз алдына биік мақсат қойды. Ол дүние жүзінің ұлы ақындары мен бір қатарда тұрғысы келді. Оның бұл жолда еңсерген қиындықтарына назар аударсақ,бұның ақын тарапынан өте батыл ой екеніне көзіміз жетеді. Оның қарымды таланты бәрін жеңе білді және ол өзі қол жеткізген орынға әбден лайықты екенін толықтай дәлелдеді.

Әдебиеттер

Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – Москва, 1963. – 265 с.

Бертельс Е.Э. Суфизм и суфиская литература. Избранные труды. – Москва,1965, – 324 с.

Шамухамедов А.Ш. Традиция татаббу в творчестве Алишера Навои. – Ташкент,1984, – 217 с.

Хайруллаев М., Шорахмедов Н. Маданият ва мерос. – Тошкент,1973, – 212 с.

Марджани Ш. Вафият аласлаф ва тахият ал ахлаф – Т.4.-//Очерки Марджани о восточных народах. – Казань, 2003. – С. 210-215.

Бертельс Е.Э. Новои. – Москва, 1965. – 186 с.

Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и запад. – Ленинград, 1979. – 256 с.

Дәдебаев Ж. Классикалық шығыс әдебиеті дәстүрінің қазақ поэзиясына ықпалы// Шығыстың классикалық әдебиеті және қазақ поэзиясы. – Алматы, 2015. – Б. 29-35.

References

Bertel's E.E. (1965) Sufizm i sufiskaya literatura. Izbrannyie trudy. [Sufism and Sufi literature. Selected works] – Moskva, 324s. (In Russian)

Bertel's E.E. (1965) Novoi [Novoi] Moskva, 186 s. (In Russian)

Dadebaev ZH. (2015) Klassikalyk shygys adebieti dasturinin kazak poeziyasyna ykpaly// Shygystyn klassikalyk adebieti zhane kazak poeziyasy. [The influence of the traditions of classical Oriental literature in the Kazakh poetry// Classical literature of the East and Kazakh poetry] Almaty, – Б. 29-35. (In Kazakh)

Hairullaev M., Shorahmedov (1973) Madaniyat va meros. [Culture and heritage] – Toshkent, 212 s.(in Uzbek)

Marjani SH. (2003) Vafiyat alaslaf va tahiyat al ahlaf-T.4.-//Ocherki Marjani o vostochnyh narodah.- [Kazan' respect for the ancestor, honor the new generation// Essays about Marjani Eastern peoples], T.4. Kazan s. 210-215.(in Tatar)

Rustamov E.R. (1963) Uzbekskaya poeziya v pervoi polovine XV veka. [Uzbek poetry in the first half of the XV century] Moskva, 265 s. (In Russian)

Shamuhamedov A.SH. (1984) Tradiciya tatabbu v tvorchestve Alishera Navoi. [The tradition of tatabu the creativity of Alisher Navoi] Tashkent, 217 s.

Zhirmunskii V.M. (1979) Sravnitel'noe literaturovedenie. Vostok I zapad. [Comparative literature. East and West] Leningrad, 256 s. (In Russian)

IRSTI 13.11.44

Bissenbayeva A.P.[1], Abdurakyn N.[2], Luo X.M.[3],

[1]doctoral student, [2]doctor of philology sciences, PhD,
al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
[3]doctor of philology sciences, professor,
e-mail: w-5@mail.ru, abdurakyn.nurhalyk@mail.ru, xuanmin14@163.com

FEATURES OF THE CHINESE NETWORK LITERATURE

The article discusses the history of the development of network literature in China, as well as its place in modern society. Modern literature has lost its homogeneous nature, divided into the one that exists in the traditional form of paper literature, and the one that develops in the network format. Some researchers of online literature associate the story of its origin with the emergence of universal electronic libraries and the digitization of world literature. The proposed article identifies the positive and negative aspects of the development of network works, the main problems of popularizing this area in the literature. Based on the two most popular Chinese sites, an analysis was conducted to identify the most widely read works in the network and the most popular genres in modern China, such as fantasy, fantasy and romance. Today, «online literature» can already be considered as a definite historical stage: it did not generate any significant artistic works or new genre models, but it gave impetus to the development of modern literature. In relation to it, it serves as the environment in which the phenomena of the modern literary process are formed.

Key words: China, web literature, online literature in China, modern Chinese writers, web literature genres, problems of web literature development, Chinese culture.

Бисенбаева А.П.[1], Абдұрақын Н.[2], Луо С.М.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]PhD докторанты, [2]оқытушысы, PhD, Қазақстан, Алматы қ.,
[3] Цинхуа университетінің профессоры, PhD, Қытай, Пекин қ.,
e-mail: w-5@mail.ru, abdurakyn.nurhalyk@mail.ru, xuanmin14@163.com

Қытай ғаламтор әдебиетінің ерекшелігі

Мақалада Қытайдағы ғаламтор әдебиетінің даму тарихы мен оның қазіргі қоғамдағы орны қарастырылады. Қазіргі әдебиет өзінің біртектес табиғатын жоғалтып, қағаз түріндегі және ғаламтор әдебиет форматы болып екіге бөлінді. Ғаламтор әдебиетінің зерттеушілері оның даму тарихын әмбебап электрондық кітапханалар мен әлем әдебиеті шығармаларының электронды формаларының пайда болуымен байланыстырады. Берілген мақалада ғаламтор шығармаларының жетістіктері мен кемшіл тұстары, сонымен қатар бұл әдебиет бағытының негізгі мәселелері ашып көрсетілді. Екі әйгілі қытай сайтының негізінде қазіргі Қытайдағы ең көп оқылатын ғаламтордағы шығармаларды анықтап, фантастика, фэнтези және романтика жанрларына жастардың арасында сұранысқа ие болу себебін айқындадық. Бүгінде «ғаламтор әдебиеті» бөлек бір тарихи кезең болып қарастырылады: ол ешқандайда маңызды көркем шығармалар тудырмады, жаңа бір жанр енгізбеді, дегенмен ол қазіргі әдебиеттің дамуына түрткі болды. Қазіргі таңда ғаламтор әдебиеті заманауи әдебиет үдерісінің қалыптасуындағы маңызды фактор болып табылады.

Түйін сөздер: Қытай, ғаламтор әдебиеті, Қытайдағы желілік әдебиет, Қытай жазушылары, қытай мәдениеті, даму проблемасы.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Бисенбаева А.П.[1], Абдурақын Н.[2], Луо С.М.[3]
[1]PhD докторант, [2]PhD,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[3]профессор Университета Цинхуа, PhD, Китай, г. Пекин,
e-mail: w-5@mail.ru, abdurakyn.nurhalyk@mail.ru, xuanmin14@163.com

Особенности китайской интернет-литературы

В статье рассматривается история интернет-литературы, и ее роль в современном обществе Китая. В настоящее время литература делится на два вида – традиционная печатная литература, и литература в сетевом формате. Исследователи сетевой литературы связывают её историю появления с возникновением электронными библиотеками и электронными форматами печатных мировых произведений. В данной статье представлены достоинства и недостатки развития интернет-произведений, основные проблемы данного направления, а также их основные преимущества в литературе. Проведен анализ интернет-произведений двух самых популярных сайтов Китая, а также выявлены причины популярности таких жанров как фантастика, романтика и фэнтези среди молодежи. На сегодняшний день «интернет-литература» является отдельной эпохой в истории литературы: хотя в сетевой литературе нет великих произведений или новых жанров, однако она стала толчком в развитии современной литературы. Сетевая литература является важным фактором в процессе становления современной китайской литературы.

Ключевые слова: Китай, веб-литература, сетевая литература в Китае, современные писатели Китая, жанры веб-литературы, проблемы развития веб-литературы, китайская культура.

Introduction

At the end of the 20th century, computer technologies interrelated with such aesthetic, moral and philosophical value as fiction. The beginning of close interaction of traditional literary activity and information technologies led to the birth of a phenomenon called «network literature» or «set literature» (a neologism that has arisen in recent decades). Under the network literature understand electronic literary text, placed directly in the international network. This phenomenon has received wide support among novice writers who do not have the opportunity, sufficient funds, and, as a rule, fame (the nonebrand) for publishing their works in literary journals or for publishing their own literary texts in print. Online literature immediately became popular due to the well-known advantages of an electronic document.The current definition of online literature is quite controversial. However, the Internet literature is a new literary work, a literary text and a network art containing a part of literary composition, which is based on the Internet as a platform for display and a medium of communication, with the help of hypertext links and multimedia interpretation (Basova, 2015:23). With the popularity of Dian ZiCa's «First contact» on the Internet, the word «network literature» is gradually known. The genre of «network literature» is roughly divided into poetry, prose, novels, etc. Among them, there are many novels, the main forms include spiritual aliens, urban romance, game competition, etc.

Today it has become one of the dominant trends in modern literature. The authors of most online literature write for the purpose of writing hobbies or writing online to express their opinions and feelings. Next, we will do a brief summary to the modern Internet literature.

Experiment

I. The characteristics of online literature. To meet the demands of netizens for diverse reading conditions and following development of science and technology, reading tools such as books, notebooks and newspapers have gradually been replaced by tools such as computer and mobile phones. Therefore, in the new era of science and technology, online literature has emerged, such as the spiritual class, the crossing class better meets the entertainment needs of the readers. The birth of network literature under the conditions of freedom and broad network makes it free and easy, and it is conducive to breaking the boring atmosphere of the traditional literary world (Seteratura, 2005:269). At the same time, online literature has a super-communication function, and its development speed is rapid. It is also the liberation of the author's copyright rights, and the realization of the «everyone is an artist». Subversion and deconstruction, network literature emerged in the post-modern period, which must have modern characteristics, embody the spirit of tolerance and freedom. Online literature embodies postmodernism, deconstructive thinking, and most online literary works. In content and writing skills, we strive to be different, such as through novels, sci-fi fantasy novels, detective novels, and the works have some madness against the normal. The writers

are trying to open the external objective world, but the entertainment needs that attract readers to click (Xiao Zhong, 2000:15).

II. Problems in the development of network literature. The former network literature mainly focuses on novels mainly because of the unique operation mode of online literature. This mode of operation makes many works very commodity, and «literary» is relatively light, and this mode of operation is difficult to use in poetry, prose and other small genres. (Kuchina, 2015:119) Therefore, some web writers take commercial profits as their writing purpose. At firtst, the threshold of online literature is low. Many authors of online literature are writing for the first time, and some are part-time. In addition, the network itself has a strong randomness, which leads to the improvement of the ideological and technical skills of some works. The authors of online literature are young, mostly lacking the accumulation of life and artistic accumulation. This will inevitably weaken the literary ideology. The theme of cyber literature is basically about the love of the ancestor of online literature, the storage of a pro touch or the later love story, etc. The topics are relatively simple. It can be seen that the network writers are engaged in the gesture of personal care, but lack the attitude of humanistic care. They do not show that the world is their own responsibility. Second, network literature is considered more entertaining than paper literature. It does not need Paper literature is as refined and elegant, skillful, mature, and immature, and it is an overly mature advantage against paper literature. Third, literature should reflect social life through the storyline and character image. The current online literature works rarely create a better image of network tasks. Most of the characters are relatively simplistic, and the flatness is visible. The artistic achievements of online literature need to be improved. Forth, due to the strong freedom of creation of online literature, it is difficult to supervise. Li Bing, the party secretary of the Chinese Writers Association, said in an interview that he wants to be «highly valued, enthusiastically supported, actively guided, and strengthened management. This is our basic idea» (Xinhua: http://politics.people.com)

III. Solutions and development trends. The emergence of online literature makes history development exposed, and it keeps as a new thing. Its growth will not be smooth, and a process of development needs to be gradually matured. Most of the writers of online literature are young people who was born after 80 or even after 90 years. Their age is very small, so training of these youth teams should arouse everyone's attention. Well-known writers should open up a network literature section and actively become a navigator of the development of online literature. At the same time, young people should be encouraged. The literary creators of the network actively participated in and learned from the older generations. In recent years, the National Writers Association established the «Network Literature Point Garden Work Joint Conference System» according to the actual situation. In 2008, under the guidance of the Chinese Writers Association, «Network Literature Ten» was held. (Baidu: http://www.16an.com/novel) The annual inventory activity has been well received by all walks of life. In the selection process of the competition, including the people's literature and other heavyweight units, the family has joined the family to seek guidance and promote the healthy development of online literature. Finally, 21 works are highly respected: its begun to actively guide online literature, through regular or insufficient period of class. It seems that activities actively guide the creation of online literature. To improve the development level of online literature, we must first improve the ideological value of online literature. It is said that online literature still relies on clicks to obtain income, and the content of many works is entertaining and grotesque. It is easier to grasp the hearts of young readers.(Hickey, 2015:14) It makes many works, there is hype, and the content is artificial. The authors of Genduo do not care about the structure of the works, the image of the characters. Increase the rational color of online literary criticism, now most of the online literary criticisms are also random and even entertaining. Online literary criticism should also pay attention to the authors of online literature, and cultivate the humanistic spirit in the works. Online literary criticism should be just right, let the readers and authors agree, but also Objective and true, and philosophical, so as to correctly guide readers' needs in mind, we must also strive to guide the purpose of creation. It is possible for the author to continuously learn from criticism and form a sexual cycle of readers, authors and literary critics to realize the charm of online literature. Developing the network has become a must in people's lives. Part of the network creation is also the trend of the times. The Chinese network writer Xiao Huang noted, that network creation has brought great impact to traditional paper literature and people's ideas. (Zhu Lyuan, 2005:125) As a new thing, we must actively guide and develop hard. The majority of online literature writers will also keep up with the times:

development, continuous innovation, progress and ultimately success.

Results of the experiment and discussion

The artistic text placement services provided by websites are practically free of charge, which makes online publications attractive for this category of writers. Online literature is a work written for further publication in the network. Most often web works are multi-serial and periodically updated. Despite the rapid development and growth of popularity, this area is still little studied. As for the Chinese web literature, in Kazakhstan it still remains unexplored. However, watching the rapid rise of China on the world stage, it can be assumed that interest in the Chinese network culture will also increase.

Chinese online literature originated in the early 1990s. 20th century. As we know same year for China was registered top-level domain .cn. In 1995, China Telecom began providing Internet services via telephone lines, DDN and X network. The company is also starting to build the Chinanet state network (Sina Technology: http://www.16.qr.com/news/1597/novelist). It is these first steps that can be considered the beginning of the appearance of network literature in China.

In 1991 Wang Xiaofei founded the Chinese literary site – «Chinese poetry network» . In April 1991 Shao Jun published his first online novel «Struggle and equalit», becoming the first Chinese Internet writer. In March 1995, the first poetry collection «Olive tree», founded by Shi Yang. At the end of 1995 was based the first online journal of women's literature called «Trick», poems of several female authors were published there. Internet cafes are emerging in mainland China. In 1999, the largest literary site «Under the banyan tree» was founded, after which Web literature began to flourish. In the 21st century, thanks to new technologies, literary sites continue to evolve, more and more people prefer online literature.

The Central Committee of the CPC on the development and prosperity of literature and art also expressed the view that it is necessary to actively develop online literature (Renmin ribao: http://culture.people.com.cn/). In China, seminars are held on the theme «Prospects for the development of network literature.» Such issues as «Issues and Prospects», «Net literature and scientific and technical progress», «Net literature as an important element in modern times» and others are discussed.

Professor Zhou, director of the Shandong Provincial Pedagogical University Research Center, notes that thanks to the convenience and popularity of the Internet, thanks to the support and assistance from the state, online literature is increasingly evolving (Renmin ribao: http://culture.people.com.cn/zhongwen).

At present, Chinese web literature is also becoming popular outside of China. For example, 《明朝那些事儿》 and 《鬼吹灯》 became popular in Japan. «仙侠奇缘之花花千骨» is sold in Thailand. «步步惊心» became a bestseller in Korea. For all the time of its development, online literature has been criticized more than once. The main reason for this was the low quality of published works. Web literature has more freedom of thought, which is undoubtedly a plus for authors and readers. However, on the other hand, this is the dominance of the Chinese Internet with low-quality novels of dubious content. It is this problem that the PRC government has been concerned about in recent years.

It is also disturbing that in the modern world, people are increasingly becoming dependent on the network. According to the China Information Center (CNNIC), in 2013. The number of users of web literature has reached 260 million people. (Online literature contributes: http://www.bbc.com). Most of them were young people. According to statistics, the number of users dependent on the web literature exceeds 50%, of which 2.3% of users need to view the online literature daily.

It should be noted that the web authors themselves suffer from such a high speed of work. Many writers can work all night and this seriously affects their health. There are several cases when writers died from exhaustion. Since May 2013, some publishers have begun paying medical insurance to writers with whom they have contracted (Yijun: http://www.sixthtone.com/news/1597). Despite this, web literature has some positive aspects. Outstanding literary works can be distributed throughout the network in a very short time. A talented web writer can become popular overnight. If the network writer is popular, some publishers are willing to publish it with certain conditions, for example, add a few chapters that are not online, etc.

Quite a few writers who were recognized and published in book format came out of online literature. For example, Shi Yue, who published a historical novel «Ming dynasty affairs» on his blog. The book has become very popular among online readers, and later among buyers. As a result, Shi

Yue became one of the richest writers in China, in 2011. his income was almost 1 billion dollars. (Zhang Ning, 2009:16).

The first novel by the popular blogger Han Han « Triple Door « was published by many millions of copies, and he became one of the most famous characters in modern China. In 2010, he entered the list of the 50 most influential figures of the world according to the magazine New Statesmen. (Baijiahao: https://baijiahao.baidu.cn) The well-known writer Cai Jun, who received the title of «Chinese Stephen King», also emerged from online literature. His books were published, two of them – «Virus» and «Spell» – were translated into Russian. In addition, preparing for the film adaptation of his book «The Spell» and «Country House».

Conclusion

Appearing 20 years ago, Chinese online literature immediately began to grow rapidly. In modern society, it is very popular, mainly among the younger generation. It is impossible to say unequivocally about the impact of web literature on people, because it has its positive and negative sides. The positive points include the rapprochement of the author and readers, the ability of young talents to express themselves. In addition, the network of Chinese writers are beginning to use the European genres of literature, which had not previously been common in China. From this it follows that Chinese literature is becoming increasingly diverse and diversified.

Литература

Басова М.В. Сетевая литература: проблема эстетической концептуализации, вопросы теории и практики. – Москва, 2015. – 23–27 с.

Сетература. Современная русская литература (1990-е гг. – начало XXI века). – Москва, 2005. – 269-288 с.

Сяо Джунг. Интернет язык: популярные диалекты современности http://www.chinanews.com/zhonghuawenzhai/2000-12-01

Сина Технология: Рождение онлайн литературы http://www.16.qr.com/news/1597/novelist

Кучина С.А. Электронная литература: жанровые, семантические и структурные особенности. – Москва, 2015. – 119-123 с.

Агентство Синхуа: Особенности китайской литературы. http: // politics .people .com .cn /GB / 1026/13867507.

Байду// Китайская интернет литература: http://www.16an.com/novel/538/5314.htm

Дэвид Хиккей. Интернет литература Китая: Сохранение литературного контента BornDigital и борьба с веб-пиратством. – Университет Флорида, 2015. – 14 с.

Джу Лиюань. Теория современной западной литературы. – Университет Шанхая, 2005. – 451 с.

История появления интернета в Китае :http://tech.sina.com.cn/i/2005-07-19/1129666996.shtml?from=wap

Китайский народный журнал. Теория современной литературы. http://culture.people.com.cn/n/2015/1026/c 1013-27737734.html

Китайская онлайн-литература способствует индустриализации 2015 года: http://www.bbc.com/zhongwen/trad/china/2015/01/150108_ana_web_literature_china

Инь Ицзюнь. Писатель позади хит китайского телешоу, обвиняемого в плагиате 200 работ: http://www.sixthtone.com/news/1597/novelist-behind-hit-chinese-tv-show-accused-copying-200-works

Чжан Нин. Золото и мусор: два полюса критики современной китайской литературы – Издание Янчен, 2009. – 16 с.

Бай Цзя хао. Мир китайской поэзии https://baijiahao.baidu.com/s?id=159507307885790756

References

Basova M.V. (2015) Setevaya literatura: problema esteticheskoy kontseptualizatsii, voprosy teorii i praktiki [Network literature: the problem of aesthetic conceptualization]. Moskva, 23-27 p. (in Russian)

Baidu.(2016) Kitaiskaya internet literature [Chinese Internet literature] 14.06.2016 http://www.16an.com/novel/538/5314.htm (in Chinese)

Baijiahao(2015) Mir kitaiskoi poezii [World of Chinese poetry] 26.10.2015 https://baijiahao.baidu.com/s?id=1595073078857907560&wfr=spider&for=pc (in Chinese)

David Hickey(2015) Internet literatura Kitaya: Sokhraneniye literaturnogo kontenta BornDigital i bor'ba s veb-piratstvom [Chinese Internet Literature: Preserving BornDigital Literary Content and Fighting Web Piracy]. Universitet Florida, 14 p (in English)

Hit Chinese TV Show Accused of Plagiarizing 200 Work] 20.03.2017. http://www.sixthtone.com/news/1597/novelist-behind-hit-chinese-tv-show-accused-copying-200-works (in Chinese)

BBC(2015) Kitayskaya onlayn-literatura sposobstvuyet industrializatsii 2015 goda [Chinese online literature integrate industry of 2015 year] http://www.bbc.com/zhongwen/trad/china/2015/01/150108_ana_web_literature_china (in English)

Kuchina S.A. (2015) Elektronnaya literatura: zhanrovyye, semanticheskiye i strukturnyye osobennosti [Electronic literature: genre, semantic and structural feature]. Moskva, 119-123p. (in Russian)

Renmin ribao (2015) Teorya sovremennoi literatury [Theory of modern literature] 25.10.2015 .http://culture.people.com.cn/n/2015/1026/c 1013-27737734.html (In English)

Seteratura (2005) Sovremennaya russkaya literatura (1990-ye gg. – nachalo XXI veka) [Modern Russian literature] (1990s – the beginning of the XXI century). Moskva, 269-288 p. (in Russian)

Sina Technology (2011). Rojdeniye kitaiskoi literatury [Born of Chinese literature] http://www.16.qr.com/news/1597/novelist

The history of the emergence of the Internet in China // 新浪 科技, 2005, July 19. [Electronic resource]. Shanghaiskii Universitet, 451 p. (in Chinese)

Xiao Zhong(2005). Internet-yazyk: populyarnyye dialekty sovremennosti [Internet language: Popular dialects of modernity] 01.12.2005. http://www.chinanews.com/zhonghuawenzhai/2005-12-01/new/% 2827% 29% 201. Html (in English)

Xinhua News Agency. (2012) Osobennosti kitaiskoi literatury [Features of Chinese literature]. 25.07.2012. http: // politics .people .com .cn /GB / 1026/13867507. Html (in Chinese)

Yin Yijun(2017). Pisatel' pozadi khit kitayskogo teleshou, obvinyayemogo v plagiate 200 rabot [Novelist Behind Zhang Ning(2009). Zoloto i musor: dva polyusa kritiki sovremennoy kitayskoy literatury [Gold and trash: two poles of criticism of modern Chinese literature] // Izdaniye Yanchen, 16p (in Chinese)

Zhu, Liyuan(2005). Teorya sovremennoi vostochnoi literatury [The Theory of Modern Western Literature]. – Publishing in Shanghai. East.-China. Ped.University, 2005. (in Chinese)

МРНТИ 17.07.41

Джолдасбекова Б.У.[1], Жаппаркулова К.Н.[2],
Александрова О.И.[3],

[1]д. ф. н. профессор, [2]PhD докторант
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[3]к. ф. н. доцент Российского университета дружбы народов, Россия, г. Москва,
e-mail: karlygash.zhapparkul@gmail.com

СТИЛИСТИКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО НАРРАТИВА А.К. ТОЛСТОГО

В данной статье рассматриваются стилистические особенности художественного нарратива А.К. Толстого. В своих литературных текстах писатель очень внимателен к их стилистической окраске и грамматической форме. Анафора, тавтологические повторы, постоянные эпитеты и метафоры является теми художественными средствами, которые помогают писателю выпукло и емко воссоздать давно ушедшую историческую эпоху. Отдельную роль в системе поэтических средств художественного мира А.К. Толстого занимают сравнения, с помощью которых ему удается наиболее многогранно отразить душевный мир своих героев, их взаимоотношения в ходе развития сюжета, а также дать верное представление своему читателю об идейно-этических особенностях народного сознания и национального колорита.

Ключевые слова: художественное повествование, стилистические особенности, грамматическая конструкция, литературное произведение, выразительные средства, анафора, художественная тавтология, эпитет, метафора, исторический аспект, литературное наследие, художественное содержание, интерпретация, авторская идея.

Zholdasbekova B.U.[1], Zhapparkulova K.N.[2], Alexandrova O.I.[3],

[1]Doctor of philological sciences, professor, [2]doctoral student
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[3]candidate of philology sciences, A/Professor of Peoples' Friendship University of Russian, Russia, Moscow,
e-mail: karlygash.zhapparkul@gmail.com

The style of the artistic narrative of A.K. Tolstoy

This article is observe the fiction narrative of A.K. Tolstoy and its stylistic shades. The writer paid great attention to stylistic any grammar construction of his literary works. The expressive means as anaphora, art tautology, epithet and metaphor serves as art devices to transfer author attempts of embodiment reality in historical aspect in capacious and creative way.The artistic comparison takes a special solid part in the whole system of art-fine tools in literary heritage of A.K. Tolstoy as means reflected multilaterally inner life of the heroes and their relationship between each other in fiction content.The artistic vocabulary involves the interpretation author idea and highlighters also ideological and ethical features of national nature.

Key words: fiction narrative, stylistic shades, grammar construction, literary work, expressive means, anaphora, art tautology, epithet, metaphor, historical aspect, literary heritage, fiction content, interpretation, author idea.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Жолдасбекова Б.Ө.[1], Жаппарқұлова Қ.Н.[2], Александрова О.И.[3],
[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, ф. ғ. д., [2]PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
[3]Ресей халықтар достығы университетінің доценті, ф. ғ. к., Ресей, Мәскеу қ.,
e-mail: karlygash.zhapparkul@gmail.com

А.К. Толстойдың шығармаларындағы көркемдік әдіс стилистикасы

Бұл мақалада А.К. Толстойдың көркемдік нарративіндегі стилистикалық ерекшеліктер қарастырылады. Жазушы әдеби шығармаларында стилистикалық бояу мен грамматикалық пішінге аса мән береді. Анафора, тавтологиялық қайталаулар, эпитеттер мен метафоралар сынды көркемдеуіш құралдар арқылы жазушы шығармаларындағы тарихи кезеңдерді анық, дәл бере білген. А.К. Толстойдың шығармашылық әлемінде теңеу поэтикалық көркемдеуіш-құралдар жүйесінде үлкен рөл атқарады. Теңеу арқылы жазушы кейіпкерлерінің ішкі жан-дүниесін жан-жақты көрсеткен, сюжеттің даму барысында олардың қарым-қатынасын, сонымен қатар оқырманға халықтың ой-сана мен ұлттық бояудың идеялық және этикалық ерекшеліктерін көрсете білген.

Түйін сөздер: көркем әңгіме, стилистикалық ерекшеліктер, грамматикалық құрылыс, әдеби шығарма, экспрессивті құралдар, анапора, көркемдік таматология, эпитет, метафора, тарихи аспект, әдеби мұра, көркемдік мазмұны, интерпретация, авторлық идея.

Введение

В процессе исследования стилистического рисунка прозы А.К. Толстого становится очевидным, что отдельную роль в системе поэтических средств русского фольклора занимают сравнения.

Писатель широко использует целый спектр сравнений, которые считаются традиционно фольклорными, на что указывает например, описание Александровской слободы в романе «Князь Серебряный» предстаёт перед читателем в многоцветье русской народной поэтики: «золото, серебро, цветные изразцы, как блестящая чешуя, покрывала дворец».

Неисчерпаемый источник народного фольклора был важнейшей составляющей художественного мира писателя.

В своих художественных текстах А.К. Толстой очень внимателен к их грамматической форме, и потому на его страницах звучат характерные и употребляемые в простонародной речи прибаутки, поговорки, присловья, пословицы а также очевидно использование народной фразеологии.

Речь персонажей в произведениях А.К. Толстого переносит на себя всю смысловую и эмоциональную нагрузку воплощения авторского замысла в литературном тексте. С помощью богатейшего материала народных пословиц и поговорок писателю удается наиболее многогранно отразить душевный мир своих героев, взаимоотношения персонажей в ходе развития сюжета, а также дать верное представление своему читателю об идейно-эстетических особенностях народного сознания и национального колорита.

Анафора, тавтологические повторы, постоянные эпитеты, метафоры, психологический параллелизм и сравнения в традициях русского фольклора являются теми художественными средствами, которые помогают писателю выпукло и объёмно воссоздать давно ушедшую историческую эпоху с её свершениями и потерями и протянуть от нее прочный мост к современности, приглашая вдумчивого читателя к серьёзному разговору о основных проблемах и вызовах современности.

Сравнения с огнём, золотом, серебром очень часты в народной речи. Этот же приём использует и А.К. Толстой в романе «Князь Серебряный». Вскоре после разгрома дома Морозова «Москва-река, протекая мимо, до самого утра играла огненными струями, как растопленным золотом» (Tolstoy A.K., 1969: 73.)

Эксперимент

Сравнения со стрелами в бою символизируют в литературном тексте А.К. Толстого скорость, воинственный напор, смелость, а оружие ассоциируется со звуком ветра или надвигающейся бурей.

«Мы, что стрелы острые, с тетивы летим, куда вонзится калена стрела, там и дом», «они в испуге разметались, как стрелы», «сабля Хомяка свистела, как вихорь», «оглобля, как буря, гудела над его головой».

Отдельное слово в составе художественного сравнения может выполнять «функции характерологического обозначения» (Borodina A., 2006: 5.)личностных взаимоотношений между персонажами и их эмоциональное и психологическое восприятие друг друга. Такой функцией, например, наделяется у А.К. Толстого слово «брат».

Елена обнимает своего бывшего возлюбленного, как брата. Боярин Морозов объясняет Никите, что они с его отцом были, как братья. Максиму Скуратову Никита говорит, что он «полюбился ему», «как брат родной».

Экспрессивно-эмоциональную нагрузку приобретают в тексте у А.К. Толстого сравнения слёз со смолой, а героя с «ясным соколом», «слезы, словно смола горячая, прожигают души насквозь».

Интересную экспрессивно-эмоциональную трансформацию претерпевает в произведениях А.К. Толстого слово «собака» и слова-синонимы с ним.

Образ, ассоциируемый с этим словом, несёт на себе отрицательно заряженное эмоционально-оценочное значение.

Серебряный угрожающе кричит Хомяку: «Отвечай, окаянный, или застрелю, как собаку!». Басманов говорит Иоанну в драматической трилогии А.К.Толстого: «Спасибо, что выгоняешь слугу своего, как негодного пса». Иоанн делает попытку оправдать своих опричников: «Поставлены они, аки добрые псы, боронить от пыхающих волков овцы моя».

Иоанн упрекает Курбского: «лаешься, как пес из-за ограды»; он же – о после Гарабуде: «лжет, как пес»; затем он обвиняет бояр, что те хотят его погибели и угрожает им: «Я наказать сумею//Того из вас, кто хочет, чтоб я умер//Как пес, без покаянья!»

Использование сравнения с «псом» или с «собакой» может определять и постепенную трансформацию нравственных качеств и поведения определённого персонажа в сторону их негативной оценки. К концу трилогии в облике Бориса Годунова начинают всё явнее проступать черты поведения и образ мыслей Иоанна Грозного. Годунов упрекает царя Фёдора:

«Его, за все заслуги, словно пса, Ты выгнал вон!»

Это сравнение уже переносит нас к суровым русским историческим реалиям, потому что в «Истории Государства Российского» у Карамзина мы находим следующее пояснение: «Затейливый ум Иоаннов изобрел достойный символ для своих ревностных слуг: они ездили всегда с собачьими головами и с метлами, привязанными к седлам, в ознаменование того, что грызут лиходеев царских и метут Россию» (Troitsky V.Yu., Tolstoy A.K., 1994: 5.).

Другое сравнение с одиноким дубом в поэтизированной форме выражает описание тех социально-психологических условий, которые были созданы на Руси в эпоху правления Иоанна Грозного. Царя упрекают в том, что его маниакальные страхи обескровили страну, утопили её в крови и репрессиях и посеяли страх и ужас, оставив жестокого государя без соратников.

«И сам теперь, как дуб во чистом поле, Стоишь один//и ни на что не можешь//Ты опереться».

«Он хотел стоять над порабощенной землею один, *аки дуб во чистом поле*».

Оттенки горечи, сожаления и печали имеют сравнения, относящиеся к Иоанну Грозному и исходящие от персонажей с более возвышенными характерами.

Так, Захарьин глубоко недоволен поступками Иоанна Грозного, но в его словах о государе нет злобы:

Беда и только! словно дикий конь,
Внезапно закусивший удила,
Иль ярый тур, все ломящий с разбега,
Так он не знает удержу теперь.

Положительную эмоциональную окрашенность содержат сравнения, содержащие слова «цвет», «солнце», «день», «чистый».

Никите Серебряному в тюрьме «явился, как солнце, светлый образ Елены».

Князь Иван Петрович говорит своей племяннице княжне Мстиславне, что она «раскраснелась, словно маков цвет».

Ксения Годунова восклицает в разговоре со своим отцом: «Ты чист, как день!» «Чиста, как день» говорится в тексте и о царице Марье Федоровне, развестись с которой намеревается Иоанн.

Вообще эпитет «чистый» очень часто согласуется с описаниями женских образов с положительной оценочной окраской.

Традиционные сравнения и метафоры с негативной окраской А.К. Толстой активно использует при описании каких-либо бедствий или испытаний, выпадающих на долю его героев.

Так, слово «горе» комментируется автором в русле традиционного народного восприятия: оно ползет «змеей подколодной» или налетает «бурым коршуном».

Эти наблюдения позволяют сделать вывод, что А.К. Толстой использует широкий спектр сравнений, которые выполняют в его литературных текстах самые разные художественные задачи.

Они выполняют экспрессивно-эмоциональную, этнографическую, маркирующую функции, помогают передать внутренне состояние героя и отношение к нему автора.

Кладовая устного народного творчества таит в себе неисчерпаемый источник олицетворений, включающих целую систему персонификации природных явлений и «абстрактных категорий, отражающих многообразие человеческих чувств и эмоций» (Selivanov F.M., 1990, 4: 147).

Результаты и обсуждение

В лирике А.К. Толстого этот художественный приём имеет детальную литературную разработку.

В стихотворениях «Колокольчики мои, цветики степные!» и «Пантелей-целитель» персонификация выражается в том, что травы разговаривают с травником.

В стихотворении «Ой, стоги, стоги на лугу широком» стога рассказывают поэту о том времени, когда они были ещё травами и цветами.

В духе и стиле фольклорных традиций и психологических ассоциаций у А.К. Толстого происходит персонификация слова «горя».

«Ты почто, злая кручинушка // Не вконец извела меня бедную // Разорвала лишь душу надвое?.

Уж ты мать-тоска, горе-гореваньице! Ты скажи, скажи, ты поведай мне…

Ты неведомое, незнамое,
Без виду, без образа,
Без имени-прозвища!
Полно гнуть меня ко сырой земле,
Донимать меня, добра молодца!
Вдруг с дуба к нему кто-то прыг на коня».

Это понятие и его персонификация в творчестве писателя специально рассматривалось в работе С.Ю. Николаевой «О романтической интерпретации «горе-злосчастия» в поэзии А.К. Толстого» (Nikolaev S.Yu., 2001: 120). Процессу персонификации подвергается в художественном мире писателя и другие понятия.

В чисто фольклорном ключе у писателя происходит персонификация слова «правда».

Ты горами поднялась до поднебесья,
Ты степями, государыня, раскинулась.

Есть случаи, когда в процессе художественной персонификации понятие, избираемое автором, меняет свою изначальную грамматическую категорию. Так, слово «спесь», используемое А.К. Толстым в сатирическом ключе, меняет женский род на мужской.

Гиперболизация является также отличительной особенностью индивидуальной художественной манеры писателя.

Гипербола становится художественным средством выражения чувств или мыслей персонажей или помогает создать дополнительные оттенки для «авторской идеализации определённого персонажа» (Dmitrieva M.N., 2006: 11).

«Вино и мед чтобы лились реками»; «Ой стоги, стоги/ На лугу широком!/ Вас не перечесть,/ Не окинуть оком!»; «Не объехать кругом тебя во сто лет».

Уже раннее в литературоведческих исследованиях отмечалось, что в творчестве А.К. Толстого широко используется народная символика.

Что касается символики числовой, то в русском фольклоре и русской православной традиции в целом определённые числа сохраняют особый сакральный смысл.

Это справедливо в отношении чисел 3, 7, 13, 40, и в народных сказках они неизменно сохраняли завидную повторяемость.

«Семь Симеонов», «Три царства – медное, серебряное и золотое», «Жил-был царь по имени Выслав Андронович, и было у него три сына», три сына мы находим в сказке «Емеля-дурак», «Хрустальная гора», именно три дочери присутствуют в сказке «Марья Моревна».

Троичную символику можно проследить не только в фольклоре, но и «во многих сферах духовного и материального человеческого бытия» (Sokolov B., 2006: 71). Так, минимальный размер человеческой семьи включает троих её членов: отец, мать и ребёнок. Человек живёт в трёхмерном пространстве настоящего, прошлого и будущего, и отсюда грамматических категорий времени тоже три.

В русском языке три грамматических лица. Эта упомянутая троичность привлекает А.К. Толстого, и она становится составляющей его художественного мира.

Стихотворения «Три побоища», «Сватовство» и «Песнь о Гаральде» отражают это явление троичности.

Одним из древнейших стереотипов человеческого мышления, рождение и укрепление которого связано с астрономией, является семеричность.

Семь основных светил солнечной системы определили семь дней недели, семь музыкальных нот и многие семеричные структуры в мифологии и фольклоре.

Число семь также представлено в литературных текстах А.К. Толстого.

«Поскакали добры молодцы, Все семеро братьев удалых, И подъехали к правде со семи концов, И увидели правду со семи сторон».

В романе «Князь Серебряный» говорится, что Мельник «семь ночей кряду смотрел под колесо».

В фольклоре число 13 наделено зловещей и таинственной магией. Сходным смыслом наделяется «чертова дюжина» и у А.К. Толстого.

В балладе «Волки» об оборотнях читатель находит фразу:

«Ты тринадцать картечей//
Козьей шерстью забей//
И стреляй по ним смело…»

Не обошёл вниманием писатель и число 40.

«Ко той ли ко книге Голубиной соезжалось сорок царей и царевичей, сорок королей и королевичей, сорок князей со князевичам, сорок попов со поповичами, много бояр, люду ратного, люду разного и христиан православных».

Заключение

Таким образом, литературное наследие Алексея Толстого являет собой яркий пример творческого использования в художественном контексте всей палитры красок устной народной речи. Писатель мотивирует своего читателя к уважительному и трепетному отношению к национальным традициям, тем самым призывая его к сохранению чистых истоков национальной культуры, составляющей истинное богатство и предмет оправданной гордости любой человеческой общности.

Литература

Толстой А.К. Собрание сочинений в 4-х томах. – М.: Правда, 1969. – 368 с.

Бородина А. Славяно-языческие традиции и эстетика православия в русской культуре. – Искусство, 2006, № 5. – С. 6-7.

3.Троицкий В.Ю. А.К. Толстой. Духовные начала творчества и художественный мир писателя // Филологические науки. – 1994. – № 5. – С. 6-8.

Селиванов Ф.М. Художественные сравнения русского песенного эпоса: систематический указатель. – М., 1990. – 223 с.

Николаева С.Ю. О романтической интерпретации «горя-злосчастия» в поэзии А.К. Толстого // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – М., 2001. – № 4. – 119-124 с.

Дмитриева М.Н. Проблема идеала в творчестве А.К. Толстого. – Автореферат дисс. ... канд. филолог, наук. – Великий Новгород, 2006. – 19 с.

Соколов Б. Число и мышление // Знание – сила. – 2006. – № 4. – С. 70-72.

References

Borodina A. (2006). Slavyano-yazycheskyetradysyiestetykypravoslavya v russkoykul’ture [Slavic-pagan traditions and aesthetics of Orthodoxy in Russian culture]. Art, № 5. P. 6-7. (In Russian)

Sokolov B. Number and thinking. Knowledge – force, 2006, № 4. P. 70-72. (In Russian)

Dmitrieva M.N. The problem of the ideal in the works of A.K. Tolstoy. Abstract of Diss. ...Cand. philologist, on ¬uk. Veliky Novgorod, 2006. – 19 p.(In Russian)

Nikolaev S.Yu. On the romantic interpretation of «grief-evil» in the poetry of A.K. Tolstoy. Bulletin of the Russian Humanitarian Scientific Foundation. M., 2001, № 4. P. 119-124. (In Russian)

Selivanov F.M. Artistic comparisons of the Russian song epos: a systematic index. M., 1990. 223 p. (In Russian)

Tolstoy A.K. (1969). Sobraniesochineny v 4-kh tomax [Collected Works in 4 volumes]. M.: True, 368 p. (In Russian)

Troitsky V.Yu., A.K. Tolstoy. (1994) [The spiritual beginnings of creativity and the artistic world of the writer.] Philological sciences, 1994, № 5. P. 6-8.(In Russian)

IRSTI 17.01.11

Dossanova N.Zh.[1], Abdimanuly O.[2], Kapagan E.[3],

[1]Doctoral student (PhD), [2]Professor of the Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[3]Associate Professor of University of the Karabuk University, Turkey, Karabuk,
e-mail: kaznu.nazi@gmail.com, abdimanuly@rambler.ru ,enverkapan@hotmail.com

THE FIRST RESEARCH OF LITERATURE IN THE EARLY XX CENTURY

The article discusses the research work of the writer Sabit Mukanov – a classic of Kazakh literature, the author of the first textbook on Kazakh literature of the early twentieth century. In addition, Kazakh literature researchers comprehensively analyze the assessment and critical views on the first scientific work on literature of the twentieth century. The analysis of the data of Sabit Mukanov on the history of this research and its significance is of great importance. Representatives of «Alash» literature: Ahmet Baitursynov, Mirzhakyp Dulatov, Omar Karashev, Magzhan Zhumabayev, Sultanmakhmut Toraygyrov, Sabit Donentaev, Berniaz Kuleev, Mukhtar Auezov, Zhusipbek Aymauytov revealed the essence of the direction of scientific work in a broad analysis.

Key words: Mukanov, research, twentieth century, Alash, literary studies

Досанова Н.Ж.[1], Әбдиманұлы Ө.[2], Капаган Е.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]докторанты (PhD), [2]профессоры, ф. ғ. д., Қазақстан, Алматы қ.,
[3]Карабюк университетінің доценті, ф. ғ. к., Түркия, Карабюк қ.,
e-mail: kaznu.nazi@gmail.com, abdimanuly@rambler.ru, enverkapan@hotmail.com

XX ғасыр бас кезіндегі әдебиет туралы тұңғыш зерттеу

Мақалада қазақ әдебиетінің класигі, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті туралы тұңғыш оқулықтың авторы, жазушы – Сәбит Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» зерттеу еңбегі қарастырылады. Сонымен қатар қазақ әдебиеті зерттеушілерінің XX ғасыр әдебиеті жайлы жазылған алғашқы ғылыми еңбекке берген бағасы мен сыни-көзқарастары жан-жақты сараланады. Сәбит Мұқановтың бұл зерттеу-оқулығы кезең тарихына қатысты деректер мен нақты ақпар-дәйектер молдығымен құнды екендігі сарапталынады «Алаш» әдебиеті өкілдері: Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Омар Қарашев, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев, Бернияз Күлеев, Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов шығармалары тұңғыш кеңінен талдануы кейінгі ғылыми еңбектерге бағыт-бағдар болуының мән-мағынасы ашылды.

Түйін сөздер: Мұқанов, зерттеу, XX ғасыр, Алаш, әдебиеттану.

Досанова Н.Ж.[1], Абдиманулы О.[2], Капаган Е.[3],

[1]докторант (PhD), [2]д.ф.н., профессор Казахского национального
университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[3]доцент Карабюкского университета, Турция, г. Карабюк,
e-mail: kaznu.nazi@gmail.com, abdimanuly@rambler.ru ,enverkapan@hotmail.com

Первое исследование литературы в начале XX века

В статье рассматривается исследовательская работа писателя Сабита Муканова – классика казахской литературы, автора первого учебника о казахской литературе начала XX века. Кроме того, исследователи казахской литературы всесторонне анализируют оценку и критические взгляды на первый научный труд о литературе XX века. Анализ данных Сабита Муканова об истории этого исследования и его ценность имеет большое значение. Представители литературы «Алаш»: Ахмет Байтурсынов, Миржакып Дулатов, Омар Карашев, Магжан Жумабаев, Султанмахмут

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Торайгыров, Сабит Донентаев, Берниаз Кулеев, Мухтар Ауезов, Жусипбек Аймауытов раскрыли сущность направления научной работы в широком анализе.
Ключевые слова: Муканов, исследование, XX век, Алаш, литературоведение.

Introduction

The book of Sabit Mukanov «Kazakh literature of the 20th century» is the first story about literature of the 20th century. The study was published in 1932 in Kyzylorda (Mukanov, 1932: 458). This is very rich information about the life and work of representatives of Alash-Orda with the release of the idea, the idea is subjected to ideological criticism, and for study, reprinting is prohibited.

At the beginning of the twentieth century, literature was published in the research work of the founder of the Kazakh literary scholarly science, Ahmet Baitursynov, «Literary Demonstration», published in 1926, only as an example of theoretical thoughts, as well as in the last substrate of the «Literary History» research book published in 1927 academician-writer Mukhtar Auezov.

In the work of Sabit Mukanov, for the first time, Kazakh literature of the early twentieth century was systematically studied, the history of the development of literature of the new time was comprehensively analyzed, works of outstanding creative personalities were highlighted and highlighted. In general, it should be borne in mind that the book by Sabit Mukanov «Kazakh literature of the twentieth century» is the object of study. The first is a study-textbook in a book published during the analysis of the writers 'and poets' creativity, some of the enemies, innocent punishments, in assessing their creativity, which the researcher is forced to one-time requirements. The second is to maintain loyalty to the researcher of the history of national literature, despite the difficult situation. At the same time, as in Islam, in Islam and in other Muslim countries, in Islam and in the Arab world, and in the Arab world, in Islam and in the Arab world. This means that the author, who is feeling the pressure of a difficult period, understands, understands and does not understand «what will be» calm. »He should remember that after the end of the story, his understanding is the future generation.

Experiment

It also served as a textbook along with a valuable study of voluntary demand for working time, consisting of two sections called «The Epoch of Nationalism, Wealth» and «Poets and Writers of the Era of Nationalism». The researcher Zhandos Smagulov told about mentioned like this ... along with textbooks, research works and textbooks of Kazakh literature of the thirties. The first work manifested in this degree. Mukanov's book «Kazakh literature of the twentieth century» (Smagulov, 2012: 446). This question in the preface to the book, like the author himself, noted that «The book of literary history was written with the intention to become school supplies» (Mukanov, 1932: 6), they should understand the meaning. Since the author's book not only set the task of inventorying the history of literature, but also founded the study of new literature, and also the literature of its time. Thus, the record of literature advances, as well as flaws, and not bribes in a particularly large ideology into the system, with the indication him unfair seek to judge.

When the country acquires sovereignty and justifies our citizens of Alashorda, the work of Sabit Mukanov «Kazakh literature of the twentieth century» became the only historical factual heritage. He played a significant role in the replenishment of the white sides of our literature. This work, published in the Latin letter, has been preserved as a microfilm in national and central libraries. In this regard, direct work with this work has caused many difficulties.

On January 14, 1963, during the life of Sabit Mukanov, the Union of Writers of Kazakhstan «wrote» in 1929-30, I wrote an extensive work «Kazakh literature of the twentieth century» / nationalist era /, it was published in 1932 with a Latin letter (450 p.). As you know, the book plays a significant role in the disclosure of the rich and nationalistic ideology.

Writers 'Union, so I would like to know what kind of criticism and requirements of this book exist in our former editorial board, the Writers' Union. To this end, I saw that the book should give the Writers' Union one copy of the book, typed in a Russian letter on a typewriter. Now the word ally, «wrote a letter. But for some reason this desire did not work. After 76 years, «they returned to this book again». In 2008, the scientific works of Sabit Mukanov «Kazakh literature of the twentieth century» were written in a Cyrillic letter (384 p.) By the publishing house «Atamura», in 2012. Institute of Literature and Art named after M.Auezov reissued in the publishing house the world of literature «in volume 7 volumes of classical studies (420 pages).

In the book «Kazakh literature of the Soviet period» published in 1998, Serik Kirabaev noted: «S. Mukanov in the book» Kazakh literature of the twentieth century (1932) has accumulated rich material about the history of literature of that era. In accordance with the political ideological trends of poets and writers, having widely analyzed their works. In accordance with the requirements of the same epoch, the uniformity of the book, caused by the statement that literature was written on the basis of the views that it was written» (Kirabaev, 1998:73).

Sabit Mukanov was published 10 years after the publication of the first twentieth-century literature research book on the history of literature of the eighteenth and nineteenth centuries, which should be written early and early according to the laws of research. In our opinion, the main reason for this is that the work of some poets and writers of the early twentieth century, which fell under the strict policy of that period, is in contact with the inner world around the history of literature. Therefore, he sought to publish literature of the twentieth century before it was found on the wheels of history.

And now it is difficult to unequivocally answer the question why Sabit Mukanov wanted to write the history of literature in which he was a witness. But, it is in our opinion. As we known, in 1932 out of 458 pages began to be signed in the 1930s. Since 1929, in this book, no more than 60-70 percent can be spoken about poets-writers, and in the case when one cannot follow one or two words, which are spoken only to publish a bad name. From 1930 to 1988 Ahmet Baitursynov, Mirzhakyp Dulatov, Magzhan Zhumabayev and others could not say about creativity, including the names ?! When they were justified, we could learn about each other's works, so that they could read «their letters» directly into scientific use. We could not read the book's caption, 456 pages of the Sabit Latin alphabet, and found many new facts.

It is true that Sabit Mukanov, a true scholar of literary history, deserved a great deal of study of Kazakh literature in the early 20th century. The writer, who felt the pain of Soviet feelings, had a great experience in the history of the early days of the horrors of those who were shot and wounded, and knew about them, his knowledge and innocent sentences. He testified that he did not meet the requirements of the time. Otherwise, he knew that he could not play, and that he had a lot of information and valuable information about them. So he ventured.

«Having studied the literature of the 20th century, we had to write in the Kazakh literature proletarian literature, the era of prosperity, which was contrasted with the literature of the twentieth century. We do not do it in this time. In the book of the era and the proletarian era, the book was unusually large, and the second was in a hurry. That is why we left the prosperity of the epoch of the proletariat in the literature the next day» (Mukanov, 1932: 8), writes Sabit Mukanov in the clear. It should be noted that the study of the history of Kazakh literature from the beginning of the twentieth to the twentieth century is called «nationalist, rich literature» and «proletariat literature». Researcher Zhandos Smagulov said: «If you take this point of view seriously, then in the early twentieth century, works of Kazakh literature were studied, which could only be considered as oral and written literature in the works of M. Auezov and G. Dosmukhamedov», «literature XV-XVI Century and XVIII-XIX Century of Poets», and in S. Mukanov» The Age of «Kazakh Literature of the XX Century». It is worth noting that a positive approach to the study of literary heritage began in 1925, and it is noteworthy that this is a new step in the era of the history of the history of literature in the period of the birth of the Kazakh science of literature» (Smagulov, 2012: 177).

In the first part of the study, the author developed the stages of visiting the history of «nationalist» literature, consolidating his thoughts about the state of the Kazakh people, social and public life, nationality, nationalism, and their «alashordi» organization. In the meantime, he was talking about his platform. Then he began to study the main purpose of his literary history in relation to his era. Research Sabit Mukanova – not a primitive world. According to time, research is a serious search that can put full responsibility for employment. This is a productive work, which is an energetic experience, which is a complex phenomenon in the literary science of the 30s.

The literary scholar Tursynbek Kakishev recognizes the book of Sabit Mukanov «Kazakh literature of the twentieth century» as one of the earliest works in the history of Kazakh literature of the first centuries, covering the first quarter of the twentieth century (Kakishev, 1995: 131), Sabit Mukanov himself said that he would give social and artistic significance in his works. The purpose and significance of Tursynbek Kakishev is that the «Kazakh literature of the twentieth century» by Sabit Mukanov is not used to sacrifice the merit of monumental work, but to improve the history and complicate it (Kakishev, 2000: 220), «Respect for the true composer of the history and value of literature». The idea of Sabit Mukanov corresponds to the statement of Tursunbek Kakishev: look at the country, comment, break

the fragmented material into the system and check the cause of each work» (Mukanov, 1932: 11). In this article we have tried to follow the consistent conclusion made by our famous scientist Tursunbek Kakishev.

The researcher systematized his own research methodology, the direction he followed, and the scientific «sign». «In the literature there is an overwhelming part of the research. For example: history, logic, methodology, criticism of literature, and so on. Of these, our task was to write a story. In other words, the opinion of that era that we explored was: how it progressed, how it came back, what caused it. We spread it much more widely in history. In many places we have reviewed some of the originals, the reasons for the origin of the work, the internal and external design and our own criticism. In some cases, we managed to talk less about art and research methods. In some places, we focused on language, rhythm, artistic side and logic. All this, of course, was not done. This was intentional. In the end, this book is the first textbook in the world, although it has a history of a certain age. Our schools are still poor teaching aids as knowledge of literature. Therefore, we understood that, going beyond the scope of history, it is useful to provide information both from other systems of literary studies and from other systems of literary studies» (Mukanov, 1932: 7). That is, this book of Mukanov – This is not only a scientific monograph studying the life and work of poets and writers, but also a systematic and complex scientific work based on the formation of literary knowledge of a textbook of the 20th century, although the goal of cognitive systems in literature is to differentiate the consciousness of absorption.

During this work, different opinions were expressed. As is well known, in connection with politics, such opinions as work written in the years after the October Revolution prevail, but we are faced with the task of rethinking them from the point of view of modern free opinion. The famous scientist T. Kakishev wrote in the early 90s that «the truth about the authenticity and development of Kazakh literature of the twentieth century was not written after the 1932 book by S. Mukanov» (Kakishev 2000: 218).

Elzhas Bekenov wrote in his book National Movement and Nationalist Literature (1935), in which the book of Sabit Mukanov was published in the booklet, after which he published a semi-recorded critical article: «The History of the Kazakh People. But there is no record of this date. The story of Sabit is part of Kazakh history. The history of literature in certain epochs. This is the most valuable work in the Kazakh literature. There is nothing wrong with this kind of work and value» (Bekenov, 1935: 5). «Criticism of Mirzhakip Dulatuly, Magzhan Zhumabayev, Omar Karashuly, especially Sultanmakhmut Toraygyrov, Mukhtar Auezuly (Bekenov, 1935: 67). Instead of challenging actions a coup, it's a pity that you don't understand the revolution of the proletariat». (Bekenov, 1935: 67), – says Mukanov's criticism of Alash. This is a clear sign that his colleagues assess Sabita Mukanova differently.

«Especially the criticism was frustrated», – that Sabit Mukanov says about Sultanmahmut Toraygyrov, why he remained unchanged. The researcher said: «We have already mentioned Sultanmakhmut as a nationalist poet, and we gave him a full argument. Why is a rich poet so poor? Poverty and wealth can be questioned as to whether one or more of two opposing views can be applied to one person. In Sultanmahmut there is a difference between other rich writers. He is basically a rich man, but he cannot see the shortcomings of a poor man when he enters, as he says, «Prince» (Mukanov, 1932: 305-306), – says the work of Sultanmakhmut. After analyzing his poems «Anau-Minau», «Kymyz» as proof of his own opinion, he seeks to show the nature of Sultanmakhmut. He appreciates the work of Sultanmahmut and speaks honestly. Further, when he says: «When artifacts have a good artistic character», verse «The thought of the disciple»:

«The dark time is the Kazakh moon,
I will go and make mine
Darkness to heaven
When I have no day»

- he was honored with the highest level of optimism, filled with romanticism, and he was justified by a truthful poet. He feels the power of his fiery poems with the power of justice, and he openly expresses his judgment. «In general, Sultanmakhmut is a strong poet, a poet who occupies a large place in the Kazakh literature. A poet who needed a new study» (Mukanov, 1932: 345).

In one of these conclusions, Sabit Mukanov, the pseudonym of the poet Sabit, a sophisticated political analyst, defeated Sabit's poetry, and his purity in the study of poetry is a critical critic, sophisticated research ability. Every critic of time . According to the researcher, Sultanmakhmut took his place in the history of Kazakh literature and gave a lot of research, good results and fruitful results. Evidence of this – B. Kenzhebaev (Kenzhebaev, 1966: 184), Y. Duisenbayev (Duissenbaev, 1965:

331), A. Espenbet Espenbetov, 1992: 200) and other works. One of them was engaged in creativity, poetic talent, taking the place of Kazakh literature, one of the poet's «patriots» for life, defining civil identity and discovering the eternal legacy of eternal heritage.

In his work, Sabit Mukanov wrote Sultanmakhmut as a rich nationalist, and if we try to prove it, we must consider this time, the policy. Why not write a poem about the poet who wrote the poems «Alash», «Tanystyru» and «Aitys» in 1932.

One of the eminent representatives of Kazakh literature and one of the eminent representatives of Kazakh literature of the early 20th century, Sabit Mukanov's study was Sabit Donentaev. In his study, Sabit Mukanov also referred to the group of rich nationalist poets. From the same point of view analyzes verses. His poems in the collection «Uah-tüyek» («Uah-tuyek»), through which you can determine the main directions of the poet's creativity.

One example is the poem «On the Knowledge of the Kazakhs».

«Allah has given, fortunately,
You are wise.
«There is no person who understands the word,
Do not give up!
Works are prized,
All non-compelling needs give

«Here he worships nationalist leaders as Gods», – says the researcher, «that he returns with his heart and goes where he leads» (Mukanov, 1932: 348). Of course, we know who Sabit Mukanov refers to and what he is going to do. At some point, one of them could not write a book with praise or customization. We have no right to deny that a researcher does not like such verses when they are called upon to be enemies of the people. This is not the only Sabit Mukanov, but the whole idea of that time. So it was accepted, so it was acceptable. Sabit Mukhanov, who made such an idea about poets and writers, also worked hard on his spiritual leaders.

The youngest of them analyzes the works of M. Auezov, such as «Ogygan Azamat», «Kily Zaman», «Karakoz», «Enlik-Kebek», «Kokserek». Of course, in his analyzes he speaks the truth when he speaks about the purely creative aspect of the poet-writer, although he is more than a singer. This is a great success of this work. For example, researcher Kokserek says the following: «Kokserek cannot be considered a purely hunting experience. Here is a big political background. This story should be the end of the rich idea of Mukhtar. He does not expose the internal contents of the body to the pallet without the worker's work» (Mukanov, 1932: 417).

In this case, it is not difficult to understand that in the Kazakh literature does not apply to the nature of fearless conversation. We value the researcher M. Auezov, and in his speech told about creativity: «When the poetic, writing power, Mukhtar is a powerful writer. At the top of the beauty of the language Mukhtar is able to create. During the meeting, issues of cooperation between Kazakhstan and China, as well as current issues of the international agenda of the day». (Mukanov, 1932: 417). Here is the truth.

As for the writers Alash-Orda – A. Baitursynov, M. Dulatov, M. Zhumabayev on the pages devoted to writers and poet Sabit Mukanov, of course, showed great criticism and made every effort to reveal the rich, nationalistic nature. But when it comes to being creative, then it is about the edges of their poetic writing skills. Mukanov made sharp and sharp reviews, which are still valid today. Our main goal is that the first study at the beginning of the twentieth century was set forth about the literature of the twentieth century, found an opinion about the shortcomings of work, combined with time and time, involvement in today's heights of consciousness, and further promote rational conclusions that can be undertaken for further research.

«One of the first works of A. Baitursynov is called «Kirik Mysal», because the poet translated «forty examples of the Russian poet I.K Krylov» (Mukanov, 1932: 102) About the department. «Kirik Mysal» Sabit Ahmet is built as follows. 1. «Swan, Shortan and Shayan». This theme emphasizes: «When writing this verse, Krylov's Swan is a nobleman, a shorts dealer and a bearded blackberry. «Krylov supports each other, and Ahmet speaks Kazakh». (Mukanov, 1932: 106). 2. Old age is «Old Lion» Knot: «This is a common fable, an old-fashioned song that went against the invading slaves» (Mukanov, 1932: 107). 3. The translation «frog and bull» is translated as «behavior, pride» (Mukanov, 1932: 109).

Next topic I think the most convincing and informative opinion of Mukanov. Here the researcher discovered all the realities of Akhmet Baitursynov's creativity. The basic idea is to focus on learning here». 4. Against the king. «Unlike Krylov, A. Baitursynov speaks about the brutality of the actions of the colonial government against the Kazakh people. For example, «Good fox ...». Here orphans are not orphans who do not have a father in the village, but Kazakhs. Because Ahmet called

a Kazakh named «orphan» (Mukanov, 1932: 111).

While Ahmet was in Orenburg in 1911, and the last two «Masal» collections were published in Kazan in 1922, the researcher analyzed the poems of A. Baitursynov and systematized their ideas. He strove for a deeper knowledge of his activities in the Awakening of consciousness, to reveal the meaning of his poems «Soz iesine», «Akyn inim»:

«When you sleep around you
Eating legs and breaking wings.
Would not sleep less
If he listens to hard desires (Mukanov, 1932:113),

- he says: «The political course is to wake the sleeping ears of those who sleep». Of course, this is the Kazakh nation», – says Mukanov, 1932: 114. In his poem «Akin inim» he punished those who did not help the Russian authorities, who did not help the nation» (Mukanov, 1932: 119) reveals the nature of poetry and the subtle truths of the word about which he speaks. There is no need to worry about repeating the word «nation» repeatedly. Is this not spiritual leader Ahmed?

Sabit Mukanov, in his work 58 years ago, commented on his personal opinion, as well as his personal creativity, since it turned out to be a chronicle of the present when the publication of the newspaper Kazakh was published in the 90s. By sponsoring the rich, a nationally minded newspaper funded by them cannot ignore their honest opinion. Kazakh language was born in Kazakh language. Purely Kazakh was the only newspaper in Kazakh (Mukanov, 1932: 52). Looking back at this opinion, the Kazakh newspaper thought about a newspaper published in 1929 by Ahmet Baitursynov, who was sentenced to 10 years. This idea is a sign that Sabit Mukanov could not escape the honesty of the research.

At the same time, before the revolution, the Soviets did not settle, and the poet Sultanmakhmut Toraigyrov criticized the poems of Mirzhakyp Dulatov. Mukanov also criticizes his novel «Unhappy Jamal» – the first Kazakh novel at its level. The first researcher at the beginning of the twentieth century Mukanov: «In this novel, first of all, freedom of a woman sounds, and on the other hand, the old religion, the old tradition, the novel against the old habit. This is a novel that hit the new rich Kazakh people. That is why the novel was read aloud from the Kazakhs, the country and the novelists. Gali could not be a great example for a country guy who wanted to be a victim. Jamal was a great example for a village girl. Immortal novels were published by «Munly Maryam» (Salim Kashimuly), imitating Unhappy Jamal. «The unfortunate Jamal» until recently was an example for many writers». (Mukanov, 1932: 152) – the novel «Unhappy Zhamal» at the beginning of the 20th century was replaced by complex works of art, Roman, as a novel, clearly proves its leadership task.

Results and discussion

Writing the work of Sabit Mukanov «Kazakh literature of the twentieth century», published 87 years ago, can not be overlooked in the light of modern times. Nevertheless, the abundance of evidence-based sources related to the history of literature, the abundance of thoughtful thoughts and ideas of literary criticism, will greatly increase the value of this book as a work.

In general, this work of Sabit Mukanov is primarily related to the fact that historical data and factual data are absorbed, and secondly, when writing the history of Kazakh literature of the twentieth century, one system those are historical value.

At the same time, it also stands in a broad analysis of well-known Alash veterans: Ahmet Baitursynov, Mirzhakyp Dulatov, Omar Karashev, Magzhan Zhumabayev, Sultanmakhmut Toraygyrov, Sabit Donentayev, Bernaz Kuleev, Mukhtar Auuzev. Also known as Akhmet Mametovich [Mukanov, 1932: 39], Kenzhegali Gabdollin (Mukanov, 1932: 40), Bilal Suledzhuly, Zhunis Babatay [(Mukanov, 1932: 72), Koshke (Koshmukhambet), it is desirable that Kameshchenovy (Mukanov, 1932: 79) took examples from their poems and examined their names. Halel Dosmukhameduly (Mukanov, 1932: 89), whose books were published in those years in his «nationalistic» thinking, historical significance and inconsistency contributed to the significance of the studies of Halel Dosmukhamedov, who made significant contributions to literary studies.

All this leads to the fact that the name of many poets, writers and prominent public figures, are «alashors» by citizens who love their nationality, and creates the basis for self-expression about them. In this regard: «a lot of documentary work was not written about our literature of the early twentieth century, especially about participation in the Alash movement». (Kakishev, 1992: 218).

The main achievement of the study and textbook is the encyclopedic value of the political and ideological, social, social, spiritual and cultural problems of the early twentieth century. Given the fact that he could cover the history of the

development of Kazakh literature at the beginning of the 20th century, he was always the first to write literary works on a scientific basis and never lost his place in Kazakh literary criticism.

Conclusion

In conclusion, our work is the «Kazakh literature of the twentieth century» by Sabit Mukanov, which is a valuable contribution to the Kazakh literary science. Although controversies arose during the ideological debate, there are many innovative ideas, conclusions and conclusions. This is a valuable book that led to methodological research in the teaching of literary history, since it focuses on literary and scientific research in its time, as it is research and study. The scientific work of Sabit Mukanova was always the first to study the literature of the twentieth century, and remains the golden stock of historical data necessary for Kazakh literature. He must have witnessed the period of history, who witnessed history and experienced great changes in his life, and that there was no doubt about the truth of time.

Литература

Мұқанов С. ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті (Ұлтшылдық, байшылдық дәуірі әдбиеті). – Қызылорда: Қазақстан, 1932. – 458 б.
Смағұлов Ж.Қ. ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы. – Қарағанды, 2012. – 446 б.
Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті.– Алматы: Білім, 1998. – 224 б.
Кәкішев Т. Кер заманның кереғар ойлары. – Алматы: Атамұра, 1995. – 168 б.
Кәкішев Т. Сәбең өткелдері. – Алматы: ҚАЗақпарат, 2000. – 320 б.
Бекенов Е. Ұлт қозғалысы және ұлтшылдық әдебиет. – Қызылорда, 1935. – 72 б.
Кенжебаев Б. Ө. Есназаров ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алматы: 1966. – 300 б.
Дүйсенбаев Ы.Т. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1995. – 524 б.
Еспенбетов А. Сұлтанмахмұт Торайғыров. – Алматы: Ғылым, 1992. – 200 б.
Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 264 б.

References

Bekenov E. (1935). Ult qozgalysy jane ultshyldyq adebiet. [National Movement and Nationalist Literature.]. Kyzylorda, 72 p. (In Kazakh)
Duisenbaev I. T. (1995). Qazaq adebietining tarihi. [The history of Kazakh literature.]. Almaty: Gylym, 524 p. (In Kazakh)
Espenbetov A. (1992). Sultanmahmut Toraigyrov. [Sultanmakhmut Toraygyrov.]. Almaty: Gylym, 200 p. (In Kazakh)
Kakishev T. (1995). Ker zamannyng keragar oilary. [Contradictory thoughts of time.]. Almaty: Atamura, 168 p. (In Kazakh)
Kakishev T. (2000). Sabeng otkelderi. [Passages of carp.]. Almaty: Kazakh information, 272 p. (In Kazakh)
Kakishev T. (1992). Sanadagy jaralar. [Sorcerous Wounds.]. Almaty: Kazahstan, 204 p. (In Kazakh)
Kenzhebaev B. Esnazarov O. (1966). XX gasyrdagy qazaq adebieti. [Kazakh literature of the twentieth century.] Almaty, 300 p. (In Kazakh)
Kirabaev S. (1998). Kenes dauirindegi qazaq adebieti. [Kazakh literature in Soviet times.]. Almaty: Bilim, 224 p. (In Kazakh)
Smagulov J.G. (2012) XX gasyrdagy qazaq adebiettanu gylymy. [Kazakh literary criticism of the 20th century.]. Karaganda, 446 p. (In Kazakh)
Mukanov S. (1932). XX gasyrdagy qazaq adebieti. [Kazakh literature of the 20th century.]. Kyzylorda: Kazahstan,458 p. (In Kazakh)

ҒТАМР 03.20

Иманбаева С.С.[1], Сандықбаева Ө.Д.[2], Аширова А.Т.[3],

[1]Қазақ ұлттық аграрлық университетінің қауымд. профессоры, доценті, Қазақстан, Алматы қ.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[2]аға оқытушысы, ф. ғ. к., [3]доценті, ф. ғ. к., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: sabira.imanbaeva@mail.ru, sandykbaeva@mail.ru, anara_314@mail.ru

«ЗАР ЗАМАН» АҒЫМЫ АҚЫНДАРЫНЫҢ ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ ЕЛДІК ИДЕЯСЫ

Мақалада XIX ғасырдағы заманның болмысын, ахуалын батыл жырлаған, өздерінің азаматтық ой-пікірін ашық білдірген ойшыл «Зар-заман» ақындарының шығармашылық толғаулары қарастырылады. Қазақ халқының тарихи-әдеби мұралары – ұлттық мәдениетіміздің, тарихымыздың негізгі өзегі, оның маңызды саласы. Әрбір қоғамдық дәуірдің ойшыл, өршіл ақындары ел өміріндегі күрделі тарихи оқиғаларға үн қосып, өз заманының көкейтесті мәселелерін көтеріп, үнемі халық жағынан табылып, оның мүддесін көздеген ұраншысы міндетін атқарды. Дулат Бабатайұлының, Шортанбай Қанайұлының, Мұрат Мөңкеұлының шығармашылық мұраларының жарық көрмей, оқытылуға тыйым салынған шығармалар есебінде бағалануының өзіндік саяси себептері бар. Себебі, көркем сөзді халыққа қызмет ететін қару деп ұғынған, ақындар өз толғауларында отарлық езгінің шырмауындағы халқының мұң-мұқтажын, ата-қоныс жерінің тарылуын, дінінің ұлттық салт-дәстүрінің «аяқ асты» тапталуын, елді сүліктей сорған патша ұлықтарымен бірігіп, туған халқын қанаған атқамінер бай-болыстардың істерін әшкерелеп, өз заманының өткір әлеуметтік қайшылықтарын ашық толғап туындыларында көтерді. Заман жайлы сол бір арпалыс тұсындағы ұлтының тағдыры туралы шерлі толғаныстарын, толғауларының күшімен қоғамдық ойға айналдыра білді.

Түйін сөздер: ұлы дала, жеті қыр, рух, зар заман, ата қоныс, толғау, ұлық, би-болыс, хандық, құндылық, азаттық, отар.

Imanbaeva S.S.[1], Sandykbaeva O.D.[2], Ashirova A.T.[3],

[1]Associate Professor of the Kazakh National Agrarian University, Almaty, Kazakhstan,
[2]Candidate of Philological Sciences, [3]Candidate of Philological Sciences Associate Professor of the
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: sabira.imanbaeva@mail.ru, sandykbaeva@mail.ru, anara_314@mail.ru

Country idea in the poetry of the poet «Zarzaman»

This article is devoted to the creative thoughts of the poets of the so-called era «Zar Zaman» («Sorrowful Times»), in which they openly expressed their civic position, boldly chanting the reality of the XIX century. The historical and literary heritage of the Kazakh people is the core of our national history and culture, its important part. Purposeful poets – thinkers at every social system in difficult historical moments in the life of their country always stood on the side of the people, raising its pressing problems, were heralds, the spokesman of the interests of ordinary people. The literary heritage of such thinker poets as Dulat Babatayuly, Shortanbai Kanayuly, Murat Munkeuly has long been considered and evaluated as forbidden to read and publish a work that had its own political reasons. Understanding the word as a weapon of service to the people, the poets in their thoughts described the sufferings of the common people from colonial oppression, the reduction of the ancestral lands and the disrespectful attitude to the issues of national traditions and religion of the people; exposed the venality of local managers in the face of the parish. Thus, the poets, in their thoughts about the fate of the nation at a difficult hour, were able to express the social thought of their time.

Key words: Great Steppe, seven facets, spirit, sorrowful times, the land of the fathers, meditations, the khanate, values, freedom, a colony.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Иманбаева С.С.[1], Сандықбаева Ө.Д.[2], Аширова А.Т.[3],
[1]ассоциированный профессор, доцент Казахского национального аграрного университета, Казахстан, г. Алматы,
[2]к. ф. н., [3]к. ф. н. доцент Казахского нацианального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: sabira.imanbaeva@mail.ru, sandykbaeva@mail.ru, anara_314@mail.ru

Загородная идея в поэзии поэта «Зарзаман»

Данная статья посвящена творческим раздумьям поэтов так называемой эпохи «Зар заман» («Скорбные времена»), в которых они открыто выразили свою гражданскую позицию, смело воспевая действительность XIX века.-Историко-литературное наследие казахского народа – ядро нашей национальной истории и культуры, ее важная часть. Целеустремленные поэты-мыслители при каждом общественном строе в сложные исторические моменты в жизни своей страны всегда выступали на стороне народа, поднимая его насущные проблемы, являлись глашатаями, выразителем интересов у простого народа. Литературное наследие таких поэтов-мыслителей как Дулат Бабатайулы, Шортанбай Канайулы, Мурат Мункеулы долгое время считалось и оценивалось как запрещенные для чтения и издания произведения, что имело свои политические причины. Понимавшие слово, как оружие служения народу, поэты в своих раздумьях описывали страдания простого народа от колониального гнета, уменьшение исконных земель неуважительное отношение к вопросам национальных традиций, религии народа; разоблачали продажность местных управленцев в лице волостных. Таким образом поэты в своих раздумьях о судьбе нации в трудный час сумели выразить общественную мысль своего времени.

Ключевые слова: Великая степь, семь граней, дух, скорбные времена, земля отцов, раздумья, ханство, ценности, свобода, колония.

Кіріспе

Жаһандану жағдайында тәуелсіз Қазақстан мемлекетініңалдынақойғанмақсаттарғажетудегі басты кепілдіктерінің бірі – халықтың өз тарихын, әдебиетін терең игеруі, тағылымдық мәнін жадында ұстауы. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың идеясымен жүзеге асып жатқан «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламаларының жүзеге асуы тарихи-әдеби танымның қоғамдық дамудағы алатын орнын терең ұғынудан туған шара екені даусыз. «Рухани жаңғыру» идеясының негізгі бағыттарымен «Зар-заман» ақындарының толғауларындағы елдік ұстанымдарының негізгі құндылықтары ұштасып халық жадында қайта жаңғыруда. Өйткені, халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи-әдеби құнды мұраларын жинақтап ұлтымыздың рухани қазынасына айналдырып тағылым алу қажет. Қазіргі таңда ұлттық мәдениетімізге халқымыдың руани мұрасына айрықша мән беріліп отыр, өйткені шынайы дербестік тек экономикалық тұғыдан ғана анықталмайды, ұлттық рухани мәдениеттің өзіндік ерекше өрнектерімен де анықталады.

Біз қарастырып зерделеу нысанасы етіп отырған, XIX ғасырдағы халқымыздың қоғамдық ойын бейнелеуге зор ықпал жасаған «Зар-заман» ағымының аса ірі өкілдері Дулат Бабатайұлының, Шортанбай Қанайұлының, Мұрат Мөңкеұлының шығармашылық мұралары да тарихи шындықтан алшақ, теріс бұрмаланып түсіндіріліп, қоғамдық ойымызда, тарихымызда әдебиетімізде өзінің тиісті бағасын алған жоқ.

«Өнегелі дана жоқ жерде, өнерлі бала да жоқ», – деп халқымыз дәл айтқандай, әрбір жаңа ұрпақ өзінің алдында өткен данагөй кемеңгерлердің тәрбиелік мән-мағынасы терең, адамгершілік мақсат-мұраттарын білдіретін, ғибратты ой толғаныстарынан тәлім-тәрбие алуы тиіс. Халқымыздың сан ғасырлық тарихымен бірге дамыған, оның қоғамдық ойының көрінісі ретінде жинақталған, ғибратты тағылымды ойға бай рухани, әдеби мұраларын, елдің болашағына кепілдік болар жас буынның бойына сіңіріп, ойына руханилықтың мәнін дер кезінде білгізу қажет.

Егеменді еліміздің ертеңі үшін, өскелең ұрпақтың азаматтық санасын қалыптастыру маңызды міндеттердің бірі болып отыр. Халқымыздың ұлттық тарихымен сабақтас әдебиетімізді де қазіргі рухани болмысымызға сай жаңаша көзқарас тұрғысынан зерделеуіміз қажет. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері де, ел тәуелсіздігіне ие болғаннан кейін кешенді түрде зерттеле бастады. Ұзақ жылдар бойы қоғамдық идеологияның жетегінде шығармашылық мұралары біржақты теріс бағаланып, есімдерін халық жадынан күштеп аластатқан, айтулы ақын-жазушыларымыздың шығармашылық мұралары әдебиетімізге қайта оралды.

«Зар-заман» ақындарының азаматтық ой-пікірін, әдеби мұрасын тұтастай қамтып, жеке тұлға ретінде өмірбаянын, шығармашылығын зерттеу ісі тәуелсіздік жылдарында өріс алып отыр. Отарлық езгідегі халқының мұңын толғап, жоғын жоқтап өздері өмір сүрген дәуірді «зар-заман» деп бейнелеген осы ағымның ақындары Дулат Бабатайұлының, Шортанбай Қанайұлының, Мұрат Мөңкеұлының шерлі шығармашылық мұраларымен жастарды таныстырып, объективті бағалау, бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның жастарын елдік рухта тәрбиелеу үшін қажет.

Ресей империясының 1822-1824 жылдары шығарған Қазақ даласын басқару жөніндегі ережелерінің талаптарына сай өлкеде дәстүрлі хандық басқару жүйесі жойылды. XIX ғасырдың II жартысында пәрменді отарлау саясатының нәтижесінде, қазақ жері бөлшектеніп, рулық жүйесі ыдырап, айламен, күшпен дінге шоқындыру арқылы халықтың діні, тілі, ұлттық әдет-ғұрпының негіздері бұзылып, кіріптарлық халге түсірілді.

Хандық жойылып, аға сұлтандық ел билеу жүйесі енген соң, қазақ жерін «бөлшекте де билей бер», дейтін отаршылдық принцип негізінде көптеген әкімшілік территорияларға бөлінді. Орыс тілін білгендерді болыс қою, аралас типтегі мектеп түрлерін ашу, араб жазуын, орыс жазуына алмастыру әрекеті де осы тұста қолға алынды.

1867-1868 жылғы әкімшілік реформасы сол кезеңге дейінгі қазақ қоғамына тән болымсыз дербестің ізін де қалдырмай жойды. Қазақ даласы темір құрсаудай әскери феодалдық басқару жүйесі орнаған евразиялық империяның шет аймағына айналды. 1868, 1886 (Түркістан уалаятындағы қазақтар үшін) және 1891 жылғы қазақ елін басқаруға арналған заңдар қазақ жерін орыс мемлекетінің меншігі деп жариялап, оған ішкі Ресейден келіп қоныстанушыларға кең жол ашып берді (Koigeldiyev, 1993). Патша өкіметі ашық түрде қазақ шаруаларын егіншілікке жарамды жерлерден ығыстыру саясатына көшті. Соның нәтижесінде дәстүрлі қазақ мал шаруашылығы терең дағдарысқа ұшырады. Орыс шаруаларының, келімсектерінің қазақ жерін еркін жыртып, тозған жерлерді тастап, жаңа құнарлы жер алып, бүкіл ен даланың тозып-тоналуын өрістетті.

«Жер тағдыры – ел тағдыры», екендігін жете пайымдаған ақын-жыраулар қоныстандыру саясатының зардаптары, нәтижелері тек халықты күйзеліс пен кедейшілікке ғана емес, сонымен бірге жерінің тозып, халықтың ішкі рухани тірегі болған тілі мен діні, әдет-ғұрып салт-санасы, «аяқ асты» болатындығын өз шығармаларында дер кезінде көтерді.

Қазақ елі отаршылдық қақпанға түскен соң, енді екі жақты экономикалық әрі рухани қанауға ұшырады. Екі жақты салық төлеуге мәжбүр болды. Бұрын-соңды болмаған отаршыл саяси әлеуметтік билік, сол тұстағы поэзиялық туындыларда ұлт мүддесі тұрғысынан шыншылдықпен жырланған жалпы қанауға қарсы бағытталған сарынды күшейте түсті.

Өйткені, шын мәнінде реалистік бағыттағы көркем әдебиет отаршылдық дәуір табиғаты тудырған, ел билеу жүйесіндегі сырттан күшпен ендірілген өзгерістерге бұқара халықтық көзқарасы мен ой-пікірін, қарым-қатынасын білдірмей тұра алмады. «XIX ғасырдың басында ғұмыр кешкен ақын-жыраулар поэзиясындағы басты да өзекті сарын – халықтың отаршылдық құрығынан шығуға талпынған бұлқынысы үш аймаққа бөлініп ыдыраған қазақ елінің үш аймағында, үш түрлі жағдайда қалыптасты (Myrzakhmetov, 1993)» – деп тұжырымдайды ғалым әдебиетші Мекемтас Мырзахметов. Бұл дәуірде өмірге келіп шығармашылық жолға түскен қазақ ақын жыраулары негізінен ауызша поэзия саласында еңбек етіп, өз заманының көкейтесті саяси әлеуметтік мәселелерін жырлады. Зар-заман ағымы қазақ қоғамдық-ойы, әдебиеті тарихындағы күрделі бір кезең.

Ұлт мүддесінің жоқтаушысы болған «Зар-заман» ағымының ақындары өлең-толғауларында біріншіден кең байтақ қазақ даласын экономикалық және идеологиялық жағынан толық меңгеру үшін неше түрлі шара амалдарды жүргізген отарлау саясатын әшкерелеп, соны халықтың санасына жеткізіп, қоғамдық-ой дәрежесіне көтеруге ұмтылды.

«Зар-заман» ағымының ақындарының шығармашылығын зерттеп тануда М. Әуезовтың «Әдебиет тарихы», атты зерттеу еңбегінің маңызы өте зор. Қазақ әдебиетінде, қоғамдық ойында шығармалыры қайшылыққа толы ақындар – «Зар-заман» ақындары.

М. Әуезов: «Зар-заман деген – 19 ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі іргелі, соңғы ірі ақындардың барлық күй, сарынын бір арнаға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір бәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «зар-заман» ақындары деген ат қойдық. ...Зар-заман ақындарының алғашқы буыны Абылай заманынан басталса, арты, Абайға келіп тіреледі.

Сондықтан қазақтың тарихымен салыстырсақ, зар-заман дәуірі толық жүз жылға созылады.

Бұрын өз еркімен жүрген елдің тіршілігі осы дәуірде қайғыны да, қазаны да толып жатқан-өзгерісті де көрген. Сол ауыр күндерді ел ортасынан екі алуан адамды шығарды дегенбіз. Біреуі тарихи өлеңдерде саналған ел қаһармандары,екіншісі ел тілегін айтып, зар мұңын сөзбен шығарған ойшыл қария, өлеңші ақын, жырау болатын» (Auezov, 1991) – деп анықтама береді М. Әуезов.

Демек, қазақ қоғамдық ойы тарихында ерекше орны бар «Зар-заман» дәуірінің ақындарының басын қосып тұрған саяси күй, сарын, тарихи ахуал қандай еді? Олардың өлең жыр, толғауларына ортақ болған қандай мәселелер? Қай кезеңнен бастап олар халыққа таныла бастады? Міне, осы мәселелердің басын ашып қарастыратын болсақ «Зар-заман» дәуірінің ақындары туралы кең мағұлмат аламыз. Бұл тақырыпты жазудағы мақсатымыздың өзі осы.

Зар-заман ақындарының көпшілігі XIX ғасырдың орта кезінен бері қарай Истатай Таймануұлы мен Махамбет Өтемісұлы (1836-1838) және Кенесары Қасымов (1837-1847) бастаған ұлт-азаттық көтерілістен кейін тарих сахынасына шығады.

Эксперимент

XIX ғасырдың екінші жартысындағы ұлт азаттық көтерілістер күшпен басып жаншылғаннан кейін, халықтың ой өрісі, танымы, білімі ерекше азаматтары туған халқының мұң-мұқтажын көтеріп, күреске шыға бастайды. Олардың шығармашылығына тән құбылысты, идеяларды М. Әуезов былай сипаттайды: «Бұл ақындар да ел тіршілігі мен ел ұғымына тіпті шырқап кетпейді. Бірақ елмен кейде ұғысса кейде ұғыспайды. Елді кейде мақтаса, кейде сынап, сөгеді. Кейде елмен бірге қуанса, үміт қылса, кей уақытта көптен жалғыз шығып, бөлініп алып жылайды. Өлең бұрынғыша қызық, сауық сияқты ермек емес, қауым қызметін атқара бастайды. Елдің саяси пікірі мен тілек, мақсат мұң, зар сияқты сезімдерінің басын қосып жаңадан ой негізін, салт санасын құра бастайды. Бұл уақытқа шейін болмаған әулетшілдік сарыны, азаматтық нысанасы шығады (Babatayuly, 2001). Отарлық езгіге қарсы бағытталған С. Датұлы (1787-1797), И. Таймануұлы мен М. Өтемісұлы (1836-1838), К. Қасымұлы (1837-1847), Е.Көтібарұлы (1855-1857) және Ж. Нұрмұхамедұлы (1856-1857) бастаған көтерілістер аяусыз күшпен басып жанышталғаннан кейін, халықтың жай күйі оңалмай еңсесі түсіп, болашаққа деген үміті үзіліп, қайғыға түскен уақыты болатын. Сол халықтың қайғылы көңіл-күйін, қасіретін, патша өкіметінің илеуіне түскен тағдырын нұрлы-сулы құнарлы жерлердің тартып алынуын, жалпы қазақ халқының басындағы ауыр халді жырларына арқау еткен, ойшыл, уайымшыл (қайғышыл) ақындар шоғырын тарих сахнасына шығарды. «Зар-заман» ағымының халық арасында есімдері жыр, толғаулары кең танымал болған ақындары Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы болып саналады. Енді әрбір ақынның шығармашылық мұраларына жеке тоқталайық.

Біз жоғарыда «Зар-заман» атауы Шортанбай Қанайұлының өлеңімен байланысты туындағанын айтқан едік. Бәрінің басын қосып тұрған саяси күй, сарын ортақ болғанмен, әрқайсысы өз танымымен халқының отарлық тәуелділіктегі тұрмысын, жер суының тарылуын, береке-бірлігінің кетуін, ұлттық салт-дәстүрінің «аяқ асты» болуын өздерінше халыққа жеткізді.

Дулат Бабатайұлы (1802-1874) хандық дәуір жойылып, аға сұлтандар басқарған заманның жыршысы.

Дулат Бабатайұлы Шығыс Қазақстан облысы Аягөз ауданы Сандықтас қонысында дүниеге келген. Орта жүз құрамындағы найман тайпасынан шыққан (Syinshialiyev, 1997: 4). Өмірі туралы деректер толық зерттелмеген. Өлеңдері ел ішінде ауызша және қолжазба түрінде тараған. Ескіше сауатты, көкірек көзі ашық ойлы, зерделі ақын. Дулатты өз көзімен көріп, оның өлеңдерін жазып, сақтан келген Шыңғыстау ақындары Ғаббас Байділдәұлы мен Шәкір Әбденұлының еңбегі ерекше. Бұл азаматтар Дулат Бабатайұлының өзін көрмесе де оны көрген Байділдә ақсақалдың қолжазбасын сақтап, жұртшылыққа табыс еткен.

Байділдә (1839-1919 жж) Дулат Бабатайұлы жақсы білетін замандас, өкшелес адам болған. Ол Дулат өлеңдерін жазып алып, қолжазба түрінде сақтап келген. Қазақстан ғылым академиясының әдебиет пен өнер институтының қолжазба қорындағы Дулат өлеңдерінің біразы (1500 жолдай) соның сақтауы арқылы жеткен. 1880 жылы Қазанда шыққан «Өсиетнама» кітабында ақынның біраз өсиеттері мен толғаулары енген. Жалпы көлемі сегіз жүз жолдай (Omiraliyev, 1993:113). «Өсиетнама» жинағына оның сол кезеңдегі қазақ елінің саяси-әлеуметтік өмірін шыншылдықпен жырлап бейнелеген қоғамдық ой тудырған толғаулары енген. Дулат ақынның нақыл сөздері, жыр толғаулары, әзіл-оспақ өлеңдері, ел арасында кең тараған.

Әдебиетші, профессор М. Мырзахметов Дулат ақынның толғауларына арқау болған мәселелердің басын былай ашып көрсетеді: «Дулат ақындығы XIX ғасырдың алғашқы жартысында дамып, қалыптасып сол кезеңнің тарихи-әлеуметтік шындығы ақын өлеңдеріне арқау болып өріліп жатты. Дулат творчествасының басты ой сарыны мен өзекті тақырыптары сол кезеңнің саяси-әлеуметтік өмір шындығына тікелей байланысты туындап жатқан құбылыстар болатын-ды», (Babatayuly, 1993: 56).

Дулат ақындық құрған заманда хандық құрылыс жойылып, 1822 жыл мен 1867-1868 жылдар аралығында ел билеудің отаршылдық негіздегі аға сұлтандық жүйесі орнағын, ел билеудегі жаңа терминдік атаулар дүниеге келді, осыған орай қазақ атқамінерлерінің жаңа тобы қалыптасты. Дулат өлеңдеріндегі өткір сын нысанасына алынатын, қазақ атқамінерлерінің жаңадан пайда болған типтері де дәл аға сұлтандық жүйе тудырған, билікке орай туындаған құбылыстар екенін айна-қатесіз танимыз.

Дулат Бабатайұлы халқының патша әкімшілігі тарапынан көрген зорлық-зомбылығымен қоса, жергілікті атқамінер ел билеушілерінің қысым көрсетіп қорлауы, яғни екі елдің екі жақты қаналуы, кіріптарлық күйі мен оның бойында осы саясатқа деген өшпенділік сезімін тудырды.

Жауға шабар ерің жоқ
Сақадай болып сайланып...
Жеріңнің алды шұрайын
Дуан салып жайланып
Датыңды айтсаң орысқа,
Сібірге кеттің айдалып.
Патшаның заңын қуаттап,
Жол ашып елді суаттап.
Баладай алдап уатпақ,
Би дегенің би емес,
Ел алдағыш мекері.
Шен-шекпенге құмартқан,
Қанталап көзі мұнартқан,
Саудалап елін тиынға,
Құмартып патша сыйына
Бек дегенің бек емес,
Хан жалшысы нөкері.
Шек-шекпенге сатылып,
Батпаққа елін батырып,
(Bes gasyr zhyrlaydy, 1989:274) –

дейді.

Бұл толғау үзіндісінен байқайтынымыз, ақын орыс отаршылдығы қазақтың жерін еміннеркін иемденіп, қожалық еткеніне кектенеді. Ресей империясының билеу, басқару жүйесіне мүлде қарсы. Өз мүддесін халықтың мүддесінен жоғары қойған шенқұмар би болыстардың мансапқор және шенқұмар қасиетсіз жандардың көбейгендігіне налиды. Дулат Бабатайұлының өлең-жырларының басты сарыны отаршылдық әрекеттерге рухани қарсылық көрсету. Оның «Тегімді менің сұрасаң», «О, Сарыарқа, Сарыарқа», «Асқар таудың сәні жоқ», «Айтпасымды айтқыздың», «Ақжайлау мен Сандықтас» жырлары мен би-болыс, байлардың ісін сынап айтқан «Сүлейменге», «Бараққа», «Кеңесбайға» атты арнау өлеңдері бар.

Дулат Бабатайұлының атамекен қоныстың өзге ділі бөтен, діні бөтен жат елдің иелігінде болуына жаны қатты күйзелетінін, туған елінің жеріне, табиғатына деген асқан сүйіспеншілігін оның мына толғауы айқындайды.

Аққан бұлақ сай-салаң,
Шытырман тоғай айналаң,
Жаны жайлау кең алаң,
Атам қонған кең далам!
Мендей сені қызғанар,
Бауырында өскен қай балаң?!
Көл қорығын қызғыштай,
Сен десе салам байбалам... –

дейді.

Жыр-толғауларындағы ой бір сарындас боғандықтан біз олардың бәріне бірдей тоқталмаймыз.

«О, Сарыарқа, Сарыарқа», «Асқар таудың сәні жоқ», «Айтпасымды айтқыздың», «Ақжайлау мен Сандықтас» т.б. жыр толғаулар.

Өз заманындағы дана, көреген ақындардың бірі саналған Дулат Бабатайұлы 1971 жылы өз елінде қайтыс болады.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ халқын екі жақты қанауға қарсы батыл, ашық үн көтерген, арсыз би-болыстың ісін сынаған, қарапайым халықтың қайғы-қасіретін, тауқыметін серпілтуге тырысқан Дулат ақынның толғауларының тағылымды мәні зор.

Шортанбай Қанайұлы (1818-1881) зар заман ағымының айтулы ақыны, Шортанбай ақынның өмірбаяны туралы мәліметтер аз. Дегенмен, кейбір мәліметтерге сүйенсек, Шортанбай Қанайұлының 1818 жылы Түркістанның маңындағы Қаратауда шаруа Қанайдың отбасында дүниеге келген (Syinshaliyev, 1997: 555). Жас шағынан мұсылманша оқып замандастары

қатарлы білім алған. Қазақтың әулиелік орны, киелі мекені Түркістанның болашақ ақынға берген тәлімі, әсері ерекше еді.

Нәтиже мен талқы

Сонымен, эксперимент нәтижелерін зерделей келе мынадай қорытындыға келдік:

Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикмет», туындысын Ахмет Иугнакидің, Сүлеймен Бақырғанидің шығармаларын оқып, ақын өз танымын кеңейтеді. Білім мен өнер жолын мақсұт еткен ол Түркістанға жалғас жатқан Бұқар, Самарқан сияқты мәдени ошақтарымен де таныспай қалмайды. Мұсылманшылдық жолындағы оқудың нәтижесі оның қолын имамдық дәрежеге жеткізді. Бұл жолда қызмет атқару үшін Түркістаннан Арқаға, Қарқаралыға қарасты Бесата жайлаған Жамантай төренің мекеніне қоныс аударады. Одан кейін Аюлы Ақсу бойын мекендеген Жанғұтты бидің қарамағынан шағын мешіт салдырып, медресе ашады. Өмірінің соңына дейін осы жерде тұрақтап тұрады. Қазақтың байлығының көзі төрт түлік малға толы Арқаның жері, ертеден сал сері, әнші, жыршы, шешен, өнерсүйер адамдардың той-думан, құт мекеніне айналған бұл жер Шортанбай ақынның өміріне, қызметіне, жаңа тың серпіліс береді. Діндарлық жолға түскен, ишанға Арқа жұртының өмірі ой салдырады. Бұған дейін өзінің өмір сүру салтының мүлде өзгеше болғандығын түсінеді. Себебі, Түркістан, Самарқанд халықтарының той думаннан гөрі, дінді насихаттауға ерекше көңіл бөлетін, дінге «бас ұрған», халық мешіт пен медресені басына көтеріп азан шақырып, аят оқып, дін хадистерін жаттап оны халыққа насихаттаумен айналысатын. Шортанбай Қанайұлының өзі де осы жолды ұстанған болатын. Енді ойланып қараса, өмірде діннен басқа да қызықты салалар бар екен. Алайда, Шортанбай мешіт ашып, діни жұмыс істей бастағанымен дін жолына шын беріліп түсе алмайды. Дін жолы да, өнер жолы да Шортанбай ақынды қызықтырады. Өмірден, өнерден қол үзу де, дін жолынан бас тартуда жөнсіз. Не істек керек? Ойланады. Толғанады. Шортанбай ақын екеуін де бірдей алып жүруге тырысады. Амалын тауып дінді де, өнерді де серік етуге бел буады. Жиын топтың әуеніне қарай әрекет қылады. Діни рәсім керек жерде тақуалықпен көрініп, оның иман шартын бұзбайды. Маңына шәкірттер жиып, медіреседе тәлім береді. Жастық шақтың қызығы оны ойын-сауыққа жетелейді. Ел толған төкпе ақындарың айтыстары, жыршы-жыраулардың тамаша толғау, жырлары өнерге әуес, сөзге жүйрік тілге шешен Шортанбайдың жанына жағады. Енді ел жұрт Шортанбайды ишан деуден гөрі төкпе ақын деп атап кетеді (Auezov, 1991: 214).

Зерттеуші ғалым Х.Сүйіншәлиевтің көрсетуі бойынша, Шортанбай ақынның шығармалары 1882 жылдардан бастап, өлең, толғаулары бөлек кітап көлемінде жарық көреді. «Тар заман», «Опасыз жалған», «Байды Құдай атқаны», «Айттым сәлем», «Асан қожаға» т.б. енген. Оның шығармаларын, әсіресе патша отаршылығына қарсы қауым, ұлттық еркіндікті жоқтаушылар, мұсылманшылықты дәріптеушілер құшағын жая қарсы алды. Шортанбай Қанайұлы – XIX ғасырдағы қазақ қоғамдық ойын қалыптастыруға ерекше ықпал жасаған айтулы тұлға. Оның шығармашылығы Ресей империясының отарлау саясатының шырқау шегіне жеткен тұсына сай келеді. Сол тарихи кезеңнің болмысы, халықтың көкейіндегі ойдың басты түйіндері ақынның шығармашылығында жатыр.

Шортанбай ақын «Зар-заман» толғауында қазақ халқының өміріне орыс отаршылдығымен бірге енген саяси-әлеуметтік өзгерістерді, ұлттық дәстүр салтымыздың «қаймағын» бұзған кесепатты іс-әрекеттерін батыл түрде ашық жырлайды.

Енді «Зар-заман» толғауына талдау жасайық.

Мынау заман қай заман !?
Азулығы бар заман,
Азусызға тар заман.
Тарлығының белгісі
Жақсы жаннан түңілген,
Жаман малға жүгінген,
Мұның өзі тар заман.
Зарлығының белгісі
Бір-бірлерін күндеген.
Жай-жайына жүрмеген,
Мұның өзі тар заман
Мұсылманнан хал кетті,
Тәңірім болғай демесін!.....

деп жырлағанына қарағанда заманның ауыртпалығы қиындығы барша халыққа бірдей түсіп тұрмағандығын аңғартады.

Патша өкіметі өзінің саясатын қол шоқпары болған, сойылын соққан, би-болыстар арқылы жүргізгені мәлім.

«Заман қайтып оңалсын.
Адам қайтып қуансын.
Майыр болды сыпайың.

Арылмастай дерт болды
Нашарға қылған зорлығың.
Кінәзді көрдің піріндей,
Тілмәшті көрдің биіндей,
Дуаңды көрдің үйіндей
Абақты тұр қасында,
Қазылып қойған көріндей,
Байлар ұрлық қылады,
Билер жейді параны,
Сақтап қойған сүріндей
Заманның түрі бұзылды
Текеметтің түріндей»
(Dosmukhameduly, 1991: 102),

деп, қазақ халқының дәстүрлері өмір салтының бұзылуы, шаруашылығының дағдарысқа ұшырауы, би-болыстардың отаршылдардың қолшоқпары болып, халқын жер-судан ығыстырып, алым-салықтың түрлерін көбейтіп өзге жұрттың қанауына түсіргеніне қынжылыс білдіреді.

Ақын 1881 жылы қазіргі Қарағанды мен Жезқазған облыстарына қарасты Шет ауданы жерінде қайтыс болады. Қорыта келгенде, Шортанбай Қанайұлы өзі өмір сүрген заманының қарапайым халыққа түсірген қайғы-қасіретін шынайы бейнелеген, келеңсіз құбылыстарды сынаған сыншыл ақын. Шортанбай ақынның «Зар-заман» туындысы оның айрықша бір терең ойлы мұңынан туындаған заманға шаққан мұңы, азаматтық көзқарасы деп бағалануы тиіс.

«Зар заман» дәуірінің айбынды ерекше ақынының бірі – Мұрат Мөңкеұлының шығармашылығы қазақ жері талауға түсіп, кең байтақ жері тұтас отарланып, халқы бодандыққа түскен уақытқа тура келеді.

Мұрат Мөңкеұлы 1843 жылы Атырау облысының Қарабау ауылында туған. Х. Досмұхамедұлы ақын өмірінен берген мәліметі мынадай: «Мөңке баласы Мұрат 1843 жылы туып, 1906 жылы 63 жасында опат болады.

Туған жері Орал облысы, Гурьев уезі, Қарабау деген жер. Жүрген жері – Бөкейлік. Ммұраттың ата-тегі мал баққан шаруа қазақ. Мұрат жасында аз-кем молдаға оқығаны болған. Мұрат бала күннен-ақ өлең айта бастаған. Ол бестен асқан соң той-тобырда өлең айтуды місе тұтпай, заманындағы айтқыштардың бәрін айтысып жеңген» (Madibaeva, 1998: 56-57).

Мұрат ақынның шығармалары тұңғыш рет 1908 жылы Қазан қаласында Кәрімовтердің баспаханасында «Мұрат ақынның Ғұмар Қазыұлына айтқаны», деген атаумен шыққан жинақ басылды. Сондай-ақ 1924 жылы Халел Досмұхамедұлы Ташкентте «Мұрат ақын сөздері» атты шығармаларының жинағын шығарды (Auezov, 1991: 216).

Мұрат ақынның басқа «Зар-заман» ақындарынан ерекшелігі, өзінің жыр-толғауларының көпшілігі ата-қоныс құтмекен, тіршілік көзі, өзге жат орыс жұртының иелігіне өткен жер мәселесіне арналған.

Қорытынды

Біздің пікірімізше, қай заманды болмасын жер мәселесі өте өзекті, күрделі ауқымды мәселе.

Ата-бабаларымыз мұра етіп қалдырған атамекен жеріміздің байлығының жат елдің билігінде болғандығына өкініш білдіреді.

Еділді тартып алғаны –
Етекке қолды салғаны.
Жайықты тартып алғаны
Жағаға қолды салғаны.
Ойылды тартып алғаны –
Ойдағысы болғаны...
Мал мен басты есептеп,
Баланың санын алғаны.
Аңғарсаңыз жігіттер.
Заманы тағы да
Бір қырсықтың шалғаны, –

дейді.

Мұрат Мөңкеұлы «Үш қиян» «Сарыарқа» «Қаз туған» толғау-дастандарында ежелден ата-қоныс мекен болған жерден айырылып, тіршілікке қолайсыз шөлейтті жерге ығыстырылған, туған халқының өмірінің шырқы бұзылып, кері кеткенін, ашына жырлады. Мұрат Мөңкеұлы 1906 жылы 63 жасында, Жайық бойындағы Өрлік поселкісінде қайтыс болды.

Дулат Бабатайұлының, Шортанбай Қанайұлының, Мұрат Мөңкеұлының жыр-толғауларындағы сарын, идея, солармен тұтас замандас ақындардың да жырларына арқау болған еді. Сондықтан біз басты ірі өкілдеріне ғана тоқталдық.

Әдебиеттер

Қойгелдиев М. Отаршылдыққа қарсы күрес кезеңдері. – Алматы: Қазақ тарихы, 1993. – 41 б.
Мырзахметов М. Отаршылдық дәуіріндегі әдебиет. Жұлдыз, 1993. – 189 б.
Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 192 б.
Дулат Бабатайұлы. Қазақстан ұлттық энциклопедия. – Алматы, 2001. – 294 б.
Сүйіншіәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1997. – 4 б.
Өмірәлиев Қ. Абай афоризмі. – Алматы, 1993. – 113 б.
Дулат Бабатайұлы. Толғаулар.// Қазақ тарихы. – Алматы, 1993. – 56 б.
Бес ғасыр жырлайды. I том. – Алматы, 1989. – 274 б.
Сүйіншіәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1997. – 555 б.
Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 214 б.
Досмұхамедұлы Х. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1991. – 102 б.
Мәдібаева. Зар-заманның азулы ақыны // №3,4. – Алматы: Жалын, 1998. – 56 б.
Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 216 б.

References

Auezov M. (1991). Adebiet tarihy [The history of literature]. Almaty, 192 b. (In Kazakh)
Auezov M. (1991). Adebiet tarihy [The history of literature]. Almaty, 214 b. (In Kazakh)
Auezov M. (1991). Adebiet tarihy [The history of literature]. Almaty, 216 b. (In Kazakh)
Bes gasyr zhyrlaydy. (1989) [Beat the 5th Century]. No I. Almaty, 274 b. (In Kazakh)
Babatayuly Dulat. (2001). Qazaq Ulttyk entsiklopediasy [National Encyclopedia of Kazakhstan]. Almaty, 294 b. (In Kazakh)
Babatayuly Dulat. (1993). Tolgaular. [Overflowing]. Kazakh History. Almaty, 56 b. (In Kazakh)
Dosmukhameduly Kh. (1991) Qazaq tili zhoenindegi zertteuler. [Research on the Kazakh language]. Almaty, 102. (In Kazakh)
Koigeldiyev M. (1993). Otarshylykka karsy kures kezenderi [Stages of anti-colonialism]. Kazakh history, Almaty, 41 b. (In Kazakh)
Madibaeva. (1998). Zar-zaman azuly akyny [The oldest poet of the past]. №3,4. Almaty: Zhalyn, 56 b. (In Kazakh)
Myrzakhmetov M. (1993). Otarshyldykka karsy kures [Literature of colonial era]. Almaty: Zhuldyz, 189 b. (In Kazakh)
Omiraliev K. (1993). Abay aforizmi [Abai's aphorism]. Almaty, 113 b. (In Kazakh)
Suyunshaliyev H. (1997). Qazaq adebietinin tarikhy [History of Kazakh literature]. Almaty, 4 b. (In Kazakh)
Suyisaliev H. (1997). Qazaq adebietinin tarikhy [History of Kazakh literature]. Almaty, 555 b. (In Kazakh)

МРНТИ 81’23

Касымова Р.Т.[1], Мейрамгалиева Р.М. [2], Сарсекеева Н.К. [3]

[1]д.п.н. профессор, [2,3]к. ф. н. доцент
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: rashida-kas @mail.ru; mrm.raigul@mail.ru; sarsekeeva 1403@inbox.ru.

МОНОЛОГ: ОТ КРИТИКИ ДО ЛИРИКИ Н.А. НЕКРАСОВА

В статье рассматривается вопрос, связанный с тем, что Некрасов как критик стал своеобразным связующим звеном, обеспечивающим в русской критической мысли преемственность революционно-демократической традиции.

Авторы подчеркивают, что критические работы Н. Некрасова почти всегда менее теоретичны: он избегает рассуждений общего, отвлеченного характера, философско-эстетических и просто философских отступлений.

В работе акцентируется тезис о том, что многие критические статьи и рецензии Н.Некрасова соотносятся и органически связаны с его собственной художественной практикой.

В качестве вывода утверждается, что критическая деятельность Некрасова не только сопутствовала критике В. Белинского или Н. Чернышевского, но и компенсировала отдельные аспекты их критической деятельности: корректировала ряд односторонностей, характерных для их критических суждений, порой оказывала на них и прямое непосредственное влияние при помощи монолога.

Ключевые слова: поэт, критик, история, эстетическая позиция, творческая связь, монолог, фельетон, пейзаж.

Kassymova R.T.[1], Meiramgaliyeva R.M.[2], Sarsekeeva N.K.[3]

[1]Doctor of Science, Professor, [2,3]Candidate of Science, A/Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: rashida-kas@mail.ru; mrm.raigul@mail.ru; sarsekeeva1403@inbox.ru

Monologue: from criticism to the lyrics by N. Nekrasov

The article deals with the issue related to the fact that Nekrasov, as a critic, has become a kind of link that ensures the continuity of the revolutionary-democratic tradition in Russian critical thought.

The authors of the article stresse that Nekrasov’s critical articles are almost always less theoretical: he avoids reasoning of a general, abstract character, philosophical-aesthetic and simply philosophical digressions.

The authors emphasize that N. Nekrasov’s critical works are almost always less theoretical: he avoids reasoning of a general, abstract nature, philosophical-aesthetic, and simply philosophical deviations.

The work emphasizes the thesis that many critical articles and reviews by N. Nekrasov are related and organically linked with his own artistic practice.

As a conclusion, it is argued that the critical activity of Nekrasov not only accompanied criticism of V. Belinsky or N. Chernyshevsky, but also compensated for certain aspects of their critical activities: corrected a number of one-sidedness characteristic of their critical judgments, sometimes had a direct impact on them with the help of monologue.

Key words: poet, critic, history, aesthetic position, creative connection, monologue, feuilleton, landscape.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Касымова Р.Т.[1], Мейрамғалиева Р.М.[2], Сәрсекеева Н.К.[3],
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]профессоры, п. ғ. д., [2,3]доценті, ф. ғ. к., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: rashida-kas@mail.ru; mrm.raigul@mail.ru; sarsekeeva1403@inbox.ru

Монолог: Н. Некрасовтың сыннан бастап лирикалық поэзияға дейін

Мақалада Некрасовтың сыншы екендігі қарастырылған, орыс сынындағы революциялық-демократиялық дәстүрдің сабақтастығын қамтамасыз ететін байланысы қарастырылады.

Мақаланың авторы Некрасовтың сыни мақалалары әрдайым аз екенін атап көрсетеді және теориялық жағынан: ол жалпы, дерексіз сипатта, философиялық, эстетикалық және әділ философиялық шешімдер болып дәлелдейді.

Мақалада өздерінің көркемдік тәжірибелерімен танылған көптеген сыни мақалалар мен Некрасовтың пікірлері өзара байланысты екені дәлелденеді.

Мақалада Некрасовтың сыны ғана емес, оның сүйемелденгендігі туралы идея дәлелденеді, Белинскийдің немесе Чернышевскийдің сынға ұшырауы, сондай-ақ сыни тұрғыдан кейбір аспектілерін өтеу белсенділік, өздерінің маңызды жұмысына тән бірнеше жақты сипаттылықты түзетіп, кейде монолог арқылы тікелей әсер етті.

Түйін сөздер: ақын, сыншы, тарих, эстетикалық ұстаным, шығармашылық байланыс, монолог, фельетон, ландшафт.

Введение

Наше стремительное время, основательно раскрепостившее духовную мысль и общественную жизнь, требует активного пробуждения в человеке чувства истории, личностно-обдуманного и творческого участия в ней. И хотя литература, а также литературная критика не являются прямой иллюстрацией общественного развития, историческая энергия здесь проявляется с неудержимой силой даже в том, как писатель или критик видит мир. В данной статье рассматривается вопрос: что представляет собой критическая деятельность Н.А. Некрасова в истории русской критической мысли и шире – в истории русской литературы, какое место она заняла в ней, какую роль сыграла? Необходимо сразу подчеркнуть: это во многом обусловлено тем, что Некрасов-критик был своеобразным связующим звеном, обеспечивающим в русской литературной критике преемственность революционно-демократической традиции после смерти В.Г. Белинского и до выхода на литературно-критическую арену Н.Г. Чернышевского, а позднее – Н.А. Добролюбова.

Известно, что критическая деятельность Некрасова падает в основном на 1848-1856-й г.г., и именно в эти годы закладываются основы его творческих и критических воззрений. Следует отметить, что Некрасов как критик начался несколько раньше: его первые литературно-критические выступления относятся еще к 1841 году и продолжаются после прихода в журнал «Современник». Не заканчиваются они и с приходом в «Современник» в 1855 году Н.Г. Чернышевского. Главная особенность Некрасова и отличие его от других критиков усматривается в том, что «его критические работы менее всего теоретичны: он избегает рассуждений общего, отвлеченного характера, философско-эстетических и просто философских отступлений. Его критика тяготеет к некоторой беллетризации: пересказ, определенным образом окрашенный, иногда почти фельетонность – вот ее отличительные приметы» (Лебедев Ю.В., 1990: 198**).**

Своеобразие деятельности Н. Некрасова как литературного критика и особенности его эстетических позиций во многом обусловлены его местом в истории русской культурно-общественной жизни – это одна из самых крупных в русской литературе XIX века фигура по масштабам и разнообразию своей литературной деятельности. Напомним, что в целом русская литература ко второй половине XIX века входит в пору своеобразных «*специализаций»*. Так, в отличие от А.С. Пушкина – поэта, критика, драматурга, издателя, даже Л.Н. Толстой – при всем его размахе и разносторонности его литературной деятельности – совсем не поэт. А.Н. Островский – только драматург. Уже в XIX веке писали о «специализации» лиризма А. Фета, а в XXI в. это представление еще более углубляется (Карпенко А., 2013: http://reading-hall.ru/publication.php?id=6053)

А Н.А. Некрасов начинал как поэт, продолжил как драматург, прозаик, критик и снова как поэт, поэтическая деятельность которого в конечном итоге потеснила или вытеснила другие виды его литературной работы, по мнению исследователей (Чем современен Некрасов https://

docplayer.ru/26894930-Chem-sovremenen-nekrasov.html)

Эксперимент

Критическая деятельность Н. Некрасова не только сопутствовала критике В. Белинского или Н. Чернышевского, но и компенсировала некоторые аспекты их деятельности в этом направлении, нередко корректировала ряд односторонностей, характерных для их критических работ, иногда оказывала на них прямое непосредственное влияние. Некрасов был разносторонним художником слова, прежде всего поэтом, а это рождало в его критическом подходе к явлениям искусства особый эстетический универсализм (Красушкина А.В., 2008:19**).**

Известно, что первый неудачный опыт Н. Некрасова в поэзии – сборник стихов «Мечты и звуки» – надолго отвратил его от занятий поэтическим творчеством как таковым. Поиски своего места в литературе, своего поэтического стиля, своего художественного «я» шли в разных направлениях и, в частности, через критику. Были досадные ошибки, промахи, но в целом преобладало аналитическое рассмотрение произведений или собственно теоретическое осмысление их своеобразия (Скатов Н.Н.,1973: 201**).**Следует также признать, что задачи, стоявшие перед Н. Некрасовым, определили во многом стиль его критических статей, в частности, насмешливую, пародийную, несколько фельетонную характеристику повести М. Загоскина «Официальный обед» в рецензии на книгу «Сто русских литераторов» (Некрасов Н.А., 1982:139**).** Многое тогда совершалось им в порядке обычной литературной поденщины, носило случайный характер. На собственных ошибках Некрасов-поэт, учитывая неудачный романтический опыт, обращается к критическому изображению жизни, к нравам, к быту (Демченко А., 2000: 7. https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnaya-biografiya-pisatelya-kak-tip-literaturovedcheskogo-issledovaniya-statya-pervaya

Тем неприязненнее относился Некрасов-критик к булгаринским «Очеркам русских нравов». Между тем именно ядовитостью его рецензии на очерк Ф. Булгарина «Ночной извозчик», в котором, по словам Некрасова, «изображен господин весьма подозрительной наружности в бекеше, в картузе…», восхищался выдающийся русский критик В.Г.Белинский, сближение с которым произошло около 1843 г. (Белинский В.Г. «В одном из переулков дальних…» http://nekrasov-lit.ru/nekrasov/stihi/071.htm)

Результаты и обсуждение

Не только деятельность Некрасова-критика, но и его «покровительство» другим литераторам очень помогло становлению русской поэзии во второй половине XIX века. Так, его статья «Русские второстепенные поэты», посвященная, в основном, Ф. Тютчеву, стала очередным открытием и выражением «пушкинского подхода к поэзии Тютчева». Н.А. Некрасов первым в русской критике сказал о Тютчеве как великом поэте, а зять Тютчева и его биограф И.С. Аксаков назвал Некрасова «истинным знатоком и ценителем поэтической красоты» (Бальмонт К.Д. Сквозь строй (Памяти Некрасова) http: dugward.ru/library/balmont/balmont_skvoz_stroy.html)

Следует отметить, что Некрасов как издатель журнала «Современник» и критик точно определил новаторский характер поэзии Фета, но уже через десять лет иронически напишет о поэтах – «птицах-певчих», в списке которых увидит и Фета... И поэзия Фета, замолчавшего в 50-е годы, пребывавшего тогда в творческом кризисе, явно подобную оценку оправдает. Некрасов-критик придерживался следующего конкретного принципа, тем самым определив и задачи критиков: «Учите нас быть лучшими, чем мы есть…растолковывайте нам наши обязанности, человеческие и гражданские…» (Некрасов Н.А., 1982: 17).Творчество Н.А. Некрасова в истории русской поэзии открыло новую страницу: он сделал народ полноправным героем своих произведений, заговорил о нем не жалостливо, а гневно и требовательно, заговорил так, чтобы пробудить в нем «необузданную, дикую к угнетателям вражду», заговорил языком народа и с его позиций. Все это привело к значительному расширению границ поэзии, обострило ее социальную активность. Как прямое выражение названных принципов выступают стихотворения Некрасова «Поэт и гражданин», «Элегия», «Ты запой, поэт», «Вчерашний день, часу в шестом…» и др.

Зимнему пейзажу посвящали свои замечательные произведения многие русские художники слова. Зима выступает в их произведениях олицетворением очарованья, прелести, чуда, порой и холода, мороза, жестокости, бессердечия. Зима у русских поэтов совершенно разная, лирика зимнего пейзажа своеобразна, неповторима в русской литературе. Особую свежесть получает, по мнению исследователей, «зимняя тема» в творчестве Николая Алексеевича Некрасова (Ослина Е.В., Смолина Н.Ю., 2010: 157-169**).**

Он обогатил русскую поэзию фольклором, просторечной лексикой, разнообразными художественными средствами, демократизировал ее. Обратимся к его лирическим произведениям об этом времени года. В частности, в стихотворении «Снежок» поэт восхищен зимой, ее очарованьем, панорамой, видом. Кругом белым-бело, погода очень спокойна, отрадно наступление чародейки-зимы.

В поэме «Мороз, Красный нос» Николай Алексеевич изобразил могучего Мороза-воеводу, непосредственно связанного с зимой, показал его во всем величии, властности, ему все покорно, ему принадлежат несметные богатства.

В поэме «Саша» мы также найдем описание зимнего пейзажа. Поэт мастерски воссоздал картины раздольной русской природы, она является роскошным фоном и почвой, на которой сформировалась чистая, богато одаренная душа Саши. Главная героиня находится в гармонии с окружающим миром и людьми, ее душа полна красоты, ее любовь к природе всепоглощающа, бескорыстна, она счастлива, что несет радость в этот мир. Приведем примеры из произведений поэта.

Не ветер бушует над бором,
Не с гор побежали ручьи,
Мороз-воевода дозором,
Обходит владенья свои.

Глядит – хорошо ли метели
Лесные тропы занесли,
И нет ли где трещины, щели,
И нет ли где голой земли?

Идёт – по деревьям шагает,
Трещит по замёрзлой воде,
И яркое солнце играет,
В косматой его бороде…

Забравшись на сосну большую,
По веточкам палицей бьёт,
А сам про себя удалую,
Хвастливую песню поёт.

«Мороз, Красный нос»
Где летом пели зяблики,
Сегодня – посмотри! -
Как розовые яблоки,
На ветках снегири.

Снежок изрезан лыжами,
Как мел, скрипуч и сух,
И ловит кошка рыжая
Веселых белых мух.
«Снежок»

Но есть и другой зимний пейзаж Некрасова, увиденный глазами русского поэта начала XX века К. Д. Бальмонта, кардинально отличающийся от вышеприведенного: «Бесконечная тянется дорога, и на ней, вслед промчавшейся тройке, с тоскою глядит красивая девушка, придорожный цветок, который сомнется под тяжелым, грубым колесом...Другая дорога, уходящая в зимний лес, и близ нее замерзающая женщина, для которой смерть – великое благословение…опять бесконечно тянется дорога, та страшная, которую народ прозвал проторенной цепями, и по ней, под холодной далекой луной, в мерзлой кибитке, спешит к своему мужу русская женщина, от роскоши и неги в холод и проклятие» (Бальмонт К.Д. Сквозь строй (Памяти Некрасова**)** http**:** *dugward.ru/library/balmont/balmont_skvoz_stroy.html*

Заключение

Таким образом, можно прийти к следующему выводу: монолог является ведущей формой в многогранном наследии Н. Некрасова от его критики до лирики потому, что особые формы литературного творчества поэта – и как критика тоже – в отличие, например, от критики В. Белинского или Н. Чернышевского, во многом определяются спецификой становления его как поэта. С собственной художественной практикой соотносятся многие театрально-критические статьи и рецензии Некрасова, которые заняли в его ранней литературной работе большое место. Этому способствовали и внешние обстоятельства. Издания Ф.А. Кони, в которых начинал Некрасов, много внимания уделяли театральным постановкам так же, как и «Литературная газета»; нередко его работы были специально посвящены театру, как, например, статьи в «Пантеоне русских и всех европейских театров» (Поляков М.Я., 2001: 188**).**

Сам Н. Некрасов написал единственную мелодраму «Материнское благословение, или Бедность и честь». По мнению исследователя, критикуя других авторов, указывая на художественные недостатки их пьес, в итоге Некрасов отказался от создания собственных драм и и мелодрам (Соловьев Э.Ю., 1991: 121**).** Николай Алексеевич был очень близок к природе, очень чуток к ней, он боготворил ее, восхищался ее неисчерпаемыми богатствами. По мнению поэта, человек должен сливаться с ней, быть в гармонии и ладу. Зима символизирует волшебство, время чудес, сказочного начала в лирике великого деятеля русского литературы (Русские рифмы //URL:http: /rifma/com.ru.

Именно развитие Некрасова-поэта определило его особое, сравнительно с В. Белинским, внимание к поэзии и в критике. Если Белинский в конце своего пути более чем сдержан в своем отношении к поэзии, то по мере времени Некрасов становится к ней все более внимателен и чуток, активно используя монологические формы. Еще в середине сороковых годов Некрасов-критик в полном соответствии с подобными суждениями критика Белинского писал, что «в прошлом году стихотворений вышло так мало, что нельзя порадоваться за русскую литературу от души» и еще заявил, что русский читатель «вдруг круто повернул на прозу – и поэтов не стало» (Некрасов Н.А., 1982: 253). Но дело было не столько в читателях, сколько в сложных процессах, происходивших в самой поэзии, и, прежде всего, в творческом развитии поэта, которому суждено было возглавить новое поэтическое направление, то есть самого Н.Некрасова (Красушкина А.В., 2008: 21).

Литература

Бальмонт К.Д. Сквозь строй (Памяти Некрасова): http:*dugward.ru/library/balmont/balmont_skvoz_stroy.html*

Белинский В.Г. («В одном из переулков дальних…») http://nekrasov-lit.ru/nekrasov/stihi/071.htm

Демченко А.А. Научная биография писателя как тип литературоведческого исследования (Статья первая). Вестник Рос. ун-та дружбы народов. Сер. Литературоведение. Журналистика. 2000. № 1. С. 5-9 https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnaya-biografiya-pisatelya-kak-tip-literaturovedcheskogo-issledovaniya-statya-pervaya

Карпенко А. Космогонии А.Фета // Поэтоград № 9 (60), 2013 https://reading-hall.ru/publication.php?id=6053

Красушкина А.В. Художественное единство «человек-вещь» в сборнике «Физиология Петербурга» (становление поэтики натуральной школы): Автореф. канд.дисс. Специальность 10.01.01. – Русская литература.- Череповец, 2008.- 24 с.

Лебедев Ю.В. Русская литература XIX века: вторая половина. – Москва: Просвещение, 1990.-288 с.

Некрасов Н.А. Поэт и гражданин: Избранные статьи. – М.: Современник, 1982. – 271 с.

Ослина Е.В., Смолина Н.Ю. Пути анализа поэтического текста: монография.- Кызыл: Изд-во ТывГУ, 2010.- 176 с.

Поляков М.Я. О театре: поэтика, семиотика, теория драмы. – М.: А. Д. и Театр, 2001. – 384 с.

Скатов Н.Н. Поэты некрасовской школы. – Ленинград: Просвещение, 1973.- 224 с.

Соловьев Э. Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Вопросы философии. 1991. № 7. С. 111-126.

Русские рифмы //URL:http: /rifma/com.ru.

Чем современен Н.Некрасов https://docplayer.ru/26894930-Chem-sovremenen-nekrasov.html

References

Bal'mont K.D. Skvoz' stroy (Pamyati Nekrasova) [Through the system (In memory of Nekrasov)] *dugward.ru/library/balmont/balmont_skvoz_stroy.html*

Belinskiy V.G. («V odnom iz pereulkov dal'nikh…») [«In one of the distant lanes ...»)] http://nekrasov-lit.ru/nekrasov/stihi/071.htm

Demchenko A.A. (2000) Nauchnaya biografiya pisatelya kak tip literaturovedcheskogo issledovaniya (Stat'ya pervaya). Vestnik Ros. un-ta druzhby narodov. Ser. Literaturovedeniye. Zhurnalistika. [The scientific biography of the writer as a type of literary research (Article one). Bulletin of Peoples' Friendship University of Russia. Ser. Literary criticism. Journalism. № 1. https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnaya-biografiya-pisatelya-kak-tip-literaturovedcheskogo-issledovaniya-statya-pervaya

Karpenko A. (2013) Kosmogonii Feta [Fet's Cosmogonies] //Poetry city № 9 (60), 2013. https://reading-hall.ru/publication.php?id=6053

Krasushkina A.V. (2008) Khudozhestvennoye yedinstvo «chelovek-veshch'» v sbornike «Fiziologiya Peterburga» (stanovleniye poetiki natural'noy shkoly): Avtoref. kand.diss. Spetsial'nost' 10.01.01 Russkaya literature [Artistic unity «man-thing» in the collection «Physiology of Petersburg »(the formation of the poetics of the natural school]: Author's abstract. Ph.D. Specialty 10.01.01. – Russian literature. Cherepovets, 2008. 24 p.

Lebedev Yu.V. (1990) Russkaya literatura XIX veka: vtoraya polovina. [The Russian literature of the nineteenth century the second half]. Moskva: Prosveshcheniye, 1990. 288 p.

Nekrasov N.A. Poet i grazhdanin: Izbrannyye stat'I [Poet and citizen:Selected articles].M.: Sovremennik, 1982. 271 p.

Oslina Ye.V., Smolina N.YU. (2010). Puti analiza poeticheskogo teksta: monografiya [Ways of analyzing a poetic text: monograph]. Kyzyl: TyvGU publishing house, 2010. 176 p.

Polyakov M.Ya. (2001) O teatre: poetika, semiotika, teoriya dramy [About the theatre: poetics, semiotics, theory of drama. -M .: A.D. and Theater, 2001. 384 p.

Russkiye rifmy [Russian rhymes] // URL: http: /rifma/com.ru.

Skatov N.N. (1973) Poety nekrasovskoy shkoly [Poets of Nekrasov's school]. Leningrad: Prosveshcheniye, 1973. 224 p.

Solov'yev E. Yu. (1991) Biograficheskiy analiz kak vid istoriko-filosofskogo issledovaniya [Biographical analysis as a type of historical and philosophical research] // Questions of Philosophy. 1991. No. 7. P. 111-126.

Chem sovremenen Nekrasov [What is modern Nekrasov] https://docplayer.ru/26894930-Chem-sovremenen-nekrasov.html

ҒТАМР 17.07.41

Қалқабаева С.Ә.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры м.а., доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sk.61@mail.ru

Ә. НҰРШАЙЫҚОВТЫҢ ДЕРЕКТІ КӨРКЕМ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТҰЛҒАЛАР

Бұл мақалада Қазақстанның халық жазушысы Әзілхан Нұршайықовтың деректі көркем прозасында шығармашылық тұлғалар мен әдебиет қайраткерлерінің бейнесін жасау жолында қаламгерлік еңбегі мен шеберлігі сөз етіледі.

Мақалада әдебиетте өз орны бар аға буын өкілдері мен замандастарын кейіпкер етіп алған естелік, эссе, хикаялардан бастап, повесть, романдарына дейін қарастырылады. Шығармашылық тұлғаның ішкі әлемін ашу кілті ретінде деректілікпен қатар, қаламгерлік шеберлікпен қолданған көркемдік тәсілдері мен дара стилі қарастырылады.

Мақалада суреткер қаламынан туындаған «Ақиқат пен аңыз» роман-сұхбаты, «Тоғыз толғау» повесть-монолог сияқты туындылары талданып, М. Әуезов, Б. Момышұлындай ірі тұлғалардың көркем бейнесін жасау шеберлігі сөз етіледі.

Мақалада кім туралы, не жайында қалам тербесе де деректі материалдарға, өмірдің ақиқат жайларына сүйене отырып, оны көркем сөз өрнегіне түсіру Ә. Нұршайықов шығармашылығының басты ерекшелігі екендігі дәлелденеді. Кейіпкерлері тарихи тұлғалар болғандықтан, оның болмысы мен характерін қаз-қалпында бейнелеуге ұмтылуы, деректі материалдарға жүгінуі шығармаларының тарихи маңыздылығын да арттыра түсетіндігі айтылады.

Түйін сөздер: деректі көркем проза, шығармашылық тұлға, деректілік пен көркемдік, дара стиль, роман-сұхбат, повесть-монолог.

Kalkabaeva S.A.,

Candidate (Ph.D.) of Philological sciences, Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: sk.61@mail.ru

Creative personalities are in documentary artistic prose of A. Nurshaikhova

This article reveals the creative work and mastery of the national writer of Kazakhstan, Azilkhan Nurshaikov, to create the image of creative individuals and literary figures.

In article it also considers reminiscences, essays, short stories, novels and romances, the heroes of which are representatives of the older generation and contemporaries who have made a significant contribution to the Kazakh literature. As a key to revelation the inner world of a creative person, both documentary and artistic tricks and the individual style of the writer, who is using all the existing possibilities of literary techniques are considered.

In article the novel interviews «Truth and legend», a monologue «nine essays», are widely considered, the writer's skill in creating the artistic image of such famous persons as Ауезов, Момышулы and others is deeply analyzed. In article proved that the artistic presentation of vital material based on specific documentary facts is the main feature of the work of Nurshaikov. Since the characters in the works are purely historical personalities, the writer's desire to depict their character in accordance with the documentary material gives the works even more historical significance.

Key words: documentary artistic prose, creative personality, documentaryness and artistry, individual style, novel-interview, story-monologue.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Калкабаева С.А.,
к.ф.н., доцент, и.о. профессора Казахского национального университета
им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: sk.61@mail.ru

Творческие личности в документальной художественной прозе А. Нуршаихова

В данной статье раскрывается творческий труд и мастерство народного писателя Казахстана Азильхана Нуршаихова по созданию образа творческих личностей и литературных деятелей.

В статье рассматриваются воспоминания, эссе, рассказы, повести и романы, героями которых являются представители старшего поколения и современники, внесшие весомый вклад в казахскую литературу. В качестве ключа к раскрытию внутреннего мира творческой личности рассматриваются как документальность, так и художественные приемы и индивидуальный стиль писателя, использующего все существующие возможности литературных приемов.

В статье широко рассматриваются роман-интервью «Истина и легенда», повесть-монолог «Девять эссе», глубоко анализируется мастерство писателя в создании художественного образа таких известных лиц, как М. Ауэзов, Б. Момышұлы и других.

В статье доказывается, что художественная подача жизненного материала, опираясь на конкретные документальные факты, является основной особенностью творчества А. Нуршаихова, так как персонажами произведений являются сугубо исторические личности. Стремления писателя изобразить их характер в соответствии с документальным материалом придают произведениям еще больше исторической значимости.

Ключевые слова: документальная художественная проза, творческая личность, документальность и художественность, индивидуальный стиль, роман-интервью, повесть-монолог.

Кіріспе

Қазақтың деректі көркем прозасында шығармашылық тұлғалар мен әдебиет қайраткерлерінің бейнесін жасау жолында еселі еңбек еткен жазушыларымыздың бірі – Қазақстанның халық жазушысы Әзілхан Нұршайықов. Жазушы өзінің өмір жолында жолығысқан, тағдырлары бір арнада тоғысқан ақын-жазушылар мен өнер қайраткерлерінің өнегелі өмірлерін өз шығармашылығына шынайы арқау етеді. Әдебиетте өз орны бар аға буын өкілдері мен замандастарын естелік, эссе, хикаялардан бастап, повесть, романдарына дейін кейіпкер етіп алады. Оның қаһармандары – Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин, Жамбыл Жабаев, Бауыржан Момышұлы, Мәлік Ғабдуллин, Мұқан Иманжанов, Әбділдә Тәжібаев, Тахауи Ахтанов сынды әдебиет қайраткерлері екендігін деректі көркем прозасынан көреміз. Суреткер қаламынан туындаған «Ақиқат пен аңыз» роман-сұхбаты, «Тоғыз толғау» повесть-монологы, «Қаламгер және оның достары» атты эпистолярлық романы, «Мен және менің замандастарым» өмірбаяндық романы, «Екі естелік» эссе, хикаялар кітаптарынан әдебиетімізге еңбегі сіңген көрнекті жазушы, ақын ғалымдардың қалыптасу жолдарын, шығармашылықпен айналысқан тұлғалардың әдеби-мәдени әрі қоғамдық ортасын көріп, олардың асқақ бейнелеріне сүйсініп, асыл қасиеттерін мойындаймыз. Жазушы шығармаларына ден қойып қарасақ, көрнекті әдебиетшілер өмірінің ғибратты тұстары мен талантының жарқ еткен бір сәттерін, адамгершілікпен үйлескен азаматтық келбеттерін айшықты етіп көрсету суреткердің ізгі мақсаты іспетті.

Эксперимент

Көпшілікке танымал адамдар жайлы жазу үшін шығарманың шыншылдық қуатына аса ден қою қажет. Өйткені белгілі адамдар бейнесі көп әсірелеу мен асыра сілтеушілікті көтермейді. В.В. Филиппов «Русская литература» журналының 1978 жылғы бірінші санында жарияланған «Көркем әдебиеттегі документализм мәселесі» мақаласында: «... документальность в художественной литературе связана с воссозданием реального лица, невыдуманного события, конкретного места и времени действия, во-вторых, с введением в произведение различного рода документов выполняющих художественные функции» (Bondarenko, 1980: 12), – деп деректіліктің көркем шығармадағы сипатын түсіндіреді. Бұған қоса кететін нәрсе, деректі көркем шығармада басты көңіл тарихи тұлға өмірбаянына, суреттелетін оқиғаға бөлінетіндігі. Әрі жазушы мақсаты оқиға мен қаһарман характерін табиғи қалпында көркем суреттеу болуға тиіс. Себебі деректі көркем прозаның ғылыми-тарихи зерттеулерден айырмасы нақты

оқиғаны көрсетуі мен дара тұлғаның портреттік-психологиялық бейнесін жасау шеберлігі жазушының көркем қиялымен (вымысел) жымдасып кетуге тиіс. Дерек, факт, документ жансыз материал ғана іспетті, ал суреткер оған жан бітіруге тиіс. Онсыз шығарма көркемдік дәрежесіне, идеялық мақсат-мұратына жетпейді, танымдық, тәрбиелік мәніне ие бола алмайды. Филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Дәдебаев айтқандай: «Жазушының ойлау парасаты мен суреткерлік шеберлігі жоғары деңгейде тоғысқанда ғана тарихи шындық пен жазушы қиялдауы арасында жарасым орнайды, шығарманың тарихи негізі айқындалып, маңыз мәні арта түседі» (Dadebaev, 1991: 44). Өмірдің шикі материалы мен шындық арасындағы алыс жолды жүріп өту үлкен парасат пен шеберлікті, талант пен талғамды қажет етеді. Демек, суреткер шеберлігі, көркем бейнелеуі шығармада басты роль атқарады.

Осындай заңдылықты ескерген автор «Тоғыз толғауда» повесть-монологында не толғаса да өзі куә болған немесе басынан өткерген жайды ғана қаз-қалпында көркем тілмен жеткізуге тырысқан. Бұл әдіс жазушының өмірлік деректерді ұтымды әрі шебер пайдалана білетін ерекшелігін көрсетеді. Бұған қоса айтарымыз, жазушы қолданған сан-алуан көркемдік әдіс-тәсілдердің ішінде деректілік негіздің болуы шығарма шынайылығы мен құндылығын арттырып тұрған бірден-бір қасиет. Мұның тамаша үлгісін жазушының «Тоғыз толғау» повесть-монологынан көреміз. Ардагер азаматтар мен атақты адамдар ғұмырының ұшқындары, солардың өмірінің бөлшектері іспетті бұл толғау деректі материалдарға толы. Осы тұста айта кететін жайт, деректілік ақиқи оқиғаларды нанымды көрсетудің ұтымды жолы болғанмен, қиындықтары да көп. Мұны жазушының мына бір сөзінен де аңғарамыз: «Деректі шығармада шындықтың өзі ғана шырқап тұруы керек. Деректі кейіпкер көркем қаһарман сияқты үнсіз қала бермейді, өзін теріс суреттесе жазушымен дауласа да жауласа да алады. Деректі тарихи оқиға – халық қазынасы, халық оны ешкімге де бұрмалаттырмайды» (Nurshaikhov, 1980: 363). Ә. Нұршайықов осындай қиындықты сезе тұра, одан тайсақтамай әдебиетіміздегі деректі көркем прозаға өз үлесін қоса білді.

Әдебиетіміздің алыптары М. Әуезов, Б. Майлин, С. Мұқанов, Ж. Жабаев, Б. Момышұлы, М. Ғабдуллин өмірлерінің шуақты сәттері жайында толғайтын «Тоғыз толғау» повесть-монологы Мәлік Ғабдуллин мен автор тарапынан баяндалады. Соны ізденістерге толы бұл шығармаларда ірі тұлғалардың бойындағы асыл қасиеттер мен кейбір ерекшеліктерді екеуінің өзара әңгімесінен айқын аңғаруға болады.

Шығармаларында адам жанының күрделі табиғатын танытуға ұмтылған Әзілхан Нұршайықов Мұхаңдай тұлғаның ішкі әлемін ашу кілті ретінде деректілікпен қатар, көркемдік тәсілдердің бар мүмкіндігін қолданған. Бұл сөзімізге дәлел ретінде Әзағаңның кейіпкер характерін іс-әрекет үстінде таныту, әртүрлі ситуациялық жағдайдағы портреттерін жасау, мінездеме беру, кейіпкердің ішкі ойы мен сөйлеу тілін психологизммен ұстастырып отыру, ұқсату, теңеу т.б. көркемдік тәсілдерді түрлендіре қолданғандығын айтуға болады.

«Тоғыз толғау» повесть-монологы – естелік-әңгімелерден тұратын, баяндау тәсілі өзгеше шығарма. Алғашқы әңгімесі «Ұмытылмас бейне» атты естеліктен басталады. Мұхтар Әуезовпен кездескен, сұхбаттас болған кездерінің әрбір сәті күні бүгінге дейін көңілінде сайрап тұрғандығын автордың үлкен тебіреніс, ыстық сезіммен еске алуынан байқаймыз. Керекуге келген сапарындағы кемеңгердің түр-тұлғасы, кездесуде сөйлеген сөзі автордың ерекше тебіренісіне толы: «Міне, Мұхаң сөзге кіріскелі тұр. Алдымен ол өзінің мінбеге келуін де қол соғып қарсы алған жұртқа, көкжиектен жарқ етіп жаңа ғана шыққан күннің жылы шуағындай болып, шын көңілімен балаша жымиып, қасқа маңдайлы үлкен басын залдың екі жақ шетіне, түкпіріне, тіпті президиум үстелінде отырғандарға дейін кезек ииіп, үлкен ықыласпен зор ілтипат жасайды. Жазушы мен оқушы жүрегі әрқашанда жалғас болмақ» (Nurshaikhov, 2005: 24). Мұхаңның аузынан шыққан әрбір сөз бен лебіздің құдіретін жеткізуде неше түрлі баламаларды қолданғандығын мына тіркестер мен сөйлемдерден де байқауға болады: «Қазақша сөйлесе – тұлпар, орысша сөйлесе – сұңқар...» (Nurshaikhov, 2005: 23). «Ол – теңіз ырғағы. Бірін-бірі қуып, бірінен-бірі озған теңіз толқынындай...» (Nurshaikhov, 2005: 24). Тыңдаушысы да «...жаны толқын қуған қайықтай болып, ырғала шайқалып, теңселе тербеледі: бір сәт дауылпаздай боп биікке самғап, біресе қырандай жүйткіп төмен қарай зымырайды. Содан кейін лап етіп аспанға қайта көтеріледі де, толқынды қуалай толассыз қанат қағады» (Nurshaikhov, 2005: 24). Авторлық ұқсатулар мен теңеулердің өзі-ақ шешен өнерінің теңдессіз екендігін мойындатады. Қалың жұртқа Мұхаңды қадірлі еткен атақ-даңқы ғана емес, үздік

ой, өнегелі сөздеріне қоса, кішіпейілдігі мен ізеттілігі екендігіне иландырады.

Автор тарапынан баяндалатын алғашқы әңгімеден кейін Мұхаң туралы естелік-әңгімені әдебиетші-ғалым М. Ғабдуллин жалғастырады. Мәлік Ғабдуллиннің әдебиет тарландары М. Әуезов, Ж. Жабаев, С. Мұқанов, Б. Майлиндермен кездесулері, Кеңес Армиясында қызмет еткен кездеріндегі қызықты эпизодтар жеке новеллалар түрінде беріледі. Ұлы тұлғалар мен атақты адамдар ғұмырының ұшқындары, солардың өмірінің бөлшектері іспетті бұл толғау деректі материалдарға толы. Повестің бас кейіпкері халқымыздың асыл перзенті Кеңес Одағының Батыры, КСРО Педагогика ғылымы академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы Мәлік Ғабдуллин болуының өзі мұны айғақтаса керек. Автор М. Ғабдуллиннің күнделікті өмір тіршілігіндегі қарапайым бейнесін, қазақ әдебиетінің білгірі болғандығын шынайы қалпында көрсетеді. Мұны жазушы Мәлікке бар сырды жасырмай шыншылдықпен баяндату арқылы шешкен. Әрі Т. Кәкішев айтқандай: «Әңгіме шертушінің жан дүниесіндегі құбылыстарды аңғартар кезде өмір деректері кимелеп кіреді де, жасалар көркем образ мәнді штрихтармен жарқырай түседі» (Kakishev, 2002: 4). Сондықтан да болар «Ұмытылмас бейне» бөлімінде ғұлама жазушымыз Мұхтар Әуезовтің білгірлігін, кішіпейілдігін, сыпайылығын, мейірімділігін көрсететін детальдар келтірілген. Әсіресе жас талапкер жазушыларға деген бейілі мен жалын беріп жігерлендіре жүретін қамқорлығы автор тарапынан баяндалатын естелік-әңгімеде үлкен ықыласпен айтылған. Повесте Мұхаң образын кеңірек аша түсуде М. Ғабдуллиннің толғаулары басты қызмет атқарған. Екінші толғаудағы «Бір хаттың тарихынан», Мұхаң мен Мәлік арасындағы жазысқан хаттардан олардың әдебиет майданындағы еңбектері жайынан мағлұматтар алып, аға мен іні арасындағы сыйластықты аңғарамыз. 1955 жылдың 28-қазанында «Қазақ әдебиеті» газетінде басылған Мәлік Ғабдуллиннің «Мұхтар Әуезовке хатының» тұтастай келтірілуі, осы жылдың 11-қарашасында шыққан Мұхтар Әуезовтің «Мәлік Ғабдуллинге жауап хатының» мазмұнын беруі, М. Әуезовтің үлкен талант иесі бола тұра, әділдікке бас ие білетін, әділ сынды қабылдай алатын кішіпейілдігіне сүйсіндіреді. Осы тұста айта кететін бір жайт, бұл хаттардан тарихи шындықтың табы сезіледі. Атап айтқанда, елуінші жылдардағы әдебиет майданы атмосферасындағы келеңсіз жайлардың бір-бірімен көңілі сыйлас аға мен іні арасына да салқындық тигізгендігін түйсінеміз. Алайда адал көңіл иесі болған бұл жандардың үлкен жүрегі ұсақтыққа орын бере алған жоқ. Іні аға алдында кешірім сұрай білсе, аға оны кешіре алды. Осы хаттарды оқи отырып, ұлы адамдардың мәдениеттілігіне, сыпайылығына тәнті болып, әр кез әдеби сын осындай биік дәрежеден көрініп жатса деп ойлайсың.

Повесть – толғауда автор М. Әуезовтің жазушылық қызметінен гөрі адамдық болмысын аша түсуді көздеген. Ол үшін Мұхаңның бала сияқты кей мінездерін, иланғыштығын, жомарттығын, мырзалығын көрсететін шағын эпизодтарды пайдаланған. Жақан Сыздықов айтқан «Жақаңның әңгімесінен» құрдастар арасындағы жарасымды әзіл-қалжыңды, Мұхаң ауызша айтқан жеке сөздердің айтылу тарихын рахаттана оқып, Мұхаңның жан тазалығына, шешендігіне сүйсінесің.

Ә. Нұршайықовтың деректі прозасында Әуезовті кең эпикалық көлемде негізгі қаһарман етіп бейнелемесе де, бірнеше шығармаларында дара тұлғаның образын жанжақты таныта алғандығын айтқанымыз абзал. Ә. Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романы, «Тоғыз толғау» повесть-монологы, «Қаламгер және оның достары» атты эпистолярлық романы, «Мен және менің замандастарым» өмірбаяндық романы, «Екі естелік» эссе, хикаялар кітаптарынан М. Әуезовтің толыққанды бейнесін көре аламыз. Жазушы бұл шығармаларында Мұхаң өмірінің ғибраты мол тұстарын, адамзат мойындаған дарыны мен қабілетін, кемеңгерлігі мен биік парасатын, адамгершілікпен үйлескен азаматтық келбеттерін айшықты етіп көрсетуді мақсат еткен.

Әзілхан Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогының да басты кейіпкері – шығармашылық тұлға. Ақиық қырандай ғұмыр кешкен халқымыздың біртуар азаматы Бауыржан Момышұлының биік парасаты мен асау рухын, ерлігі мен батырлығын, мінезінің қырларын жазу үшін қалам ұстап, ой тербетпеген ақын-жазушы кемде-кем. Кейіпкері болған шығарманы айтсақ, А. Бектің «Волоколамск тас жолы» (Bek, 1980) А. Кривицкийдің «Москва түбіндегі қарауылы» (Krivitsky, 1986), Д. Снегиннің «Шабуылдасы» (Snegin, 1983), М. Ғабдуллиннің «Менің майдандас достарымы» (Gabdullin, 1972), З. Ахметованың «Шуақты күндері» (Akhmetova, 2008), Б. Момышұлының автобиографиялық кітаптары «Ұшқан ұясы»,

«Москва үшін шайқасы» (Momyshuly, 2003) Ә. Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңызы» » (Nurshaikhov, 2005) т.т. Бұл шығармалардың тақырыбы ортақ, кейіпкері бір болғанымен, жазылу мәнері, стилі әркалай.

Дегенмен, Баукеңдей ержүрек жанның шынайы тұлғасын бейнелеуде соны бағыт тауып, батыр болмысын терең зерттеп толымды туынды жазған, қарымды қаламгер Әзілхан Нұршайықов. 1976 жылы алғаш рет кітап болып жарияланған «Ақиқат пен аңыз» роман-сұхбатын бүгінгі, тіпті ертеңгі оқырман да әр оқыған сайын Баукеңмен қайта жүздесіп, қайта араласып отырғандай күй кешері даусыз. Роман туралы кезінде баспасөз беттерінде көптеген пікірлер айтылып, баға берілгенмен, уақыт өткен сайын қайта ой елегінен өткізіп, жаңаша тұрғыда әр қырынан қарап отыру кейінгі ұрпақтың міндеті болса керек.

Бауыржан Момышұлы – отаншылдығымен, патриоттығымен әрі шығармашылық өнерімен де тарихтан өз орнын алған тұлға. Ел арасында аты аңызға айналған батыр туралы жазу жазушыға оңай соқпады. Себебі бұл шығарма кейіпкердің көзі тірісінде жазылды. Сондықтан да жазушының өмірден болмаған жайды қиялдан қосып жазуына хақысы жоқ еді. Осыны сезінген жазушы батыр туралы романды деректі шығарма түрінде жазуды ұйғарды. Жазушы Баукеңмен арагідік кездесе жүріп, талай жылдар бойы сұхбаттас, сырлас болды. Мұнымен қатар Баукеңнің туып өскен жеріне барып, бірге өскен замандастарымен, туыстарымен, қызметтес болған көптеген адамдармен сөйлесіп, ел аузындағы батырдың өз сөздерін, ол туралы аңыз болып кеткен әңгімелерді қағазға түсірді.

Бауыржанның қаһармандық тұлғасын нанымды жасауда М. Ғабдуллиннің, зайыбы Кәмаштың, замандастарының, әдебиет қайраткерлерінің естелік-әңгімелері, қарулас және қызметтес болған жолдастарының сөздері, әртүрлі құжаттар, мінездемелер, хаттар, күнделіктер мен хаттамалардың тұпнұсқасы келтіріліп отырады. Роман оқиғасы әлемге әйгілі қолбасшы әрі жазушы Б. Момышұлының өмір жолына құрылғанымен, ол тәлім-тәрбие алған, қызмет еткен қоғамдық орта кең ауқымда алып көрсетілген. Оны Баукеңнің адамдарға, қоғамға, өмірге, тілге, әдет-ғұрыпқа, әдебиет пен өнерге, армияға, анаға т.б. қарым-қатынасын, пікірін, көзқарасын ашып отыру негізінде танытқан. Осының бәріне зейін салып қарасақ, романда қозғалмаған тақырып, қамтылмаған мәселе кемде-кем.

Роман-сұхбатта бас кейіпкердің өз әңгімесіне қоса, баспасөз материалдары, естеліктер, өлеңжыр, ел арасына тараған қызық аңыздар мен әңгімелер, құжаттар молынан пайдаланылған. Оларда сөз етілетін мәліметтер, әңгімелер, суреттемелер батырдың сырт тұлғасы мен руханиадамгершілік әлемін айқара ашып отырады. Шығармада Баукеңнің жан дүниесі – бай. Ол – әділ де шыншыл, айтар ойын жасқанбай кесіп айтатын өжет те қатал, сонымен қатар жаны жайсаң, кішіпейіл де жомарт, нәзік сезімнің иесі. Баукең бойындағы осындай қасиеттер сезімталдықпен жеткізіледі. Байсалды байқаумен ғана шектелмей, кейіпкердің күнделікті өмір тынысынан тұшымды ой топшылап отырады.

Ә. Нұршайықов өз қаһарманының толғаныстарын, ішкі күйлерін нәзік сезіммен жеткізе біледі. Өйткені оның кейіпкері тек батыр ғана емес, өнер адамы. Ал шығармашылық іс-әрекет сезіммен сабақтас. Сезімсіз бейнелі ойды, шындықты табу мүмкін емес. Содан да болар романда сезімталдық, тез қабылдағыштық, образды ойлау мен рухани тебіреніс Баукең бойынан әркез көрініс алып отырады: айналада болып жатқан көріністерді қиял елегінен өткізу, тосын теңеу табу, өмірден көрген-сезгендерін басқалардан өзгеше қабылдау. Оның көзі – айналасын қаламгерлік көзбен ұғынған ой көзі. Авторға айтқан жауаптары образды сөзге, теңеуге, метафораға толы. Ол өмірден көрген-сезгендерін басқалардан өзгеше қабылдайды. Оның көзі – өмір құбылыстарын қаламгерлік көңілмен ұғынған ой көзі. Сұхбат барысындағы авторға айтқан жауаптары образды сөз, теңеу, метафораға толы. «Ақиқат пен аңыздың» үшінші диалогындағы автор мен Бауыржанның мақалдатып айтыса жөнелетін тұсына көңіл аударалық:

«Автор. Ұстазына шәкірті шариғат айтпайды, Бауке.

Бауыржан. Заман – теңіз. Теңіздің түбінде шабақ та жүзеді, шортан да жүзеді. Понятно тебе?

Автор. Ақырғанның бәрі арыстан емес.

Бауыржан. Үндемегеннің бәрі данышпан емес.

Автор. Қисық ағаш шынар болмайды.

Бауыржан. Ер бұтақты емен шынар болуға құмар болмайды.

Автор. Кей адамның мінезі тікенге ұқсайды; ал тікенекті шеңгелге аң да жуымайды.

Бауыржан. Кей адамның мінезі қоғаға ұқсайды; ал қоғаны шошқа да шиырлайды, сиыр да жапырады. Қоға боп көрінгеннің аяғына

тапталғанша, шеңгел боп шіреніп тұрған артық...» (Nurshaikhov, 2005: 76).

Осындағы түйдек-түйдек тың нақыл, өткір ой, жарасты теңеулер әркімді-ақ таңырқатады. Екеуінің де жан сарайы ақылға бай, ойға жүйрік екендігін байқатады.

Ә. Нұршайықов кейіпкердің сөз саптау, сөйлеу мәнеріне мәністі қараған. Кейіпкер тілінде мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, фразеологиялық сөз оралымдары, образды теңеулер жиі кездеседі. Мұның бәрі әрі айтушының жан дүниесін, сезімін ашуға көмектеседі, әрі жазушының тіл байлығын көрсетеді.

Романда Бауыржанның аузынан шығып жататын өлең шумақтары да әжептеуір қызмет атқарған. Автор қойған кей сұрақтарға өлеңдете қайтарған жауаптарынан оның үнемі қатал, сұсты, бірбеткей жан еместігін, тебірене алатын, жүрегі егіліп, езілетін нәзік сезімді өнер иесі екендігін көреміз. Оның:

«...Мен де адаммын жаралған сүйек, еттен,
Менде де ой бар, сезім бар жан тербеткен.
Жүрегім менің қиыршық тас емес қой,
Қайғыларым бар менің де еңіреткен...»
(Nurshaikhov, 2005: 312) –

деген өлең жолдары ішкі әлемінен сыр айтқандай.

Батыр аға өзін жазушылыққа жетелеген негізгі себеп – адамгершілік парызды сезіну болғандығын айтады: «Өзім көрген асыл азаматтар өнегесін, өз тәжірибемді өсіп келе жатқан ұрпаққа қалдыруды адамгершілік парызым деп білдім. Жазушылыққа осылай бет бұрдым» (Nurshaikhov, 2005: 53). Роман соңында біз адамзатқа тән барлық асыл қасиеттерді бойына жиған, оны кейінгі ұрпаққа қалдыруға құштар данышпан қарт батыр тұлғасын көреміз. Осы тұста Кеңес Одағының Батыры, генерал-майор әрі жазушы Петр Вершигораның: «Бізге Б. Момышұлының әскери ерлігі мәлім. Ол жазушы болып екінші ерлік жасады. Меніңше, екі ерлігі де тепе-тең», – деген сөзі еске оралады. Расында, романда Баукең бірде болаттай берік батыр тұлғасында көрінсе, енді бірде, ойлы жазушы қалпына ауысады.

Әзілхан Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогындағы Б.Момышұлы шығармашылық тұлға ретіндегі болмысын танытуға да аса ден қойған. Халыққа жаужүрек батырлығымен, жазушылығымен танылған Б.Момышұлының образын жасауда автор сол тұстағы көрнекті ақындардың Баукең туралы шымыр шумақтарын тиімді пайдаланған. Мәселен, Ғали Орманов, Қасым Аманжолов, Сәбит Мұқанов, Әбділдә Тәжібаев, Сырбай Мәуленов, Кәкімбек Салықов, қырғыз ақыны Сүйінбай Эралиев, Есет Әукебаевтардың өлеңдерін осындай мақсатта қолданған. Сырбай Мәуленовтың: «Кең жауырынды, Талғардай кең иықты,бөрі кеуде, бүркіт қабақ...» (Nurshaikhov, 2005: 235) деп суреттеген портреті, қырғыз ақынының «Ақбоз ат мінген қолбасының ер тұлғасын» мүсіндеуі, ақын Әбділдә Тәжібаевтың майданда жүрген батыр досына деген сағынышын өлеңмен жеткізуі талай жайды аңғартатын детальдар. Бауыржанға арналған жыр-дастандар да көп. Алайда автор оларды елеп-екшеп, батыр характерін тайға таңба басқандай танытатын өлеңдерді ғана пайдаланған.

Әсіресе, Ғали Омаровтың «Полковник», Қасым Аманжоловтың «Бауыржан» атты өлеңдеріндегі поэзия тілімен өріліп жазылған мінездемелерді келтіруі батырдың тұлғасын жарқыратып, шығарманың поэтикалық куатын арттырған. Қасым Аманжоловтың :

«...Жан ұқпас жұмбақ емес бір жасырын,
Айтады ол тіке қарап жұртқа сырын.
Жаратпас жамап-жасқап жұрт ескісін,
Соғады өз дүкені сөз асылын...»

Ғали Омаровтың:

«...Бірде тік, бірде сынық,бірде қатты,
Жайдары көңілі түссе махаббатты.
Жалғанның жазы-қысы қабағанда,
Батырын кім сүймесін бұл сымбатты!

Тартынса табиғаты бір-ақ уыс,
Еткендей тал бойынан аңғардым күш.
Тік өскен туған жерге қара емендей,
Халқымның қалағаны сондай туыс?»
((Nurshaikhov, 2005: 193) –

деген өлең шумақтары батыр мінезін танытуда асқан көркемдік дәлдікпен пайдаланылған штрихтар.

Осы тұста айта кететін жайт, романда Баукеңнің әдебиет майданындағы достары да сөз етіледі. Соның бірі Әбділдә Тәжібаев. Баукең өзінің бір әңгімесінде Әбділдәнің адамгершілік, азаматтық келбеті туралы сүйсіне айтып береді. Ол әңгімеден ұғатынымыз, Баукең Ә.Тәжібаевты қан төгіс ұрыс жүріп жатқан майдан шебіне жауынгерлерге сәлем бермек болып келгендігі үшін ғана бағалап қоймайды, ол «Әбділданың әкедей ақылгөй,

шешедей мейірбан, парасатты өлеңдеріне» де тәнті екендігін айтады.

Нәтиже мен талқы

Әрине, жазушы өз шығармаларына арқау болған тарихи тұлғалар өмірінің шындығын құжаттар, деректер негізінде баяндай салмаған. Әртүрлі көркемдік тәсілдер арқылы типтік образ, нанымды характер жасап, қаһарманның ішкі әлемін көрсеткен. Тіпті деректі материалдардың өзін көркем образдың жан дүниесін танытатын құрал ретінде пайдаланған.

Ә. Нұршайықов шығармашылығының бір қыры – кім туралы, не жайында қалам тербесе де деректі материалдарға, өмірдің ақиқат жайларына сүйене отырып, оны көркем сөз өрнегіне түсіру. Кейіпкерлері көбіне тарихи тұлғалар болғандықтан, оның болмысы мен характерін қаз-қалпында бейнелеуге ұмтылуы, деректі материалдарға жүгінуі шығармаларының тарихи маңыздылығын арттырғаны анық.

Қорытынды

Бүкіл жұртшылыққа танымал жандар жайлы тек шындық қана жазылуға тиіс екені бәрімізге аян. Ә. Нұршайықов шығармаларының шыншылдық сипатын жақсы бағалай келе Нұрқасым Қазыбеков: «... егер шын тарих ұлы-ұлы оқиғалар мен даңқты адамдардың өміріне байланысты жазылатын болса, онда Әзілхан Нұршайықов шығармалары болашақ үшін де өте қажет, ұзақ жасайтын өміршең шығармалардың қатарынан орын алары хақ» (Kazbekov, 1991: 72), – дейді. Расында, ірі тұлғалардың болмысын, адамгершілігін танытатын мұндай шығармалар қай кезде де бағалы.

Әдебиеттер

Бондаренко Г.Ф. Документализм и художественный вымысел в современной советской прозе о Великой Отечественной войне. Автореф. дисс. на соис. учен. степени канд. филол. наук. – М., 1980. – 24 с.

Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым. 1991. – 207 б.

Нұршайықов Ә. Таңдамалы. Екі томдық. – Алматы: Жазушы. 1980. Т.1. Роман мен повесть. – 520 бет, Т.2. Ақиқат пен аңыз. Роман-диалог. – 360 б.

Нұршайықов Ә. Таңдамалы шығармаларының он томдығы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. Т.5. – 552 б.

Кәкішев Т. Шынайы өмір жыршысы. // Қазақ әдебиеті. – 1992, 4 желтоқсан.

Бек А. Волоколамск тас жолы. – Алматы: Жалын, 1980. 2-кітап. – 304 б.

Кривицкий А. На полях книг: Монологи публициста. – М.: Сов. писатель. 1986. – 453 с.

Снегин Д. Собрание сочинений в пяти томах. – Алматы: Жазушы, 1983.

М. Ғабдуллин. Менің майдандас достарым, – Алматы, 1985.

Ғабдуллин М. Сұрапыл жылдар: (Майдан хикаялары). – Алматы: Жазушы, 1972. – 295 бет.

Зейнеп Ахметова Шуақты күндер. – Алматы, 2008. – 261б.

Момышұлы Б. Ұшқан ұя. – Алматы, 2003. – 640 б.

Қазбеков Н. Ой таразысы: Сын мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1991. – 255 б.

References

Bondarenko G.F. (1980). Dokumentalism i hudozhestvennyj vymysel v sovremennoj sovetskoj proze o Velikoj Otechestvennoj vojne. [Documentaryism and fiction in modern Soviet prose about the Great Patriotic War]. Avtoref. diss. na sois. uchen. stepeni kand. filol. nauk. M., 24 s. (In Russian)

Dadebaev Zh. (1991). Omir shyndygy zhaene koerkemdik sheshim. [Realities of life and artistic solution]. Almaty: Gylym, 207 b. (In Kazakh)

Nurshaikhov A. (1980). Tangdamaly. Eki tomdyq. [Selected. Two-volume.] Almaty: Zhazushy. Roman men povest', 520 b, Aqiqat pen angyz. Roman-dialog, 360 b. (In Kazakh)

Nurshaikhov A. (2005). Tangdamaly shygarmalarynyng on tomdyghy. [Ten volumes of selected works]. Almaty: Kazygurt, T.5., 552 b. (In Kazakh)

Kakishev T. (December 4,1992). Shynajy oemir zhyrshysy. [The narrator of the real life]. // Qazaq aedebieti. (In Kazakh)

Beck S. (1980). Volokolamsk tas zholy. [Volokolamsk highway]. Almaty: Zhalyn, 2-kitap, 304 b. (In Kazakh)

Krivitsky A. (1986). Na poljah knig: Monologi publicist. [On the margins of books: Monologues of the publicist]. M.: Sov. pisatel', 453 s. (In Russian)

Snegin D. (1983). Sobranie sochinenij v pjati tomah. [Collected works in five volumes.] Almaty: Zhazushy. (In Russian)

Gabdullina M. (1985). Mening majdandas dostarym. [My frontline friends]. Almaty. (In Kazakh)

Gabdullin M. (1972). Surapyl zhyldar: (Majdan hikajalary). [Harsh years: (front stories)]. Almaty: Zhazushy, 295b. (In Kazakh)

Akhmetov Z. (2008). Shuaqty kunder. [Bright days]. Almaty, 261 b. (In Kazakh)

Momyshuly B. (2003). Ushqan uja. [Our family]. Almaty, 640 b. (In Kazakh)

Kazbekov N. (1991). Oj tarazysy: Syn maqalalar. [Scale of thoughs: Critical articles]. Almaty: Zhazushy, 255 b. (In Kazakh)

3-бөлім

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Section 3

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Раздел 3

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

МРНТИ 16.31.51

Адскова Т.П.,

к.ф.н. доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: adskova.tp@mail.ru

ОБУЧЕНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОМУ ЧТЕНИЮ В ПРАКТИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

Статья посвящена рассмотрению некоторых аспектов формирования навыков функционального чтения при обучении профессиональному русскому языку. В статье раскрывается содержание понятий «функциональная грамотность» и «функциональное чтение». Отмечается трансформация концепта «чтение», что обусловлено изменением и расширением понятия грамотности в современном мире и связано с прогрессом информационных технологий. Особое внимание уделяется специфическим особенностям обучения грамотности чтения студентов, для которых русский язык неродной. Анализируются работы исследователей, устанавливающих связь функционального чтения с критическим мышлением. Определяются стратегии и цели, приводящие к грамотному чтению. В статье даётся описание «сплошных» и «несплошных» текстов. Приводятся примеры заданий, составленных с учётом уровней чтения, активных методов обучения. Продемонстрированы работы студентов, являющиеся результатом трансформации текстового материала.

Ключевые слова: функциональная грамотность, функциональное чтение, таксономия Блума, уровни понимания текста.

Adskova T.P.,

PhD, A/Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: adskova.tp@mail.ru

Training to functional reading in the practice of teaching the professional Russian language

The article dedicated to consideration of some aspects of building skills of functional reading during teaching of applied Russian language. Content of definitions «functional literary» and «functional reading» is describing in the article. Changing and expanding definition «literacy» in modern world and progress of information technologies causes transformation of definition «reading». Specific features of building reading skills of abroad students are presented with special care. Scientific papers, which links functional reading and critical thinking, are analyzing. Strategies and aims, which causes proper reading skills, are defining. Description of «body text» and «advertisement text» is given in the article. The samples of tasks, which compiled with taking in account levels of reading and active methods of teaching, are given. The paperworks of students, which are results of transformation of text material, are presented.

Key words: functional literary, functional reading, Bloom's taxonomy, levels of text analyzing

Адскова Т.П.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: adskova.tp@mail.ru

Функционалдық оқытуды кәсіби орыс тілін оқыту тәжірибесінде қолдану

Мақалада кәсіби орыс тілін оқыту барысында функционалдық оқыту дағдысын қалыптастырудың кейбір аспектілері қарастырылған, сондай-ақ «функционалдық сауаттылық» және «функционалдық оқыту» ұғымының мазмұны айқындалған. Ақпараттық технология

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

дамуына байланысты заманауи әлемдегі сауаттылық мағынасының кеңейіп, өзгеруіне негізделген «оқу» тұжырымдамасының трансформациясы көрсетілген. Орыс тілі ана тілі болып табылмайтын студенттерге сауатты оқуға үйретудің мамандандырылған ерекшеліктеріне ерекше назар аударылған. Функционалдық оқытуды сыни ойлаумен байланыстырған зерттеушілердің жұмыстары сарапталып, сауатты оқуға жетелейтін мақсаттар мен стратегиялар анықталған. Мақалада «тұтас» және «тұтас емес» мәтіндер туралы түсініктеме берілген. Белсенді оқу әдістемесі негізінде оқу деңгейін ескере отырып құрастырылған жаттығулардың мысалдары келтірілген. Студенттердің мәтіндік материалдарды қайта қарастыру нәтижелерінің жұмысы ұсынылған.

Түйін сөздер: функционалдық сауаттылық, функционалдық оқыту, Блум таксономиясы, мәтінді түсіну деңгейі, тұтас және тұтас емес мәтіндер.

Введение

Дисциплина «Профессиональный русский язык» занимает особое место в системе подготовки бакалавров с инженерным. В настоящее время в системе высшего образования обучение русскому языку как важному элементу общей и профессиональной культуры и средству профессионального общения приобрело особую актуальность. Для студентов изучение профессионального русского языка – это не только средство овладения будущей специальностью, но и возможность осуществлять компетентное профессионально-ориентированное общение, что позволит легко адаптироваться к динамично изменяющимся условиям профессиональной деятельности.

Экономические и социальные условия мирового общественного развития в эпоху глобализации определяют новые задачи и потребности в системе высшего образования, а именно, необходимость подготовки компетентных, коммуникабельных и конкурентоспособных специалистов, не только обладающих глубокими профессиональными знаниями и умениями, но и готовых к решению профессиональных задач в условиях полиязыковой научно-образовательной среды.

Основой универсальных общекультурных компетенций современного специалиста является функциональная грамотность. Термин «функциональная грамотность» был предложен Уильямом С. Греем в 1956 году для ЮНЕСКО как обучение взрослых «самостоятельно справляться с предъявляемыми к ним требованиями чтения и письма». (William C. Gray, 1956: 21)

На протяжении десятилетий в связи с изменением инноваций в области науки и техники, появлением новых языковых форматов и задач определение функциональной грамотности подверглось корректировке для удовлетворения новых требований. В настоящее время эта фраза описывает те подходы к грамотности, которые подчеркивают приобретение соответствующих устных, когнитивных и вычислительных навыков для достижения практических целей в культурно-специфических условиях.

Эксперимент

В современной трактовке термин «чтение» содержит более широкий смысл. Текст – это не только письменная его часть, но и разговорная часть, так называемые «несплошные тексты»: иллюстрации, графики, схемы, диаграммы и т.д. Содержит подтекст, который развивает критическое мышление. (Pfister B., 2014: 68) Специальный текст является основной дидактической единицей. Обучаясь функциональному чтению специальных текстов студенты должны иметь системное представление не только о специфических особенностях организации научного текста (свойствах, способе изложения материала заголовке, особенностях композиции), научиться составлять логическую схему текста, уметь анализировать логику текста, но и уметь выделять метаинформативные фрагменты (маркеры, коннекторы, индикаторы). Различать виды информации в научном тексте: по содержанию (фактографическая, концептуальная, библиографическая), по функциональному назначению (основная, дополнительная), по форме представления (текстуальная, табличная, графическая), рема-тематическую информацию. Эти навыки отрабатываются при выполнении заданий репродуктивного (знание, понимание, применение) и продуктивного (анализ, синтез, оценка) уровней. Перед чтением необходимо сформулировать конкретные цели, например, определение темы, коммуникативной задачи, поиск аргументов; выбрать стратегии для снятия трудностей. Активизировать фоновые знания. Это могут быть знания, полученные из предыдущих текстов, специальных дисциплин, информация, переданная до чтения текста. При чтении искать контекстуальные подсказки, которые находятся

в метаинформативных фрагментах. Студенты должны иметь навыки нахождения текстовых дефиниций, которые отличаются от словарных и формулируются с учётом содержания понятия, различаются по способу раскрытия понятия, по объёму. Знать языковые (лексические, грамматические, синтаксические) особенности научных текстов. При формулировке заданий к тексту и их дифференциации преподаватель может ориентироваться на три уровня чтения: ответ «понятно», «подумать и найти», творческий уровень «сам». Воспринимая информацию, студент должен не только принимать новые идеи и аргументы, но и подвергать сомнению обоснованность аргументов, предложенных автором текста. Понимать, как разрабатываются и поддерживаются аргументы. Выражать своё мнение о тексте и уважительно относится к чужим толкованиям и выводам. Использовать стратегии «атаки на слова», чтобы раскрыть смысл, произношение и понимание незнакомых слов.

При формировании интеллектуальных умений акцент также делается на работу с информацией, с текстом. Студентам предлагаются вопросы и задания, при составлении которых учитываются уровни понимания текста. На уровне узнавания, понимания студенты должны: воспроизводить термины, уметь определять тему и коммуникативную задачу, устанавливать связь заголовка текста с темой и коммуникативной задачей, сравнивать содержание двух и более текстов. На уровне выявления информации, применении: выделять микротемы, основную и дополнительную информацию, быстро просматривать текст, составлять логическую схему, находить ответы на перефразированные вопросы. На уровне анализа и синтеза: соотносить информацию из текста с информацией из других источников, делать выводы, находить аргументы, оценивать значимость данных и др. На уровне синтеза и оценки: различать объективную и субъективную информацию, связывать её с фактами, точкой зрения, мнением из других источников, аргументировать свою точку зрения.

Студентам, изучающим радиоэлектронику, предлагаются задания, составленные с учётом уровней понимания текста.

Перспективы полупроводниковой электроники

Если посмотреть на современные полупроводниковые технологии, то мы практически дошли до пределов возможного. Сейчас слой диэлектрика в транзисторе составляет 10-15 атомов. Теоретический предел – это пять-шесть атомов, и практически в развитии традиционной полупроводниковой электроники мы уже к нему приблизились. Поэтому будущее за новыми технологиями, и такие новые технологии развиваются в недрах лабораторий IBM. Одно из инновационных направлений – это наноэлектроника. В 1998 году ученые Дональд Эйтлер и Эрхард Швейцер из лаборатории IBM в Калифорнии сумели выложить 35 атомами ксенона на кристалле никеля логотип IBM. Это одно из первых свершений в области нанотехнологии, когда человечество научилось управлять структурами фактически на атомарном уровне.

Дальнейшее развитие это направление получило с изобретением так называемых кремниевых трубок. Кремниевая трубка на атомарном уровне может быть наполнена каким-то содержимым и изменяет свои качества в зависимости от геометрии и того, каким материалом она наполнена. Размер такой трубки составляет 1-1,5 нанометра. Фактически это позволяет создавать интегральные микросхемы на принципиально другом уровне и в принципиально другой плотности.

Причем эти нанотехнологии уже вышли за пределы теоретических разработок. Так, в лаборатории IBM в Швейцарии ученый Герд Биннинг, который получил Нобелевскую премию за разработку электронного микроскопа, обратил внимание на возможность формирования в определенных полимерах маленьких ямочек, которые имеют размер нанометров. И мало того, эти ямочки можно как создавать, так и сканировать, что позволило создать принципиально новую технологию записи информации. Плотность записи на таких устройствах памяти составляет порядка 1 Тбайт на квадратный дюйм, это 25 миллионов печатных листов на кристалле размером с почтовую марку. То есть на одном маленьком чипе памяти, созданном по этой технологии, можно записать 15-20 Гбайт информации. И в этом году такое запоминающее устройство было показано на выставке. Это не значит, что оно уже сегодня готово к промышленному выпуску, но через два-три года он уже будет возможен.

Существуют и другие основы для развития информационных технологий. Такие, например, как квантовая обработка информации, работы по которой тоже ведутся в недрах лабораторий IBM.

Уровень	Навыки	Задания
Знание	Повторение или распознавание информации	Объясните значение терминов: электронное устройство, нанометр, полимер. Что такое нанотехнологии? Назовите учёных, выложивших на кристалле никеля 35 атомами ксенона логотип IBM. В каком году на кристалле никеля 35 атомами ксенона был выложен логотип IBM? Где происходит дальнейшее увеличение ёмкости носителей информации? Что такое наноэлектроника?
Понимание	Схватывание (понимание) смысла информационных материалов	Закончите фразу: Кремниевая трубка на атомарном уровне … Что вы узнали о Герде Биннинге? Почему слой диэлектрика в транзисторе движется к своему теоретическому пределу? Преобразуйте выражение: Квантовая обработка информации является основой для развития информационных технологий. Объясните взаимосвязь между формированием ямочек в некоторых полимерах и дальнейшим увеличением ёмкости накопителей информации. Расскажите своими словами о кремниевых трубках.
Использование	Применение в сходной ситуации	Какое значение имеет разработка учёных, выложивших на кристалле никеля 35 атомами ксенона логотип IBM? Объясните цель применения кремниевых трубок. Какая теория позволяет объяснить возможность квантовой обработки информации?
Анализ	Определить части и структуру	Перечислите новые разработки, которые могут быть применены для повышения быстродействия и ёмкости памяти компьютеров. Что является следствием обнаружения возможности формирования ямочек в определённых полимерах? Сравните достижения европейского и американского филиалов IBM. Проанализируйте причины поисков новых способов повышения быстродействия и ёмкости памяти компьютеров.
Синтез	Соединить части по-новому	Каковы возможные изменения архитектуры компьютеров в ближайшем будущем? Предложите алгоритм внедрения последних теоретических разработок в области компьютеростроения в практику.
Оценка	Оценить значимость на основе критериев	Опишите достоинства квантового компьютинга перед классической схемой архитектуры ЭВМ. Сделайте выводы о моральном устаревании технологических процессов производства компьютеров на основе кремния.

Таким образом, переход от модели чтения текста как источника информации, смысл которой раскрывается при участии преподавателя, к функциональному чтению способствует активизации читателя в интерпретации, обсуждении смысла текста через диалог с текстом, формирует критическое мышление.

Стратегии и цели, которые приводят к функциональному чтению, используются при обучении русскому языку как второму. Эти стратегии и цели учитывались при разработке Учебно-методического комплекса дисциплины (УМКД), построенном на принципе коммуникативно-когнитивной значимости в отборе языкового и текстового материала.

В структуру модулей включены задания, обучающие функциональному чтению, позволяющие вступать в диалог с текстом, взаимодействовать с ним. Студентам предлагаются задания по изучающему чтению, чтению методом ИНСЕРТ, составлению ментальной карты и др.

Задания формулируются следующим образом»:

– прочитать текст. Определить, к какому подтипу текста-представления он относится: 1) представление фактов; 2) представление понятий; 3) представление выводов; 4) представление процессов; 5) представление объектов; 6) представление методов;

– соединить фрагменты текста, восстановив порядок микротем;

– выписать из текста предложения в соответствии с таблицей (исследовательская работа):

информация	аргумент	обзор
убеждение	совет	вывод
объяснение	комментарий	иллюстрация

– прочитать тексты, подготовить аргументы как в пользу, так и против утверждений, затронутых в них;

– прочитать микротексты, ответить на вопрос, что их объединяет.;

– прочитать текст, определить тему (данное) и рему (новое) текста. Аргументировать свой ответ. Составить дефиницию) вынесенного в заголовок текста понятия;

– прочитать текст, завершить предложения, данные после текста;

– на основе предложенной теоретической информации подготовить ответ на вопрос, представить информацию в виде ментальной карты;

– ознакомиться с информацией о том, что собой представляет заголовок научного текста. Привести примеры типов заголовков из специальной литературы;

– сравнить две записи. Какую из них можно назвать текстом и почему? Озаглавить её, записать; проанализировать логическую схему;

– расположить данные предложения в таком порядке, чтобы получился связный текст, назвать тему текста, озаглавить и записать его. Составить логическую схему. Выделить формальные текстовые признаки;

– ознакомиться с определением и структурой сложного синтаксического целого, прочитать текст, указать какую роль в его организации играют выделенные слова и словосочетания, выписать из текста термины и терминологические сочетания, дать им развернутые определения;

– выделить в тексте ССЦ, указать признаки. по которым вы это сделали;

– ознакомиться с таблицей, продолжить её заполнение примерами из специальной литературы;

– ознакомиться с теоретическими сведениями о видах информации в научных текстах. составить ментальную карту текста. проанализировать изученные тексты с точки зрения видов информации, представленной в них;

– прочитайте тексты и сделайте их сравнительный анализ, указав сходства и различия. Прокомментируйте стиль и язык, которым написаны тексты, включив описание цели, формы, стиля, целевой аудитории, различных языковых средств, в также воздействия, которое они оказывают на слушателя. Напишите свой ответ в виде связного текста. Обоснуйте свои мысли примерами из текста;

– прочитать текст, восстановить предложения, соединив правую и левую части таблицы;

– определить, каким словам слева соответствуют комментарии справа;

– составить «тонкие» и «толстые» вопросы к тексту;

– связать информацию текста с похожими выводами, фактами, мнениями и др.

В современном мире понятие грамотности изменяется и расширяется. Современный специалист. должен понимать самые различные тексты. Для использования в методических целях составители теста PISA разработали классификацию текстов, разделив тексты на «сплошные» и «несплошные». Под сплошным понимается текст, не прерываемый включёнными в отдельные строки формулами, таблицами, заголовками, иллюстрациями. К несплошным текстам относятся: графики; диаграммы; схемы (кластеры); таблицы; географические карты и карты местности и др. Читать несплошной текст – воспринимать его, извлекать информацию, интерпретировать её): а) высказывать свои предположения о содержании текста на основе заглавия; б) определять особенности структуры текста; в) расставлять по ходу чтения специальные графические знаки; г) выделять ключевые слова (знаки); д) формулировать информацию, которая содержится в тексте в явном виде; е) задавать вопросы проблемного характера по ходу и после чтения; ж) формулировать подтекст с аргументировать его; з) озаглавливать. (Бунеева Е.В., Чиндилова О.В., 2014: 55-59)

При выполнении задания: внимательно рассмотреть несплошные тексты и объяснить, что и каким образом передает каждый из них, трансформировать несплошной текст в сплошной, студенты составили следующие тексты.

Роль интернета в жизни человека

Несколько лет назад люди не верили в то, что сегодня кажется нам обычным явлением. Услышать родных, получить письмо, отправить фотографию другу, все это казалось невозможным. Сегодня трудно себе представить жизнь без интернета. Интернет в жизни современного человека – это не только развле-

чения, получение информации и общение. Но и реальное рабочее место. Интернет поистине можно сравнить с орбитой, вокруг которой вращается жизнь. Также огромную роль Интернет в наше времся играет и в образовании. Подводя итог, можно сказать, что интернет представляет собой инструмент, помогающий в работе, общении и отдыхе. А также не стоит забывать, что виртуальное общение никогда не заменит живое.

Типовая система связи волоконно-оптической связи

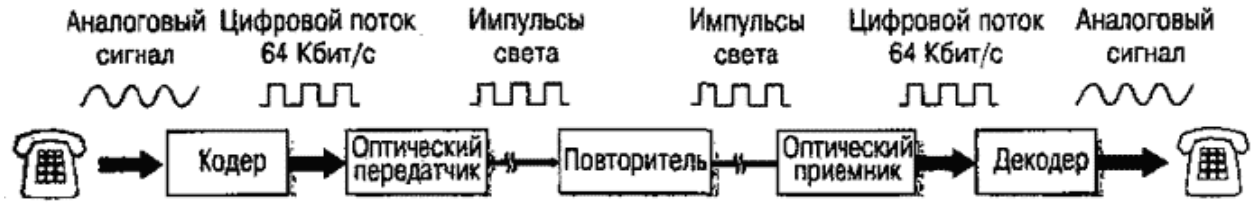

На этой схеме показана типовая система связи, использующей волоконно-оптическую линию. Сначала аналоговый сигнал генерируется оконечным оборудованием данных, например, телефоном, терминалом, видеокамерой и т.д. И приходит на узел коммутации, где аналого-цифровой преобразователь (кодер) оцифровывает его в битовый поток. Битовый поток используется для модуляции оптического передатчика, который передает серию оптических импульсов в оптическое волокно. При передаче дискретного сигнала электрическое усиление, как правило, также может сопровождаться восстановлением фронтов и длительностей передаваемых импульсов. Для этого повторитель принимает оптический сигнал. А на приемной стороне импульсы света преобразуются в электрический сигнал при помощи оптического приемника. Декодерная часть коммуникационной системы преобразует бинарный электрический поток в аналоговый сигнал.

Маршрутизатор

На этой схеме мы видим, как к вам в квартиру заходит кабель сети Интернет. В некоторых случаях этот кабель сначала нужно подключить к модему (зависит от провайдера), а модем уже будет обрабатывать сигнал, и на выходе получим все тот же Интернет. У вас есть выбор – подключить его к компьютеру и получить доступ к сети только от него, либо же подключить этот кабель к маршрутизатору, который будет раздавать доступ всем вашим устройствам. Компьютер можно будет подключить к роутеру отдельным куском кабеля (естественно обжатым с обеих сторон), а устройства с приемником WiFi – по воздуху. И еще видим, что с помощью кабеля можем подключить телевизор, ноутбук и компьютеры к интернету. Сейчас у нас хорошо развивается техника, так что даже телевизоры можно подключить к интернету.

Результаты и обсуждение

Функциональная грамотность рассматривается как основа для жизненных навыков, начиная от базовых компетенций составления устного и письменного сообщения до способности решать сложные научные и социальные проблемы. Это эффективный инструмент для дальнейшего обучения, для доступа к информации и её обработки, для получения новых знаний. (Burgess A., Hamilton M., 2017:18)

Функциональная грамотность – это основа академического и профессионального успеха студента. Без базовой способности понимать простой материал для чтения, студенты не могут усваивать информацию для учебных целей. С функциональной грамотностью связаны такие

компетенции, как способность выбирать и использовать различные технологии, видеть проблемы и искать пути их решения, учиться всю жизнь.

Функциональная грамотность, приобретенная в школе в вузе, расширяется и углубляется. Важнейшие универсальные компетенции связаны с уровнем читательской грамотности студента – это способность к восприятию, обобщению, анализу информации, постановке цели и выбора путей ее достижения; умение логически верно, аргументированно и ясно строить устную и письменную речь. Поэтому такой основополагающий навык, как чтение, не может более ограничиваться только академическими целями (скорость, выразительность, понимание содержания), а должен включать цели, связанные с повседневной жизнью. Уровень сформированности функциональной грамотности в различных областях проверяется международными исследованиями (PISA, TIMSS, PIRLS). Тестируемые предметные области включают не только математику, естественно-научные предметы, но и чтение.

В исследованиях Программы международной оценки студентов (PISA) – под грамотностью чтения предлагается понимать способность ученика к осмыслению письменных текстов и их рефлексии, к использованию их содержания для достижения собственных целей, развития знаний и возможностей, для активного участия в жизни общества. Слово «грамотность» подразумевает успешность в овладении учащимися чтением как средством осуществления своих дальнейших планов: продолжения образования, подготовки к трудовой деятельности, участия в труде и жизни общества.

В исследовании PISA грамотность чтения подразделяется на следующие уровни: поиск в тексте нужной информации по простому критерию (самый низкий уровень); поиск в тексте нужной информации по множественным критериям; поиск в тексте нужной информации, распознавание связи между отрывками информации, работа с известной, но противоречивой информацией; поиск и установление последовательности или комбинации отрывков, содержащих глубоко скрытую информацию, умение сделать вывод о том, какая информация в тексте необходима для выполнения задания; понимание сложных текстов и их интерпретация, формулирование выводов и гипотез относительно содержания текста.

Студент, у которого сформированы навыки функциональной грамотности, умеет пользоваться различными видами чтения (изучающим, просмотровым, ознакомительным). Он способен переходить от одной системы приемов чтения и понимания текста к другой, адекватной данной цели чтения и понимания и данному виду текстов. (Loginova I, Rozhdestvenskaya L., 2012: 7).

Студент не должен быть пассивным читателем, просто понимать содержание текста. Когнитивное академическое владение языком – это уровень, на котором студент может читать между строк, вступать в диалог с текстом, соглашаться или не соглашаться с тем, что написал автор, задавать вопросы и др. Этот диалог всё более усложняется в учебном процессе.

Функциональное чтение и развитие критического мышления взаимосвязаны, это часть одного процесса. Обучение функциональному чтению студентов, изучающих русский язык как неродной, имеет ряд специфических особенностей, что порождает сложности при преподавании. Для преодоления сложностей было разработано руководство по трём уровням чтения, помогающее студентам усваивать информацию текста за пределами первого, поверхностного уровня, который даёт ответ «понятно». Второй уровень – логическое чтение: «подумать и найти». Третий уровень – оценивающий или творческий уровень «сам». В тексте нет ответа, читатель опирается на фоновые и логические знания. Данная классификация представлена Х. Гербером в 1978 году в работе «Обучение чтению специальных текстов»(Herber H., 1984:316).

В основе данного руководства лежит таксономия Блума, предложенная группой учёных под руководством Бенджамина Блума в 1956 году. Блум попытался интегрировать разрозненные цели и задачи, построить иерархию образовательных целей, охватывающих когнитивную область, которая шаг за шагом описывала бы уровни человеческого мышления и вытекающие отсюда задачи обучения. Таксономия Блума представляет собой набор из трех иерархических моделей, используемых для классификации образовательных целей обучения по уровню сложности и специфики в когнитивной, эмоциональной и сенсорной областях. Когнитивный список доменов был основным центром большинства целей традиционного образования и часто используется для структу-

рирования учебных целей обучения, оценок и деятельности.

Модели были названы в честь Бенджамина Блума. Он является редактором первого тома «Таксономия образовательных целей: классификация образовательных целей» (Bloom B.,2000: 352). Использование таксономии Блума в образовательных целях было предложено в 2001 году. (Anderson L, 2000: 336)

В исходной версии таксономии когнитивная область разбивается на шесть уровней. С точки зрения Блума, цели обучения напрямую зависят от иерархии мыслительных процессов, таких как запоминание (remembering), понимание (understanding), применение (applying), анализ (analizing), синтез (evalueting) и оценка(creating). Если Блум предлагает жестко иерархическую структуру, то в пересмотренной версии рассматривается двухмерная структура соединения знаний с когнитивными процессами. Выделяют четыре уровня знаний: фактографические, концептуальные, прикладные, метакогнитивные и устанавливают их связь с иерархией мыслительных процессов, в данной концепции не являющуюся жёсткой. Авторы показывают эволюцию когнитивного процесса, которая может быть очень полезна при определении целей обучения, визуализации курса, планировании занятий, для дифференциации уровня заданий.

Исходя из этого, стратегии и цели, приводящие к функциональному чтению, можно определить и использовать в обучении.

Заключение

Функциональное чтение – это чтение с целью поиска информации для решения конкретной задачи или выполнения определённого задания. В нём применяются приёмы сканирования и аналитического чтения (в различных сочетаниях).

Чтение учебно-научных текстов представляет собой сложный процесс, подразумевающий решение важнейших познавательных и коммуникативных задач. Для успешного решения этих задач необходимо знать экстралингвистические и языковые особенности научного стиля, уметь: анализировать тексты научного стиля, извлекать из них информацию; научиться различать тексты «жёсткого» и «гибкого» способов построения, уметь строить логические модели текстов различных смысловых типов; иметь системные представления о терминологической лексике русского языка, способах образования терминов, семантических группах, грамматических особенностях научного стиля, использовать алгоритм практического анализа научного текста.

Переход от модели чтения текста как источника информации, смысл которой раскрывается при участии преподавателя, к функциональному чтению способствует активизации читателя в интерпретации, обсуждении смысла текста через диалог с текстом, формирует критическое мышление, лингвопрофессиональную компетентность, интегрирующую общекультурные, интеллектуальные, социальные и профессиональные качества будущего специалиста.

Литература

Грей Уильям С. Обучение чтению и письму. –Париж: Юнеско, 1956. – С. 21. (английский)

Pfister Bernard. Critical thinking and reading: collaborative critical reading and thinking. – Pedagogical dialogue. NIS, 2014, №1(7). – P. 68. (английский)

Бунеева Е.В., Чиндилова О.В. Приёмы продуктивного чтения несплошных текстов // Режим доступа: http://school2100.com. – С. 55-59.

Burgess A, Hamilton M. Back to the Future? Functional Literacy and the New Skills Agenda // Режим доступа: https://goo.gl/invso5, свободный. – P.18. (английский)

Логвинова И., Рождественская Л. Формирование навыков функционального чтения. Книга для учителя. – Tartu ulikool, 2012. – С.7.

Herber H.L. Teaching reading in content areas. Pearson College Div.,1984.- 316p. (английский)

Bloom B. S., Engelhart M. D., Furst E. J., Hill W. H., Krathwohl D. R. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain. – Pearson, Complete edition, 2000.- 352 p. (английский)

Anderson L.W. (Ed.), Krathwohl D.R. (Ed.), etc. A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives (Complete edition). – Pearson, 2000.-336 p. (английский)

References

Anderson L.W. (Ed.), Krathwohl D.R. (Ed.), etc. (2000). A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives (Complete edition). [Taksonomiya usvoeniya, obucheniya i otsenivaniya: Reviziya taksonomii Blyuma dlya obrazovatel'nykh zadach (Polnoe izdanie)] Pearson, 336 p.

Bloom B.S., Engelhart M.D., Furst E.J., Hill W.H., Krathwohl D.R. (2000). Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. [Taksonomiya obrazovatel'nykh tselej. Klassifikatsiya obrazovatel'nykh zadach] Handbook I: Cognitive domain. Pearson, Complete edition, 352 p.

Buneeva E.V., Chindilova O.V. (2017). Priyomy ehffektivnogo chteniya reklamnykh tekstov. [Sleights of effective reading of advertisement texts] http://school2100.com, p.55-59. (In Russian)

Burgess A., Hamilton M. (2011). Back to the Future? Functional Literacy and the New Skills Agenda. [Nazad v budushcheye? Funktsionalnaya gramotnost i problematika novykh umeniy] https://goo.gl/invso5, p. 18.

Herber H.L. (1984). Teaching reading in content areas. [Obuchenie chteniyu v professional'nykh sferakh] Pearson College Div, 316 p.

Loginova I., Rozhdestvenskaya L. (2012). Razvitie navykov funktsional'nogo chteniya. Kniga uchitelya. [Building of functional reading skills. Teacher's book] Tartu ulikool, p.7. (in Russian)

Pfister B. (2014). Critical thinking and reading: collaborative critical reading and thinking. [Kriticheskoe myshlenie i chtenie: sovmestnoe kriticheskoe chtenie i myshlenie] Pedagogical dialogue. NIS, №1(7). P. 68.

William C. Gray (1956). Teaching of reading and writing. [Obucheniye chteniyu i pismu] Paris: UNESCO, p.21.

IRSTI 14.15.15

Akimbekova G.Sh.[1], Baieli A.Sh.[2], Kruszewski W.[3],

[1,2]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[3]Professor, The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland, Lublin,
e-mail: gulziraakimbekova@gmail.com, baieliassel@gmail.com, Wojciech.kruzewski@kul.pl

PRELIMINARY TERMS OF MODERNIZATION IN KAZAKH LANGUAGE TRAINING

The article deals with the innovations and motivations in teaching Kazakh language. It also discusses the main peculiarities how innovational methods in education helps to speed up the lesson process and teaches students to do independent work. The work is about the survey results, which was done by specialist of universities and students, that will be useful in near future to make the Kazakh language become means of communication in everyday life, the efforts to increase the status of the state language, the events in Kazakh language that will be held at universities, the opportunities of practical usage of the language.

Key words: Kazakh language, modernization, innovation, survey, motivation, innovational methods linguistic peculiarities, educational system, quality teaching, subject specialists of Kazakh language.

Акимбекова Г.Ш.[1], Байелі А.Ж.[2], Крушевский В.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің [1,2]доценті, ф. ғ. к., Қазақстан, Алматы қ.,
II Ионн Павл атындағы Люблин университетінің [3]профессоры, Польша, Люблин қ.,
e-mail: gulziraakimbekova@gmail.com, baieliassel@gmail.com, Wojciech.kruzewski@kul.pl

Қазақ тілін оқытудағы модернизациялаудың алғы шарттары

Мақала қазақ тілін оқытудағы жаңғыру мен жаңаруға арналған. Білім беру саласындағы инновациялық технологиялардың сабақ қарқынын жеделдетуге және студенттің өздігінен оқуға үйрететін негізгі ерекшеліктері қарастырылады. Жоғары оқу орындарындағы қазақ тілі мамандарынан, студенттерден алынған сауалнама қорытындысындағы кейбір нәтижелердің болашақта қазақ тілінің кез келген ортада күнделікті қатынас тіліне айналатындығына септігін тигізетіндігі, мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру жұмыстары, әрі жоғары оқу орындарында қазақ тілінде бірнеше шаралар жүргізіп, тілдің практикалық қолданысына мүмкіншілік туғызуы туралы сөз болады.

Түйін сөздер: қазақ тілі, жаңғыру, сауалнама, жаңару, инновациялық технология, тілдік ерекшеліктер, білім беру жүйесі, сапалы білім беру, қазақ тілі пәнінің мамандары.

Акимбекова Г.Ш.[1], Байелі А.Ж.[2], Крушевский В[3].,

[1,2]к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[3]профессор Люблинского университета имени Ионна Павла II, Польша, г. Люблин,
e-mail: gulziraakimbekova@gmail.com, baieliassel@gmail.com, Wojciech.kruzewski@kul.pl

Начальные условия модернизации преподавания казахского языка

Статья посвящена обновлению и модернизации преподавания казахского языка. Рассматриваются основные особенности интенсификации учебного процесса и совершенствования самостоятельной работы студента. В статье приводятся результаты анкетирования, проведенного среди студентов и преподавателей казахского языка в вузах, которые в будущем будут

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

способствовать превращению казахского языка в язык повседневного общения. Организуемые в вузах различные меропрятия направлены на поднятие статуса государственного языка и способствуют расширению практического использования казахского языка.

Ключевые слова: казахский язык, модернизация, анкетирование, обновление, инновационные технологии, языковые особенности, образовательная система, качественное образование, специалисты казахского языка.

Introduction

Since gaining our independence, the country has not only introduced a new system of education, but also aimed at equality with the world educational system. The time has come for such a major change, especially in the learning process. The reason for that is the evolution in the modern educational process, changes in its contents, new ideas and emergence of new methods. Nevertheless, these issues have been solved and found in innovative activities.

The objective of innovative technologies in every field of education is to integrate into the world educational space in the era of globalization. Knowledge of educated generation compared with civilized countries is directly related to innovation. Implementation of the educational process of the education system requires comprehensive knowledge. Modern education and upbringing of the younger generation is a big problem the state is facing.

Preparing a competitive generation in the future is a direct task of the teacher. Because the field of education is always up-to-date requiring new teaching methods to be developed as well as a modern teacher. It also implements innovative educational criteria in accordance with state educational standards, introducing innovative criteria for student assessment and evaluation.

Nowadays, the purpose of educational institutions in Kazakhstan is the creation of special programs for training young people to a new society, new adaptation to life. Therefore, it is impossible to imagine the activities of educational institutions that offer professional education without innovation. For example, the exchange of knowledge paradigm, the modernization of education content, the optimization of the educational process.

The innovative process itself goes through several stages: first, the emergence of the idea, then the topic of the idea, its purpose, the place of use, the introduction of novelty, the process, the outcome, i.e. the constant result, publicity and its use. Then, they are put into practice, results are shown, additions and changes are made, and later getupdated. Innovative technologies in education are also needed. As Trent J. claims that it is important that learners are given content-based instruction by their second language teacher providing required adequate educational innovation which aims at the students socialization in the language they are taught (Trent, 2014: 56).

On the one hand, the educational technology is a set of changes and requirements in learning information and tools of acquiring knowledge, on the other hand, the teaching process the teacher can usenecessary technical or informational tools. The content, methods and learning tools of the education technology are interconnected and mutually reinforcing. Teacher's pedagogical skills consist of the use of optimal methods and textbooks in accordance with the objectives of the program, as well as the content required.

At present, significant improvements in education of the Republic of Kazakhstan are directly related to innovative processes in the development of society. The potential for the development of higher education institutions is a potential for the individual. The basis of this is the classification of learning through the student's interests and needs. It is a time of modern education that requires a significant, beneficial change different from the innovations. It should be noted that each time has its own benefits and benefits.

In recent years, issues of the use of innovative technologies have been increasing in higher education institutions. Nevertheless, Sarbasova K. said: «Although traditional and innovative pedagogical technologies have a disadvantage, this does not mean that they can be completely separated from each other. Each of them has common features, which are interconnected with each other's peculiarities. In order to effectively fulfill the goals and objectives of the teacher, scientists have identified the need to understand the essence of the interconnected use of each of the pedagogical technologies» according to Bespalco V., Fomenko VT, as a result we can notice result shown due to (Sarbasova, 2006: 14).

Today, in the science ofpedagogy, it is most effective to use complex teaching aids in the educational process. The peculiarity of the learning process is not the source of the information spoken

by the teacher. One of the indispensable tools of the teacher is the ability to use innovative technologies. One technology can be different in its use, and it should also take into account the presence of direct personality components, student contingent features, their psychological climate and mood in the audience. Teachers'achievements who have used one technology quite vary, but the same technology may be consistent with a number of common meanings.

In general, the point of this article is whether there is a new innovative technology that promotes the growth of the number of Kazakhstani citizens who are fluent in the state language, or the technology used in the field of education, the professionalism of the specialist or the effectiveness of the subjects taught in the Kazakh language, or some events in the Kazakh language learning process and whether they are affected.

According to the President Nazarbayev N.A., in 2017, the number of Kazakhstani citizens who speak fluent Kazakh language should be at least 80 percent, and by 2020 they should have been not less than 95 percent, the Minister of Culture Mukhtar Kul-Mukhammed claimed: «I would like to comment on the fact that today the number of Kazakhs in Kazakhstan is 65percent. If in 1991 there were no Kazakhs among them, today there are no Kazakhs who do not speak Kazakh at all. In the spoken language, all the native speakers understand the word. Perhaps the language may be embarrassed to speak. At the same time, we cannot say that all these groups will learn the Kazakh language at the literary level. But I have no doubt that the level of Kazakh language proficiency in the Kazakh language will have increased by 80 percent by 2017. After all, the Kazakhs themselves are 65 percent, and it's easy to fill up 15 percent in the background» (Kul-Muhammed: http://www.inform.kz/kz/). Taking into account the above-mentioned goals and objectives, various activities, such as round tables, methodological seminars, workshops are held in the country's higher educational institutions for teaching the Kazakh language.

Experiment

The Kazakh language is taught in all educational institutions, and we are witnessing those who continue to work in some jobs. However, achieving the above-mentioned figures is a long way from time to time. With this question, the support and testing of the Kazakh language teaching technique will increase. In order to disclose this issue, we have received anonymous surveys from 49 teachers who teach Kazakh in other language audiences in several governmental and non-governmental higher education institutions in Almaty. The purpose of the survey is to determine the current state of the practical Kazakh language in higher education institutions.

Results and discussion

At the same time, the content of the questionnaire consists of two parts – general questions and basic questions. We have noticed that all the teachers who participated in the survey were skilled and experienced in their work. As a proof of it, the results of the chart below can be proved. The answer to the question: «How much do you have the Kazakh language teaching experience in other language classrooms?»

We would like to draw attention to the experience of teachers who teach through this diagram, as every year the expert gains experience. The survey participants have a maximum of twenty-six years of experience, during which the specialist will become a master of their profession. Even the most experienced in the last four years, the expert can accumulate a lot of experience. Particularly, speaking in other language classrooms requires a lot of work.

As a result of the questionnaire, it is possible to see that in Almaty higher educational institutions not only accumulate their work experience in Kazakhstan but also exchange experience with foreign scientific and pedagogical internships, i.e. Poland, Scotland, Moscow, South Korea, Holland, Austria, Berlin, USA and several European universities in the world. A specialist who has been acquainted with the methodology of teaching language at universities in every countryuses it in his classroom and participates in various national qualifications.

As a result of the diagram, we note that most of the teachers spend their years in self-development. It is also important to mention that teachers can gain experience through access to classes of colleagues, other than those engaged in special training. Especially it is important for teachers to gain experience in language teaching. This also has a great impact on the quality of Kazakh language learning.

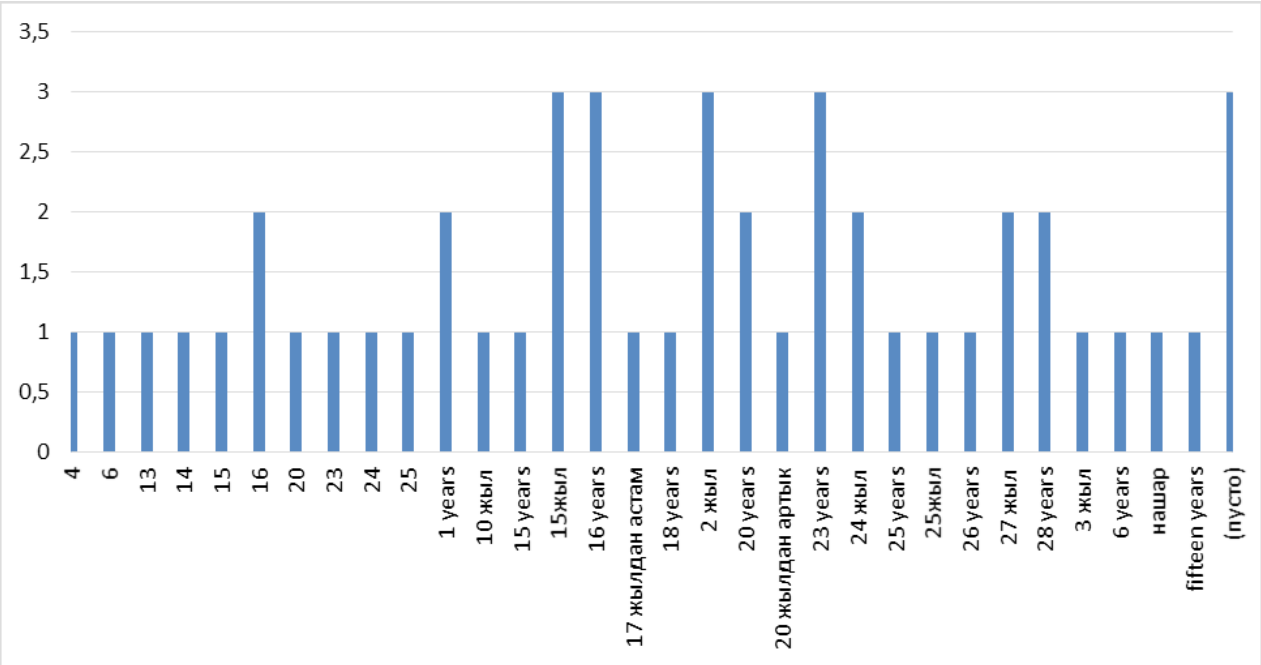

Diagram 1 – The Kazakh language teaching experience in other language classrooms

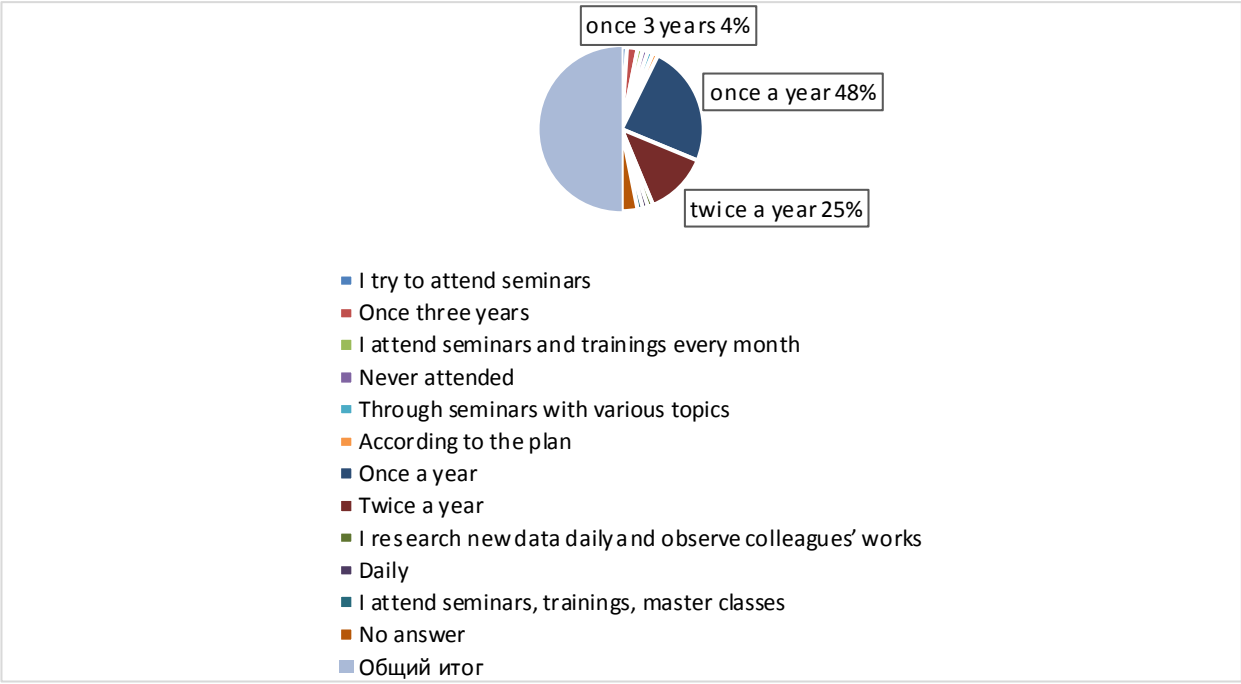

Diagram 2 – Frequency of professional level development of teachers in the language teaching methodology in other language audiences

Another way to improve your language quality is directly related to the number of students in the group. As a practical lesson, each student in the group needs to do some work. The results of the questionnaire show how many students in the Kazakh language group study in other universities.

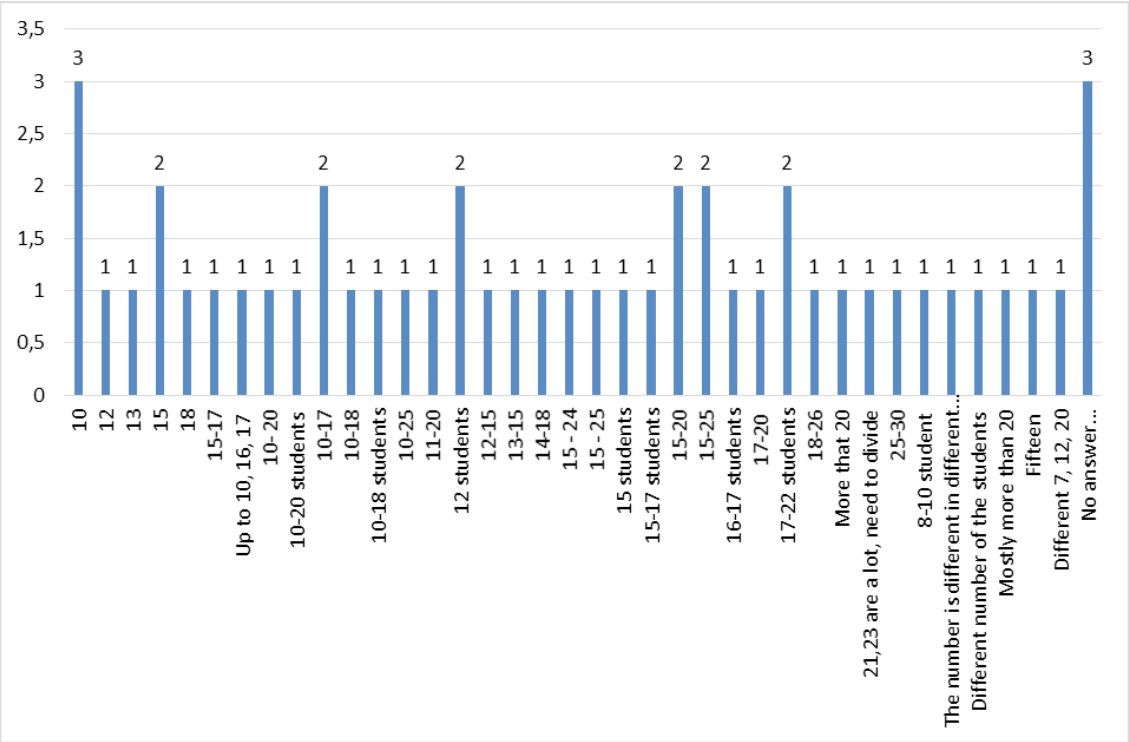

Diagram 3 – The number of students enrolled in one Kazakh language group in other language classrooms

Thus, in each institution, the number of students in the group is different and there aren't clearly defined students. This issue will be solved in the future, but it is well justified on the basis of European language standards for teaching a foreign language.

The factor that influences the ability to teach the next language fluently is the distribution of students according to levels. This issue is different at every institution. The reason is that in most cases it depends on the contingent. In some educational institutions, students who know the Kazakh language often go to school and, in some places, have the opposite.

The diagram illustrates the incompleteness of the standard of distribution of Kazakh language proficiency in the country. But the reasons for this are those who know the Kazakh language; lack of audience; not provided for by the university educational program; Teaching methodology for European standards is not provided; due to funds; because of the extra burden of additional funding; we have the answers to the question about the cost savings.

In addition, in order to prove that the situation in our country is literate, well-educated, the Kazakh language specialists are asked a few questions about their professional development. For example, we have seen that the latest published manuals for teaching the Kazakh language are used by twenty-five teachers in the Kazakh language, and they use it to teach other languages in the classroom. This also proves that teachers constantly improve their professional level.

The answer to the question of how often innovative technologies are used in teaching the Kazakh language is as follows.

The results of the questionnaire show that teachers often use innovative technologies in accordance with the content of the lesson and help their students develop their interest in learning the language.

The importance of innovative technologies in modern education can be seen in the diagram above as it is being fully implemented in teaching the state language, which is often used by teachers in the classroom depending on the content of the lesson. This is also one of the most important factors for language training. In the management of education through innovative technologies, it is possible to notice that the result of the student learning over a short period of time and the activity of thinking activity. Educational awareness lies upon the structure of teaching and learning implementing approaches on better education in high schools. Thus, teachers' widening way of thinking impact on the educational process tended (Freeman, 2013: 141).

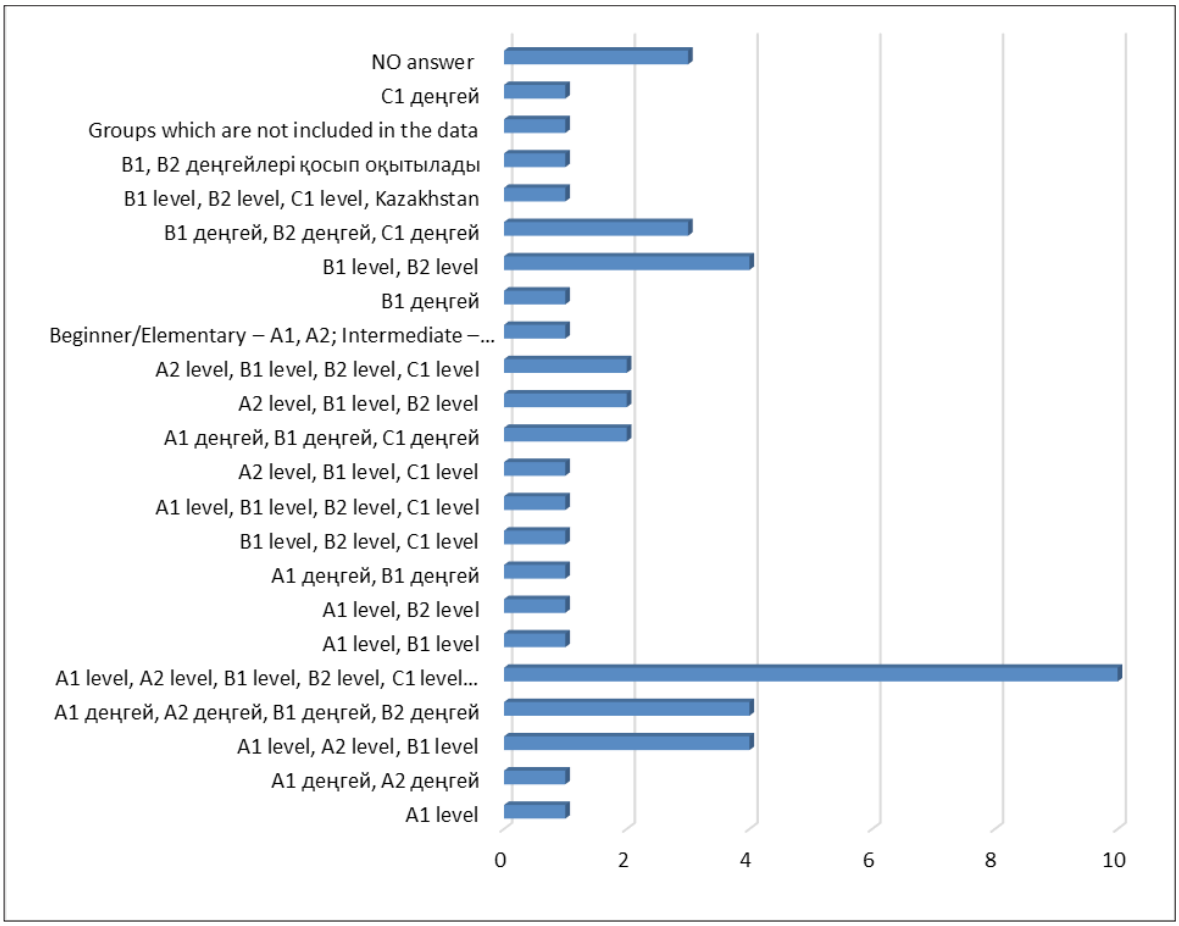

Diagram 4.2 – Teaching the Kazakh language by levels

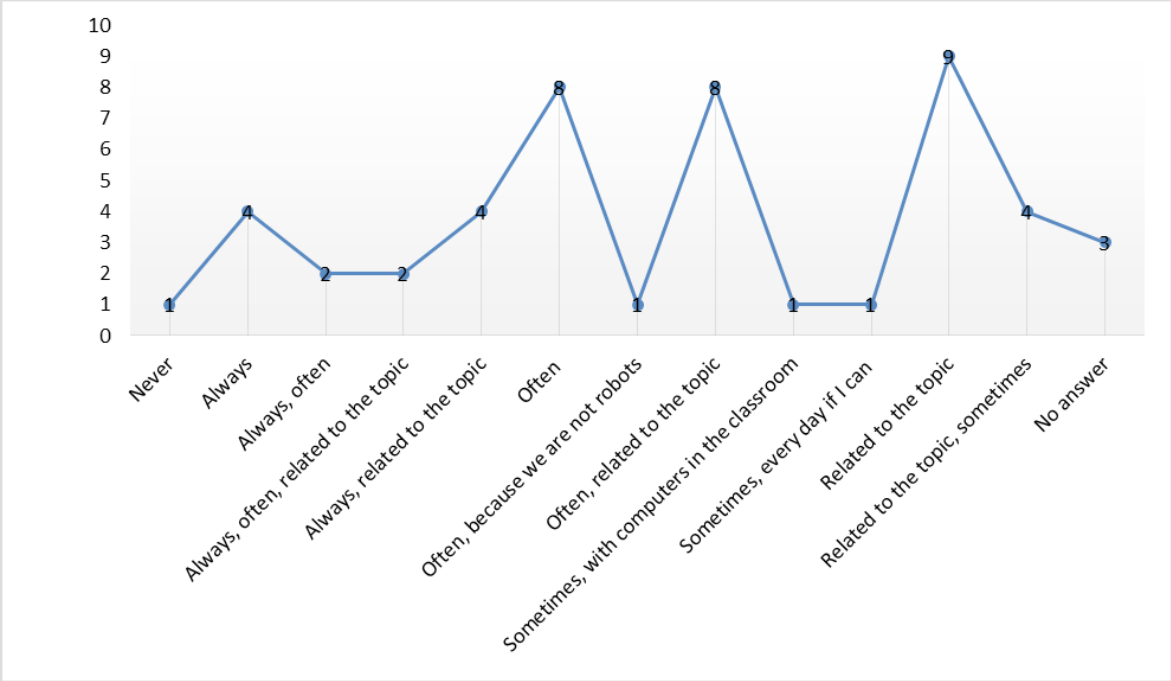

Diagram 5 – Frequency of using innovative technology in teaching Kazakh in other language classrooms

The key aspects of innovative technologies analysis and application:

Psychology is how technology encourages students to learn, how the tool used, how it works, how it works, whether or not the student's interest in it increases, or whether the non-traditional demands will cause the student's self-confidence.

Pedagogical – to the extent that applicable innovation technologies are concerned, the student is aware of the environment.

Methodology – The technology is designed to help you master the material well and consider whether the material is correctly presented in terms of methodology.

Organizational – Innovative technologies consider whether the subject is adequate in the classroom, whether the students are adequate to perform their tasks, i.e. the introduction of new innovative technologies in the learning process intensifies the educational process, the pace of study, and the self-employment of students. It is possible to take into account the gradual organization of the learning process, the establishment of a concrete feedback, and continuous monitoring of student activities at each stage. Teachers of these aspects are fully aware of the state language teaching.

As a result of this survey, we have observed that at present the requirements of the teaching staff of the Kazakh language in university language are preserved in the university. So criticism and imperfection should not be sought only by Kazakh specialists. They learn to acquire the language, but not enough to learn the language only in the Kazakh language. The student needs to create conditions for bringing the knowledge gained on the Kazakh language to practice and bringing the game to the level that it can deliver.

In the methodical recommendation of the Kazakh language for studying the history of the Kazakh language in the state language: «Studying the history of Kazakhstan in non-Kazakh language increases the interest of non-Kazakh children to the culture and history of our people, learn and analyze their abilities. Multilingual education in the learning process at all levels is a distinctive feature of modern education» (Oqyty' qazaq tilde emes mektepterde «Qazaq stantarixy'» pa'nin memlekettik tilde men'gery'ge arnalg'an a'distemelik usynymdar. 2013: 48). This recommendation should be made in each higher education institution. Another subject, apart from the Kazakh language, should be taught in the Kazakh language in other audiences. Then the student can combine the knowledge gained in the Kazakh language in the Kazakh language. At the same time we can see that the level of knowledge of the Kazakh language as a state language varies. For this purpose, the subject of «Information and Communication Technologies» was taught in English for students of the Kazakh and Russian departments of the first course of the University directed to a certain business area in Almaty in 2017-2018. We conducted a survey to find out how much the subject influenced the level of English proficiency in students. The survey was attended by 146 students studying English at Elementary, Pre-Intermediate, Intermediate, Upper-Intermediate. The trainees are those who have already completed the first interim control work. The answers to the question «Will the English language help to raise the level of English proficiency?» will be in the following.

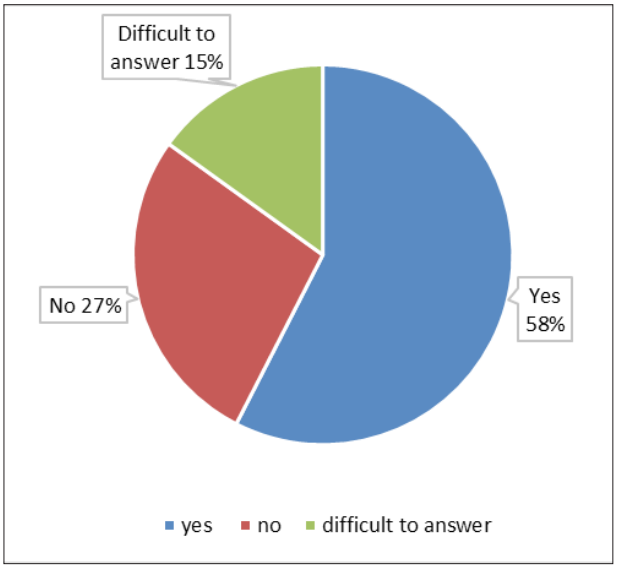

Diagram 6 – The effect of subjects run in English on the English language proficiency

As you can see from the diagram, 58% of 146 students answered «Yes». It shows that this work has shown a positive result. The answer to the question «How much did English language proficiency increase the level of English proficiency?» is the following:

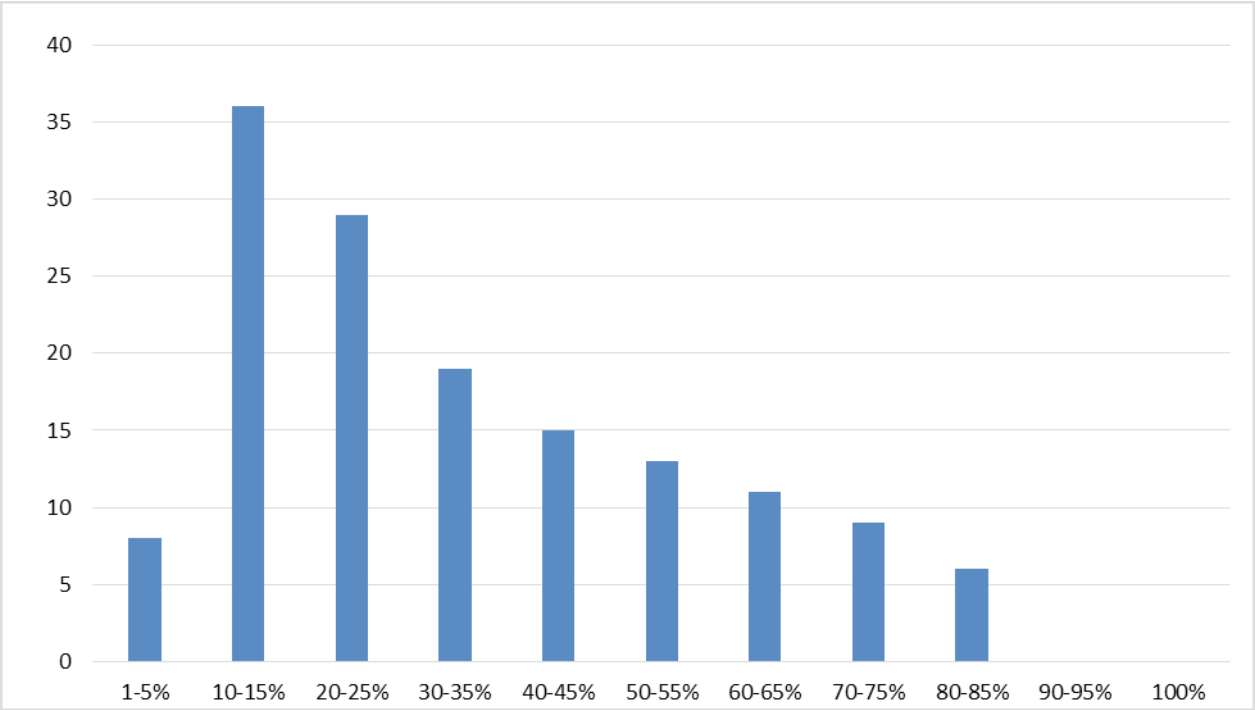

Diagram 7 – The effect of subjects run in English on the English languageproficiency in percentages

This diagram shows that most students have increased their English language proficiency by 10% -15% and 20% -25%, which is a good indicator. Summing up the results of the survey among students, it would be very effective to conduct one discipline in the Kazakh language in higher education institutions, except for the Kazakh language, in other language audiences.

Conclusion

The President of the country Nazarbayev N.A. said that «The Kazakh language will dominate in all spheres of life by 2025 and become the language of everyday communication in any environment. Thus, our independence is the most important value of the whole nation – the dominating language of our native language. Surely, the attitude to the language is really the view of the country. So we cannot afford it. The fact that the Kazakh language becomes a language of mass usage and, in fact, the status of the state language, will allow us to call our country «Kazakhstan», which will help to teach one subject in the Kazakh language at the highest level (Qor turaly, http://www.qazaq-found.kz/kaz/?page_id=1775). But Kazakh specialists do not just search for new innovative ways of teaching and learning the state language, as a teacher, to increase the cognitive activity of the student, to love the language, to develop creativity, to educate students, the ability to visualize such skills as the individual, who can practice in practice, comprehensively, competitive, modern, theoretical knowledge has been in the works that affect the formation of tissue.

In short, innovative educational technologies mainly teach students to gain self-learning, make decisions, build self-esteem, self-perfection, and teach them to be free, both individually and publicly, outside the classroom, accustoming to share their opinions, to accelerate the pace of learning, to develop the learning. Teaching of the Kazakh language is necessary not only to the task of teachers of the Kazakh language, but also to hold a number of events in the Kazakh language at the educational institution where it is taught and to create the possibility of practical use of the language.

Литература

Trent J. (2014). Innovation as Identity Construction in Language Teaching and Learning: Case Studies from Hong Kong. Innovation in Language Learning and Teaching. Maja: 78 p.

Құл-Мұхаммед М. 2017 жылға қарай елімізде қазақ тілін меңгергендер саны 80 жететініне еш күмән жоқ// http://www.inform.kz/kz/2017-zhylga-karay-elimizde-kazak-tilin-mengergender-sany-80-payyzga-zhetetinine-esh-kuman-zhok-m-kul-muhammed_a2385507

Сарбасова Қ. «Инновациялық педагогикалық технологиялар» (оқу құралы)., –Алматы: Атлас баспасы, 2006. – 176 б.

Freeman D. (2013). Teacher Thinking, Learning, and Identity in the Process of Educational Change//In Innovation and Change in English Language Education. New York: Routledge, 154 p.

Оқыту қазақ тілді емес мектептерде «Қазақстан тарихы» пәнін мемлекеттік тілде меңгеруге арналған әдістемелік ұсынымдар. Әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 48 б.

Қор туралы// http://www.qazaq-found.kz/kaz/?page_id=1775

Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: Арман-ПВ. 2008. – 392 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974-1986. – 896 б.

Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.

Англо-русский словарь Мюллера. http://www.diclib.com

References

Freeman D. (2013). Teacher Thinking, Learning, and Identity in the Process of Educational Change//In Innovation and Change in English Language Education. New York: Routledge, 154 p. (in English)

Trent J. (2014). Innovation as Identity Construction in Language Teaching and Learning: Case Studies from Hong Kong. Innovation in Language Learning and Teaching. Maja: 78 p. (in English)

Sarbasova Q. (2006). Innovaciyalyq pedagogikalyq texnologiyalar (oqy’ quraly). [Innovative pedagogical technologies (training aids)] Almaty: Atlas baspasy, 176 p. (in Kazakh)

Oqyty’ qazaq tilde emes mektepterde «Qazaqstan tarixy’» pa’nin memlekettik tilde men’gery’ge arnalg’an a’distemelik usynymdar. A’distemelik usynymdar. (2013). [Methodological recommendations for teaching Kazakh language in the state language in non-Kazakh schools. Methodological recommendations] Astana: I. Altynsarin atındag’y Ulttyq bilim akademiyasy, 48. p. (in Kazakh)

Qor turaly, http://www.qazaq-found.kz/kaz/?page_id=1775 (in Kazakh)

http://www.inform.kz/kz/2017-zhylga-karay-elimizde-kazak-tilin-mengergender-sany-80-payyzga-zhetetinine-esh-kuman-zhok-m-kul-muhammed_a2385507 (in Kazakh)

Suleimenova E.D., Shaimerdenova N.Zh., Smagulova Zh.S., Akhanova D.Kh. (2008) Әleumettik lingvistika terminderiniң sөzdigi [Dictionary of Sociolinguistic Terms]. Astana: Arman-PV, 2008. 392 p. (in Kazakh)

Қazaқ tilniң tүsindirme sөzdigi (1974-1986). [The Explanatory Dictionary of the Kazakh Language in 10 volumes]. Almaty: Ғylym, 1974-1986. 896 p. (in Kazakh)

Frazeologiyalyқ sөzdik (2007) [The Phraseological Dictionary]. Almaty: Arys, 2007. 800 p. (in Kazakh)

Anglo-ry’sski slovar’ Myullera. http://www.diclib.com

МРНТИ 14’15

Баркибаева Р.Р.[1], Кунапияева К.С.[2], Байгушикова А.М.[3],

[1]к. п. н, доцент, [2,3]старшие преподаватели
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: kainigulasia@mail.ru, Kunapiyaeva@inbox.ru, baygushikova@inbox.ru

ВИРТУАЛЬНАЯ МУЗЕЙНАЯ МЕДИАТЕКА КАК ИНФОРМАЦИОННЫЙ РЕСУРС

В статье рассматриваются новые методы в работе с информацией, отвечающие требованиям времени. Если раньше для потребностей обучающихся и педагогов было достаточно библиотеки и методического кабинета, то сегодня назрела необходимость говорить о современной системе хранения, обработки и трансляции различного медийного дидактического материала. Такой системой на сегодняшний день, на наш взгляд, может служить виртуальная медиатека, оснащенная уникальным контентом, созданным на основе такого авторитетного учреждения, как музей, который смог бы задать планку качества, предоставляя пользователю только энциклопедически точную информацию.

Ключевые слова: мультимедийные ресурсы, виртуальная медиатека, виртуальный музей, музейная педагогика, интеллектуальная элита.

Barkibayeva R.R.[1], Kunapyieva K.S.[2], Baygushikova A.M.[3],

[1] PhD [2,3]senior lekturers of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: kainigulasia@mail.ru, Kunapiyaeva@inbox.ru, baygushikova@inbox.ru

Virtual museum media library as an information resource

The article discusses new approaches in education require new methods in working with information. If earlier the library and the teaching room were sufficient for the needs of the students and teachers, today there is a need to talk about the modern system of storing, processing and broadcasting of various media didactic material. Such a system to date, in our opinion, can be a virtual media library equipped with unique content created on the basis of such an authoritative institution as a museum that could set a bar of quality, providing the user with only encyclopaedically accurate information.

Key words: multimedia resources, virtual media library, virtual museum, museum pedagogy, intellectual elite.

Барқыбаева Р.Б.[1], Кунапияева К.С.[2], Байгушикова А.М.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, п. ғ. к., [2,3] аға оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: kainigulasia@mail.ru, Kunapiyaeva@inbox.ru, baygushikova@inbox.ru

Виртуалды музейлік медиатека ақпараттық ресурс ретінде

Мақалада білім беру саласындағы жаңаша үрдістер ақпаратпен жұмыс істеудің жаңа тәсілдері қарастырылады. Егер бұрын білім алушылармен ұстаздарға білімнің негізгі көзі ретінде кітапхана мен әдістеме кабинеті жеткілікті болса, қазіргі заман әр-түрлі медиалық дидактикалық құжаттарды сақтау, өңдеу және көрсету жүйесін қажет етеді. Біздің ойымызша осындай жүйе ретінде мұражайдың негізінде жасақталған, бірегей контентімен жабдықталған, тұтынушыға энциклопедиалық нақты және дәл ақпарат бере алтын виртуалды медиатека бола алады.

Түйін сөздер: мультимедиялық ресурстар, виртуалды медиатека, виртуалды мұражай, мұражайлық педагогика, интеллектуалды элита.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Введение

Предпосылкой к разработке данного проекта явилась ситуация, связанная с ролью медиа в жизни молодежи. Она сегодня проецирует себя и свои отношения с миром через медиа, которые предлагают молодым людям различные идеалы, ценности, мировосприятие. Однако присутствие в Интернете наряду с объективной информацией огромного количества информации вторичной или третичной переработки, не только изначально не создает научную основу получения дальнейших знаний, но способствует формированию ложных ценностных ориентаций. В этих условиях институтом, который с наибольшей успешностью может справиться с возникшей проблемой, является музей, так как его социально-культурная деятельность опирается на первичную, подлинно объективную, исходную историческую и культурную информацию, т. е. аппелирует к культурным эталонам. К тому же музей как символ культуры может сыграть важную роль в воспитании молодого человека, «погрузив « его в культуру прошлого, связывая ее с ценностями текущего времени, вовлекая в диалог с ними.

Думается, что создаваемая в рамках предлагаемого Проекта, (описание основных положений которого будет предложено в этой статье), виртуальная музейная медиатека будет отвечать запросам, способам получения информации и образу жизни молодежи, сформированной в новых социокультурных реалиях.

Научная новизна Проекта заключается в использовании ресурсного потенциала региональных музеев Казахстана с целью создания виртуальной медиатеки, содержащей уникальный контент, а также подготовленной на этой основе научно-методической продукции.

Как видим, тема нашего исследования напрямую связана с использованием новых технологий в образовательном процессе высшей школы.

Новые подходы в образовании потребовали новых методов в работе с информацией. Современные технологии наполнили учебный процесс новым контентом – видео, аудиозаписями, мультимедийными курсами. Прежние дидактические материалы также обрели новое лицо – стало всё больше учебных пособий, доступных в электронном виде. Однако разрозненное и несистематизированное хранение этих материалов приводит к их недоступности для учащихся и к неудобству использования для педагогов. Сегодня назрела необходимость говорить о современной системе хранения, обработки и трансляции различного медийного дидактического материала. Такой системой на сегодняшний день может служить виртуальная медиатека, оснащенная уникальным контентом, созданным на основе такого авторитетного учреждения, как музей, образовательная сущность которого – одна из его основных функций. Рассматривая музей как педагогическую систему, мы обратились к понятию «музейная педагогика». Оно было впервые сформулировано в конце XIX века в Германии немецкими учеными Э.А. Росмелером, А. Лихтварком и А. Рейхвейном. Е.Б. Медведева, изучая становление музейной педагогики в Германии и России, отмечает, что она первоначально трактовалось как направление музейной работы с учащимися. Гамбургский художественный музей стал колыбелью музейной педагогики, а ее «отцом» – директор музея, в первой профессии школьный учитель А. Лихтварк (1852 – 1914 гг.). Впервые введя понятие «музейные диалоги», Лихтварк стал основоположником музейно-педагогической методики, цель которой – развить умение творчески воспринимать произведение искусства через понимание замысла художника (Бахтин Н.Н. и др., 1991: 118).

С возрастанием социальной роли музеев в обществе в 60-е годы XX века (так называемый «музейный бум») музейная педагогика начала формироваться и как особая отрасль знаний и исследований. В СССР термин «музейная педагогика» стал употребляться с 70-х годов XX века. (Медведева Е.Б., 1999: 193).

Определение музейной педагогики родилось в 1989 году в НИИ культурологии, когда российский ученый М. Ю. Юхневич предложил определять музейную педагогику как научную дисциплину, находящуюся на стыке музееведения, педагогики и педагогической психологии, которая занимается исследованием образовательной деятельности музеев . (М. Гнедовский, Н. Макарова, М. Юхневич., 1989: 104)

На развитие музейной педагогики оказала влияние теория диалога культур М.М. Бахтина, В.С. Библера. (Н.Н. Бахтин., 1991: 118; Библер В.С., 1991: 412; Библер В.С., 1989: 34). По их мнению, музей, имея своей целью сохранение и трансляцию материальных свидетельств опыта творческой деятельности, создает уникальное художественно-временное пространство и «погружает» зрителя в культуру (искусство) прошлого, связывая ее с ценностями текущего времени, вовлекая широкие слои зрителей в диалог с ними. Е.Г. Ванслова отмечает, что музейная педагогика может оказать неоценимую помощь

в процессе воспитания, помочь человеку стать творческой личностью, сформировать систему ценностей (Ванслова Е.Г., 2000: 27), что полностью отвечает целям настоящего Проекта.

В этом направлении также накоплен значительный международный опыт. В зарубежной музееведческой литературе давно и плодотворно разрабатывается круг вопросов, посвященных отношениям музея и общества. Наиболее известными являются книги Ж. Базена, А. Уиттлин, К. Хадсона исторически обосновывающие идеологию «общественного служения» музея (Базен Ж., 1994: 528; Хадсон К., 2001: 194). В европейских исследованиях обнаруживается традиция восприятия музея как средства внешкольного образования и воспитания человека на протяжении всей его жизни (Л.В. Коулмен, Х.М. Матон-Ховарт, Г. Тэлбойз, И. Финли и др.).

В настоящее время усилия исследователей направлены на философское осмысление феномена музея, его роли в постиндустриальном обществе, которое базируется на принципиально новых технологиях и в котором складывается новое отношение к культурному наследию (концепция «музея-форума» – А. Хаттон, Д.Ф. Камерон и др.; концепция «музея без границ – виртуальные музеи» – Г. фон дер Остен и Г. Боргер.

Именно качественные изменения в деятельности музеев (демократизация, ориентация на потребности музейной аудитории и др.) в период, обозначаемый как «музейный бум» (1960-70 гг.) вызвали к жизни представление о функциональности музея как социального института. Эти процессы также не прошли мимо казахстанских ученых. Так, в 1984 году при Научно-Исследовательском институте культуры был создан постоянно действующий Казахстанский семинар «Музей и подрастающее поколение». Этот семинар, стал школой по обмену уникальным опытом музейных работников со всего Казахстана и бывших союзных республик. Он вошел в историю музейно -педагогической мысли Казахстана как «музейный всеобуч». Результатом такой работы стало создание научно-практического центра по музейной педагогике в Алмате в 1990 году на базе кафедры музейного дела ИПРИКТ (института переподготовки работников искусства, культуры и туризма) и получил название творческая лаборатория «Музейная педагогика» (Гнедовский М., Макарова Н., Юхневич М., 1989: 104). В настоящее время Академии.

Казахстанские научно-практические центры, занимающиеся проблемами музейной педагогики, в настоящее время являются организационной базой для ее дальнейшего развития. Тенденция последних лет – внимание к культурно-образовательной деятельности музеев, которая становится одним из приоритетных направлений музейной работы.

Из вышесказанного видно, что музейная педагогика может дать исследователю тот инструментарий, который позволит осмыслить все виды деятельности музея в педагогическом аспекте и тем самым повысить уровень его образовательного воздействия. Именно этим руководствовались авторы данного Проекта, когда выразили основную суть предполагаемой работы в названии: «Виртуальная музейная медиатека как средство интеграции науки и современной педагогической практики»

Эксперимент

Представляется, что используя современные достижения в области информационно-коммуникативных и мультимедийных технологий, а именно виртуальную медиатеку, основой которой станет интерактивный интериет – музей «Тюркская колыбель», с контентом, способствующим формированию интеллекта молодежи – будущего Казахстана, мы будем способствовать интеграции музея в образовательное пространство. При этом планируется создать виртуальную медиатеку на базе четырех областных музеев РК, основу которой составят виртуальный музей и учебные видеофильмы, созданные на основе данных музеев.

Создание виртуального областного музея в рамках настоящего Проекта будет включать в себя:

1. интерактивный мультимедийный интернет-музей «Тюркская колыбель», куда будут включены:

а) виртуальные копии основных региональных казахстанских музеев (каждый экспонат в отдельности, видеопередача-экскурсия в формате 3D, комментарии профессионального экскурсовода и специалиста-историка).

б) экскурсии по наиболее крупным и исторически значимым казахстанским городам (в двух форматах: экскурсия по старому городу, собранная из уникальных архивных фотографий и экскурсия по современному городу в формате 3D).

в) видеоэкскурсии по основным значимым для казахстанской истории местам – места рождения выдающихся деятелей культуры и политики, места военных действий (включенных в школьную программу),

д) видеоэкскурсии по уникальным природным заповедникам (ориентированные как на школьников Казахстана, так и на потенциальных туристов).

е) широко интегрированное и непривязанное к конкретной территории знакомство с биографиями великих представителей Казахстана с возможностью поиска целевой информации по всем музеям и электронным библиотека Казахстана, без привязки к конкретному региону.

*2. Создание видеофильмов на материале областных музеев***.** Для обозначения продукта, созданного для учебных целей средствами видео, в нашем исследовании употребляется понятие «видеофильм». Видеофильм как жанр, предполагающий создание фильма с драматургией сюжета; интересным, необычным сюжетным ходом (авторским или режиссерским), выполненного художественно-выразительными средствами видео.

Тематика планируемых учебных видеофильмов:

Личность в ракурсе истории Казахстана;

Диалог культур в контексте культурного разнообразия Казахстана;

Культурная самобытность этносов, проживающих в Казахстане

Проблема сохранения и ретрансляции этнокультурного наследия народов РК; а также фильмы, посвященные поэтам и писателям, чья жизнь и творчество связаны с тем или иным регионом Казахстана.

При создании фильма ставятся задачи:

а) пробудить в сознании молодежи *адресных запросов* в культуру, личных мотиваций к освоению культурного пространства, заполнения культурного вакуума знаниями, почерпнутыми из сокровищниц музея;

б) способствовать формированию имиджа регионов страны для развития культурного туризма

3. Организацию профессионального сетевого сообщества (аналог специализированной социальной сети), педагогов и работников культуры. В рамках настоящего Проекта планируется проводить работу по совершенствованию механизма эффективного профессионального сотрудничества участников по теме: «Организация учебного процесса в информационной образовательной среде», сделав акцент на использование создаваемой Виртуальной медиатеки. Следует заметить, что, размещая создаваемую медиатеку в сети, мы сделаем ее открытой для различного рода дополнений, и обновлений. Таким образом, благодаря сетевому и коллективному характеру деятельности у педагогов и работников культуры появляется Интернет-площадка для координации их усилий в культурно-просветительской и учебно-воспитательной работе среди молодежи с целью разработки эффективной методики удаленного преподавания отдельных дисциплин с использованием виртуальной медиатеки

4. Разработку программного приложения для онлайн-консультации с представителями включенных в проект культурных учреждений через сайт (скайп);

5 Подготовку методического пособия «Медиатека профессионального мастерства»**.** В основу пособия планируется включить видеозаписи экскурсий, проводимых лучшими музейными работниками, комментарии к ним ученых – краеведов, этнологов и др., а также видеозаписи лучших уроков, воспитательных мероприятий, проводимых педагогами из регионов, использующих ресурсы виртуальной медиатеки. Думается, что благодаря уникальному контенту, данное пособие способно открыть новые перспективы в организации учебного процесса, обеспечить всестороннюю поддержку творческой работы педагога. Следует заметить, что создание вышеназванного мультимедийного методического пособия приобретает особое значение для сельских образовательных учреждений.

6) Проведение международной конференции с целью обмена опытом по проблемам интеграции культуры и образования. Научный форум будет направлен на подведение итогов реализации проекта на территории регионов, охваченных Проектом. Основная цель данного мероприятия: вызвать интерес у всех заинтересованных в духовно-нравственном и патриотическом развитии молодежи, создаваемыми в ходе проекта учебно-методическими ресурсами Виртуальной медиатеки с перспективой повсеместного внедрения ее в учебный процесс как дополнительного дидактического средства к занятиям.

Следует заметить, что при этом планируется выполнение следующих работ:

1) при создании интерактивного мультимедийного интернет-музея «*Тюркская колыбель»* необходимо:

а) Написать программное ядро сайта и мобильного приложения.

б) Обеспечить на сайте присутствие контента.

в) Обеспечить высококачественный перевод контента на казахский, английский и китайский языки.

2) Сформировать сеть официальных партнеров проекта – *национальных* вузов, вузов соседних *тюркских стран* и вузов стран *ближнего зарубежья* (Российская Федерация и Китайская Народная Республика) – обеспечивающих продвижение собранной на сайте информации в среде обучающихся. /Индикатор: документальное партнерство с *5 казахстанскими вузами, 5 вузами соседних тюркских государств, 5 крупными вузами РФ и 5 крупными вузами Китая./*.

3) Обеспечить постоянное существование сайта после прекращения финансирования**.**

а) Обеспечить ежедневную посещаемость сайта не менее 5000 пользователей и заключить договор по демонстрации рекламы.

б) Создать сеть продаж сувенирной продукции, связанной с включенными в проект музеями (с направлением вырученных средств на расширение и поддержание обучающего проекта).

в) Осуществить информационную кампанию по привлечению на сайт многочисленной туристической аудитории из Китайской Народной Республики.

Таким образом, предполагается, что если привлечь многочисленных пользователей только из одного Китая, то мы уже заработае денежные средства в достаточном количестве, чтобы в перспективе содержать созданный сайт

Формы доступа к информации виртуального музея предполагает трех вариантов:

1. Контент свободного доступа:

а) простая неозвученная видео-экскурсия (образец видео, созданное авторами проекта) в формате HD, UltraHD

б) аудиогид по залам музея (казахский, русский, английский, китайский)

2.Контент с обязательным просмотром рекламы (необходима до монетизации):

А) 3D экскурсия с обзором 360 градусов. Свободный выбор маршрута. Ауди – озвучивание всех залов.

3. Контент доступа по платной подписке / ориентирован на иностранцев.

А) информация о материалах из запасников, доступ к редким исследованиям и уникальным материалам , к примеру, книгам 19-20 веков (для ученых и журналистов/

Б) видео экскурсия (образец видео прилагается) в форматах UltraHD

Результаты и обсуждение

Значимость проекта в национальном и международном масштабе видится в ее нацеленности в будущее, так как нынешняя молодежь – это будущее страны. Лишь только воспитанная в мире национальных традиций, великого наследия предков, не потерявшая связь с прошлым, молодежь может стать будущей интеллектуальной элитой страны.

Говоря об интеграции музея в образовательное пространство, конечно же, мы не едины.

Безусловно, существует тенденция развития музейного мультимедиа. XXI век и широкое распространение мультимедийных технологий значительно изменили подход музеев к демонстрации своих коллекций. Благодаря созданию виртуальных музеев, медиатек, единых мультимедиа-баз, каждый музей раздвинул рамки своей деятельности.

К примеру, Академия культуры Google (Google Cultural Institute**)** – это глобальный образовательный онлайн-проект, партнерская программа которого объединяет сотни музеев, институтов культуры и архивов мира. Значение этого многоязычного проекта в мировом образовательном процессе – колоссальное. Команда Google ездит по музеям, оцифровывает оригиналы и делает открытыми для любого человека культурные сокровища, накопленные человечеством за всю историю цивилизации. Любой человек может ежедневно бродить по знаменитым музейным комплексам и рассматривать произведения искусства в мельчайших деталях.

Среди музеев, фонды которых оцифрованы для арт-проекта Академии культуры Google: Эрмитаж и Государственный музей А. С. Пушкина, Национальный музей Токио, лондонская галерея Serpentine, Музей стекла Corning, нью-йоркский The Metropolitan Museum of Art, Канадский музей балета, швейцарский Олимпийский музей и сотни других.

В России также активно используется историко-культурный потенциал музеев Москвы в образовательно-воспитательном процессе. Пожалуй, самым удачным в этом направлении следует назвать проект «Русский музей: виртуальный филиал», который является самостоятельной программой этого музея. Коллекция музея (более 400 тысяч экспонатов) позволяет представить не только историю русского изобразительного искусства, но и историю российской культуры, историю России в художественных образах.

В Казахстане также проводится определенная работа в этом направлении.

Так, посетить этно-мемориальный комплекс «Карта Казахстана «Атамекен» в интернете смо-

жет каждый желающий из любой точки мира. В г. Усть-Каменогорске функционирует первый в Казахстане виртуальный музей, созданный на основе коллекций Государственного русского музея. Специалисты из Санкт-Петербурга установили оборудование и программное обеспечение. Теперь с помощью компьютерных технологий можно побродить по 38 залам Русского музея. При РГП (Республиканском Государственном предприятии) «Гылым ордасы» открывается «Виртуальный интерактивный 3D-музей науки». Есть еще несколько разработок, но, как правило, они касаются крупных центральных объектов культуры, находящихся в Астане, Алматы или других мегаполисах страны.

Таким образом, сегодня на мировом рынке мультимедийных продуктов присутствует значительное количество разработок, использующих богатейшие сокровищницы музеев как образовательный и воспитательный ресурс общества. Однако в Казахстане создание таких продуктов развито еще достаточно слабо. Что же касается настоящего Проекта, то принципиальным отличием от существующих аналогов является, во-первых, уникальный материал, содержащийся в региональный музеях страны. Во-вторых, за основу нами взято направление музейной деятельности, которое определяет будущее – это молодежь в музее. Учитывая то, как молодое поколение воспринимает традиционные способы представления музейной коллекции, нами предлагается альтернативный контент, по форме соответствующий новой эпохе, потому что старые связи и форматы в большинстве своем в молодежной среде больше не работают. В-третьих, содержание создаваемой медиатеки строятся таким образом, чтобы способствовать формированию у молодежи ценностных ориентаций, патриотических чувств, пробудить интерес к ее истории, обогатить их знаниями о малой родине. В-четвертых, планируется, что предлагаемый нами конечный продукт работы над Проектом будет способствовать формированию имиджа регионов страны для привлечения туристов. (Китай. Новый Шелковый путь)

Заключение

Таким образом, системная разработка мультимедийных методических пособий будет способствовать

– дальнейшему совершенствованию цифровой мультимедиа-индустрии в образовании;

– появлению дополнительных возможностей для преподавателей, активно внедряющих инновационные формы работы в процесс подготовки учебных занятий с целью обучения, соответствующего современным требованиям;

– обеспечению удаленного доступа к созданному электронному продукту, в том числе и провинциальных сельских школ;

– организации сетевого сообщества профессионалов и всех заинтересованных лиц по проблемам интеграции музеев в образование;

– формированию туристской мотивации для развития культурного туризма в регионах страны;

– формированию соответствующей инфраструктуры для регулярного обновления и пополнения общедоступной базы знаний на специальном интернет сайте.

Активное внедрение в организацию учебного процесса современных интерактивных технологий будет способствовать

– совершенствованию системы образования РК;

– органичному пополнению учебно-методических комплексов пилотного электронного обучения, проводимого в РК с 2012 года

Литература

Базен Ж. История истории искусства: От Вазари до наших дней. – М.: Прогресс, 1994. – 528 с.

Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в 21 век. – М.: Политиздат, 1991. – 412 с.

Библер В.С. Культура. Диалог культур // Вопросы философии. – №6. –1989. – С. 34-41.

Ванслова Е.Г. Музейная педагогика // Воспитание школьников. – 2000. – №5. – С. 27–42

Гнедовский М. Музей и образование: материалы для обсуждения / М. Гнедовский, Н. Макарова, М. Юхневич. – М.: ВНИК «Школа», 1989 – 104 с.

Медведева Е.Б. Становление музейной педагогики в Германии и России: дис. … канд. ист. наук. – М., 1999. – С. 193

Музеи и их образовательное значение / авт. – сост. Н. Н. Бахтин и др. – М.: Просвещение, 1991, – 118 с.

Образовательные и воспитательные задачи современного музея / под ред. Ольшанского А.Г. – СПб., 1974. – 261 с.

Хадсон К. Влиятельные музеи: пер. с англ. / Кеннет Хадсон; пер. с англ. Л. Мотылева. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001. – 194 с.

References

Bazin J. (1994) Istoriya istorii iskusstva: ot Vazari do nashikh dney [History of Art History: From Vasari to the present day] Moscow: Progress, 1994. 528 p. – ISBN 5–01–002998–7. (In Russian)

Bakhtin N.N., Novorussky M.V. (1991) Muzeyi i ih obrazovatelnoye znacheniye [Museums and their educational value] Moscow: V pomosh semiye i shkole. 1911, p. 38. (In Russian)

Bibler V.S. Kultura. (1989) Dialog kultur [Culture. Dialogue of Cultures] Moscow:Voprosi filosofii, No 6, 1989. Pp. 34–41. (In Russian)

Bibler V.S. (1991) Ot naukoucheniya – k logike kulturi: dva filosofskikh ucheniya v 21 veke [Of science teaching – to the logic of culture: Two philosophical introduction to the 21st century] Moscow: Politizdat, 1991, p. 412. (In Russian)

Gnedovsky M.B., NG Makarova, Yukhnevich M. (1989) Muzey i obrazovaniye: materiali dlya obsuzhdeniya [Museum and Education: a discussion] Moscow: VNIK «Shkola». 1989. (In Russian)

Hudson K., Motileva L. (2001) Vliyatelniye muzeyi [Influential museums] Novosibirsk: Sibirskiy khronogrof. 2001. 194 p. (In Russian)

Medvedev E.B. (1999) Stanovleniye muzeynoy pedagogiki v Germanii i Rossii [Formation of museum pedagogy in Germany and Russia]. Dissertaciya kandidata istoricheskih nauk. Moscow: 1999. p. 193. (In Russian)

Olshanskiy A.G. (1974) Obrazovatelniye I vospitatelniye zadachi sovremennogo muzeya [Educational and upbringing tasks of the modern museum] Saint Petersburg: Muzeyi kak obrazvatelniye I vospitatelniye uchrezhdeniya. 1974. P. 261 (In Russian)

Vanslov E.G. (2000) Muzeynaya pedagogika [Museum education] Moscow: Vospitaniye shkolnikov, No 5, 2000, Pp. 27–42. (In Rus)

IRSTI 14.35

Gumarova Sh.B., Strautman L.E.

Senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: strat50@mail.ru

MACHINE TRANSLATION IN TEACHING THE COURSE OF SCIENTIFIC TECHNICAL TRANSLATION

In the modern world of computer technologies and machine translations the procedure of translation has changed dramatically. The environment in which the students are studying now is very different from the environment for which our textbooks are designated. Therefore the fact that machine translations have become an integral part of the translation procedure should be taken into account in the educational process in teaching the course of Scientific Technical Translation. In all the articles available in the Internet the problem of machine/computer translation is considered only in terms of mistakes in the computer translation and corrections made by professional human translators. In this article the authors focus on pluses and minuses of using computer translation in teaching the course of Scientific Technical Translation. The authors have shown that computer translation and comparison of different translations of the same text has a positive effect on the educational process, and gives the students an impetus for creative thinking and creative assessment of their results. However, the authors have revealed that such a simple way of getting a translated text without any efforts spent on searching individual words has a negative effect on learning new words. Therefore the authors recommend to intensify pre-translational and post-translational exercises focused on active lexis of the translated text.

Key words: course of scientific technical translation, computer translation, pre-translational and post-translational exercises.

Гумарова Ш.Б., Страутман Л.Е.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушылары,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: strat50@mail.ru

Ғылыми-техникалық аударма курсын оқытудағы компьютерлік аударма

Қазіргі заманда компьютерлік аударма аудару процедурасы күрт өзгерді. Студенттердің оқып жатқан орталары біздің оқулықтарымыздан өте ерекшеленеді. Өйткені, компьютерлік аудармалар аударма процедурасының ажырамас бөлігі болып саналады. Бұларды ғылыми-техникалық аударма курстарын оқыту кезінде ерекше ескерген жөн. Интернеттегі барлық мақалаларда компьютерлік аударма мәселесі компьютерлік аударма қателіктері мен кәсіби аудармашылардың түзетулерімен ғана қарастырылады. Бұл мақалада авторлар ғылыми және техникалық аударма курстарын оқытуда компьютерлік аудармаларды пайдаланудың артықшылықтары мен кемшіліктеріне назар аударады. Авторлар компьютерлік аудару және сол мәтіннің әр түрлі аудармаларын салыстыру, оқу үдерісіне оң әсерін тигізді. Студенттердің шығармашылық ойлауына және олардың нәтижелерін шығармашылық тұрғыдан бағалауға ынталандырады. Бұл мақалада осындай қарапайым тәсілмен аударылған текстер жаңа сөздерді үйренуге кері әсерін тигізетінін баса айтады. Сондықтан, авторлар аударылғанға дейінгі және аударылғаннан кейінгі жаттығуларға ерекше мән беруді ұсынады.

Түйін сөздер: ғылыми-техникалық аударма курсы, компьютерлік аударма, алдын ала аудару және аудармадан кейінгі жаттығулар.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Гумарова Ш.Б., Страутман Л.Е.
ст. преподаватели Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: strat50@mail.ru

**Компьютерный перевод
в преподавании курса научно-технического перевода**

В современном мире компьютерных технологий и машинных переводов процедура перевода резко изменилась. Среда, в которой сейчас учатся студенты, сильно отличается от среды, для которой предназначены наши учебники. Поэтому тот факт, что машинные переводы стали неотъемлемой частью процедуры перевода, следует учитывать в учебном процессе при преподавании курса научно-технического перевода. Во всех статьях, доступных в Интернете, проблема машинного/компьютерного перевода рассматривается только с точки зрения ошибок в компьютерном переводе и исправлений, сделанных профессиональными переводчиками. В данной статье авторы акцентируют внимание на плюсах и минусах использования компьютерного перевода в преподавании курса научно-технического перевода. Авторы показали, что компьютерный перевод и сравнение разных переводов одного и того же текста положительно влияют на учебный процесс и дают учащимся стимул к творческому мышлению и творческой оценке их результатов. Однако авторы выявили, что такой простой способ получения переведенного текста без каких-либо усилий, затрачиваемых на поиск отдельных слов, отрицательно влияет на изучение новых слов. Поэтому авторы рекомендуют более активно использовать пред-переводные и пост-переводные упражнения, ориентированные на активную лексику переведенного текста.

Ключевые слова: курс научно-технического перевода, компьютерный перевод, пред-переводные и пост-переводные упражнения.

Introduction

In the modern world of computer technologies and machine translations the procedure of translation has changed dramatically. It has little in common with the procedure well-known to the translators of the older generation. The translator does not need to use dozens of dictionaries in search for a word or word collocation, which was too time-consuming and low-efficient. Nowadays every student knows how to use the computer to translate the text. Therefore the environment in which the students are studying now is very different from the environment for which our textbooks are designated. In all the articles available in the Internet the problem of machine/computer translation is considered only in terms of mistakes in the computer translation and corrections made by human professional translators. Claude Piron writes that machine translation automates the easier part of a translator's job but the harder part involving resolution of grammatical and lexical ambiguities remains to the human translator. Unedited machine translation is available through tools on the Internet such as Google Translate, Babel Fish, Babylon, and StarDict. These produce rough translations that «give the gist» of the source text (Claude Piron. http://ayatranslator.blogspot.com/2017/11. htpm). Though the article was written not long ago, it can be argued that now machine translation is not a «gist», but the text that roughly reflects the context of the source text. An especially challenging is machine translation for the pair of the languages with absolutely different structures. For example, in the English-Arabic translation the researcher found 366 language errors in 100 sentences. The errors were subdivided into syntactic errors (55 errors), grammatical errors (174 errors) and semantic errors (137 errors) (Ahmad Muhammed Al-Samawi. http://awej.org/images/AllIssues/ Specialissues/ Translation3/17.pdf). A similar conclusion was made by Joke Daems in his research on post-editing effort after machine translation https://www.frontiersin.org/articles/ 10.3389/fpsyg.2017.01282/ full).In the article he stated that the grammar and syntax category was the most common error category in MT output. In order to achieve a meaningful and accurate translation Grace Oresile (https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01282) recommends to check that no information has been accidentally added or omitted and to use as much of the raw MT output as possible. In the group of English-Russian translation the main attention was also paid on the mistakes. Thus, in the article (Krasnova.URL https://moluch.ru/ archive/89/18290/) the main sources of mistakes were classified as grammar, syntactic mistakes and word conjunction and polysemy. Pelikovsky writes that in machine translation the sentence in the source language is subdivided into easily translatable elements and a

statement with the same structure is created in the target language (Pelikovsky. http://rusnauka.doc.htm).

However, the impact of computer translation on teaching the course of Technical Translation has not been considered. Therefore the fact that machine translations have become an integral part of the translation procedure should be taken into account in the educational process in teaching the course of Scientific Technical Translation.

Experimental part

The main task of the course Scientific Technical Translation is to teach students to translate authentic scientific and technical texts. Nowadays the students use computer translation in all the tasks they are given, sometimes even not understanding the content of the text without it. Now, when the students can find in the Internet and listen to the lectures of professors from top-ranked British and American universities, it becomes a strong motivation to learning the English language. However, it is necessary to prepare them, to teach them to reach the level, which enables the students to get the information from the Internet and to go on internships to the English-speaking countries. Very often, there is a big gap between the desire and skills required for its realization.

In this article we will consider pluses and minuses of the use of computer translation in teaching the course of Scientific Technical Translation. In all the articles available in the Internet the problem of machine/computer translation is considered only in terms of mistakes in the computer translation and corrections made by human professional translators, where it is shown that the machine does not see the details or accents, and corrected by a human translator. However, the impact of computer translation on teaching the course of Technical Translation has not been considered. First of all, it should be noted that for a professional translator the computer translation it is a leap forward, a revolution in translation, which has facilitated his/her work. There is no doubt, that it is a great plus. Now let us consider pluses and minuses it gives to the teaching process. On the one hand, and it is quite natural, it has a positive effect on reading and understanding texts on specialty. On the other hand, it has a negative impact on the students' vocabulary. Students stop learning words, they know that they can find the required translation not knowing individual words. The same result is observed with grammar exercises when the students find the rule and blindly copy it.

At first, let us compare different computer translators. We will consider three most popular computer translators used in translation of scientific texts Goggle, Yandex and Prompt and try to translate extracts from the textbooks used in the course of Scientific Technical Translation. We have already mentioned that due to the limited number of hours we mainly practice translation into a native language, only in the advanced groups we practice translation into English. It is interesting for the students to compare different variants of translation of the same text and this is an impetus for creative thinking.

Let us consider several examples:

Original text	Prompt (https://www.translate.ru/)	Yandex (https://translate.yandex.fr/)	Google (https://translate.google.com/)
The kinetic energy of the emitted photoelectron is exactly equal to the amount of energy holding the electron to the nucleus subtracted from the energy of the absorbed photon.	Кинетическая энергия испускаемого фотоэлектрона точно равна на сумму энергии, держащей электрон к ядру, вычтенному из энергии поглощенного фотона.	Кинетическая энергия испускаемого фотоэлектрона в точности равна количеству энергии, удерживающей электрон в ядре, вычитаемой из энергии поглощенного фотона.	Кинетическая энергия испускаемого фотоэлектрона в точности равна количеству энергии, удерживающей электрон в ядре, вычтенной из энергии поглощенного фотона.

It should be noted that just three-four years ago students did not use computer translation as it was even difficult to understand what the text was about. The computer translators have improved dramatically over the last three years, and now it is widely used. From this example we see that Prompt still makes a lot of mistakes, whereas Yandex and Google give practically excellent translations.

Let us consider another example.

Einstein continued to extend his theories around the interaction of photons and atomic particles, going so far as to hypothesize those photons could have momentum, also a particle property, even though they had no mass (AplusPhysics.https://www.amazon.com//dp/0983563306).

Prompt	Yandex	Google
Эйнштейн продолжал расширять свои теории вокруг взаимодействия фотонов и атомных частиц, *идя, насколько выдвинуть гипотезу*, что у тех фотонов мог быть импульс, также *собственность* частицы, даже при том, что у них не было массы.	Эйнштейн продолжал распространять свои теории на взаимодействие фотонов и атомных частиц, *выдвигая гипотезу*, что эти фотоны могут иметь импульс, а также *свойство* частиц, даже если они не имеют массы.	Эйнштейн продолжал расширять свои теории вокруг взаимодействия фотонов и атомных частиц, *заходя настолько далеко,* что выдвигал гипотезу, что эти фотоны могут иметь импульс, а также *свойство* частиц, даже если они не имеют массы.

In this sentence we see that Prompt incorrectly chose the translation of the word «property», which has the meaning «*собственность»* but not in this context. This sentence is better translated by Yandex, especially impressive is the finding «*выдвигая гипотезу*» instead of «*заходя настолько далеко*» in Google translation, not to mention «*идя, насколько выдвинуть гипотезу*», suggested by Prompt.

Let us consider a more difficult example.

Original text	Prompt	Yandex	Google
Einstein proposed that the electrons in the metal object were held in an «energy well,» and had to absorb at least enough energy to pull the electron out of the well in order to emit a photoelectron. The electrons in the metal would not be released unless they absorbed a single photon with that minimum amount of energy, known as the work function of the metal [8].	Эйнштейн *предложил*, чтобы электроны в *металлическом предмете* проводились в «*энергии хорошо*» и должны были поглотить, по крайней мере, достаточно энергии *потянуть электрон из хорошо*, чтобы испустить фотоэлектрон. Электроны в металле не были бы выпущены, если они не поглотили единственный фотон с тем минимальным количеством энергии, известной как *функция работы металла*.	Эйнштейн *предположил*, что электроны в *металлическом объекте* удерживаются в «*энергетической яме*» и должны поглощать по крайней мере достаточно энергии, чтобы *вытащить электрон из ямы*, чтобы *испустить* фотоэлектрон. Электроны в металле не высвобождались бы, если бы они не поглощали один фотон с таким минимальным количеством энергии, известным как *рабочая функция металла*.	Эйнштейн *предположил,* что электроны в *металлическом объекте* удерживались в «*энергетической яме*» и должны были поглощать, по крайней мере, достаточно энергии, чтобы *вытащить электрон из ямы*, чтобы *излучать* фотоэлектрон. Электроны в металле не будут выпущены, если они не поглотят единственный фотон с этим минимальным количеством энергии, известным как *работа выхода металла.*

Here we clearly see that Prompt made several rude mistakes. It will be a good exercise to ask students to explain the mistakes and to find the best variant of translation. The first thing is to consider the translation of «propose»: «*предложил»* and «*предположил»*. There is a slight difference between these words, and we can use this example as well as many other similar examples, to show that in our mother tongue we see this difference whereas very often we do not see such a difference and explain to the students how important it is to learn to understand such mistakes. There is no doubt that they will remember a funny variant of translation of «energy well» as «*энергии хорошо*» in the Russian version and learn the correct variant «*энергетическая яма*». A very good example is different translations of the term «work function» of the metal as «*функция работы металла*», «*рабочая функция металла*» and «*работа выхода металла*». Here the correct variant is given by Google translation. The «work function» is a good example of term formed from the words widely used in general English. However, the students will have to use a dictionary and not only a dictionary but also their knowledge in physics to find the correct translation. On the above examples we see how the students can

work comparing the translations of words and expressions.

Results and discussion

In order to activate the work of the students it is necessary to use more lexical exercises. We have to keep in mind that at least 90% of students will translate the text for their homework by computer. Therefore it is necessary to extend a complex of exercises which will make students learn words and grammar rules doing their home tasks and not just to use computer translation. That is why pre-translation and post-translation analysis of the text acquires more importance than they had in the time when machine translation was not accessible.

Pre-translational exercises include different types of lexical exercises. The exercises include choosing the correct meaning of each individual word in the conditions of polysemy. In the Russian-English translations the choice of the wrong word can either make the sentence sound «non-English» or may dramatically change the meaning. For example, so often used Russian expression, which can be find in every second textbook for students, «Контрольные вопросы» was translated as «Security questions», which is to be «Control questions».

As most English words have several meanings, the students translating the text have to consider several options, which help them to remember the words in the context. The students also have to determine the tense of the sentence, to use the right word order, to choose the correct pronouns and try to use proper articles. It means that the translation of even one sentence needs the use of several grammatical rules, and the student using the computer translation has to prove why this or that expression was used.

It is useful to begin learning how to find proper English words from filling in the gaps in English sentences. Our home-made textbooks usually do not have this type of exercisers. They either have no exercises on translation into English or give full Russian sentences with the task, «Translate into English using the lexis of the text». Undoubtedly, it is too difficult for unprepared students. And they use the Google translator, which is getting better every month. As a result, the students get the Russian and the English version, very often not knowing the meaning of the words.

We activate the students' vocabulary by giving the tasks with one or two unknown or similar terms, which are further used in the text (Strautman, 2017:48):

The task is to *determine/define* the change in tin entropy during crystallization.

The term altitude *determines/defines* a height over the sea level.

Velocity is a vector *quantity/value*.

The limiting *quantity/value* of speed on this motorway is 60 mph.

Both English verbs *to determine* and *to define* are translated into Russian as *определить*, which causes problems in the translation. The students are to be explained the difference in meaning on the examples, with proper translation of the words.

It is important for science students to use the terms *quantity* and *value* properly. To find out the meaning of the words it is necessary to use the special dictionary, whereas the Google translator will correctly give the word «величина» in Russian.

After doing several lexical and grammar exercises on the content of the text, the students may try to improve the computer translation. For example, after doing exercises on inversion, such as

Not only is g the gravitational field strength, it is also the acceleration due to gravity.

Nothing can make the proton move faster than the speed of light.

The students will be able to explain the inverse word order in the sentence *can the strong nuclear force take over*.

Not until the two nuclei actually come in contact can the strong nuclear force take over. Только когда два ядра действительно вступят в контакт, *сильная ядерная сила не вступит во владение.*

The above sentence can be used as an example of translation of lexical and grammar structures. The students have to find grammar structures and to explain the translation.

Further we give examples of incorrect translations with our corrections. Here the students have to use not only the knowledge of grammar and lexis but also the knowledge of physics.

The incorrect translation makes the students find the correct version and explain the reason for the mistake. In this concrete case it is «*to take over»* and using ABBYY LINGVO we find 1) принимать (должность, обязанности) от другого, to take over a business – принимать (на себя) руководство 2) вступать во владение (вместо другого лица) 3) (take over from) наследовать (кому-л.) 4) перевозить; перевозить на другой берег 5) соединять (по телефону) 6) переносить на следующую строчку 7) захватить власть.

As two nuclei approach each other, all the protons in one nucleus repel all the protons in the other. Not until the two nuclei actually come in contact can the strong nuclear force take over.	Когда два ядра сближаются, все протоны в одном ядре отталкивают все протоны в другом. Только когда два ядра действительно вступят в контакт, *сильная ядерная сила не вступит во владение.*	Когда два ядра сближаются, все протоны в одном ядре отталкивают все протоны в другом. Только когда два ядра действительно вступят в контакт, *начинает действовать* сильная ядерная сила.
The Pauli exclusion principle provides an explanation for this exceptional behavior– it says that as protons and neutrons are fermions, they cannot exist in exactly the same state. (Dan Fullerton. Aplusphysics//https://www.youtube. com/user/FizziksGuy)	*Принцип исключения* Паули дает объяснение этому исключительному поведению – он говорит, что, *поскольку* протоны и нейтроны являются фермионами, они не могут существовать в одном и том же состоянии.	*Принцип запрета* Паули дает объяснение этому исключительному поведению – он говорит, что, *так как* протоны и нейтроны являются фермионами, они не могут существовать в одном и том же состоянии.

Here the source of incorrect translation is incorrect wording but the meaning is understandable. From this example the students see the importance of correct formulation of what they want to say or write.

The article suggests some ideas related to usage of computer translation in the course of scientific translation. The authors show how at the time when almost 100% of students use computer translation make students study the translated text more deeply and not superficially as it is often done, how to understand the meaning of every word given by the computer.

Conclusion

It has been shown that machine translation and comparison of different translations of the same text gives the students an impetus for creative thinking and creative assessment of their results. However, such a simple way of getting a translated text without any efforts spent on searching individual words has a negative effect on learning new words, the students get worse in learning new words, which requires usage of additional pre-translational and post-translational exercises focused on active lexis of the translated text.

Литература

Claude Piron. What is machine translation.

Ahmad Muhammed Al-Samawi. Language Errors in Machine Translation of Encyclopedic Texts from English into Arabic: the case of Google Translate http://awej.org/images/AllIssues/Specialissues/Translation3/17.pdf

Joke Daems et al. Identifying the Machine Translation Error Types with the Greatest Impact on Post-editing Effort https://www.frontiersin.org/articles/ 10.3389/fpsyg.2017.01282/full

Grace Oresile. The Importance of Machine Translation Post-Editing and Its Application to Translation https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01282

Краснова Т. И., Ванюшин И. С. Machine translation error analysis // Молодой ученый. URL https://moluch.ru/archive/89/18290/

Pelikhovsky Yu. Problem of machine translation http://rusnauka. com/PNR_2006/Philologia/6-Pelikhovsky.doc.html

Prompt https://www.translate.ru/

Yandex.translate https://translate.yandex.fr/

Google.translate https://translate.google.com/

APlusPhysics: Your Guide to Regents Physics Essentials https://www.amazon. com/APlusPhysics-Guide-Regents-Physics-Essentials/dp/0983563306

Dan Fullerton. Aplusphysics // https://www.youtube.com/user/FizziksGuy

Strautman L.E., Gumarova Sh.B. et al. English for Physicists. – Алматы, 2017 – 125с.

References

Ahmad Muhammed Al-Samawi. Language Errors in Machine Translation of Encyclopedic Texts from English into Arabic: the case of Google Translate http://awej.org/images/AllIssues/Specialissues/Translation3/17.pdf

APlusPhysics: Your Guide to Regents Physics Essentials https://www.amazon. com/APlusPhysics-Guide-Regents-Physics-Essentials/dp/0983563306

Claude Piron. What is machine translation http://ayatranslator.blogspot.com /2017/11.htpm)

Crasnova T.I., Vanyushin I.S. Machine translation error analysis. Molodoy uchenyi (Young scientist). URL https://moluch.ru/archive/89/18290/

Dan Fullerton. Aplusphysics // https://www.youtube.com/user/FizziksGuy

Google.translate https://translate.google.com/

Grace Oresile. The Importance of Machine Translation Post-Editing and Its Application to Translation https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01282

Joke Daems et al. Identifying the Machine Translation Error Types with the Greatest Impact on Post-editing Effort https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg. 2017.01282/full

Pelikhovsky Yu. Problem of machine translation http://rusnauka.com/PNR_2006/ Philologia/6-Pelikhovsky.doc.html

Prompt. https://www.translate.ru/

Strautman L.E., Gumarova Sh.B. et al. (2017). English for Physicists. Almaty. 125 p.

Yandex.translate https://translate.yandex.fr/

МРНТИ 17.01.45

Тажибаева Ш.А.[1], Ержанова Е.Е.[2]

[1]к. ф. н., и. о. ассоциированного профессора, [2] магистрант
Казахского государственного женского педагогического университета,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Tazhibaeva_Shinar@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ ФАКУЛЬТАТИВНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Статья посвящена формам и методам обучения русской литературе на факультативных занятиях в национальной школе.

Как наиболее эффективные в работе рассматриваются творческие и активные методы, так как их применение способствует развитию интеллектуальных способностей учащихся, приводит к формированию у них познавательного интереса и повышает уровень учебной мотивации. В статье описываются особенности применения таких методов и форм обучения, как метод пазлов, творческий пересказ, интеллект-карты, интеллектуальная игра «Клуб знатоков», музыкальные сочинения, трехчастный дневник и др. Особое внимание на факультативных занятиях в национальной школе, по мнению автора статьи, должно быть уделено словарно-фразеологической работе. С этой целью предлагается использование метода «Шкатулка слов». Данный метод в занимательной, активной и соревновательной форме способствует проверке и одновременно усвоению новых слов и фразеологизмов. При этом словарная работа непосредственно связана с изучением художественного произведения и его анализом.

Ключевые слова: факультативные занятия, познавательный интерес, методы обучения, художественная литература, творческий характер, самостоятельность, национальная школа, занимательность.

Tazhibaeva Sh.A.[1], Erzhanova E.E.[2]

[1] Candidate of Philological Sciences, A/Professor, [2]graduate student
of Kazakh State Women's Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: tazhibaeva_shinar@mail.ru

Peculiarities of organization and faculty of russian literaturein the national school

The article is devoted to the forms and methods of teaching Russian literature in elective classes at the national school.

As the most effective in the work creative and active methods are considered, since their application contributes to the development of intellectual abilities of students, leads to the formation of cognitive interest in them and raises the level of educational motivation. The article describes the features of the application of such methods and forms of training, as the method of puzzles, creative retelling, mental maps, the intellectual game «Club of experts», musical compositions, a three-part diary. Particular attention in elective classes in the national school, according to the author of the article, should be given to the dictionary and phraseological work. To this end, the use of the «Casket of words» method is suggested. This method in an entertaining, active and competitive form facilitates the verification and at the same time assimilation of new words and phraseological units. At the same time, the dictionary work is directly connected with the study of the work of art and its analysis.

Key words: optional classes, cognitive interest, teaching methods, fiction, creative character, independence, national school, entertaining.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Тажибаева Ш.А.[1], Ержанова Е.Е.[2]
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
[1] қауымдастырылған профессор м.а., ф. ғ. к., [2]магистрант, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: tazhibaeva_shinar@mail.ru

Ұлттық мектептегі орыс әдебиетінен факультативтік сабақтарын ұйымдастыру және өткізу ерекшеліктері

Мақала ұлттық мектептегі факультативтік сабақтарда орыс әдебиетін оқытудың формалары мен әдістеріне арналған.

Шығармашылық және белсенді әдістерді ең тиімді деп санайтындықтан, олар осы жұмыста қарастырылады және оларды қолдану оқушылардың интеллектуалды қабілеттерін дамытуға ықпал етеді, оларда танымдық қызығушылықты қалыптастыруға және оқуға ынталандыру деңгейін көтеруге әкеледі. Мақалада пазлық әдісі, шығармашылық қайталап айту, ақыл-ой карталары, «сарапшылар клубы» зияткерлік ойыны, музыкалық шығармалар, үш бөлікті күнделік, т.б. осындай әдістер мен формалардың қолдану ерекшеліктері сипатталады. Мақала авторларының ойынша, ұлттық мектептегі факультативтік сабақтарда сөздік және фразеологиялық жұмысқа ерекше назар аудару қажет. Осы мақсатта «Сөз сандықшасы» әдісін қолдану ұсынылады. Бұл әдіс қызықты, белсенді және бәсекеге қабілетті түрде тексеруге және біржолы жаңа сөздер мен фразеологиялық бірліктерді игеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сөздік жұмысы көркем туындысын зерттеу және оны талдаумен тікелей байланысты.

Түйін сөздер: факультативтік сабақтар, танымдық қызығушылық, оқыту әдістері, көркем әдебиет, шығармашылық сипат, дербестік, ұлттық мектеп, ойын-сауық.

Введение

Литература в школе – одна из важных учебных дисциплин, влияющая на формирование личности, ее нравственных и эстетических ценностей. Кроме того, как известно, во многом именно на базе изучения художественных произведений развивается культура речи, ее богатство и выразительность, школьники учатся размышлять, анализировать, интерпретировать, у них вырабатывается собственная оценка явлений и событий.

Литература предоставляет широкие возможности для развития школьного творчества и соответственно для применения творческих методов в обучении.

Наибольшим потенциалом в этом плане обладают факультативные занятия. Они проводятся параллельно с изучением обязательных учебных предметов с целью углубления и обогащения знаний учащихся и развития их творческих способностей и дарований.

Экспериментальная часть

К специфическим признакам факультативного изучения литературы относят:

– свободный выбор учениками литературы как предмета изучения;

– целенаправленное развитие литературных интересов и способностей учащихся на основе более глубокого толкования творчества писателей и литературного процесса;

– усвоение дополнительных теоретико- и историко-литературных знаний;

– развитие устойчивых сложных умений, обеспечивающих адекватность, глубину и концептуальность художественного восприятия, анализа и оценки литературно-художественных фактов и явлений (Кашин М.П., 1981; Прокофьев М.А., 1986).

Факультативные занятия по литературе,как одна из трех составных частей процесса литературного воспитания школьников, взаимодействуют с основным курсом, с внеклассной работой и занимают промежуточное положение между ними.

Основное предназначение факультативов – совершенствование результатов изучения литературы по основной программе, перенос знаний и умений учащихся в новую ситуацию, закрепление и углубление их на новом материале.

Традиционными методами обучения на факультативных занятиях являются: работа с хронологической таблицей; выразительное чтение текста (при изучении драматических произведений – чтение по лицам, чтение с элементами инсценирования, элементы режиссерской работы; при изучении прозаических жанров – литературный монтаж); комментирование текста; аналитическая беседа по тексту произведения; составление текстов (преимущественно отдель-

ных образов и мотивов, но с постепенным углублением анализа, с размышлением о развитии художественного познания действительности, о своеобразии стилей разных авторов); заочные экскурсии, доклады и сообщения (Факультативные занятия; Методика факультатива).

Однако ограничиваться только традиционными методами и приемами методически нецелесообразно. На факультативных занятиях иная, более свободная, по сравнению с уроком, обстановка, позволяющая выявить одаренных учеников и развивать их творческие возможности.

Данная форма обучения предполагает высокий уровень творческой самостоятельности школьников, так как интересы их в основном уже определились и способность к самостоятельной интеллектуальной деятельности стремительно возрастает. К тому же, на факультативах должен осуществляться поиск форм, наиболее адекватно отражающих специфику занятий по интересам.

Стремление ученика изучить интересующий его вопрос необходимо поддерживать, так как мотивация стимулирует познавательную способность ученика.

В национальной школе интересы обучающихся необходимо соотносить с уровнем, возможностями читательского восприятия школьников (Факультативные занятия в национальной школе, 1975). Более всего данной задаче соответствуют, по нашему мнению, творческие и активные методы. Они повышают интерес детей к учению, развивают их наблюдательность, учат их решать поставленные задачи.

Деятельность учащихся в рамках отдельного факультативного занятия должна быть разнообразна и отличаться направленностью на дифференциацию работы (индивидуальные, групповые и фронтальные формы). Аналитические приёмы необходимо чередовать с эмоционально-образными, репродуктивная деятельность сочетать с эвристической и творческой. Значительное место в рамках факультатива, на наш взгляд,должно отводиться активным, игровым формам работы и выполнению заданий творческого характера.

Например, эффективно можно использовать метод пазлов, помогающий развивать и укреплять интерес к предмету; ввести «интригу», игру в учебную деятельность; раскрыть способности, интеллектуальный, творческий потенциал учеников.

Учащимся дается задание подготовить пазл по изученному произведению. На каждом фрагменте пазла должна содержаться информация о произведении, его героях. Подача информации предполагает творческий подход, она может быть образной, ассоциативной, шуточной, цитатной, иллюстративной и т.д. Либо пазл можно назвать «Собери героя» или «Узнай героя».

Для быстрого усвоения информации и тв**орческого обучения** более всего подходят интеллект-карты. Это метод графического выражения процессов восприятия, обработки и запоминания информации, творческих задач, инструмент развития памяти и мышления.

Вначале определяется объект изучения (центральный образ интеллект-карты). Затем происходит процесс «извержения ассоциаций» (запись любых слов, образов, символов, пришедших в голову при взгляде на центральный объект карты). Следующий этап – это построение интеллект-карты:

– В центре листа рисуется центральный образ (объект изучения), символизирующий основную идею.

– Основные темы и идеи, связанные с объектом изучения, расходятся от центрального образа в виде ветвей первого и второго уровней.

– На каждой линии записывается одно ключевое слово.

– Везде, где возможно, добавляются рисунки, символы и другая графика, ассоциирующиеся с ключевыми словами.

– Наносятся стрелки, соединяющие разные понятия на разных ветках.

– По возможности используется максимальное количество цветов (Селевко Г.К., 2014; Коротков Э.Н., 2013).

Затем проводится презентация составленной карты. Такую работу лучше проводить в группах.

Для работы в парах можно использовать творческий пересказ.Этот метод предполагает передачу содержания услышанного, увиденного или прочитанного с какими-либо изменениями: добавить, что могло предшествовать той ситуации, которая изображена в произведении или придумать, как могли разворачиваться события дальше. Его можно применять при изучении небольших прозаических произведений, например, повести или рассказа.

Творческие вопросы, то есть вопросы, в которых есть частица «бы», элементы условности, предположения, прогноза, также являются одной из интересных форм работы для факультативных занятий.

Еще одна активная и творческая форма работы, отвечающая запросам факультативных

занятий в национальной школе – это интеллектуальная игра «Клуб знатоков».Творческий, креативный характер работы ярко проявляется на предварительном этапе, в ходе подготовки, формулирования вопросов. Класс делится на 2 команды. Каждая должна подготовить интересные, занимательные вопросы для команды-соперницы. Проводить такую игру можно после изучения целого раздела.

Повышают интерес к учебному материалу и вызывают познавательную активность школьников занятия-викторины. Но в проведении и подготовке таких викторин должны непосредственно участвовать сами ученики. Необходимо организовать групповую или парную работу, распределив произведения и авторов. Вопросы должны иметь занимательный, оригинальный характер, сочетаться с различным наглядным фото-, видео- и иллюстративным материалом.

К примеру, по жизни и творчеству Ф.М. Достоевского могут быть предложены следующие тезисы-подсказки:

– *Он написал роман за 21 день, чтобы расплатиться с кредиторами, проиграв в рулетку.*

– *Свой последний роман писатель посвятил жене – Анне Сниткиной.*

– *Ему принадлежат следующие строки: «Есть неизъяснимо трогательное в нашей петербургской природе, когда она, с наступлением весны, вдруг выскажет всю мощь свою, все дарованные ей весной силы, опушится, разрядится, упестрится цветами…».*

Одним из эмоциональных методов, который можно применить при изучениипоэтических произведений, являются музыкальные сочинения.Учащимся предлагается музыкальное произведение, прослушав которое, они описывают образы, возникшие в их сознании под впечатлением прослушанного. Затем начинается знакомство с произведением и его анализ. Далее определяется связь между музыкальным и литературным произведениями.

Как на уроках, так и на факультативных занятиях можно организовать работу над «Трехчастным дневником. Этот прием дает возможность ученикам увязать содержание текста со своим личным опытом. Двойные дневники могут использоваться при чтении фрагмента текста на занятиях.

Цитата	Комментарии	Словарь

В левой части дневника учащиеся записывают те моменты из текста, которые произвели на них наибольшее впечатление, вызвали какие-то воспоминания, ассоциации с эпизодами из их собственной жизни, озадачили их, вызвали протест или, наоборот, восторг. Справа они должны дать комментарий: что заставило записать именно эту цитату.

В третьей графе мы предлагаем учащимся записывать новые, непонятные для них слова, значение которых они должны выписать из толкового словаря русского языка и составить с ним свое предложение.

На стадии рефлексии учащиеся делятся своими комментариями, читают слова, которые пополнили их лексикон. Учитель знакомит учащихся с собственными комментариями, подводятся итоги.

Особое место отводится формам и методам проведения словарно-фразеологической работы. В начале каждого факультативного занятия можно проводить игру «Шкатулка слов». Класс, разделившись на группы, угадывает по лексическому значению слова, фразеологизмы, литературоведческие термины.

Игра может иметь и другой вариант: в шкатулке лежат слова, учащиеся объясняют их лексическое значение и составляют с ними предложения, включив в них имена героев художественных произведений.

Вариантом «Волшебной шкатулки» может служить «Лингвистическая визитка» и «Литературоведческая визитка». Первая визитка связана со значением слов, вторая – с литературоведческими понятиями.

Литературно-творческая деятельность учащихся на факультативных занятиях неразрывно связана также с таким методом, как сравнение. Возможны следующие варианты данного метода:

– сопоставление реальной основы (историческое или биографическое событие) и его художественного воплощения в литературном произведении;

– сравнение литературного текста с его интерпретацией в других видах искусства (например, кинематографе).

Оба варианта применимы, например, при изучении такой темы, как «Историческое прошлое в творчестве А.С. Пушкина».

На вступительных факультативных занятиях эффективен прием «Элемент детектива». Прием состоит в том, что в начале занятия учитель

читает занимательную историю или притчу, но останавливает свой рассказ на самом интересном месте. Школьники должны продолжить историю и определить ее мораль, идею. Таким образом, учитель начинает знакомить с произведением или творчеством писателя.

При изучении драматических произведений предлагается чтение по лицам, инсценирование отдельных фрагментов.

Для групповой работы наиболее подходит метод проектов. В частности, для факультативных занятий наиболее подходящие виды: практико-ориентированный и творческий (Панина Т.С., 2008; Морозова Н.Г., Кравченко Н.Г., Павлова О.В., 2007).

Практико-ориентированный проект предполагает создание продукта, который можно внедрить в практику (Ступницкая М.А., 2010). Например, это может быть мини-сборник крылатых выражений (из басен И.А. Крылова), туристический проспект о жизни Пушкина, Гоголя, кроссворд.

Творческий проект предполагает максимально свободный и нетрадиционный подход к оформлению результатов. Творческие проекты (сочинения разных жанров, сказки, стихотворения, литературные композиции, создание комиксов) – неотъемлемая, важная составляющая часть факультативных занятий по русской литературе.

Проект осуществляется по стандартному плану: идея, создание программы, цель, реализация, результат – продукт.

Для национальной школы более всего подходят литературные композиции.Эта работа предполагает самообучение и взаимообучение, поиск и творчество.

Результаты и обсуждение

Работа над групповым проектом на факультативных занятиях дает хорошие результаты, как в образовательном, так и в воспитательном отношении. Она мотивирует учащихся самостоятельно добывать, обрабатывать полученную информацию, обмениваться ею; создает условия для развития творческих способностей учащихся, раскрывает их интеллектуальный потенциал; снижает перегрузку школьников; создает атмосферу сотрудничества; укрепляет учебный коллектив.

Заключение

Таким образом, факультативные занятия – это система занятий увлекательных, живых, творческих, но требующих не только обмена впечатлениями, но и углубленных изучений.

Многообразие методов и форм работы на факультативных занятиях по русской литературе – необходимый фактор развития познавательных интересов школьников. Все формы учебного процесса на факультативных занятиях требуют постепенного, но интенсивного усиления доли самостоятельной работы учеников. У учащихся в процессе обучения развиваются творческие способности и формируются навыки групповой, коллективной работы.

Активные и творческие методы и приемы обучения позволяют сделать занятия интересными, содержательными и увлекательными, что способствует поддержанию мотивации к учебному процессу и к углубленному изучению литературы.

Литература

Кашин М.П. Развитие системы факультативных занятий / М.П. Кашин, О.Ф. Кабардин // Советская педагогика. – 1981. – № 6. – С. 57–60.

Прокофьев М.А. Факультативные занятия: перспективы развития / М.А. Прокофьев // Советская педагогика. – 1986. – № 9. – С. 27–30.

Факультативные занятия, их особенности и место в современной системе образования // https://studwood.ru/

Методика факультатива «Современные тенденции развития русской литературы» //http://mirznanii.com

Факультативные занятия в национальной школе: Тезисы конференции. – Таллинн, 1975. – 106 с.

Селевко Г.К. (2014) Современные образовательные технологии / Г.К. Селевко. – М.: Наука, 2014. – 127 с.

Коротков Э.Н. (2013) Современные методы в учебном процессе вуза. – М.: Наука, 2013. – 439 с.

Панина Т.С. (2008) Современные способы активизации обучения. – М.: Академия, 2008. – 176 с.

Морозова Н.Г., Кравченко Н.Г., Павлова О.В. Технология 5-11 классы: проектная деятельность учащихся. – Волгоград: Учитель, 2007. – 204 с.

Ступницкая М.А. Что такое учебный проект. – М.: Первое сентября, 2010. – 44 с.

References

Kashin M.P. (1981) Razvitie sistemy fakultativnyh zanatiy. [Sovetskaya pedagogika]. 1981. No 6. – Pp. 57–60. (In Russian)

Prokofiev M.A. (1986) Fakultativnye zanatiya: perspektivy razvitiya. [Sovetskaya pedagogika]. 1986. No 9. Pp. 27–30. (In Russian)

Fakultativnye zanatiya, ih osobennosti i mesto v sovremennoi sisteme obrazovaniya. Retrieved from https:studwood.ru (In Russian)

Metodika fakultativa «Sovremennye tendentcii razvitiya russkoi literatury». Retrieved from http://mirznanii.com (In Russian)

[Optional classes in the national school]. (1975) Proc. Sci. Conf. Tallinn, 1975. 106 p. (In Russian)

Selevko G.K. (2014) Sovremennye obrazovatelnye tehnologii. M., 2014. 127 p. (In Russian)

Korotkov E.N. (2013) Sovremennye metody v uchebnom proctesse vuza. M .: Nauka, 2013. 439 p. (In Russian)

Panina T.S. (2008) Sovremennye sposoby aktivizactii obucheniya. M.: Akademiya, 2008. 176 p. (In Russian)

Morozova N.G., Kravchenko N.G., Pavlova O.V. (2007) Tehnologiya 5-11 klassy: proektnaya deyatelnost uchachihsya. Volgograd: Uchitel, 2007. 204 p. (In Russian)

Stupnictkaya M.A. (2010) Chto takoye uchebnyi proekt. M.: Pervoye sentabrya, 2010. 44 p. (In Russian)

ҒТАМР 17.71.07

Мәмбетов Ж.О.[1], Кенжеқожаева А.[2],

Сүлеймен Демирел атындағы Университеттің
[1]доценті, ф. ғ. к., [2]2 курс магистранты, Қазақстан, Қаскелен қ.,
e-mail: zholdas_19@mail.ru, ak_bota555@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТАРИХИ ШЫҒАРМАЛАР ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі тарихи шығармалардың, ондағы тарихи кейіпкерлердің, сондай-ақ көркем шығармаларда кездесетін тарихи оқиғалардың қоғамдағы маңызы, қазіргі кезеңдегі орны туралы айтылған. Қазақ жазушылары шығармаларына тарихи қолтаңба, тарихи форма бере отырып, қазақ халқының дәстүрлері мен тарихи санасының жоғалмауын көздегені анық. Шығармалардағы тарихи кейіпкерлері арқылы, олардың сипаттамасы, іс-әрекеттері арқылы оқырмандарға жақсы мен жаманның арасын жіктеп, өз дәуірлерінің батырларын, олардың ерліктерін сипаттай келе жас ұрпақты елдікке, ерлікке баули түседі. Мақалада көптеген шығармалар қамтылып, кейбіріне шағын тақырыптық талдау жасалған. Нақтырақ айтсақ, мақалада 20 және 21 ғасырларда жарыққа шыққан қазақ жазушыларының тарихи романдары қамтылып, жаңа заман әдебиетіндегі өзгерістер мен жаңа бағыттар жайлы сөз қозғалған.

Түйін сөздер: тарихи шығарма, тарихи проза, танымдық қызмет, оқыту әдістемесі, әдістемелік мәселелер.

Mambetov Zh.O.[1], Kenzhekozhayeva A.[2],

[1]Candidate of Philological Sciences, docent, [2]Master's student of 2nd year
of Suleyman Demirel University, Kazakhstan, Kaskelen,
e-mail: zholdas_19@mail.ru, ak_bota555@mail.ru

Historical works in the Kazakh literature and methods of teaching

This article describes the importance of Kazakh literature, its historical heroes, and also historical events in society and their role in modern times. Kazakh writers were interested in preserving the traditions and historical consciousness of the Kazakh people by giving them a historical signature and historical form. Readers are taught to differ good and bad by historical heroes in their works, their characteristics, description of their heroic deeds, they awaken heroism and peacefulness in the hearts of young generation through characteristics and actions of heroes. The article includes a large number of works, some of which were thematically analyzed. In particular, the article covers the historical novels of Kazakh writers, published in the 20th and 21st centuries, as well as changes and innovations in modern literature.

Key words: historical work, historical prose, cognitive activity, teaching methods, methodological problems.

Мамбетов Ж.О.[1], Кенжекожаева А.[2],

[1]к. ф. н., доцент, [2]магистрант 2 курса
Университета имени Сулеймана Демиреля, Казахстан, г. Каскелен,
e-mail: zholdas_19@mail.ru, ak_bota555@mail.ru

Исторические произведения в казахской литературе и методика их преподавания

В данной статье рассказывается о важности произведений казахской литературы, исторических героях, встречающихся в них, а также описанных в них исторических событий в обществе и роли в современности. Придавая им историческую подпись, историческую

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

форму, казахские писатели были заинтересованы в сохранении традиций и исторического сознания казахского народа. С помощью исторических героев в своих работах, характеристике персонажей, описанию их героических поступков учат читателей разделять добро и зло, через их характеристики и поступки, они пробуждают в молодом поколении героизм и миролюбие. Статья рассматривает большое количество работ, был проведен их тематический анализ. В частности, статья освещает исторические романы казахских писателей, опубликованные в 20-м и 21-м веках, а также изменения и нововведения в современной литературе.

Ключевые слова: историческое произведение, историческая проза, познавательная деятельность, методика обучения, методологические проблемы.

Кіріспе

Қазақ әдебиеті негізінен фольклорлық шығармалар мен эпостық жырлардан бастау алады. Сондықтан болар заманауи әдебиеттің өзінде тарихи бейнелер, оқиғалар жиі кездесетіні рас. Оның үстіне біздің ұлт тарихи жадыны өшіруге тырысқан Ресей империясы, КСРО секілді алып империялардың құрамында болып, қаншама жыл езгі көрді, өз елінде бөтеннің күйін кешті. Тіпті өз тілімізді ұмытуға шақ қалған кезеңдерді, өте ауыр уақыттарды бастан өткердік. Қазақ әдебиеті осындай аумалы-төкпелі замандарда қазақ тарихының ұмытылмауына үлкен себепші болды. Тарихи жадыны қалпына келтіруде зор рөл атқарды. КСРО-дағы цензура кезінде де жазушыларымыз қолынан келгенінше, бірі қуғын-сүргін көріп, бірі империяның саясатына бейімдеп те жазып жүрді. Қазақтың кез келген классикалық шығармасын алатын болсақ, барлығында тарихи фактілер мен дәйектер, сол кезеңдердің кейіпкерлері жүреді. Кей шығармаларда басқа есімдермен жүргенімен, басым көпшілігі тарихтан алынған.

Өткен ғасырдағы Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы», Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа», Ғабит Мүсіреповтің «Оянған өлке», Сәбит Мұқановтың «Ботагөз», Ғабиден Мұстафиннің «Қарағанды», Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер», Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романдары әдебиетіміздің асыл жауһарлары ретінде ұлттық санамыздан өз орнын алып, әдебиет тарихына берік орнықты. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер», «Алтын Орда» секілді романдарының орны мүлдем бөлек. Себебі осы шығармалар жазушының қиялынан бөлек, толықтай тарихи деректерге құрылған.

Сонымен қатар қазақ әдебиетінде, әсіресе КСРО кезеңінде белгілі бір тарихи кезеңдерге, наукандарға, жетістіктерге байланысты шығармалар туды. Мысалы тың игеру, қазақ жерінен мұнайдың табылуы, кен орындарының ашылуы секілді тарихи оқиғалар көптеген әдеби шығармаларға арқау болды. Ондағы көптеген кейіпкерлердің шынайы өмірде болғаны дәлелдеуді қажет етпейді.

Ал ұлы Абай дәстүрінен бастау алған ойлы әдебиетіміздегі роман жанрына туындаған шығармаларымыздың кейінгі даму көкжиегі қай жағалауларға бастайды?

Негізгі бөлім

Тарихи романдар – белгілі бір тарихи оқиғаға байланысты туған шығарма. Тарихи шығармаларда оқиғаның дәлдігі сақтала бермейді, әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси бет-бедері көркемдік тұрғыдан қорытылып бейнеленеді. Бұл жанрда жалпыхалықтық мемлекеттік мүдделер басты сипат алады. Тарихи роман негізін тарихта болған оқиға желісі құрайды. Тарихи роман кейіпкерлері де – өмірде болған адамдар [1, 238]. Тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалар өмірін, сол дәуірді суреттейтін шығармалар қатарына И. Жақановтың «Ықылас» (1990), Ж. Ахмадидің «Дүрбелең» (1990), «Шырғалаң» (1997), «Есенгелді би» (2004), Қ. Жұмаділовтің «Дарабоз» (1994), Д. Досжанның «Алыптың азабы» (1997), Ұ. Доспамбетовтың «Қызыл жолбарыс» (2000), «Абылайдың ақ туы» (2004), Х. Әдібаевтың «Отырар ойраны» (2001), К. Сегізбайдың «Беласқан» (2001), Т. Зәкенұлының «Көк бөрілердің көз жасы» (2003), С. Сматаевтың «Елім-ай» (2003), Р. Тоқтаровтың «Бақытты құлдықтың ақыры» (2005), Ж. Молдағалиевтың «Алғашқы қоңырау» (2005), Қ. Исабайдың «Шоң би» (2005) романдарын айтуға болады. XX ғасырдың екінші жартысында тарихи романдар алдыңғы шепке шықты. Оған дәлел Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы, Дихан Әбілевтің «Ақын арманы», Әнуар Әлімжановтың «Отырардан келген сый», Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран», Әбіш Кекілбаевтың «Елең-алаң», «Үркер», С. Сматаевтың «Елім-ай», Қ. Жұмаділовтің «Соңғы көш», «Дарабоз», Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе», І. Жақановтың «Ықылас», Н. Әбутәлиевтің «Қайран Нарын», Х. Әдібаевтың «Отырар

ойраны», Қ. Мұханбетқалиевтің «Бас жұтқан бас», Ә. Сарайдың «Исатай мен Махамбет», Ж. Тұрлыбаевтың «Тамыз таңы», «Райымбек» тарихи романдары. Бұл шығармалардың бәрі де қазақ тарихын байытып қана қоймай, өткеніміздегі ірі тұлғалардың көркем бейнесін жасап, қалың оқырманымыздың тарихи санасын қалыптастырды.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінде тарихымызды қайтадан жаңа көзқарас тұрғысынан саралау, тарихи оқиғаларға жаңаша баға беру орын алды. Қаламгерлер халқымыздың басынан өткен тарихи бастауларына ден қойды. Осы ретте қаһарманның ішкі әлемнің ұңғыл-ұңғылына бойлау, оның қоршаған ортамен, болмыспен қарым-қатынасын көрсету басты бағдарға айналды.

Қазіргі қазақ тарихи романы қай тұрғыда да толысу, кемелдену, іштей тармақталып, даму үстінде. Жанрлық, тақырыптық, проблемалық салаларымен қатар түр мен стильдік табиғаты, бітімі жағынан даралану, тоғысу сияқты бір-бірінен бөлек сипаттағы процестерді де бастан өткеруде.

Қазіргі прозаның, оның ішінде тарихи шығармалардың, тарихи романның кеңістігі шексіз. Өйткені ақиқатты, шындықты боямасыз қалыпта суреттеуге еш кедергі жоқ. Ел тәуелсіздігімен қатар қазақ әдебиеті де соны серпін, жаңа тыныс алды. Теңдіктің туын тік ұстаған тегеурінді, айбынды елдің ұрпақтары тақырыптық мазмұн аясы кең туындыларға қол жеткізді. Сондай шығарманың бірі – «Өмірзая» романы.

Б. Мұқайдың «Өмірзая» романы «Бұл еңбегімді қазақ елінің тәуелсіздігі жолында құрбан болған ерлердің аруағына арнадым. Автор деген арнаумен ашылады. Жазушының өзі меңзегендей, тәуелсіздік жолында құрбан болған ердің бірі – Аяған. Шығармада Аяған Қуатов деген жігіттің қуғын мен сүргінге толы аянышты тағдыры суреттелген. Романда тоқырау заманының шындығы, кеңестік дәуірде қоғамда болған көлеңкелі құбылыстар мен сорақы жағдайлар, орыстардың астамшылдық саясатының қазаққа көрсеткен қиянаты көркемдік шешім тапқан. Тоталитарлық тәртіп кезіндегі әділетсіздікпен қарсы күрескен оқымысты жігіт шығарманың өн бойында Ұлы шындық іздеумен өтеді. Ол әділет тілеймін деп кеңестік жүйенің барлық қиянатын, зорлық-зомбылығын көреді. Шығармада сол кездегі шындық реалистік тұрғыда суреттелген [2, 44].

Романда түрлі әлеуметтік оқиғалар легінде сан алуан кедергілерге мойымай, қыл көпір, тас қиядан өтетін, қиын-қыстау шақтарда күресе жүріп өсетін, асқақтай түсетін характер сомдау мақсаты көрсетіледі. Осы тұста бас қаһарманның мінез ерекшелігінен романтикалық бейнелеу тәсіліне тән кейбір ұстанымдарды байқаймыз. Романтикалық әдебиетте кейіпкер өмірден өз жолын, өз орнын таба алмай пұшаймен күй кешеді, тосын шешімге, оқыс әрекетке барады. Өз ісін, мақсатын іске асыру жолында қайғылы қазаға да ұшырайды. Бұл жай Аяғанға да тән.

Аяғанның өмірінде көрген қиянаты мен азабы суреттелген. Тоталитарлық темір жүйенің қатал тәртібіне шыдамаған Аяған қаһармандық қимылы жағынан романтикалық образдарды еске салғанымен, оқиға динамикасы реалистік қуатпен суреттелген. Аяған өзі өмір сүрген қоғамның шындығына көңілі толмай, аласұрып, ортаға қасқайып қарсы тұрады. Онысымен қоймай, тағдыр теперішін көрген кейіпкер өзінен күштілермен ұстасып, идея үшін күреске шығады және сол үшін құрбандыққа да барады. Романтикалық кейіпкерлер сынды сең соққан балықтай күй кешіп, өмірде тығырыққа тіреледі. Автор елінің тәуелсіздігі үшін күрескен қазақ батырлары Кенесары мен Сыздық төремен осы заманда шындық үшін күрескен Аяған, Алдиярлар арасындағы рухани сабақтастықты көрсеткісі келген. Жазушы Аяған мен Алдиярды қазіргі кезеңнің Кенесарысы мен Сыздық төресі деп меңзейді. Шығарма соңында Аяғанға дем беруге Кенесары ханның елесі келеді. Қоғамның бар дертін шындықпен емдегісі келген Аяған: «Сонда шындықты кім айтады? Шындық үшін әйтеуір біреулер құрбандыққа баруы тиіс емес пе?! Болашағы бұлдыр халқының сөзін сөйлеп, туған елінің бақыты, тәуелсіздігі үшін басын оққа байлап беретін марқасқа қайда? Бұл заманның Исатай, Махамбеті, Кенесары, Бекболаты қайда? Олар неге жоқ? Неге?...» [3, 407] – деп толғанады, ерліктері аңызға айналған, елінің еңіреп туған асыл ерлерін жоқтайды.

Жазушы «ақиқат атты арғымаққа мінген, енді Ұлы мақсатына жетемін деп ойлаған, сенген», «адамдардың бәрін дос санап, барлығына адал жүрегінен шыққан адал сөзін» [3, 67] айтқан Аяған образын асқақ бейнелеуге ұмтылады. Аяғанның қарапайым қасиетінен өзгеше қырларын, тұлғасындағы қаһармандық нышанын табуға ұмтылыс кейіпкер образына байланысты шығармада ара-тұра кездесетін кескіндік мінездемелерге романтикалық интонация дарытады.

Аяғанды барша адамзат баласының мәселелері толғандырады. Сондықтан күрескер Аяған

қоғамдағы зұлымдыққа қарсы шығады. «Аяған үшін шындықтан үлкен ұғым жоқ еді бұл дүниеде. Шындық салтанат құрған жерде қиянат та, қараулық та өмір сүре алмайды деп ойлайтын. Оның түсінігінше Шындық күн сияқты еді» [3, 85].

Шығарма соңындағы романтикалық көрініс – Аяғанның алдына Кенесары мен Сыздық төре аруақтарының келіп, оны күреске жігерлендіруі – романға романтикалық бояу берген. Мұндай романтикалық шешім қаһарманның іс-әрекетіне ірілік беріп, кейіпкер мақсатының маңыздылығын ұштай түскен. Романның құндылықтық бағдарының жүйесінің Кенесары мен Сыздық төре бейнелері адам бойындағы тұлғалық бастаудың, адамгершілік негізінің символы ретінде және отарлау езгісіне қарсы шығып, еркіндік аңсаған қаһарман күрескерлер бейнесінде көрінеді. Суреткердің көркемдік иерархиясында Кенесары мен Сыздық төре бейнелері, ең алдымен эстетикалық идеал – Тұлғаның идеалы. Б. Мұқай қазақ дүниетанымындағы беделді тұлғаның өз кейіпкерлерінің ең алдымен шығарманың басты қаһарманы Аяғанның іс-әрекеттері мен ой-сезімдерін сабақтас қарайды. «Қор болып тірі болып жүргенше, арпалысып өлген жөн. Елім деп еңіреген талай боздақ көрген кеп бұл» – деп батырлар Аяғанға демеу көрсетеді. Бірақ Аяған түрмеге түскеннен кейін тепкі мен зорлыққа шыдағанымен, қанішерлердің қолынан қаза табады. Аяғанды асып өлтіргеннен кейін «азаматтың күші мәңгілікке кетерде әділеті жоқ дүниені соңғы рет бір тебуге ғана жетті». «Өмірзая» романы «Тіріге опа бермеген жалғанды қап-қара түнек басты, дүниені өлі тыныштық құшағына алды. Аяғанның шыбын жаны торғайға айналып, сонау бір қияндағы бұталарына ұшып кетеді» – деп аяқталады. Өз ортасына сыймаған, соның салдарынан қуғындалған кейіпкердің жаны құсқа айналып, мәңгілікке сапар шегеді. Өзін құрбан ету арқылы өз ортасына, қоғамға қарсылық білдіру романтикалық ыңғайдағы кейіпкерлердің көбіне тән жайт. Шығарманың шешемі – өлім, бірақ трагедия жеке адамнан гөрі қоғам трагедиясына ұласатындай.

«Әдіс» – әдебиет сабақтарындағы мұғалім мен оқушының бірігіп атқаратын оқу-танымдық іс-әрекеті. Сабақ тақырыбына лайық дұрыс таңдалған әдіс арқылы оқушы жаңа білім мазмұнын игереді, жаңа білік-дағдыларға ие болады, қабілеті жетілдіріліп, белгілі бір дүниетанымдық көзқарасы қалптасады [4, 7]. Жоғарыда біз талдаған шығарманы оқытудың сан қилы тәсілдері бар. Бұл ретте біз қазақ әдебиетін оқытудың әдістемесін негізгі басшылыққа аламыз.

Эвристикалық әдіс арқылы көркем әдеби шығармаларды танып-талдау барысында оқушылардың сезімдік көркемдік қабылдауы санада терең иірімдерге бойлай түседі-дағы, олардың интеллектуалдық дамуы қарқындай түседі [5, 22].

«Өмірзая» романын ғалымдар идеялық-көркемдік өрісі кең шығарма деп бағалайды. Бұл романда «Опасыздық-Намыс-Күрес» өрістерінің өзара алмасып отыратын керемет байланысы мен қатынасы гармониялық тізбек пен желіде суреттелген. Баққожа Мұқайдың романын оқырманына жеткіземін деген мақсатын анықтау үшін ұстаз мынадай проблемалық-эвристикалық сұрақтарды алдын ала білімгерге таратып береді:

1. Романда қандай мәселе көтерілді?

А) жеке проблема;

Ә) аймақтық проблема;

Б) ұлттық проблема;

В) жалпыадамзаттық проблема.

2. Аяған үшін осыдан үлкен ұғым жоқ:

А) сатқындық;

Ә) мейірім;

Б) адам;

В) шындық.

3. Романтикалық интонацияны романның қай тұсынан байқаймыз?

Осындай және оған қоса жүргізілетін даярлықтардан соң, эвристикалық әдіс арқылы романның түпкі проблемасын талқылау-талдау жүргізе алады. Мұндай әдістің тиімділігі туралы, әрине, көп айтуға болады. Эвристикалық әдісті қолданған мұғалім алдына қойылған бірнеше міндет тұтастырылып бір мақсаттың көп қыры ретінде шешіліп жатады. Бұл әдіс жекелеген проблемалардың бір арнаға тоғыстырылып, үлкен мәселе ретінде қарастырылып, оқушылардың түрлі сұрақтардың шешімін тауып, оларды тұтастырып, жинақтап отыратын қабілетін қалыптастырады.

«Өмірзая» романын білімгерге жеткізу барысында *ізденіс әдісін* де қолдануға болады.

Ізденіс әдісін мұғалім білімгердің көркем шығарманы өз бетімен талдауға үйрету мақсатында қолданып, эвристикалық әдісті қолданғанда өзімен бірге жетелеп алып жүретін болса, бұл әдісті қолдануда білімгердің өзінің ізденіс жасауына жол береді.

Романдағы Аяған Қуатовтың іс-әрекеттерін оқи отырып, желтоқсан оқиғасына байланысты тың деректер немесе елеулі әңгімелерді ел

арасынан жинақтау туралы тапсырма бергені дұрыс. Сонымен қатар, білімгерлер ізденіс үстінде осы оқиғаға қатысқан өзге де ерлердің ерліктерімен танысатын болады. Жазушының басты кейіпкерге қосқан кейбір бояулы тұстарын ізденіс барысында тауып, оған өзінше пікір айтуға мұғалім мүмкіндік беруі керек.

Репродуктивтік немесе көшірмелік әдіс арқылы даяр білім мазмұны жеткізіледі. Негізінде, әдебиет сабақтарында репродуктивтік әдіс үлкен орын алады. Өйткені дайын көркем шығарма мәтінін оқу, түрлі талдаулар жасап, тапсырмалар орындау жұмыстары репродуктивтік әдіс арқылы жүзеге асырылады [6, 38].

Б. Мұқайдың романында «Ұлттық намыс» деген киелі ұғымның мән-мағынасын Аяғанның жүрекпен терең ұғынуы, сол сезімді жан-жүрегімен сезіне отырып әрекет жасауы аңғартылады. Осыны мұғалім білімгерге романның әрбір тұсына тоқтай отырып түсіндіреді. Яғни, дайын мәтінмен жұмыс жасалады.

Продуктивтік әдістер – әдеби шығармаларды оқып-меңгеруі барысындағы жаңашылдыққа ұмтылысын ынталандыратын, өзгеріске толы заманның ағымында тез бағдар таба алатын, проблеманы көре алатын және оны шешуге қорықпай, шешім жолын ізденіп таба алатын, ерекше/оригиналды және шығармашылыққа толы идеяларды табуына ықпалын тигізетін әдіс [7, 29]. Бұл әдісті кез келген сабақта, кез келген тақырыпта қолдануға болады. Біз талдап отырған шығарманың негізгі мақсаты мен міндеті де осы әдіске келіп тіреледі. Басты кейіпкерді назарға ала отырып, сол кезеңде болған Аяғанның тынымсыз еңбегі мен ақылдылығы, парасаттылығы, мейірімділігі, батылдығы мен батырлығын сөз ете отырып және өзге де кейіпкерлердің тағдыры мен әрекетін сараптай отырып проблемалық жағдаятты білімгердің өзі анықтауына жол ашады.

Бұл романды оқыту барысында эстетикалық тәрбиелеу мәселелері тәсілін қолдана аламыз. Эстетикалық тәрбиелеу – оларды шындық болмысқа деген эстетикалық қарым-қатынасты, көзқарасты мақсатты түрде қалыптастыру жүйесі.

Әдеби шығарма білімгердің мейірімділік пен адамгершілікке, әділдікке деген ұмтылысы, құштарлығын нақты әдеби шығармадағы өмірлікке жақын келетін суреттемелерді меңгерту арқылы оятады. Басты кейіпкердің шындық жолындағы талмай күресі, халқы үшін жанын қиғаны ұрпаққа үлгі болуы керек.

Қорытынды

«Өмірзая» романын талдау және меңгерту барысында жоғарыда аталған әдеби әдіс- тәсілдерді пайдалансақ болады. Бұл білімгердің романды толықтай меңгеруіне, талдауына, өзіндік ой-пікір айтуына жол ашатынымыз анық.

Кез келген ұлт жазушысы – ең алдымен өз ұлтының үні, оның даму тарихындағы ең маңызды деген мәселелерді оқырман қауымға көркемдік кестесімен өрнектей отырып жеткізетін рухани рупоры. Өз халқының ең көкейкесті деген мәселелерін қозғап отыру – қай қаламгердің де абыройлы парызы. Тіпті ол – абыройлы ғана емес, туған халқының алдындағы ең қасиетті перзенттік борыштарының бірі. Бұл тарихи-қоғамдық мәселе қазақ тарихи романдарында әр түрлі деңгейде айқынырақ көрініс табуы тиіс. Егер отаншыл рух болмаса, ондай шығарманың әлеуметтік салмағы да азаяр еді. Өйткені қай автор болсын, отаншылдық-патриоттық проблемаларды қиялдан туғызбай, нақты өзі көрген, сезінген, неғұрлым жақсырақ білген жайттардың төңірегінен өрбіткен. Ойдан ойды қозғай отырып, қоғамдық деңгейдегі өзекті мәселелердің көркемдікпен санаға сіңуіне, оқырманды толғантып, тебірентуіне авторлардың жазушылық шеберлігін жұмсауына байланысты екендігі байқалады. Артымыздан ерген ұрпағымыз ұлтымызды, бізді, өзін жоғалтпауы үшін тарихымыздан сыр шертетін сыры мен мұңы жатқан тарихи романдардың салмағы мен сапасын, берер қазынасын ұғынса игі еді.

Әдебиеттер

Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.

Әйтімов М. Қазіргі романдардағы тарихи шындық пен көркемдік шешім эстетикасы // ҚазҰПУ хабаршысы, 2009. – 46-49 б.

Мұқай Б. Өмірзая. – Алматы: Жалын, 1998. – 480 б.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Астана, 2013. – 65 б.

Құрман Н. Қазақ тілін оқытудың әдіснамалық негіздері. – Астана, 2005. – 103 б.

Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы, 1997. – 72 б.
Байтанасова Қ. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Астана, 2011 – 123 б.

References

Akhmetov Z., Shanbayev T. (1996). Adebiettany. Terminder sozdigi. [Literature Studies. Glossary.] Almaty, Ana tili, 240 p. (In Kazakh)

Aitimov M. (1996). Kazirgi romandardagy tarihi shyndyk pen korkemdik sheshim estetikasy. [Historical reality and aesthetics of artistic decisions in modern novels.] Almaty, KazUPU khabarshysy, 46-49 p. (In Kazakh)

Baitanasova K. (2011). Kazak adebietin okytu adistemesi. [Methods in teaching Kazakh literature.] Astana, 123 p. (In Kazakh)

Bitibeva K. (1997). Adebietty okyty adistemesi. [Methods in teaching literature.] Almaty, 72 p. (In Kazakh)

Kurman N.. (2005). Kazak tilin okytudyn adisnamalyk negizderi. [Methodological basis of teaching Kazakh language.] Astana, 103 p. (In Kazakh)

Mukai B. (1998) Omirzaya. [Omirzaya.] Almaty: Zhalyn, 480 p. (In Kazakh)

Tauelsizdik zhyldaryndagy kazak adebietin okytu adistemesi. [Teaching Kazakh literature of the independence period] (2013). Astana, 65 p. (In Kazakh)

МРНТИ 16.31.02

Кузнецова Т.Д.[1], Балмагамбетова Ж.З.[2],

[1]к. п. н. профессор, [2]магистрант Казахского университета
международных отношений и мировых языков им. Абылайхана, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: kuznetsova-almaty@yandex.ru;zhuldyz.a@bk.ru

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПРОЕКТНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИНОЯЗЫЧНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Данная статья исследует дидактические задачи и дидактические результаты, решаемые и достигаемые посредством проектных технологий для иноязычного образования; прагматическая направленность проекта; типология проектов, а именно предметно-содержательная область, характер координации, характер контактов, количество участников, продолжительность выполнения проектов; компетенции, формируемые в процессе информационно-поисковой, исследовательской, креативной, аналитико-прогнозной проектной деятельности; особенности, такие как коммуникативность, проблемность, интегративность, контекстность, кооперативность и креативность; и функции проектных технологий, такие как мотивационная, информационная, управленческая, проектировочная и диагностическая.

Ключевые слова: проект,проектные технологии, дидактические задачи, типология проектов, функции проектных технологий, иноязычное образование.

Kuznezova T.D.[1], Balmagambetova Zh.Z.[2],

[1]PhD, Professor, [2]Research assistant of Ablai Khan Kazakh University
of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: kuznetsova-almaty@yandex.ru; zhuldyz.a@bk.ru

Project technologies didactic potential in foreign language education

This article examines the didactic tasks to be solved and didactic results to be achieved by means of project technologies for the purpose of foreign language education; projects pragmatic orientation;project typology, namely the projects subject-content area, its nature of coordination, the nature of contacts, the number of participants and its duration; competencies formed in the process of informational-searching, research, creative and analytical-predictive project activities;project technologies features, such as communication, problematic orientation, context, integration, cooperation and creativity; and project technologies functions, such as motivational, informational, managerial, projecting and diagnostic.

Key words: «project», «project technology», «didactic tasks», «project typology», «project technology functions», « foreign language education».

Кузнецова Т.Д.[1], Балмагамбетова Ж.З.[2],

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және
әлем тілдері университетінің [1]профессоры, п. ғ. к., [2] магистранты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: kuznetsova-almaty@yandex.ru; zhuldyz.a@bk.ru

Шет тілді білім беруде проект технологиялардың дидактикалық мүмкіндіктері

Мақалада өзге тілді білім беру үшін проект технологиялар арқылы шешілетін және қол жеткізілетін дидактикалық мақсаттар мен дидактикалық нәтижелері; проектінің прагматикалық бағыты; проектінің типологиясы, атап айтқанда пәндік-мазмұнды саласы, үйлестіру сипаты,

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

байланыс сипаты, қатысушылар саны, проектінің орындалу ұзақтығы; ақпараттық-іздестіру, зерттеу, креативті, аналитикалық-болжамды проектінің жұмыс процесінде қалыптасатын компетенциялар қарастырылады; коммуникативтік, проблемалық, интегративтілік, контекстілік, кооперативтік және креативтілік сияқты ерекшеліктер; және мотивациялық, ақпараттық, басқарушылық, жобалық және диагностикалық сияқты проект технологиялардың функциялары қарастырылады.

Түйін сөздер: «проект», «проект технологиялар», «дидактикалық мақсаттары», «проект типологиясы», «проект технологиялардың функциялары», «шеттілді білім беру».

Введение

История развития метода проектов и его распространения в мировой практике долгая и достаточно продуктивная. Ее можно разделить примерно на несколько этапов: начало проектной деятельности в архитектурных школах и университетах Европы (1590-1765 гг.); использование проекта в качестве метода обучения в систематической педагогической практике и его «переселение» на американский континент (1765-1880 гг.); использование метода проектов в производственном обучении и в общеобразовательных школах (1880-1915 гг.); переосмысление метода проектов и его «переселение» с американского континента обратно в Европу (1915-1965 гг.); новое «открытие» метода проектов, третья волна его международного распространения (1965-по настоящее время) (Мандель Б.Р., 2018)

С середины 80-годов XX века в связи с переходом на личностно-ориентированный подход к обучению метод проекта стал широко внедряться в современную педагогическую практику. В настоящее время использование проектного метода обучения рассматривается как одна из важных и перспективных технологий педагогического процесса.

Проектные технологии и методика ее решения является предметом исследования многих наук: педагогики, социологии, экономики, архитектуры, дизайна и др. Применение проектных технологий в изучении различных учебных предметов и дисциплин, определение их сущностных характеристик, способов разработки и методики решения позволили выделить в дидактике самостоятельное направление исследований, которое называется проектный подход в обучении, изучением которого занимались Полат Е.С. (2008), Гузеев В.В. (2000), Селевко Г.К. (1998) и др.

В соответствии с данным подходом формирование общих и профессиональных компетенций обучающихся рассматриваются как специально организованная самостоятельная образовательная деятельность обучающихся под руководством педагога по решению значимой для них проблемы.

Исследователи считают, что проектные технологии приводят к различным дидактическим результатам. Организуемые преподавателем проекты позволяют создавать проблемные профессиональные ситуации, управлять учением, активизировать познавательную деятельность обучающихся, а также способствуют более эффективному усвоению знаний, развитию таких важных для будущего специалиста умений как проектировочные умения.

Н.Г. Чернилова рассматривает проектное обучение как развивающее, базирующееся «на последовательном выполнении комплексных учебных проектов с информационными паузами для усвоения базовых теоретических знаний» (Чернилова Н.Г., 1997: 37).

Е.С. Полат отмечает, что в основе проектных технологий лежит «развитие познавательных навыков учащихся, умений самостоятельно конструировать свои знания, умений ориентироваться в информационном пространстве, развитие критического и творческого мышления» (Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., 2008: 136).

Основываясь на понятиях технологии обучения и проектирования, С.С. Кунанбаева рассматривает проектную методику как совокупность поисковых, проблемных методов, творческих по самой своей сути, представляющих собой дидактическое средство активизации познавательной деятельности, развития креативности и одновременно формирование определенных личностных качеств учащихся в процессе создания конкретного продукта (Кунанбаева С.С., 2005: 66-67).

Эксперимент

Для правильного внедрения проектной методики в иноязычное образование необходимо знать её дидактическую структуру. Как известно, к области методики, как частной теории обучения, относится изучение цели, содержания, форм, методов и средств обучения по опреде-

ленному учебному предмету. Метод представляет собой дидактическую категорию как совокупность теории, операций овладения определенной областью практических или теоретических знаний, той или иной деятельности. При проектном обучении метод рассматривается как способ достижения поставленной дидактической цели через детальную разработку проблемы (технологию), которая должна завершиться вполне реальным, осязаемым практическим результатом, оформленным тем или иным образом (Кунанбаева С.С., 2005: 66-67).

Многие дидакты и педагоги, в том числе дидакты и педагоги иноязычного образования, обратились к этой методике, так как при ее использовании в учебном процессе решаются важные дидактические задачи:

– занятия не ограничиваются приобретением учащимися определенных знаний, умений и навыков, а выходят на практические действия учащихся, затрагивая их эмоциональную сферу, благодаря чему усиливается мотивация учащихся;

– учащиеся получают возможность осуществлять творческую работу в рамках заданной темы, самостоятельно добывая необходимую информацию не только из учебников, но и из других источников. При этом обучаемые учатся самостоятельно мыслить, находить и решать проблемы, привлекая для этой цели знания из разных областей, прогнозировать результаты и возможные последствия разных вариантов решения, учатся устанавливать причинно-следственные связи;

– в проекте успешно реализуются различные формы организации учебной деятельности, в ходе которой осуществляется взаимодействие учащихся друг с другом и с учителем, роль которого меняется: вместо контролера он становится равноправным партнером и консультантом;

– в проектной работе весь процесс ориентирован на учащегося: здесь, прежде всего, учитываются его интересы, жизненный опыт и индивидуальные способности;

– усиливается индивидуальная и коллективная ответственность учащихся за конкретную работу в рамках проекта, так как каждый учащийся, работая индивидуально или в микрогруппе, должен представить всей группе результаты своей деятельности;

– совместная работа в рамках проекта учит учащихся доводить дело до конца, они должны задокументировать результаты своего труда, а именно: написать статью для газеты, сообщение, собрать и обработать статистические данные, сделать аудио- и видеозапись, оформить альбом, коллаж, стенгазету и т.д.

– проектная деятельность обеспечивает повышение уровня владения языковым материалом и говорением как одним из видов речевой деятельности;

– проектная деятельность обеспечивает повышение уровня внутренней мотивации учащихся;

– проектная деятельность способствует повышению уровня самостоятельности учащихся, уровня сплоченности коллектива, а также их общему интеллектуальному развитию.

Следует отметить, что проект всегда направлен на результат, в этом выражается его прагматическая направленность. Результат можно получить при решении актуальной профессионально или лично значимой проблемы, его можно увидеть, осмыслить, применять в реальной практической деятельности (Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., 2008: 267). Результатом (продуктом) проектной деятельности может быть статья, реферат, доклад, видеофильм, презентация, публикация, в том числе в сети, обсуждение в телеконференции и пр. (Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е., 1999: 64).

В научной литературе встречаются различные классификации проектов применяемых в профессиональном обучении. Классификации выделены в соответствии с типологическими признаками проектов (Полат Е.С., 2001: 65):

Доминирующей в проекте деятельностью может быть: исследовательская, поисковая, творческая, ролевая, прикладная (практико-ориентированная), ознакомительно-ориентировочная, как их определяет Полат Е.С. (Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е., 1999: 62). При этом, особенностью проектирования является:

– предметно-содержательная область: монопроект, междисциплинарный проект.

– характер координации проекта: непосредственный, скрытый.

– характер контактов: среди участников одного образовательного учреждения, группы, города, региона, страны, разных стран мира.

– количество участников проекта.

– продолжительность выполнения проекта.

Какуточняют Иванова А.М. и Темиргалиева С.З. (Иванова А.М., Темиргалиева С.З., 2018: 16), проекты могут быть информационно-поисковые, исследовательские, креативные (творческие) и аналитико-прогнозные проекты.

В процессе информационно-поисковой проектной деятельности формируются информационно-поисковая, экспетрно-оценочная, аналитико-синтезирующая, субкомпетенции, входящие в состав компетенций профессионально-ориентированного блока; используются методы работы с научной литературой, технология игрового моделирования, прогнозно-рефлексивная, проектная, конструктивно-моделирующая технология. (Иванова А.М., Темиргалиева С.З., 2018:17).

В процессе исследовательской проектной деятельности формируются исследовательская, предметно-содержательная, диагностико-экспертная, аналитико-интерпретирующая компетенции, входящие в блок профессионально-базируемых компетенций, параллельно формируются такие субкомпетенции, как лингвокультурологическая, социокультурная, когнитивная, концептуальная, составляющие структуру межкультурно-коммуникативной компетенции; используются метод анализа-синтеза, диагностики, прогнозно-рефлексивная технология, проектная, конструктивно-моделирующая, мониторинговая технологии. (Иванова А.М., Темиргалиева С.З., 2018:19).

В процессе креативной проектной деятельности формируются профильно-метаязыковая, профильно-метакоммуникативная, диагностико-экспертная, гностическая, креативно-моделирующая субкомпетенции, входящие в блок профессионально-идентифицирующих компетенций; используются методы теоретического уровня исследования, технологии мониторинга нестандартного решения ситуационно-проблемных задач, прогнозно-рефлексивная, аналитико-креативная технологии. (Иванова А.М., Темиргалиева С.З., 2018: 20).

В процессе аналитико-прогнозной проектной деятельности формируются в качестве ведущих прогнозно-креативная, информационная, проектная, инструментально-технологическая компетенции, входящие в профессионально-идентифицирующий блок; используются методы теоретического и эмпирического уровня исследования, метод мониторинга, технологии ситуационного анализа, решения проблемных задач, прогнозирования, проектирования. (Иванова А.М., Темиргалиева С.З., 2018: 17).

Вышеназванные компетенции, формируемые в процессе проектной деятельности, а также необходимые для формирования профессиональной готовности специалистов иноязычного образования, в свою очередь, способствуют формированию таких базовых характеристик и качеств личности, по определению Кулибаевой Д.Н. как 1) «позновательно-развивающая» и «поисково-позновательная» структура деятельности; 2) «аналитико-интегративный и креативно-конструктивный» тип мышления; 3) «прагмо-актуализирующие», «исследовательски-проектировочные» и «прогнозно-моделирующие» способности.

В продолжении о проектном обучении, следует отметить, что его наиболее существенными особенностями являются коммуникативность, проблемность, интегративность, контекстность, кооперативность, креативность.

Коммуникативностьв проектной технологии выполняет функцию специфической социокультурной среды, создающей условие для принятия учащимися нового опыта, переосмысления прежних смыслов, вследствие чего полученная информация становится личностно значимой.

Проблемность возникает при разрешении проблемной ситуации, которая обусловливает начало активной мыслительной деятельности, проявлений самостоятельности, вследствие того, что они обнаруживают противоречие между известным им содержанием и невозможностью объяснить новые факты и явления. Решение проблемы нередко приводит к оригинальным, нестандартным способам деятельности и результату.

Контекстность в проектной технологии позволяет создавать проекты, приближенные к естественной жизнедеятельности, осознавая место изучаемой ими науки в общей системе человеческого бытия.

Интегративность. Учебные проекты могут быть выполнены в контексте общечеловеческой культурной деятельности. За основание могут быть взяты основные сферы деятельности человека: практико-преобразовательная, научно – познавательная, ценностно-ориентационная, коммуникативная, художественно-эстетическая. Учебные проблемы, связанные с коммуникативными потребностями человека, включают проблемы связи, информатики, передачи энергии и информации. Учебные проблемы, связанные с художественно-эстетической деятельностью человека, раскрывают основы различных художественных сфер: живописи, музыки, литературы, театра, эстетических феноменов природы и др.

Кооперативность является важным элементом проектнойдеятельности. Основные идеи, реализуемые в рамках сотрудничества,- это общность цели и задач, индивидуальная ответственность и равные возможности успеха. Имен-

но сотрудничество, а не соревнование лежит в основе обучения в группе. Индивидуальная ответственность означает, что успех всей команды (группы) зависит от вклада каждого участника, что предусматривает помощь каждого члена команды друг другу. Равные возможности означают возможность каждого ученика совершенствовать свои собственные достижения. Это означает также, что каждый ученик учится в силу собственных возможностей и потому имеет шанс оценивать себя наравне с другими. (Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е., 1999: 17-26).

Креативность стимулирует активность студентов в процессе поиска новационных идей, предложений, способствует интегрированию накопленных знаний для решения профессионально значимых задач и на этой основе значительно повышает эффективность принимаемых решений (Иванова А.М., Темиргалиева С.З., 2018: 9).

Результаты и обсуждение

Учитывая вышеизложенное, можно сказать, что целью организации проектной деятельности является формирование проектировочных умений обучающихся и по овладению ими будущей профессиональной деятельностью. Цель применения метода проектов в учебном процессе заключается в вырабатывании общих и профессиональных компетенций путем развития разных компонентов проектировочных умений. Деятельностную основу имеют и другие методы обучения (деловая игра, тренинг, кейс-методы), но именно проектный метод позволяет сформировать конкретные единицы проектировочных умений, которые образуют основу общих и профессиональных компетенций будущего специалиста. Таким образом, разработка научно-методического обеспечения целевой профессиональной подготовки обучающихся языковых вузов, в основе которой положен метод проектов, обеспечит приобретение важных сегодня общих и профессиональных компетенций через формирование проектировочных умений.

Проектные технологии в процессе их реализации выполняют определенные функции, такие как: мотивационная функция,она активизирует мышление, побуждает обучающихся к деятельности. В методе проектов мотивация реализуется через сходства проекта с реальными условиями профессиональной деятельности. Реализация мотивационной функции в проектных технологиях – это тот стимулирующий прием обучения, который позволяет воздействовать на сознание и чувства обучающихся. Когда они погружены в проект, когда самостоятельно они проигрывают спроектированный ими же трудовой процесс, они видят и реальные результаты своего труда, и, соответственно, их мотивация к учению возрастает. Это способствует готовности к активной мыслительной деятельности у большинства обучающихся, независимо от знаний и интересов.

Информационная функция позволяет расширить информационное поле обучающихся через содержательную наполняемость проекта, с помощью различных привлекаемых источников информации (СМИ, Интернет, результаты социальных опросов и др.). В процессе работы над проектом обучающиеся осуществляют поиск дополнительных сведений (о новых профессиях, специальностях, востребованных современным рынком труда, об использовании ИКТ при проведении совещаний, собеседований, рекламных кампаний), проводят социальные опросы населения, делают сравнительный анализ явлений и процессов внешней и внутренней среды организации. Зачастую проекты планируются таким образом, что для их реализации дополнительная информация должна обязательно быть получена в процессе самостоятельной работы обучающихся с различными источниками.

Управленческая функция проектных технологий реализуется через поэтапное развитие проектировочных умений, входящих в состав общих и профессиональных компетенций. Управляя учебным проектом преподаватель формирует проектировочные умения обучающихся, оттачивает те умения, которые необходимы в будущей профессиональной деятельности, а также через состав проектировочных умений всегда можно продиагностировать овладение обучающимися способами профессиональной деятельности на каждом этапе обучения. Таким образом, применяя соответствующие управленческие действия всегда можно корректировать ход реализации проекта и всего процесса обучения.

Продуктивность освоения профессиональной деятельности может быть задано проектировочной функцией проектных технологий. В процессе работы над проектом освоение знаниями становится не совокупностью приемов, а целостностью образования, определяемым логикой работы над проектом и получением реального продукта этой деятельности. Проектировочная функция проектных технологий позволяет формировать проектировочные умения обучающихся, в ходе реализации проекта они осваи-

ваются ими и становятся свойствами личности, способных выполнять определенные действия в заданных или новых условиях на основе сформированности проектировочных умений. Учебное проектирование – это процесс, имеющий цель, алгоритм, стандарт действий, это процесс изменения существующих объектов, систем с целью создания нового продукта.

Реализация диагностической функции проектных технологий возможно при создании определенных условий, позволяющих отследить уровень сформированности профессиональных компетенций будущего специалиста, сравнения данного уровня с нормативными требования, отраженных в стандарте по профессии или специальности. Эта функция позволяет увидеть пробелы или несоответствия в профессиональной подготовке обучающихся и спланировать мероприятия по их устранению. Оценивание и сравнение умения обучающихся с заданными в стандарте позволяет избежать субъективности в оценивании деятельности обучающихся, реализующих проекты.

Заключение

Отсюда, проект, как интегративное, метапредметное дидактическое средство развития, обучения и воспитания, может позволить развивать специфические умения, навыки и компетенции, вырабатывать упомянутые выше проектировочные умения, посредством которых возможно формирование профессиональной готовности будущего специалиста. Учитывая вышеизложенное, цели, дидактические задачи, функции проекта, можно заключить, что дидактические возможности метода проектов делают возможным достижение цели по формированию профессионально-ориентированной межкультурно-коммуникативной компетенции будущих специалистовязыковых вузов и их готовности к профессиональной деятельности.

Литература

МандельБ.Р. Основы проектной деятельности: учебное пособие для обучающихся в системе СПО. – Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2018. – 293 с.

Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие. – М.: Академия, 2008. – 365 с.

Гузеев В.В. Проблемы, особенности и процедуры освоения новых образовательных технологий в педагогических коллективах. // Школьные технологии. – 2000. – №1. – С. 169.

Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: учебное пособие – М.: Народное образование, 1998. – 225 с.

Чернилова Н.Г. Система проектного обучения как инструмент развития самостоятельности старшеклассников. – Саратов, 1997. – 130 с.

Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теория. – Алматы, 2005. – 264 с.

Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. Кадров / Под ред. Е.С. Полат. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 224 с.

Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: – М.: АКАДЕМА, 2001. – 281с.

Иванова А.М., Темиргалиева С.З. Креативные технологии в компетентностно-профессиональной подготовке педагога: Учебное пособие – Алматы: КазУМОиМЯ им .Абылай хана, 2018. – 44 с.

References

CHernilova N.G. (1997) Sistema proektnogo obucheniya kak instrument razvitiya samostoyatel’nosti starsheklassnikov [The system of project training as a tool for the development of self-sufficiency of high school students].Saratov, 1997. 130 p. (In Russian)

Guzeev V.V. (2000) Problemy, osobennostiiproceduryosvoeniyanovyhobrazovatel’nyhtekhnologij v pedagogicheskihkollektivah [Problems, features and procedures of mastering new educational technologies in pedagogical personnel]. SHkol’nyetekhnologii. 2000.No 1.P. 169. (In Russian)

Ivanova A.M., Temirgalieva S.Z. (2018) Kreativnyetekhnologii v kompetentnostno-professional’nojpodgotovkepedagoga [Creative technologies in competence and professional training of the teacher]: Uchebnoe posobie. Almaty, Kaz UMOiMYA im. Abylajhana, 2018. 44 p. (In Russian)

Kunanbaeva S.S. (2005) Sovremennoe inoyazychnoe obrazovanie: metodologiya i teoriya [Modern foreign language education: methodology and theory]. Almaty, 2005. 264 p. (In Russian)

MandelB.R.(2018) Osnovyproektnojdeyatel'nosti: uchebnoeposobiedlyaobuchayushchihsyavsistemeSPO. [Basics of project activities: a textbook for students in the system of SPE].Moskva; Berlin: Direkt-Media, 2018. 293p. (In Russian)

PolatE.S. (2001) Novyepedagogicheskieiinformacionnyetekhnologii v sistemeobrazovaniya [New pedagogical and information technologies in the education system]. M: AKADEMA, 2001. 281 p. (In Russian)

PolatE.S., BukharkinaM.YU. (2008) Sovremennyepedagogicheskieiinformacionnyetekhnologiivsistemeobrazovaniya [Modern pedagogical and information technologies in the education system].uchebnoeposobie. M:Akademiya, 2008. 365p. (In Russian)

PolatE.S., BukharkinaM.YU., MoiseevaM.V., PetrovA.E.(1999) Novyepedagogicheskieiinformacionnyetekhnologii v sistemeobrazovaniya [New pedagogical and information technologies in the education system].Ucheb. posobiedlya stud. ped. vuzovi-sistemypovysh. kvalif. ped. kadrov. M:Izdatel'skijcentrAkademiya, 1999. 224 p. (In Russian)

SelevkoG.K. (1998) Sovremennyeobrazovatel'nyetekhnologii [Moderneducationtecnologies]: uchebnoeposobie.M:Narodnoeo brazovanie, 1998. 225 p. (InRussian)

ҒТАМР 16.21.21

Нұржанова А.[1], Нұрлыбай А.[2],

Сүлеймен Демирел атындағы Университеттің
[1]қауымдастырылған профессоры, ф. ғ. к., [2]магистранты, Қазақстан, Қаскелен қ.,
e-mail: aiym_jan21@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАЙ-КҮЙІ

Мақалада қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесі қарастырылған. Ғылыми айналымдағы әдістер мен ыңғайлардың қатарындағы маңыздылары мен танымалдары туралы әңгімеленген. Әр әдістің артықшылықтары мен танымалдылығы туралы сөз етіледі. Қазіргі кезде тілді оқытудың әдістемесі ерекше бай мазмұнымен көзге түседі. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту барысында тиімді әрі оңтайлы әдістерді таңдай білу жұмыстың нәтижесін арттыра түседі. Тілді меңгерту деңгейін арттыруға әртүрлі факторлардың әсер ететіндігі белгілі. Оқытушы білім беру бағдарламасын құру барысында менталдық ерекшеліктерді, тіл құрылымын, өзге сыртқы лингвистикалық факторларды ескеруі тиіс.

Шет тілін оқыту барысында ақпараттық-инновациялық технологияларды қолдану оқыту әдістеріне жаңа даму қарқынын үстейді. Өйткені жеке компьютерлер мен ғаламтор желісінің пайда болуымен, білім беру жүйесі сапалы деңгейге көтерілді. Дегенмен, қолданыстағы мол технологиялардың қатарынан тілді оқыту барысында тиімді нәтиже беретін технологияларды таңдай білу шет тілін оқытумен айналысатын мекемелер мен педагогтердің міндетіне айналуы тиіс.

Түйін сөздер: қазақ тілі, шет тілі, әдістеме, ыңғай, ақпараттық-инновациялық технологиялар.

Nurzhanova A.[1], Nurlibay A.[2],

[1]Candidate of Science, associate professor, [2]graduate student of S. Demirel university,
Kazakhstan, Kaskelen, e-mail: aiym_jan21@mail.ru

Modern approaches to the study of the Kazakh language as a foreign language

The article discusses the methodology of teaching Kazakh as a foreign language. It tells about the significant and common methods and approaches that are used in scientific papers. The advantages and fame of each method are also discussed. At present, the methods of teaching language are particularly rich in content. In particular, the ability to choose the right and appropriate method increases the efficiency of the language learning process. It is known that various factors influence the improvement of language learning. During the formation of the curriculum, the teacher should take into account the mental characteristics of students, the structure of the language being studied, and other external linguistic factors.

The use of information-innovative technologies while learning a foreign language has given a new life to teaching methods. With the advent of personal computers and the Internet, the educational environment has risen to a new level of development. But we believe that the right choice of the appropriate technology in learning the language among many different new technologies is a new task of the educational institution and teacher.

Key words: Kazakh language, foreign language, methodology, approach, information-innovative technologies.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Нуржанова А.[1], Нурлыбай А.[2],
[1]к.ф.н., ассоциированный профессор, [2]магистрант Университета имени С. Демиреля,
Казахстан, г. Каскелен, e-mail: aiym_jan21@mail.ru

Современные подходы к изучению казахского языка как иностранного языка

В статье рассматривается методика преподавания казахского языка как иностранного. Рассказывается о значимых и распространенных методах и подходах, которые используются в научных работах. Также обсуждаются преимущества и известность каждого метода. В настоящее время методика преподавания языка отличается особым богатым содержанием. В частности, умение выбирать правильный и подходящий метод повышает эффективность процесса изучения языка. Известно, что на улучшение уровня освоения языка влияют разные факторы. Во время формирования учебной программы педагогом должны учитываться ментальные особенности обучающихся, структура изучаемого языка, другие внешние лингвистические факторы.

Применение информационно-инновационных технологий во время обучения иностранному языку дал новую жизнь методам обучения. С появлением персональных компьютеров и сети интернет образовательная среда поднялась на новый уровень развития. Но, считаем, что правильный выбор подходящей технологии в изучении языка среди множества разных новых технологий является новой задачей учреждения образования и педагога.

Ключевые слова: казахский язык, иностранный язык, методика, подход, информационно-инновационные технологии.

Кіріспе

Қазақстанның Ел бірлігі доктринасында (Kazakhstannyn el birligi doktrinasy, 2010) мемлекеттік тілді дамытуға және оның аясын кеңейтуге ұлт бірлігін нығайтатын фактор ретінде басымдық берілді. Қазақ тілі негізгі басымдық, рухани және ұлттық бірліктің басты факторы ретінде анықталды. Оны меңгеру әр қазақстандықтың борышы әрі міндеті, қоғамдық өмірге белсенді қатысуға және жеке бәсекеге қабілеттілікке стимул беретін құралға айналуы тиіс. Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында мемлекеттік тілді меңгерген тұрғындардың үлесін 2020 жылға қарай 90 пайызға (2017 жылға қарай – 80%,) жеткізу (Kazakhstan Respublikasynda tilderdi damytu men koldanudyn 2011-2020 zhyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy, 2011) жоспарланған. Осы мақсаттарға жету барысында қазақ тілін оқыту үдерісін жаңа әдістемелерге құрып, жаңа технологияларды қолдануға ұмтылу заңдылыққа айналып отыр. Қолданыстағы әдістемелер мен инновациялық компьютерлік технологиялардың молдығы тілді оқытудың ыңғайын еркін таңдауға мүмкіндік береді.

Эксперимент

Осы орайда, «Жаһандану және білім: қазақ тілін оқытудың жаңа бағыттары» мақаласындағы профессор Ж.Т. Дәулетбекованың әлемдік тәжірибе мен ғылыми ізденістерінің нәтижелеріне сүйеніп, қазақ тілін оқытуда мына мәселелерге назар аудару қажеттілігі туралы айтқан ойын келтіруді орынды деп таптық. Ғалымның айтуы бойынша, біріншіден, қазақ тілін оқытуды мемлекеттің даму стратегиясымен бірлікте қарау қажет. Тәуелсіз мемлекетіміз бәсекелестікке бейім елге айналуды мақсат еткендіктен, қазақ тілін оқыту жүйесі де бәсекеге бейім тұлға қалыптастыруға ден қоюы тиіс. Тілді меңгерту үдерісін ұлттық мүддемен жақындастыру ғана тілдік білімнің мемлекет дамуындағы стратегиялық рөлін күшейтеді, оның көптілді меңгерген тұлға дайындаудағы мәнін тереңдетеді, рөлін күшейтеді. Екіншіден, тілді оқытуды белгілі бір пәндік дағдыларға емес, білім алушының тұлғалық қабілеттерін дамытуға бағыттау. Мұнда қазақ тілін оқытудағы инновациялық серпілістің өзегінде бүкіл оқытудың әдістемелік жүйесін бірдей өзгерту қажеттігі күн тәртібіне қойылуы тиіс. Қазақ тілін оқытуда да тұлғаның интеллектуалдық әлеуетін арттыруға басымдылық беру қажет. Себебі тұлға мәдениеті белгілі бір пәндік дағдыларға емес, мәдени санаға негізделеді. Үшіншіден, тілді оқытуда жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға басымдылық беру. Мұндай нәтижеге қол жеткізу білім білім үшін емес, білім білік қалыптастыру үшін берілгенде мүмкін болады. Бұл тенденцияның түпкі негізінде қазақ тілін грамматиканың «бұғауынан босатып», оны оқытудың коммуни-

кативтік бағытын күшейту мәселесі жатыр. Төртіншіден, қазақ тілін оқыту үдерісінде білім алушыны әрекет субъектісі деп танитын антропоөзектік парадигманы басшылыққа алу. Бұл білім алушының өз өміріндегі тілдің, сөздің мәнін түсіну, сөйлеуге үйренудің тәсілдерін, амалдары мен жолдарын саналы игеру арқылы жүзеге асады. Бесіншіден, тілді оқыту жүйесіне енгізілетін инновациялардың ұлттық дәстүрлер мен ұлттық негіздерге қайшы келмеуі. Бұл орайда жаңа заманғы тілдік білім жүйесін ұлттық мүдде мен жалпыадамзаттық құндылықтардың бірлігіне негіздеу қажеттігі туындайды. Алтыншыдан, қазақ тілін оқытуда білім мен ғылымның интеграциясын жүзеге асыру. Ғылым – ғаламды танудың кілті. Мектептегі әрбір пән өзіне сәйкес ғылым дамуына сай мазмұндық тұрғыда жетілдіріліп отыруы шарт. Өйткені білім мазмұнын жетілдіруде ескерілетін басты фактор ғылым дамуы болып саналады. Жетіншіден, тілді ұлт болашағы жастардың мәдени иммунитетін қалыптастырудың тетігі ретінде оқыту (Dauletbekova, 2016: 20).

XXI ғасырда білім беру үдерісінің қарқыны мен модернизациясы адамды шығармашылық зияткерлік және эмоционалды деңгейде тәрбиелеуге бағытталған инновациялық технологияларды енгізуді қажет етеді. Аталмыш технологиялар оқытуды, жоспарлауды, мәселелік білім беруді, жіктеу деңгейін, тестілік жүйені, ойын негізінде оқытуды және өзге мәдениетке енгізуді, ұжымдық оқытудың ақпараттық-коммуникациялық және тұлғалық-бағытталған технологияларын дамыта түседі. Осы тұрғыдан келгенде танымдық әрекеттер білім беру стандартының жетекші құрамдас бөлігі ретінде анықталады (Yeshimbetova, 2017: 220).

Қолданыстағы оқыту әдістемесіне шолу жасасақ, шет тілдерін үйретудің ыңғайларының, әдістері мен тәсілдерінің, оқу құралдарының көп екендігіне көз жеткіземіз. Тілді әр сала бойынша оқыту тәжірибесі де жетерлік, яғни үйренуші тілді белгілі сала бойына ғана меңгереді, сол бағытта қолданылатын тілдік бірліктерді жадына сақтайды. Әртүрлі әдістеме негізінде тілді оқытудың іргелі, лингвоәлеуметтік-мәдени, коммуникативтік, эмоционалды мағыналық, қарқынды ыңғайлары қолданысқа енгізілді. Оқу үдерісінің мазмұнына компьютерлік технологияларды енгізу көрсеткішіне және білім беру үдерісі қатысушыларының өзара қарым-қатынасына сай бірнеше білім беру модельдері қалыптасқан. Алғашқысы, дәстүрлі оқыту. Ақпараттық технологиялар (карточкалар, плакаттар және т.б.) қолданылғанымен, инновациялық компьютерлік технологиялар пайдаланылмайды. Оқыту толықтай үдеріс субъектілерінің қатысуымен жүргізіледі. Екіншісі, желілік қолдауға ие дәстүрлі оқыту. Курстың 1-30 пайызы ғаламтор желісі арқылы жүргізіледі. Кейінгі модель – аралас оқыту. Оқыту үдерісінің 30-80 пайызы желі арқылы жүргізіледі. Мұғалім пассив, бағыттаушы ғана қызмет атқарады. Сондай-ақ, соңғы кездері толықтай қашықтықтан оқыту моделі жиі қолданылуда. Оқу үдерісінің 80 пайыздан астамы желі арқылы құрылады. Қазақ тілін оқыту барысында аталмыш ыңғайлар мен модельдердің барлығы пайдаланылады әрі нәтижесін беруде. Әрқайсысына қысқаша тоқталып өтейік.

Нәтиже мен талқы

Дәстүрлі түрде оқытуды көздейтін іргелі әдістемені кейде классикалық деп те атайды. Оның негізінде тілді, оның барлық құрамдас бөлігін қарым-қатынастың шынайы әрі толыққанды құралы ретінде ұғыну жатыр. Сабақ мұғалімнің қатысуымен жүргізіледі. Ол орталық қызмет атқарады әрі үнемі тіл иесі бола бермеуі мүмкін. Осы тұрғыда, шет тілінің иесі болып табылмайтын мұғалімнің өз артықшылықтарын айта кетейік. Екі тілді де меңгерген тұлға ретінде тілдік құрылымдарды салыстырып, оқу материалын үйренушінің танымына сәйкестендіріп таңдауға, мүмкін болатын қателердің алдын алуға мұғалім қабілетті. Екі мәдениет аясында ойланып, білім алушыға лайықты білім жинағын жеткізе алатын оқытушының білім беру жүйесінде орны ерекше. Тілде сақталған мәдени кодтарды ашып, түсіндіру, оны тіл оқудағы маңызды құрал әрі тартымды, есте қаларлық мысал ретінде көрсету мұғалімге жүктеледі. Қазақ тілін оқыту ісі көп жылдар бойы дәстүрлі ыңғай аясында жүргізілді. Оған мектептегі оқу бағдарламалары дәлел бола алады.

Шет тілін оқытудың келесі ыңғайы ретінде лингвоәлеуметтік-мәдени әдіс мәдени және әлеуметтік орта ретіндегі құрамдас бөлікке бағытталады. Аталмыш әдістің ұстанушылары үйренуші мен үйретуші тек лингвограмматикалық формаларды меңгеруді мақсат тұтқан кезде тіл өміршеңдігінен айрылады деп есептейді. Лингвоәлеуметтік-мәдени оқытуды ана тілі мен шет тілі арқылы әлемдік мәдениетке енгізудің мақсатты үдерісі ретінде ұғынамыз, тіл арнайы білімге, әр елдің мәдени-тарихи және әлеуметтік тәжірибесін меңгерудің

құралы ретінде пайдаланылады. Әлеуметтік-мәдени әдіс тілдік құрылымды (грамматика, лексика және т.б.) тілдік емес факторлармен біріктіреді. Оқытудың осы ыңғайы көптілді, лингвоәлеуметтік-мәдени құзіретті тұлғаны қалыптастырады. Бірнеше тілді лингвомәдени тұрғыда меңгерген құзіретті тұлға ұлтаралық коммуникация кезінде сөйлеудің дұрыс моделін құруға қабілетті. Осы тұрғыдан келгенде, оқыту тіл, тәрбие, бейвербалды үдерістер үштігін меңгертуді болжайды. Қазақ тілін арнайы білімге қол жеткізудің тәсілі, қазақ мәдениетіне, өркениетіне жалпы адамзаттық құндылықтың құрамдас бөлігі ретінде қатынас қалыптастыру білім берудің гуманистік парадигмасына құрылған Қазақстандық білім беру жүйесі үшін маңыздылыққа ие.

Танымал әдістемелер қатарында коммуникативтік әдістің беделі жоғары. Ол қарым-қатынас жасай білу мүмкіндігіне құрылады. Әдістеменің нысаны – тірі, сөйленістегі тіл. Ол білім алушының ерекше белсенділігін қажет етеді (Aliarova, Khalenova, Makhazkanova, 2015: 215). Коммуникативтік әдістің табиғаты қарым-қатынастың табиғи жағдайын қалыптастыруда. Осылайша, диалог құру үшін білім алушы алынған білімді практикада қолдануға мүмкіндік алады. Оның басымдығы ретінде жаттығулардың көптігін айтуға болады, рөлдік ойындар, диалогтер, шынайы коммуникацияны туындату тәсілдері қолданылады (Domashnev, 1983: 85]. Коммуникативтілік ұстанымы кез келген шет тілін оқытуда жетекшілікке ие. Ол оқыту үдерісін қарым-қатынастың шынайы формасына мейлінше жақындатуға мүмкіндік береді. Коммуникативтік оқыту идеясын жүзеге асыру тандем-әдісі мен «S.G.» («Les simulations globales») әдісін қолдану нәтижесінде жүзеге асады. 1960 жылдары Германияда пайда болған (неміс және француз жастарының кездесулерінің нәтижесінде) тандем әдісі аясында жұмыстың екі негізгі формасы қалыптасты: жеке және ұжымдық. Тандем әдісі – жұп болып жұмыс жасайтын әртүрлі тіл иелерінің оқу материалын өзбетімен меңгеру тәсілі (Bogomolov, 2008: 34). Тандемнің мақсаты – шынайы немесе виртуалды қарым-қатынас жағдайында жұбының ана тілін меңгеру, оның тұлғалық қабілеттерімен, туған елінің мәдениетімен танысу, сондай-ақ қызықты сала бойынша ақпарат алу (Tambovkina, 2003: 13). Аталмыш әдіс екіжақтылық және автономдылық ұстанымдарына негізделеді. Тандемнің әр қатысушысы өзіндік пайда алады, бірдей уақыт жоғалтып, бірдей күш жұмсайды. Автономдылық ұстанымы тандемнің әр қатысушысының жеке жауапкершілігін талап етеді. Өйткені белгілі мақсат пен мазмұнды, құралды таңдағаны үшін тандем мүшесі жауап береді.

«S.G.» немесе «Les simulations globales» – XX ғасырдың соңында Францияда пайда болған шет тілін оқудың әдісі. «Simulation» – шынайы жағдайға мейлінше жақындатылған және коммуникативтік міндет немесе мәселе түрткі болған жағдайдағы білім алушылардың сөйлеу қызметі үйренуші тұлғаның фактілер мен жағдайларға жеке қарым-қатынасын талап етеді (Babinskaia, Leonteva, Andreasian, 2005: 181). «Ойдан шығарылған жағдайлардың» мазмұны қиын әрі толық болады. Өйткені ол рөлдік қарым-қатынастың болуын және бірнеше эпизодтың орын алуын қажет етеді. «Simulation globale» әдісі аудиторияны өзге орындарға айналдырады. Мысалы, қатысушылар, ресторандағы, қонақүйдегі, демалыс кезіндегі және т.б. жағдайларды ойлап, сол оқиғалар негізінде коммуникация құруы мүмкін. Сонымен, «Simulation» белгілі жағдайда қандай да бір мәселені шешіп, шешім шығаруды қажет ететін тұлғааралық коммуникацияға құрылады. Коммуникативтік ыңғайға негізделген аталмыш әдістер қазақ тілін жеке, шағын курстарда оқыту барысында жиі қолданылады. Өйткені жеке курстарда қазақ тілі бойынша академиялық, лингвомәдени білімнен гөрі коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруды қажет ететін тұлғалар білім алады. Көрсетілген әдістер оқыту үдерісін тірі әрі қарқынды формада жүргізуге мүмкіндік береді.

XX ғасырдың 60 жылдары ресейлік лингвист И.Ю. Шехтер мына кереғарлыққа мән береді: дәстүрлі педагогикада тілді грамматикалық тізбекпен үйретеді. Яғни, лексикалық бірліктер меңгерілген соң грамматикалық құрылымдар туралы әңгімеленеді. Бірақ оқыту үдерісі барлық жағдайда қалаған нәтиже бермейді. Ал бала алғаш сөйлеп бастаған кезде тіл үйренудің бұл тізбегін сақтамайды. Эмоционалды еліктеу деңгейінде өз тілінде сөйлей бастайды, тіптен, ересек кезінде де адам ана тілінде сөйлеу барысында грамматикалық ережелер туралы ойлана бермейді. Бірақ барлық бала өз тілін меңгеріп өседі. Ғалымның осы ойы ғылыми ортада үлкен қызығушылық туындатып, тілді оқытудың эмоционалды мағыналық ыңғайы қалыптасады. Оған сай шет тілдері оқыту үдерісі жағдайында оқытылмайды, өмірлік

жағдайлар барысында меңгеріледі. Тілдің басты мақсаты бір-бірімен қарым-қатынасқа түскісі келетін тұлғаларды біріктіру болса, шет тілінде сөйлеу үшін де сол тілде қарым-қатынас жасау қажеттілігін туындату қажет. Қазақ тілін оқытуда осы ыңғайды пайдалану мүмкіндігі күн санап артуда. Өйткені жаппай урбанизация мен қазақиландыру саясатының арқасында қазақ тілді халықтың саны артып келеді. Оны тілдік саясат мәселесін зерттеумен айналысып жүрген ғалымдар бірауыздан мойындап жүр. Қазақ тілді тұрғындардың санының артуы ел жағдайында қазақ тілін шет тіл ретінде меңгеріп жүрген тұлғаларға шынайы тілдік орта туындатады. Бұл қазақ тілін эмоционалды мағыналық деңгейде (ыңғайда) меңгертуге жағдай жасайды.

Тілді оқытудың қарқынды ыңғайы психологиямен байланыста пайда болды. Шет тілін қарқынды оқыту үдерісі дұрыс жүргізілген кезде барлық танымдық үдерістер, адам миының мотивациялық және эмоционалдық әрекеттерге жауап беретін бөліктері белсенді жұмыс жасай бастайды. Бұл аз уақыт аралығында тілді басынан меңгеруге және бұрын оқылып, ұмытылған тілдік білімді жаңғыртуға мүмкіндік береді. Оқыту үдерісінде аталмыш ыңғайды пайдалану кез келген жағдайда оң нәтиже бере бермеуі мүмкін. Ол тіл үйренушінің жеке тілдік қабілетімен, мотивациялық қажеттілігімен тығыз байланысты. Қазақ тілін оқыту барысында қарқынды ыңғайды пайдалану жаппай оқыту кезінде емес, жекелеген жағдайларда ғана мүмкін деп ойлаймыз. Өйткені ол уақытша эффект беруі мүмкін.

Тілді оқытуды ұлттық модельге құрудың басымдықтары бар екені анық, бірақ мемлекеттік тілді шет тілі ретінде оқыту кезінде оқудың мазмұнынан гөрі инновациялық-педагогикалық технологияларға сүйеніп, оқыту үдерісін жүргізу барысы маңыздылыққа ие.

Бүгінгі таңда қозғалып жатқан ең өзекті мәселелердің қатарында білім беру жүйесіне жаңа электрондық технологияны енгізу, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану, жетістіктері мен жеке тұлғаларды қалыптастыру және қазіргі заман талабына сай білім алуға қажетті жағдай жасау аталады. Білім берудің жаңа жүйесі жасалып, оның мазмұнының түбегейлі өзгеруі, дүниежүзілік білім кеңістігіне енуі бүкіл оқу-әдістемелік жүйеге, оқытушылар алдына жаңа талаптар мен міндеттер қойып отыр (Mizanbaieva, Zhunisova, 2014).

Қорытынды

Осы орайда, А.А. Вербицкаяның «қазіргі сатыдағы білім берудің мақсаты – адамның тұлғалық әлеуетін «тәрбиелеу», пәндік және әлеуметтік жағдайларда дұрыс әрекет ете алу қабілетін қалыптастыру, ал мазмұны – осы мақсатқа жетудің барлық жолы» деген пікірі орынды әрі өзекті. (Verbickaia, 1991: 24). Жалпы, қазақ тілін оқытудың ыңғайы мен әдісін таңдау тіл үйренушінің түпкілікті мақсатымен байланысты.

Ғылым мен техниканың дамуының қазіргі сатысында қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың коммуникативтік ыңғайы және оған сай әдіс-тәсілдер қолайлы әрі тиімді деп ойлаймыз. Өйткені бұл ыңғай тілді аз уақытта күнделікті қарым-қатынасқа бейімдеп үйретуді мақсат тұтады. Қазіргі мобильділік пен көп ақпарат заманында тілді тез меңгеріп, тез коммуникацияға түсу көп қажеттіліктерді өтей алады. Бұл тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін аз уақыт ішінде ширатуға жағдай жасайды.

Әдебиеттер

Қазақстанның Ел Бірлігі Доктринасы // https://www.inform.kz/kz/kazakstannyn-el-birligi-doktrinasy_a2263392

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110

Дәулетбекова Ж.Т. Жаһандану және білім: қазақ тілін оқытудың жаңа бағыттары // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2016. – №1 (55). – Б. 20-23.

Yeshimbetova Z.B. Information technologies in teaching a foreign language //Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2017. – №3 (61). – P. 220-224.

Алиярова Л.М., Халенова А.Р., Махажанова Л.М. Современные методики преподавания английского языка в высших учебных заведениях // Вестник КазНПУ им. Абая. Филологические науки. – 2015. – №3 (53). –С. 211-216.

Домашнев А.И. и др. Методика преподавания английского языка в педагогическом вузе. – М., 1983. – 240 с.

Богомолов А.Н. Научно-методическая разработка виртуальной языковой среды дистанционного обучения иностранному (русскому языку): Автореф. дис. … д-ра. пед. наук. – М., 2008. – 45 с.

Тамбовкина Т.Ю. Тандем-метод – один из путей реализации личностно-ориентированного подхода в языковом образовании // Иностр. яз. в школе. – 2003. – № 5. – С. 13-17.

Бабинская П.К., Леонтьева Т.П., Андреасян И.М. и др. Практический курс методики преподавания иностранных языков. – Мн.: ТетраСистемс, 2005. – 288 с.

Мизанбаева Г.Ш., Жүнісова М.Қ. Қазақ тілін жаңаша оқыту технологиялары // https://articlekz.com/kk/article/16229

Вербицкая А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. –М.: Высшая школа, 1991. – 204 с.

References

Aliarova L.M., Khalenova A.R., Makhazkanova L.M. (2015). Sovremennye metody prepodavania angliskogo iazyka v vysshikh uchebnikh zavedeniakh [Modern methods of teaching English in higher education]. Vestnik KazNPU im. Abaia. Filologicheskie nauki. №3 (53). S. 211-216 (in Russian)

Babinskaia P.K., Leonteva T.P, Andreasian I.M. i dr. (2005). Prakticheski kurs metodiki prepodavania inostrannikh iazykov [Practical course of teaching foreign languages]. Mn.: TetraSistems, 288 s. (in Russian)

Bogomolov A.N. (2008). Nauchno-metodicheskaia razrabotka virtualnoi iazykovoi sredy distancionogo obuchenia inostrannomu (russkomu iazyku) [Scientific and methodological development of a virtual language environment for distance learning foreign (Russian)]. Avtoref. dis. … d-ra. ped. nauk. M, 45 s. (in Russian)

Verbickaia A.A. (1991). Aktivnoe obuchenie v vysshei shkole: konteksnyi podkhod [Active Higher School Education: A Contextual Approach]. M.: Vysshaia shkola, 204 s. (in Russian)

Dauletbekova Zh.T. (2016). Zhakhandanu zhane bilim: Kazakh tilin okytudyn zhana bagytttary [Globalization and Education: New Directions for Teaching Kazakh]. Abai atyndagy KazUPU khabarshysy. Filologia gylymdary seriasy. №1 (55). B. 20-23 (in Kazakh)

Domashnev A.I. i dr. (1983). Metodika prepodavania angliskogo iazyka v pedagogicheskom vuze [Methods of teaching English in a pedagogical university]. M., 240 s. (in Russian)

Yeshimbetova Z.B. (2017). Information technologies in teaching a foreign language // Abai atyndagy KazUPU khabarshysy. Filologia gylymdary seriasy. №3 (61). P. 220-224 (in English)

Kazakhstannyn el birligi doktrinasy (2010) [Country Doctrine of Kazakhstan] // https://www.inform.kz/kz/kazakstannyn-el-birligi-doktrinasy_a2263392

Kazakhstan Respublikasynda tilderdi damytu men koldanudyn 2011-2020 zhyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy (2011) [State program of development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020] // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110

Mizanbaieva G.Sh., Zhunisova M.K. (2014) Kazakh tilin zhanasha okytu technologialary [New teaching technologies of the Kazakh language] // https://articlekz.com/kk/article/16229

Tambovkina T.I. (2003). Tandem-metod – odin iz putei realizacii lichnostno-orientirovannogo podkhoda v iazikovom obrazovanii [Tandem method is one of the ways to implement a person-centered approach in language education.] // Inostr. iaz. v shkole. № 5. S. 13-17.

IRSTI 16.31.02

Nurshaikhova Zh.A.[1], Turbekova S.A.[2] , Raimbekova A.A.[3],

[1]Doctor of Science professor Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[2]Ass.prof., K. Satpaev KazNITU, Kazakhstan, Almaty,
[3]Docent Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: sturbekova@mail.ru, raimbekova@yandex.kz

MONITORING OF COMPUTER EDUCATIONAL PLATFORMS AND EDUCATIONAL LITERATURE FOR DEVELOPMENT OF PRACTICAL ONLINE COURSE OF RUSSIAN AS FOREIGN

In the annotated article it is about opportunities of studying Russian on elementary and basic levels with use of computer technologies. Working of such plan demands carrying out monitoring of computer educational platforms with the purpose to study various approaches for development of own technique, demands selection of literature, the most suitable for use in work on the content material. Except listed, developers need to reveal topical issues on a problem which solution will allow an inofon to learn Russian, using the information platform, offered by authors. Development of a practical online course of Russian with use of opportunities of Internet aims in real time quickly and to train inofon in Russian. Assimilation of a system of linguistic concepts, stage-by-stage mastering all types of speech activity, mastering language skills and their application in communicative activity, – all this it is possible to receive in the training space of the Internet, which also provides system in assimilation of nonnative language. The course is developed by authors for students of the Kazakh groups. When using information technologies for independent studying of Russian computer approach becomes a source of new educational information, presentation of multimedia format, the exercise machine and the control device.

Key words: computer technologies, monitoring of educational platforms, online course, content material.

Нуршаихова Ж.Ә.[1], Турбекова С.А.[2], Раимбекова Ә.А.[3]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д., Қазақстан, Алматы қ.,
[2]Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университетінің қауымд. проф., Қазақстан, Алматы қ,,
[3]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: zhanara26n@mail.ru, sturbekova@mail.ru, raimbekova@yandex.kz

Орыс тілі практикалық онлайн-курсын әзірлеу үшін компьютерлік білім беру платформалары мен оқу әдебиеттерінің мониторингі

Мақалада орыс тілінің бастауыш және базалық деңгейін компьютерлік технологияларды қолдана отырып үйрену мүмкіндіктері туралы сөз болады. Осы сынды жұмыстар өз әдістемесін жасау үшін әртүрлі тәсілдерді зерттеу мен мазмұндық материалмен жұмыс істеуде қолдану үшін анағұрлым сәйкес келетін әдебиеттерді таңдап алу мақсатында компьютерлік білім беру платформалары мониторингін өткізуді талап етеді. Аталып өтілгендерден басқа аталмыш жұмысты әзірлеушілерге ұсынылып отырған ақпараттық алаңды қолдана отырып инофон өздігінен орыс тілін үйренуге мүмкіндік беретін осы мәселелерге байланысты өзекті мәселелерді анықтау қажет. Ғаламтор мүмкіндігін пайдалану арқылы орыс тілі практикалық онлайн-курсын әзірлеу қазіргі уақытта инофонға орыс тілін тез әрі тиімді үйретуге мақсат етеді. Лингвистикалық ұғымдар жүйесін меңгеру, сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін кезеңдік үйрену, тілдік білімі мен дағдысын игеру және де оны коммуникативтік қызметте қолдану т.б. осы сындылардың бәрін өзге тілді меңгерудегі бірізділіктi қамтамасыз ететін ғаламторлық оқыту кеңістігінде алуға мүмкіндік бар. Авторлар аталмыш курсты қазақ бөлімінде оқитын студенттер үшін жасап жатыр. Орыс тілін өз бетімен үйрену үшін ақпараттық технологияларды қолдануда компьютерлік тәсіл жаңа

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

оқу ақпаратының дереккөзі, мультимедиалық үлгісі, бақылау құралы және жаттығу құрылғысы болады.

Түйін сөздер: компьютерлік технологиялар, білім беру платформаларының мониторингі, онлайнкурс, контентті материал.

Нуршаихова Ж.А.[1], Турбекова С.А.[2], Раимбекова А.А.[3]

[1]д.филол.н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[2]асс. профессор Казахского национального исследовательского технического университета им. К. И. Сатпаева, Казахстан, г. Алматы,
[3]доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: zhanara26n@mail.ru, sturbekova@mail.ru, raimbekova@yandex.kz

Мониторинг компьютерных образовательных платформ и учебной литературы для разработки практического онлайн-курса русского языка

В аннотируемой статье речь идет о возможностях изучения русского языка начального и базового уровней с использованием компьютерных технологий. Работа такого плана требует проведения мониторинга компьютерных образовательных платформ с целью изучить различные подходы для разработки собственной методики, требует подбора литературы, наиболее подходящей для использования в работе над контентным материалом. Кроме перечисленного, разработчикам необходимо выявить актуальные вопросы по проблеме, решение которых позволит инофону самостоятельно изучать русский язык, используя предлагаемую авторами информационную площадку. Разработка практического онлайн-курса русского языка с использованием возможностей интернета имеет целью в реальном времени быстро и эффективно обучить инофонов русскому языку. Усвоение системы лингвистических понятий, поэтапное овладение всеми видами речевой деятельности, овладение языковыми умениями и навыками и их применение в коммуникативной деятельности, – все это возможно получить в обучающем пространстве интернета, который также обеспечивает системность в усвоении неродного языка. Курс разрабатывается авторами для студентов казахских отделений. При использовании информационных технологий для самостоятельного изучения русского языка компьютерный подход становится источником новой учебной информации, наглядностью мультимедийного формата, тренажером и средством контроля.

Ключевые слова: компьютерные технологии, мониторинг образовательных платформ, онлайн-курс, контентный материал.

Introduction

The functional and communicative language space and problems of training in languages are in the field of researches and scientists. Active assimilation of language demands expansion of this space. Use of computer technologies at all stages of process of training: an explanation of new material, fixing of knowledge, repetition and control of the gained knowledge, forecasting of results stimulate this process.

If we talk about using of technical innovations in education, it is clear that the latest technical means which can be used in training mean. We try to connect the work – training in languages – with computer technologies in connection with their evident speed and powerful reserves of memory. It will allow realizing many options of environments for training, to build various schemes of the dialogue modes and individual techniques in teaching (Berzina, 2016: Elektron resurs).

To start working such scale as development of technology for independent studying of languages in the information environment, it is necessary to carry out monitoring of computer educational platforms with the purpose to consider various approaches when developing techniques. Besides it is necessary to select the literature which is most suitable our interests and relating to problems of studying of languages, in particular, to RAF cluster (Russian as foreign); to reveal topical issues on the problem which solution will allow to foreigner learn independently Russian of A1-A2 levels, using the information platform offered by us.

Development of practical online course of Russian on initial and basic levels with using of opportunities of the Internet aims in real time train in Russian quickly and effectively. The emphasis in the developed course is placed on practical orientation of studying Russian by students of Kazakh groups which do not have sufficient preparation.

Gist

We carried out monitoring of several educational platforms from which in this digest we analyze

two of them on contrast: one is the best; the second is the worst (of course, in our opinion). For the analysis we chose Lingualeo and Livemocha.

1. Analysis of educational resources

1.1. Lingualeo

Lingualeo (Abdulnasyrov, 2010: Elektron resurs) is the educational platform for practical learning of foreign language built on game mechanics. It is the interesting fascinating online service training to English independently. The online service for studying of languages is based 1.03.10 by Aynur Abdulnasyrov (Russia, Moscow).

Structure:

1. Registration

2. For determination of knowledge level a user writes the story about him. Then service will pick up it to the personal program.

3. The first steps on the website:

• Test for knowledge of grammar and words

• Definition of the purpose of training

4. Further on the platform the level of knowledge of language is defined by the user and the individual program for the revealed level is offered:

On the platform of 7 levels of proficiency of languages according to the European standards:

1) Beginner is zero level A1;

2) Elementary is elementary A1 level;

3) Pre-Intermediate is the lowest average level, prethreshold A2 level;

4) Intermediate is threshold, average level of B1;

5) Upper-Intermediate is advanced B2 level;

6) Advanced is level of professional possession C1;

7) Proficiency is possession at the level of C2 (native speaker).

5. 6 main pages: Tasks, Jungle, Courses, Dictionary, Grammar, Trainings.

6. After registration and passing of the entrance test the user will come to the Task page. On it the following types of works are offered the page:

• A training of the words added to the dictionary

• Addition of new words

• The text on reading

• Video (with subtitling), it is possible to open the full text from video

• Training of the grammatical rule.

7. Leo's page and bonuses which on the website are called Quenelles:

Leo is the hero of training platform (young lion) and the virtual teacher who determines the level of performance of tasks. If all tasks are performed, the hero «is fed» with quenelles, the user receives all possible bonuses, Leo allows to pass to the following picture to receive the next portion of knowledge.

The Page Jungle

There are independent choice of texts, video or audio materials on genre, a source, and subject. The most interesting collections are in TED Talks and EngVid.

2. Dictionary page

On this page glossaries from which it is possible to choose new words are offered and to train them in Tasks or Trainings.

3. Page Grammar

The training can be begun, having chosen the rule which needs to be studied. For example, there are Past Simple, Present Continuous, Modal Verbs, etc. Essence: the Russian offer which needs to be translated into English is given, using that grammatical rule which is required for practice. Besides, there is a button «show the rule».

4. Training page

On this page the user can be trained in learning of the words added by him to the dictionary. Ways of offered training are various. The interactive trainings based on the checked techniques give the chance to master grammar, reading, and audition and to expand the lexicon of the trainee.

5. Lingualeo Premium page (earlier this page was called the Gold status) gives great opportunities for studying of language. Premium the account – paid.

Lingualeo Premium allows taking the following courses: grammatical courses; video courses; irregular verbs; training for studying of new words; grammar for beginners; English for tourists; English from scratch, etc.

It is possible to get access to the magazine of training and to monitor the progress.

Here it is possible to train words by means of audition and a crossword puzzle.

Contents

Technique of training in Lingualeo is «seven secrets of foreign language learning»: understanding of the purpose of training, pleasure from regular trainings, work with «live» language, imitation native speakers, bringing abilities to automatism due to use of visual, acoustical and motor memory.

Lingualeo suggests learning language on materials interesting to the user: audio books and songs, videos or texts.

In process the user can independently choose unknown words for exercises or use thematic selections. There are trainings of grammar and pronunciation, a game, the personal dictionary with associations and the magazine in which training progress is noted.

Interface

Elements of Lingualeo system service are interconnected, set of means and methods of supply of material for studying, control of knowledge are quite justified and available to understanding of the trainee.

Availability

The Lingualeo system is available on the computer, on the Smartphone (iOS, Android) and is free to the Lingualeo Premium level. It is possible to be engaged in any place and at any time.

Control of results

During the work with the program, it is necessary to be registered. After registration it is offered to pass an entrance test which will show knowledge level. Then daily the program offers an individual tape of tasks which will make studying of language effective, considering test results, the purposes of an inofon and his interests.

After each block of tasks Lingualeo suggests passing a test on the studied material. The test defines knowledge, and then Lingualeo corrects the further program.

Speech skills

On Lingualeo the grammar, listening, reading and a lexicon effectively train in a fascinating form.

Additional

The program provides access to 250,000 free original audio books and songs, videos and texts. All materials contain subtitling which can be used by one click.

Positive

Lingualeo suggests measuring training progress, keeps track of qualitative and quantitative progress of user in a real time.

Recommendations

To accelerate studying of Lingualeo language suggests using the maximum of opportunities for training, for this purpose it is necessary to subscribe for Lingualeo Premium (Gold level). Advantages of Premium of the account:

+22 basic grammatical courses;

+9 fascinating video courses;

+5 Premium-trainings for studying of words;

+ Unlimited number of words on studying.

Notes

The online service of Lingualeo is made beautifully; there are many different materials from videos, audio and texts prior to interactive games. It is possible to save up a lexicon in simple playful way.

In an original course there are two options of use: paid and free. On free content a part of exercises and courses are not available.

In the practical online course of Russian created by us resource content of Leo could be used for inofon seizing elementary A1 and/or basic A2 language level. Besides, if to combine Leo's resource with real communication of inofon with native speakers as it was in Livemocha, then it will be possible to achieve noticeable results in language training.

In the real look the resource can be recommended for elementary education and for the fixing undergone.

1.2. Livemocha

Livemocha (Nadkarni, 2007: Elektron resurs) is popular social network for learning foreign languages.

Author of the program is Shirish Nadkarni. Service worked from 24.09.07. up to 2013. The social network was acquired by Rosetta Stone, but 22.04.16 to all registered users the letter that service stopped the work came. Livemocha offered lessons and exercises of 27 languages. The number of the offered services (there are free / paid) and the supported languages constantly increased.

Livemocha was the first language web service which connected the posted online training materials to global Internet community learning languages. Livemocha used the technique of «community» at which learning language at joint communication develops desirable skills of language proficiency. The huge part at the same time was assigned to mutual aid at which native speakers worked as consultants.

For access to lessons of courses it was necessary to use the counters charged for check of exercises by other users and for other activity as the teacher. Also it was possible to get a paid subscription (gold key).

To each person who supported Livemocha languages there were offered courses of 4 levels. Each level consisted of sections and lessons with reading and audition exercises, written and oral exercises. For each executed exercise points were added that allowed the pupil to monitor the progress. There was a system of achievements, such as «The teacher of week; month», «Student of week; month», in various languages, determined by activity.

In written exercises it was required to answer simple questions or to write the short essay on subject of the studied lesson; in oral or to read the ready text, or to argue on the set subject. Then exercises were estimated by users from among native speakers which could not only put down marks from 1 to 5, but also to leave the detailed comment. For comments points were also added.

Besides, for language practice it was possible to use text, voice or video a chat.

At the moment, after the analysis of service in 8 years (the first time I tried to learn English in this network in 2010), it seemed to me boring. Most likely, it is connected with change of the program, with changes in approach to creation of service.

Also at first there is a registration, it is necessary to choose language of studying and to call the native language. I was registered 2 times as the studying English / Russian languages. Both in the first and in the second option there were large number of mistakes in Russian: in teaching language and in studying language.

Then the window opened. In it there were 5 cards: To learn, to Write, to Hear, to Speak, the Chat with students. Already the name of cards guards with the confusion: verbs in imperfective aspect, perfective aspect, in an imperative and in an infinitive are used.

TO LEARN

There is a set of lexicon by cards.

Words and phrases in the native language are the translation. Set of lexicon unclear. About relevance and logic in material supply the speech does not go any more.

TO WRITE

From to LEARN lexicon it is necessary to enter in empty lines. At the end the page with new lexicon and on the right windows in which it is written CORRECTLY or INCORRECTLY is given.

TO LISTEN

The same lexicon from the subject HELLO: at the left above on native, below – in the learned language. On the right there is a soundtrack. It is given (it is supposed that correct) sound reproduction of words.

TO SPEAK

The card is given. There was the studied word or a phrase on native and in the learned language. On the right a soundtrack with record of this word or phrase/phrase. Below the microphone, having pressed which, it is possible to pronounce the studied words. The result «correctly/incorrectly» – is not shown.

Are offered to studying of 10 subjects:

Day 1. Hello.
Day 2. Hello 2. Dialogue 2.
Day 3. Time and place.
Day 4. Hours and numbers
Day 5. Essential and clothes
Day 6. Purchase and money.
Day 7. Travel and transport.
Day 8. Travel and transport 2.
Day 9. Travel and transport 3.
Day 10. Main page and hotel.
Day 11. Main page and hotel 2.
Day 12. Food and restaurant.
Day 13. Objects and technologies.
Day 14. Hurrah and emergency.
Day 15. Hurrah and emergency 2.

At the end of each section it is written: Congratulations! You have already learned …. words.

Right at the end: The course is complete!

Thus, a certain set of lexicon which is statically used within 4 types of speech activity forgets.

It is very boringly in respect of studying of language.

The interface is completely not fulfilled. Not on all types of speech activity the correct answer is shown. It is written that there are so many words are wrong. It is not written why it is wrong how it is correct and I do not recommend it.

2 Analysis of literature

Except the analysed educational platforms, we carried out monitoring of literature on problems of studying of languages in RAF format from those who presumably would like to use in the further work. We included some of them in this digest.

2.1. Russian lessons (Ekshembeyeva, 1996)

Ekshembeyeva L., Nurshaikhova Zh., Stepanova E., Torokhty L. Russian lessons: elementary course for foreign students. – Almaty: Жеті zhargy, 1996. – 272 pages.

In 1995 the Fund Soros Kazakhstan together with the Ministry of Education of RK within the Updating of Arts Education Program held the competition of textbooks and educational and methodical grants in humanitarian disciplines for all types of RK educational institutions. The called textbook is the handwork which was among winners of the Competition.

Being the experimental manual, the book underwent several years of approbation in various educational institutions of the country and now did not lose the relevance for the account logically accurately and originally built structure of supply of lexical and grammatical material.

The textbook Lessons of Russian is calculated on knowledge acquisition on Russian of A1, A2 levels for the inofon beginning to learn Russian from elementary and/or basic levels.

Textbook tasks: 1) to teach using the functional system of language in the communicative purposes; 2) to develop ability to the choice and implementation of the program of speech communication.

The original author's technology consists in the following: a communicative task (intension) is its

functional and grammatical expression, algorithmic modeling of phrases, and creation of dialogues on the set situations, assessment of the situation (creation of monological statement). This technology allows combining reasonably a language training and communication without prevalence of the first.

The textbook consists of 24 lessons united in blocks of the principle of communicative task and ways of its decision. Each lesson comes to the end with lexical and grammatical generalization, each block has training exercises. The speech block finishing the textbook sets as the purpose development of ability by means of installation and support to solve 5 main types of speech tasks: message, explanation, approval, condemnation, belief.

However it is necessary to consider that in the textbook of insufficiently practical material, new lexical filling of training exercises is required, text and dialogue material is insufficient, it is necessary to strengthen structural and algorithmic supply of material, having included developed subsequently (2003, 2013) by one of authors virtual integrated to the stem of Russian sentence with use of computer animation in format 3D MAX.

2.2. Anatomy of Russian sentence (Nurshaikhova, 2018)

Nurshaikhova, Zh.A. Anatomy of Russian sentence: manual, the 2nd prod., – Almaty: «Qazaq university», 2018. – 190 pages.

The manual «Anatomy of Russian sentence» shows structural approach to Russian sentence and gives the chance to update deep essence of acquired language through the concrete analysis of elements of superficial structure.

The purpose of grant consists in helping to see a uniform system of grammatical knowledge, sufficient for assimilation of Russian as foreign. In work the author's technology of creation the training system as the second language based on process of designing of virtual integrated stemma is offered. After long-term approbation the first edition of the book «The second language: algorithmic assimilation of grammatical knowledge» (2003) was expanded, complemented with the principles of drawing up the controlling tests and the grammar tests which are based on an explication of virtual structure of the Russian sentence developed by author.

The existing theories and the directions in the field of structural linguistics and also semiotics-information interpretation of language as means of communication between people and the content of communicative processes offer the versions of the description and analysis of language. However these theories were not fully used in the applied purposes in quality of the basis for acquisition of nonnative language.

The idea of an open number of generative grammars stated by N. Chomsky in «Bases of the theory of syntax» (1972): «For what there are theories of the generating grammars if not to use them for generation of grammatical systems when training in new grammar?»,−contains prerequisites for creation of grammar of language for online users wishing to master the second language.

Theoretical basis of a grant is the author's theory of algorithmic syntax which was published in monographs by Zh.A. Nurshaikhova «Algorithmic syntax» (Almaty: Qazaq university, 2002), «Structural syntax: a look from pragmatics» (Munich: Lambert Academic Publishing, 2013), etc.

In work the system of training in the second language based on process of designing of virtual integrated stemma is offered.

The grant can be used in the applied field of linguistics, in particular, by preparation of programs, textbooks, manuals; when developing educational services for learning Russian as the second. However it is necessary to add that the grant is theorized and demands strengthening of content practical filling.

2.3. Let`s go! Russian for adults (Chernyshov, 2009a)

Chernyshov S.I. Let`s go! Russian for adults. Initial course. – the 7th prod. – SPb.: Zlatoust, 2009. – 280 p.

The textbook – 1 is intended for beginners learning Russian.

Task is the accelerated training in different aspects of language and types of speech activity in a foreign audience. It caused close combination of grammatical and colloquial courses and was reflected in language material of exercises and tests. Texts are picked up by author in such a way that foreigner can reach discussions of various subjects level. Grammatical work extends so that visually to convince students of real need for the fulfilled skills at real-life communication.

The author pays special attention to dialogues in a question-answer form as by tradition we train to answer questions on the text, and in reality it should ask more often questions in an oral form.

On these types of exercises it would be desirable to pay special attention at creation of online and educational service, considering S.I. Chernyshev's opinion in our subsequent work.

The giving and the choice of lexical material connected with changes in the qualitative list of

trainees are interesting. In our developments it will be necessary to consider also this factor as not only students, but also people from different social spheres will use an online service. It will also be necessary to reduce words from an educational thematic row such as «a hostel, a test, a notebook, examination …» and to fill up with words from other theme groups: participation in conferences, work in office, rest in clubs, theaters, and the museums. Besides, texts and exercises of analyzed textbook acquaint learning Russian and with elements of cultural and community context of real life from TV programs to visit of the nearest supermarket.

2.4 Let`s go! Russian for adults (Chernyshov, 2009)

Chernyshov S.I., Chernyshova A.V. Let`s go! Russian for adults. Basic course. The 2nd prod. – SPb.: Zlatoust, 2009. – 168 pages.

The textbook-2 is intended for continuing to learn Russian at basic level of A2.

Textbook task is fast development of different aspects of language and types of speech activity, acquisition and development of skills of free use of grammatical forms and designs studied at the initial stage, expansion of lexicon and complication of nature of solvable communicative tasks.

In the textbook various forms of work with texts are used, and in texts materials of modern press are generally used and devoted to subjects which often are the subject of discussion in real life.

Communication tasks also reach new level: besides achievement of purely practical purposes in everyday situations, the textbook prepares for discussion of more general and abstract questions, for expression of own point of view and assessment, for participation in a discussion.

Also as well as in the first textbook, the text is a basis for various types of tasks which flow in the speech with use of new words and in free discussion of offered subjects on material of text and from personal experience participants of a discussion.

In the analyzed course there are many interesting moments which it would be desirable to use online when developing technologies of independent training of users.

2.5. The casket (Barenzeva, 2014)

Barenzeva M.N. The casket: A book on reading for the foreigners beginning to learn Russian (elementary level) / M.N. Barenzeva, I.I. Zhaboklinskaya, I.V. Kurlova, A.Yu. Petanova, O. E Chubarova. – M.: Russian. Courses. 2014. – 144 pages.

In the book it is collected about hundred small texts on volume with exercises. Texts are authentic, entertaining and simple. Authors suggest starting reading the book from the first days of studying of Russian. Various short stories in the thematic and genre relation at the choice of the teacher can be used for fixing of the studied grammatical forms and for development of the speech.

The structure of the book corresponds to the program of elementary level; new grammatical forms are entered into text material gradually and consistently.

2.6. The casket (Chubarova, 2014)

Casket: A book on reading for the foreigners beginning to learn Russian (basic level)/ Chubarova O.E. – M.: Russian. Courses. 2014. – 224 pages.

In the book there are more than hundred texts with exercises for the foreigners learning Russian at basic level. The grant differs in a thematic and genre variety. Texts were written especially for this book and also the adapted newspaper, journal articles, fairy tales of different people, jokes are submitted. Lexical and grammatical filling of texts becomes complicated gradually according to material of textbooks of basic level.

Both books we suggest to use as materials to fill content of an online service.

2.7 Ethnocultural communication in monologues and dialogues (Nurshaikhova, 2012)

Nurshaikhova Zh.A., Valeeva U.K. Ethno cultural communication in monologues and dialogues. – Almaty: Qazak University, 2012. – 262 p.

The book «Ethno cultural Communication in Monologues and Dialogues» is based on the principles of heuristic training as which authors understand designing by pupils of senses, the purposes and the content of education.

Proceeding from the theory of heuristic training of A.V. of Hutorskiy, it was offered to students to build a trajectory of education in the studied subject, having created at the same time the personal purposes of occupations, the program of training, ways of development of studied subjects, forms of representation and assessment of educational results. Personal experience of student became a component of its education, and the content of education was created in the course of student activity. An example of use of heuristic training in author's practice was work on manuals «People of the World» and «Ethno cultural Communication in Monologues and Dialogues».

At the beginning of the 2000th years due to the lack of training materials on which it was possible to work with group of advanced level of training B2 authors dependently appeared in

a heuristic educational situation, in a situation of making active ignorance which purpose was creation by students of the personal educational product. All ideas interesting students, problems, hypotheses, versions and texts were used in the called manuals.

Students from South Korea and Argentina (2004-2005), from the USA, Turkey, Turkmenistan and the People's Republic of China (2011-2012) were participants of heuristic educational training.

It is necessary to specify that work was carried out in 2 steps. Result of the pilot project in which the group of 2004-2005 of training worked was the manual «People of the World» (2007). Then the book was approved within 5 years at faculty. The second stage of work on a grant deepened it thematically, expanded grammatical. Other group of 2011-2012 of training which, in the course of approbation offered the wishes and additions made by me to the book participated in heuristic training.

In connection with significant changes in volume of a grant, its contents, especially it concerned its grammatical part, on semantic and formal signs the book was transformed and received the new name «Ethno cultural Communication in Monologues and Dialogues».

4 cycles entered the first block «Monologues and Dialogues». Each cycle contains monologues and dialogues with the tasks by all types of speech activity contributing to the development in an inofon of ability of free and effective communication with native speakers of Russian, ability to make summaries, to write papers of various type and the essay on the set subject.

In the second block the structure was completely changed. The volume of grammatical material was expanded, 2 new cycles are entered: a cycle of texts for independent work which results check knowledge of students of the program of a course, and the cycle intended for self-checking of communicative competence of an inofon.

The manual purpose is development of monological and dialogical oral and written language with use of the texts bringing communicative and linguocultural competence of an inofon to the forefront.

The threshold advanced level of proficiency in language is B2 assumes deeper acquaintance not only to grammar, but also to the culture of native speakers of Russian. As in Kazakhstan native speakers of Russian are representatives of many people, in the texts developing cross-cultural competence of foreign students and acquainting them with traditions of these people are submitted to studying.

The book «Ethno cultural Communication in Monologues and Dialogues» can quite apply for use of its materials: texts, dialogues, photos are in work on an online product when developing technologies for independent studying of languages in an information field.

Inference

Assimilation of the system of linguistic concepts, stage-by-stage mastering all types of speech activity, mastering language skills and their application in communicative activity, all this it is possible to receive in the training space of the Internet which also provides system in assimilation of nonnative language.

When using information technologies for independent studying of languages the computerization can become a source of new educational information, presentation of multimedia format, the exercise machine and the control device. Besides, the educational information websites become the personal training space of the student which he can use in any time, convenient for himself with the necessary number of viewings of material for detailed understanding and assimilation.

Non decreasing interest in information technological novelties is not least attracted by the fact that teaching languages (Kazakh, Russian, and English) are really demanded in the territory of Kazakhstan. The aspiration of the state to use of common information space strengthens a role and value of trilingual practice in the country. These languages become the necessary instrument of communication, the tool for receiving a profession, for knowledge acquisition about the country gaining political and economic weight in the world.

Литература

Абдулнасыров А. Lingualeo [Электронный ресурс]. –https://lingualeo.com/ru

Баринцева, М.Н. Шкатулочка**:** Пособие по чтению для иностранцев, начинающих изучать русский язык (элементарный уровень) / М.Н. Баринова, И.И. Жабоклинская, И.В. Курлова, А.Ю. Петанова, О.Э Чубарова. – М.: Русский язык. Курсы. 2014. – 144 с.

Берзина Л.В.Инновационные образовательные процессы [Электронный ресурс]. −http://aneks.spb.ru/

Екшембеева, Л., Нуршаихова, Ж., Степанова, Е., Торохтий, Л. Уроки русского языка: начальный курс для иностранных учащихся. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 272 с.

Надкарни Ширин. Livemocha [Электронный ресурс]. −http://learnlanguagetools.com/livemocha/

Нуршаихова, Ж.А. Анатомия русского предложения: учебное пособие, 2-е изд, дополн. – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. – 190 с.

Нуршаихова, Ж.А., Валеева, У.К. Этнокультурная коммуникация в монологах и диалогах. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 262с.

Хуторской А.В. Дидактическая эвристика: Теория и технология креативного обучения. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 416 с.

Чернышов, С.И. Поехали! Русский язык для взрослых. Начальный курс. – 7-е изд. – СПб.: Златоуст, 2009. – 280 с.

Чернышов, С.И., Чернышова, А.В. Поехали!-2. Русский язык для взрослых. Базовый курс. – 2-е изд. – СПб.: Златоуст, 2009. – 168 с.

Шкатулка: Пособие по чтению для иностранцев, начинающих изучать русский язык (базовый уровень) / (общ. ред. Чубарова О.Э) – М.: Русский язык. Курсы. 2014. – 224 с.

References

Abdulnasyrov Aynur Lingualeo (2010) [Elektronnyy resurs]. – https://lingualeo.com/ru

Barintseva M.N. (2014). Casket: A reading guide for foreigners starting to learn Russian (elementary level)/ Barinceva, I.I. Zhaboklinskaya, I.V. Kurlova, A.Yu. Petanova, O.E Chubarova. – M.: Russian language. Courses.– 144 p.

Berzina L.V. (2016) Innovative educational processes [Elektronnyy resurs]. – http://aneks.spb.ru/

Chernyshov S.I. (2009) Go! Russian language for adults. Initial course.– 7-e izd. – SPb.: Zlatoust. – 280 p.

Chernyshov S.I., Chernyshova A.V. (2009) Go! Russian language for adults. Basic course. – 2-e izd. – SPb.: Zlatoust. – 168 p.

Ekshembeyeva. L., Nurshaikhova. Zh., Stepanova. E., Torokhtiy. L. (1996) Russian language lessons: an initial course for foreign students. – Almaty: Zheti zhargy. – 272 p.

Khutorskoy A.V. (2003) Didactic heuristics: Theory and technology of creative learning: Russian language lessons: an initial course for foreign students.. – M.: Izd-vo MGU, – 416 p.

Nurshaikhova Zh. A. (2018) Anatomy of the Russian sentence: study guide. 2nd ed. add. – Almaty: «Qazaq universiteti». – 190 p.

Nurshaikhova Zh.A., Valeyeva U.K. (2012) Ethnocultural communication in monologues and dialogues. – Almaty: Qazaq universiteti. – 262 p.

Shirish Nadkarni (2007) Livemocha [Elektronnyy resurs]. – http://learnlanguagetools.com/livemocha/

Chubarova O.Э. (2014) Casket: A reading guide for foreigners starting to learn Russian (basic level) – Moscow: Russian language. Courses. – 224 p.

МРНТИ 16.21

Рамазанова Г.Х.,

к.ф.н . доцент Костанайского социально-технического
университета имени академика З. Алдамжар, Казахстан, г. Костанай,
e-mail: gulnara_ram@mail.ru

ЛИНГВО-ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЙ «СМЫСЛ ТЕКСТА», «СТРУКТУРА ТЕКСТА»

В статье анализируются проблемы при обучение языку и переводу как в лингвистических, так и в нелингвистических вузах; описываются базовые структуры процесса обучения на текстовом материале; автор описывает одно из важных логико-семантических отношений (перечислительный) между частями текста, которое важно учитывать в процессе перевода.

Проанализированы традиционные и нетрадиционные способы представления перечислительного типа отношений с целью сохранения идеи автора текста.

На основе лингво-философской интерпретации автор раскрывает различия между элементами внутриязыкового перевода, выделяет наиболее значимые и структурные элементы комбинации «смысл текста»-«структура текста», которые способствуют получению результативного подхода в процессе обучения языку и переводу.

Автор описывает функционально значимые дескрипторы комбинации «структура текста»-«смысл текста» для процесса обучения, обеспечивающие результативность усвоения материала.

Ключевые слова: текст, структура текста, смысл текста, логико-семантические отношения, идея, цель.

Ramazanova G.H.,

Candidate of Philological sciences, Associate Professor
of Z. Aldamzhar Kostanai Social and Technical University, Kazakhstan, Kostanai,
e-mail: gulnara_ram@mail.ru

Lingvo-philosophic interpretation of the notions 'sense of the text', 'structure of the text'

The article deals with the main ways of teaching language and to translate some material in linguistic and non-linguistic high schools; the author describes two main logico-semantic relation (enumerative) between segments of the text important for the translation process. Traditional and non-traditional ways of representing this relation is analyzed to picture the ways to keep the idea of the text author.

On the basis of lingo-philosophic interpretation the author differentiates meaningful elements of inner-translation, distinguishes main sensible and structural elements of the combination 'sense of the text', 'structure of the text', that help to perceive and get resultative approach in teaching language and teaching to translate.

Key words: text, structure of the text, sense of the text, logico-semantic relations, idea, aim.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Рамазанова Г.Х.,
Академик З. Алдамжар атындағы Қостанай әлуметтік-техникалық
университетінің доценті, ф. ғ. к., Қазақстан, Қостанай қ.,
e-mail: gulnara_ram@mail.ru

«Мәтіннің мағынасы», «мәтіннің құрылымы» ұғымдарының лингво-философиялық интерпретациясы

Аталмыш мақалада автор арнайы лингвистикалық және лингвистикалық емес жоғары оқу орындарында тіл және аударма мәселелерін оқытуды қарастырған. Сонымен қатар, мәтін арқылы оқытудың негізгі жолдары көрсетілген. Автор мәтін құрамындағы бөлшектер арасындағы басымды логико-семантикалық қарым-қатынастардың бірін (санамалау) анықтай отырып, аударма оқыту үдерісіндегі маңыздылығын сипаттайды.

Мәтіндегі автордың идеясын сақтау үшін осы типтің дәстүрлі және дәстүрлі емес жолдары талданған.

Автор аударма және тілді оқыту үдерісінде лингво-философиялық интерпретация негізінде «мәтіннің мағынасы» – «мәтіннің құрылымы» мәселесіндегі маңызды және құрылымдық элементтерін көрсеткен.

Түйін сөздер: мәтін, мәтіннің құрылымы, мәтіннің мағынасы, логико-семантикалық қарым-қатынастар, идея, мақсат.

Введение

Особый этап в развитии лингвистики текста по двум направлениям, как известно, приходится на 70-е-80-е годы XX столетия.

Представители первого направления (В. Дресслер, Т.А. ван Дейк, В. Кинч, Р.А. де Богранд, Дж. Лич, Г.В. Колшанский, Т.М. Николаева, ЗЛ. Тураева, О.Л. Каменская и др.), основываясь на положения теории речевых актов Дж.Л. Остина, Дж.Р. Серля и научные данные различных социальных наук, описывают сущность и организацию проведения эффективной коммуникации, в которой текст является основной единицей.

В свою очередь, представителями второго направления (М. Риффаттер, А. Греймас, И.В. Гюббенет, Г.И. Богин и др.) ставятся задачи изучения текста с позиции модели, которая позволила бы описать не только речевую, но и нарративную компетенцию. В основе их исследований находятся различные структурации текста, его организации, включая развертывание текста.

Рассматривая текст с различных позиций оба направления ставят задачу по его рецепции адресатом.

Автоматизация системы практических умений и навыков, обеспечивающих коммуникацию и трансляцию содержания коммуникации обусловлена сохранением комбинации «структура текста»-«смысл текста», функционирование которых в тексте неизбежно.

Эсперимент

Вторая половина XX столетия ознаменована переосмыслением единиц традиционной грамматики, теоретической модификацией традиционных содержательных категорий текста и появлением новых функциональных классов.

Таким образом, текст становится объектом функционального синтаксиса. В этом формате целью исследователя являются элементы текста, их комбинация.

В комбинации текста участвуют микро-и-макроэлементы текста; словесно выраженные и выявляемые при прочтении. Так, например, идея автора конкретного текстового материала имеет определенную цель и, следовательно, продуцируется посредством эксплонирования элементов, несущих конкретную смысловую нагрузку.

Итак, идея текста – это зачин.

Идеи, в философских источниках, это творение ума человека, следовательно, они находятся в уме человека. Платон отлично сознавал, что созданная им *концепция* идей является мощным инструментарием в деле понимания, интерпретации самых различных явлений.

Основываясь на результаты исследований в философии и логике, мы считаем, что любая идея несет в себе смысл, даже если она (идея) противоречит стандартности восприятия.

Подтвердим это высказываниями мыслителей-философов, утверждающих что все состоит из атомов. Атомы могут самопроизвольно

(случайно) отклоняться от прямолинейных траекторий.

Атом, согласно некоторым философам, есть мельчайшая неделимая часть вещества. Отсюда, идея, в определенной степени, есть атом смысла, пронизывающий любой текст.

Итак, важным при изучении текста, полагаем, является анализ смыслового пласта текста.

Как известно, исследование текста проводится в различных направлениях и на стыке различных научных дисциплин.

Также существует немало определений текста.

В 80-е годы прошлого столетия исследователь А.Т. Кривоносов определил текст следующим образом: «Текст – это система смысловых отношений (связей), определенно организованная по цели и по смыслу» совокупность фраз (Krivonosov, 1986: 23-26).

На наш взгляд, данное определение в лаконичной форме отражает его (текста) сущность при выделении смыслового параметра:

В связи с этим в нашем исследовании именно это определение используется в качестве рабочего.

В буквальном смысле слова текст (лат. textum – связь, соединение) можно понимать как некую «ткань» (Sovremennyi slovar inostrannych slov, 1994: 657). Из данной посылки естественно вытекает положение о том, что текст представляет собой в некоторой степени материю.

В философии всякое материальное тело есть нечто, т.е. обладает тем или иным эйдосом, или смыслом.

Итак, первое: текст есть нечто материальное; второе: он обладает смыслом.

По Платону, смысл есть набор признаков, с помощью которых выделяется и определяется предмет.

Следовательно, чтобы установить смысл текста необходимо провести дескрипцию набора признаков текста.

Вторым ключевым моментом объекта, рассматриваемого в данной статье, является структура текста.

В философском энциклопедическом словаре понятие «структура» (от лат. *structura* – строение, расположение, порядок) определяется как совокупность устойчивых связей объекта, обеспечивающих сохранение его основных свойств при различных внешних и внутренних изменениях; основная характеристика системы, ее инвариантный аспект (Filosovskii enziklopedicheskii slovar, 1989).

В более широком, нестрогом смысле понятие «структура» употреблялось в научном и философском обиходе достаточно давно и выступало в качестве одного из способов определения понятия формы (формы как структура – организация содержания), в дальнейшем – в лингвистике.

В процессе создания текста одними из основополагающих принципов являются принципы структуры, на основе которых представлены различные языковые комбинации.

Анализ фактического материала показал, что в набор признаков текста входят связи и отношения между частями целого. Результат сплетения связей и отношений представляет одну из ведущих признаков и проецирует смысл текста.

Смысл текста, на наш взгляд, постигается логичным использованием языковых средств, трансформирующихся в речевые элементы в рамках текста, оперированием точными формулировками и последовательностью связей и отношений при введении мыслеобразующих конструкций и комбинаций.

Ведущими отношениями между частями текста являются логико-семантические отношения (Ramazanova, 2013).

Учитывая специфичность некоторых из них, предлагаем рассмотреть в данной статье перечислительный логико-семантических отношений.

В перечислительном типе логико-семантических отношений рассматривается тесно взаимосвязанные семы начала и развития.

Лексемы *first, first of all, second, third* и др. выполняют важную роль в композиционно-смысловой организации текста. Применение лексем данной группы позволяет членить информативное пространство высказывания на отдельные фрагменты по степени значимости, выделить различные аспекты содержания, акцентировать их различие.

Текстообразующие лексемы *first, second* расчленяют информативное пространство высказывания по степени значимости. Происходит нисходящая градация значений – от большей значимости к меньшей.

Например:

These references of Scott's show three things about the language of this time. The first is that Norman-French words were being added to the vocabulary.

Second, Cedric's statement shows that at least some of the higher-ranking Anglo-Saxons knew

both English and Norman-French. When Cedric's Norman visitor responds, «I speak ever French . . . but I understand English sufficiently to communicate with the natives of the country,» he is showing that the learning went on in both directions.

Third, the reference to the «mixed language» shows that what had happened repeatedly in Britain was occurring again: the native language and that of the invaders were merging. The changes were not merely in vocabulary but also in grammar and pronunciation. We'll look at these changes in some detail in other chapters. (перечисление).

Текст является иерархической структурой, где каждый элемент (слова, предложения, высказывания) зависит от предыдущего. Структура текста зависит от структуры смысла, под которой понимается организация цепочки единиц плана выражения.

Анализ показывает, что структура научного текста имеет свою специфику распределять и определять приоритеты по своим элементам, участвующим для передачи адекватной информации.

В тексте наличествуют, по крайней мере, четыре разноплановых структур: смысловая, содержательная, семантическая и аспектная, вбирающая прагматику. Они переплетаются, взаимопроникают и, в зависимости от целевой нагрузки, являются основой для репрезентации той или иной (Ramazanova, 2013).

В английском языке существуют пять типов смысловой структуры текста. В них эксплицитно отражена связь между одними участками текста с другими. Итак, это: 1) *зонтичный*; 2) *линейный*; 3) *пирамидальный*; 4) *полемический*; 5) *циклический* (Ramazanova, 2013).

Наличие такого набора признаков, в которых каждый смысловой блок связан с предыдущим и последующим блоками либо несколько смысловых блоков оказываются связанными с одним предшествующим отражает смысловую структуру целого. Иными словами, на «отражении» и «сплетении» одних участков с другими построена смысловая структура текста.

Иначе говоря, они (участки) связаны связями и отношениями. Следовательно, рассмотрение данного вопроса в ракурсе описания логико-семантических отношений оправдано.

Смысловая структура текста (будучи организованной языковыми знаками и построенной структурно) отображает смысл текста, порожденный идеей автора с определенной целью – быть воспринятым.

Отсюда, точка зрения создателя текста имеет непосредственное влияние на формирование структуры текста с учетом стиля текста.

Научный текст имеет свой собственный формат; в нем иерархически объединены части целого, обретая центростремительную включенность.

Все это наблюдается в нетрадиционной подаче информации.

В традиционном плане в перечислительном типе логико-семантических отношений выделяются тесно взаимосвязанные семы: сема «начало» и сема «развитие». Лексемы *first, first of all, second, third* и др. выполняют важную роль в композиционно-смысловой организации текста. Применение этих лексем позволяет членить информативное пространство высказывания на отдельные фрагменты по степени значимости, выделить различные аспекты содержания, акцентировать их различие.

По нашим наблюдениям в научном тексте при использовании *first, second, third* лексем также дается руководство к выполнению действий. Зачастую именно руководство, а не иллюстрация выполнения действий.

Например:

As you imagine writing computer program, you may begin appreciate the intricate process that underlies language use. First, the computer must be able to encode and decode almost instantaneously. Some method of transmission must be found. If you choose speech transmission, you must program all possible English sounds. Once the sounds are programmed, each must modified to accommodate the minute variations that are result of sound combinations. And you must determine which sounds go together in English and which ones can never be used in combination. No English words begin with *bn*, for example.

Second, you must create a storage bank of words that can be produced by using the sounds and sound combinations already programmed. To produce smooth, efficient, humanlike speech, you will have to program intonation and stress patterns, too. In addition, each word must be stored under the appropriate category for easy reference and retrieval. Definitions must be programmed for each word. Categories can be appreciated best by examining some of the simple rules for combining words.

Third, you must program word combinations with rules such as the followings:

Sentence=Noun+Verb

В данном СФЕ использование лексем «first», «second», «third» перечислительного типа логико-семантических отношений, предназначенных первоочерёдно для членения информативного пространства высказывания на отдельные фрагменты по степени значимости и выделения различных аспектов содержания с акцентуацией на их различия, продиктовано необходимостью пошагового представления действий для получения результативности в создании языковой программы. Иначе говоря, они вводят руководство к действию.

Все это эксплицирует своеобразие и нетрадиционность перечислительного типа отношений.

Наш языковой материал располагает данными, на основе которых можно сделать вывод о том, что данный тип логико-семантических отношений не всегда может быть представлен порядковыми числительными. Нами выявлен нетрадиционный способ презентации. Проиллюстрируем данное положение.

Например:

The remainder of the chapter is devoted to an explanation of these terms (I). First, we discuss this text in general (II). Then we distinguish three often confused terms: speech, language and communication, and look at some special qualities of language itself (III).

(This text and you)

Как видно из примера в данном СФЕ представлен перечислительный тип логико-семантических отношений. Он введен лексемами «first» и «then». Что касается лексемы «first», то ее можно отнести к традиционным формам.

Союзное слово «then» в данном СФЕ-ве выступает в качестве нетрадиционной лексемы. И, что очень важно, при использовании данного союза снимается напряженность в градационной шкале.

Снятие напряженности в градационной шкале, пошаговое представление действий, иначе говоря, не иллюстрация выполнения действий, а руководство к действию для получения результативности в создании языковой программы, выражение отношения автора к содержанию сообщения являются тем набором признаков текста, который отражает идею автора.

Традиционный подход передачи вышеназванного типа логико-семантических отношений повлек бы за собой разрушение идеи автора и, следовательно, смысла высказания; и, как следствие, цель автора.

Результаты и обсуждение

Научные тексты, будучи интеллектуальным продуктом, требуют правильности и точности исполнения или прочтения.

Известно, что в одних случаях авторы пытаются программировать логический процесс реципиентов применительно к содержанию текста. В других случаях текст строится не столько по программе содержания как состава частей будущего знания, сколько по программе смыслов, которые реципиент должен освоить.

Смысл представляет собой особую ценность для человека, так как он (смысл) связан с целью, олицетворяет ее.

Смысловая структура текста – есть фрагмент действительности, созданный при помощи языка и выраженный в результате обработки мыслью, построенный на основе связей и отношений внутри него (текста).

Лексические и грамматические элементы научного текста вступают и переплетаются в особые комбинации.

Так, нетрадиционно использованное союзное слово «then» при передаче перечислительного типа логико-семантических отношений снимает напряженность в градационной шкале; а при использовании лексем *first, second, third* для получения результативности в создании языковой программы предоставляет руководство к действию, а не обычное перечисление одного действия за другим.

Таким образом, некий отрезок действительности, организованнный языковами знаками, преобразованных в речевые, несущий конкретный смысл и конформно передающий идею автора олицетворяет смысловую структуру текста.

Заключение

С целью сохранения цели автора, отражающая его идею следует при передачи транзитивного и перечислительного типов логико-семантических отношений придерживаться тех подходов, которые использует сам автора. Речь, прежде всего, идет о нетрадиционных способах передачи вышеперечисленных типов отношений между частями целого.

Посредством совершенствования общей процедуры описания языка можно выработать дополнительную методику обработки и анализа перевода.

Ценностный параметр обучения, на наш взгляд, заключается не только в том, чтобы научить адекватно переводить, но и научить адекватно воспринимать текст с целью развить способность к самостоятельному пополнению, критическому анализу и применению теоретических и практических знаний в сфере гуманитарных наук для собственных научных исследований.

Литература

Кривоносов А.Т. Лингвистика текста и исследование взаимоотношения языка и мышления// ВЯ №6, 1986. – С. 23-26.

Современный словарь иностранных слов. Вед. ред. Л.Н. Комаров. СПб.: Дуэт, Комета, 1994. – 740 с. (С. 657)

Философский энциклопедический словарь. Изд. 2-ое. Ред. кол. С.С. Аверинцев, Л.Ф. Ильичев и др. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.

Рамазанова Г.Х. «Основы создания научно-филологического текста английского языка» (монография). – Алматы: Казахский университет международных отношений и мировых языков им.Абылай хана, 2013. – 312 с.

References

Filosovskii enziklopedicheskii slovar. (1989) [Philosophy Encyclopedia Dictionary] The 2-nd edition. Ed. Group: S.S. Averinzev, L.F. Ilichev and others.. M.: Soviet Encyclopedia. 815 p.

Krivonosov A.T. (1986) Lingvistica teksta i issledovanie vzaimootosheniya yasyka i myshleniya [Linguistics of the text and investigating of language and mind-set correlation]. // Problems on Linguistics. Scientific Journal. №6 – p. 23-26.

Ramazanova G.H. (2013) Osnovy sozdanija nauchno-filologiheskogo teksta angliiskogo jasyka (Monografia) [The Basis for Composing a Scientific-Philological Text of the English Language. Monography]. Almaty. Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages. 312 p.

Sovremennyi slovar inostrannych slov. (1994) [Modern dictionary of foreign words]. Leading editor. L,N. Komarov. SPb. Duet, Kometa, – 740 p. (P..657)

IRSTI 14.35.07

Tattimbetova Zh.O.[1], Denisenko V.N.[2], Tattimbetova K.O.[3]

[1]Doctoral candidate of PhD of al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
[2]Doctor of philology, professor of Peoples' Friendship University of Russia, Russia, Moscow,
[3]Senior lecturer of al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: zhibek0709@gmail.com, tattimbetovak@gmail.com

METHODS AND METHODS OF ANALYTICAL READING

In article the strategy of analytical reading works of I. Shehegolikhin in higher education institution are considered. The author claims that analytical reading should be based on the system of heuristic questions and tasks on studying of creativity of I. Shehegolikhin. In the course of studying of literary works it is also recommended to apply to deepening of reading and activization of thinking special forms of the organization of thought process: drawing up mental maps by students and method of «brainstorming» (brainstorming). The method of «brainstorming» is intended for producing the ideas or decisions during the work in group. Analytical reading art texts gives to students the chance to feel in the course of coauthorship with the author.

Key words: strategy of reading, mental map, brainstorming, analytical reading, studying, higher education institution.

Таттимбетова Ж.О.[1], Денисенко В.Н.[2], Таттимбетова К.О.[3],

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
[2]Ресей халықтар достығы университетінің профессоры, ф. ғ. д., Ресей, Мәскеу қ.,
[3]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: zhibek0709@gmail.com, tattimbetovak@gmail.com

Аналитикалық оқытудың әдістері мен тәсілдері

Мақалада И. Щеголихин шығармаларын ЖОО-да аналитикалық оқытудың стратегиясы қарастырылады. Авторлардың пікірінше, аналитикалық оқу эвристикалық сұрақтарға және И. Шеголихин шығармашылығын зерттеуге арналған тапсырмаларға негізделуі керек. Әдеби шығармаларды оқып-үйрену барысында оқуды және ойлауды тереңдету үшін ойлау үрдісін ұйымдастырудың арнайы формаларын пайдалану ұсынылады: студенттердің ақыл-ой карталарын құрастыруы және «миға шабуыл» әдісі (брейнсторминг). «Миға шабуыл» әдісі топпен жұмыс кезінде жаңа идеялармен бөлісуге және топпен жұмыс барысында тез шешім шығаруға арналған. Көркем мәтіндерді аналитикалық оқыту студенттерге автормен бірлесіп, шығармашылық жұмыс жасағандай күйді сезінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: оқу стратегиясы, ақыл-ой картасы, миға шабуыл, аналитикалық оқу, И.П. Щеголихин, зерттеу, ЖОО.

Таттимбетова Ж.О.[1], Денисенко В.Н.[2], Таттимбетова К.О.[3],

[1]PhD докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[2]д.ф.н., профессор Российского университета дружбы народов, Россия, г. Москва,
[3]Старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: zhibek0709@gmail.com, tattimbetovak@gmail.com

Методы и приёмы аналитического чтения

В статье рассматриваются стратегии аналитического чтения произведений И. Щеголихина в вузе. Автор утверждает, что аналитическое чтение следует базировать на системе эвристических вопросов и заданий по изучению творчества И. Щеголихина. Для углубления чтения и активизации мышления в процессе изучения литературных произведений рекомендуется также применять

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

специальные формы организации мыслительного процесса: составление студентами ментальных карт и метод «мозгового штурма» (брейнсторминг). Метод «мозгового штурма» предназначен для продуцирования идей или решений при работе в группе. Аналитическое чтение художественных текстов дает студентам возможность почувствовать себя в процессе сотворчества с автором.

Ключевые слова: стратегии чтения, ментальная карта, мозговой штурм, аналитическое чтение, изучение, вуз.

Introduction

In this article, an attempt is made to consider the system of necessary knowledge and practical skills of students in the field of analytical reading for their further successful educational and professional activities.

The essence of the process of reading, a receptive type of speech activity, consists in decoding (decoding) graphic symbols and translating them into mental images. In accordance with this, in the matter of improving the skills of speech activity, the reading process consists of two main stages: visual perception and the stage of comprehension (interpretation) of what is read.

At the stage of comprehension (interpretation) of what is read, an understanding of individual words, sentences, the entire text takes place. Sometimes it happens sequentially, and in some cases at the same time. It is also often carried out understanding of the subtext, which is especially important when reading nonfiction and fiction. At this stage, the «intellectual skills» of reading are important: the ability to distinguish the main and basic information, the ability to memorize, the ability to concentrate.

Attention is called the catalyst of the reading process. The ability to manage your attention while reading is the most important feature that can be achieved by mastering a flexible reading strategy. Usually, students begin to read without setting any goal for themselves and without using the rules for processing the content of the text. Therefore, many, having read a book, an article, do not remember their names, the author, can not single out the main ideas of the author, concisely state the content of the read. In the light of the above, one of the most important reading techniques is the use of various reading programs, i.e. reading algorithms.

Experiment

The authors of the textbook «Speech communication» O.YA. Goykhman and T.M. Nadeina in the chapter «Improving reading skills» gives a classification of reading methods, believing that before reading can begin, you must select a specific mode in which the reading process will take place. This mode depends on the material to be read and the purpose of the reading. Authors are advised to classify texts intended for reading, depending on the purpose of reading. (Goihman O.Ya., Naedina T.M., 2006: 47).

In the most general form, the proposed classification is as follows:

1 Texts to be studied in detail;

2 Texts to be read;

3 Texts from which to select certain information.

Students, as a rule, read quickly enough, but inefficiently, forgetting the content and poorly orienting themselves in the search for the necessary information. Reading skills need to be developed by anyone, as this will help to process more information and save time. Methods, or types, of reading are called strategies used in reading texts of various genres. Reading strategy is chosen depending on the purpose and task of reading. Among the main ways of reading (in-depth, familiarization, selective, reading-viewing, scanning, fast reading), in-depth reading or analytical (Goihman O.Ya., Naedina T.M., 2006: 48).

According to O.Ya. Goykhman and T.M. With this reading, it is necessary to understand what problem the author solves, what his point of view and conclusions are. For this it is necessary to comprehend the structure of the text, to compare the conclusions of the author with his own reasoning. This draws attention to the details of the text, made their analysis and evaluation. With in-depth reading, memorization of the main part of the text, detailed assimilation of the text, understanding of the author's main idea, and questions that he considers to prove his idea is achieved. In-depth reading is called analytical, learning, creative. In cognitive linguistics, such a type of speech activity as creative reading occupies its unique position and contributes to the formation of the personality of the student.

Yu.M. Lotman notes: «As soon as the recipient of the information becomes aware that there is an artistic message in front of him, he immediately approaches it in a very special way. The text appears before it twice (at least) encrypted « (Lotman I.M., 2000: 60).

Modern philosophy of culture believes that the sphere of human artistic activity is located on three levels:

– the first is the level of primary creativity, i.e. the actual creation of a work of art, the scope of the author-creator;

– the second is the level of co-creation, i.e. «Materialization» of a work of art in a different artistic language, for example, the reader's field of activity;

– the third is the level of perception, the «non-materialized» dialogue of the author and the reader (Lotman I.M., 2000: 60).

Philosopher M.S. Kagan writes: «Reading not only lies at this level, but also differs from other forms of artistic perception by its direct connection with artistic original creation, since reading has to take upon itself the functions of interpreting the idea of the writer and translating his images in his mind» (Kagan M.S., 2007: 717).

The understanding of the philosopher's statement leads to the fact that the condition of this incarnation is the formed ability to see «behind the word» an image, to recreate the «picture in your imagination». Assuming that the strategy of reading is a way of forming and developing skills, then for the formation of this skill it is necessary to use the slow reading technique, which is associated with the name of the famous linguist of the twentieth century L.V. Scherbs The slow reading technique is used to formulate psychological mechanisms for understanding the text and is generally associated with reading activity.

Understanding is included as a part of B. Bloom's taxonomy of learning objectives by levels of cognitive activity (knowledge, understanding, application, analysis, synthesis and evaluation). Visualization of Bloom's theoretical constructions, made like a chamomile or a pyramid, gave rise to the following educational terms: Bloom's chamomile (i.e., flower-organized questions) and Bloom's pyramid (i.e., pyramid-organized questions). Tasks and questions to the text are formulated taking into account the hierarchy of cognitive activity, for example, so that a student can apply knowledge (level 3), he must have the necessary information (level 1) and have its understanding (level 2) (Kagan M.S., 2007: 36).

Taking the Bloom system as a basis, we developed a system of questions and tasks for studying the creative work of I. Schegolikhin:

– simple questions, answering which you need to name some facts;

– clarifying questions, they are asked to obtain information that is missing in the message but implied;

– interpretive questions, they are aimed at establishing causal relationships;

– creative questions with elements of conditionality, assumptions, forecast;

– evaluation questions, they are aimed at clarifying the criteria for evaluating certain events, phenomena, facts;

– practical questions are aimed at establishing the relationship between theory and practice.

Understanding through visualization is associated with improved reading skills. B. Bloom's theory is somehow connected with the method of drawing up mental maps, or mind maps, developed by Tony Buzan, the creator of the theory of mental literacy, which in the future, he said, may turn the human consciousness.

Mental maps as a method of visualizing information, reflecting the interrelation of elements, their hierarchy and consistency, is a modern, fast, interesting, capacious, working and fairly simple way of organizing, summarizing, presenting, storing and accumulating a large amount of data.

For example, the construction of a mental map reflecting the structure and composition of a book consisting of two plans: a plan of collapsed content (title, abstract, table of contents, list of references) and a plan of expanded content (introduction – preface, prologue; main part, conclusion – afterword, epilogue; attachment). Then the map reflects the genre of the book, the structure of the main part and the main features of the stylistic orientation. (Literatura i isskustvo, 1995: 61).

Unlike multi-stage and branched schemes, diagrams, bulleted lists, the mental map as an alternative way of structuring information greatly simplifies the process of perception and storage of data. For example, to remember all the works of I.P. Shchegolikhin, included in the book «Shabby Week», students are invited to reflect in the mental map the names of the stories and main characters, briefly formulating the main storyline of the work: «Stray Week» – «Three in the Car» – (Demin, a detective story with a robbery of the ticket office in the city Alma-Ata, love story); «They will not be superfluous» – (Reshetov Igor, a detective story with the hijacking of passenger cars on the streets of Almaty, family history); «The Fifth Corner» – (Gleb Antonov – a medic, a love story, an accidental murder during the rescue of a defenseless); «Machine burden» – (the narrator – a doctor, autotourist in Cen-

tral Asia, an episode from the history of Tamerlane); «Crazy Week» – (the author-narrator, a mysterious incident, a story about love).

When students read long texts, as a rule, their attention begins to dissipate, thoughts begin to be distracted by extraneous events. Mental maps allow you to focus and see the entire structure as a whole, teaching the brain to think systematically at the reading stage, when the task is set, and the entire process of creating a visual representation should occur using associations.

Due to associativity, relying on a keyword or phrase, the reader's consciousness «pulls» others, which are fixed, then you can add them as you remember. The mental map is also a kind of research, the result of which may be completely unexpected, which allows you to look at the phenomenon from the other side. In the mental map, students can and express their creativity and individuality through images, colors, shapes and reveal their creative potential, generate new ideas.

It should be noted that the assignment of the text to a particular stylistic and genre affiliation is determined by the pragmatic attitude of the readers. We will cite the following dialogue on this occasion, which took place after discussing the results of the development of the next mental map (mind map) on the content of the story of I.P. Nifty «will not be superfluous.» Some of the participants noted that this story in its own way is not the best example of a genre, others objected, saying that we read and visualized not a sample of a genre, but a book and its content, and artistic images written by man. Such a change of focus contributes to the understanding that reading speeds up the cognitive process of the world, gaining knowledge, enhancing thinking, understanding, understanding and memorizing information, because, like all types of speech activity, reading activity is connected with understanding the communicative intent of an individual, especially in a literary text .

The motive in the structure of a literary work of a particular genre is most often understood as a part, an element of the text and introduces its own stylistic features. Any plot is an interweaving of motifs, closely related to each other, growing into one another. One and the same motive, for example, the «Eurasian motive», can underlie the most varied plots and thus have very different meanings. The strength and significance of the motive vary depending on the motives with which it coexists. The motive can sometimes be deeply hidden, but at the same time carry a greater content. It sets off or complements the main, main theme of the work. (Cherniavskaiya V.E., 2009: 274).

Students are invited to consider this situation on the example of the novel «Other Dawns» (our work contains a detailed analysis of it), where the writer remains faithful to his method, namely the inclusion of the Eurasian motive, he is present in the fifth chapter «Says Rudny». The chapter consists of ten episodes, where in the second episode the narration of the Kazakh historical legend about Sarbay, Tobol and Ayat is presented. Students in drawing up a mental map on the content of this motive pay attention to a deep historical implication. In this micronevelle I.P. Shchegolikhin proudly tells about the wealth of the Kazakh land. But is it necessary to understand the legend so straightforwardly if it contains an implication that contains an inexhaustible transformation of meaning. Maybe this author sends some special signal to the reader to interpret?

The reader-interpreter as the receiver of the text of the work determines its genre character, it proceeds from the genre situation and the theme of the work. The motive, understood as a plot element, borders on the theme. Understood in this way, the motive is already approaching the image and, developing in this direction, develops into an image. The colorful geographic motif grew into the image of the native land. In this case, students record in the mental map an idea, a theme, the concept of the Motherland, since its artistic significance is extremely high.

Results and discussion

To activate this kind of thinking, you can use special forms of organization of the thinking process, for example, brainstorming, or brainstorming, the method proposed by the American scientist A. Osborn. This method is designed to produce ideas or solutions when working in a group. The main rules of brainstorming include:

1 Training group is divided into several teams.

2 «Prohibition of criticism» – the proposed ideas cannot be criticized or interrupted; you can only approve or propose your idea.

3 Participants in the performance of the task must be in a state of mental and muscular relaxation.

4 All ideas are recorded in writing without attribution.

5 Valuable ideas gathered from brainstorming are used as the basis for a mental map..

6 Brainstorming for solving mental problems is the basis of the synectics proposed by the American scientist W. Gordon. In the case of a synectic

assault, four techniques are provided based on an analogy: a straight line – how problems similar to this are solved; personal – try to enter the image of the object given in the task and reason from his point of view; symbolic – to give in two words a figurative definition of the essence of the task; fantastic – to imagine how magic wizards would solve this problem.Данный метод активизации творческих мыслительных возможностей предусматривает стимуляцию ассоциативных образов (воображения).

7 Imagination is the mental process of creating a new in the form of an image, a visual representation.

So, in one of the sessions in connection with the theme «Composition of the text», it was suggested to carefully read the final part of the story of I.P. Ashtogolikhina «Crazy Week», in which the writer cites an amazing story told to him by a Kazakh writer. This sad story is about the love of young people, about the war, about death, about the funeral notice called by the Kazakhs «Kara Karaz», about the victory of love of life and neighbor, about wisdom, about the deep humanity of the disabled person, about the reasoning: what's better is bitter truth or sweet lie. After in-depth reading, the students were able to reflect all of these associations in the mental map. A more difficult task was to determine the beginning and ending of the «clutch» with the main narration, to what extent this motif adds additional depth to the main content, and to what extent one can hear its «echo» in it, and how the aura of meanings of the stated theme «glows» around it how the central idea of the whole book is reflected in this passage.

At the end of the story, the narration of the story told to the author by another writer is preceded by the reflection of the main character. According to the plot, at the end of an eventful week, he learns about the death of Professor Isaev, whose heart, «the repository of honor and conscience, has burst, exploded» and «by the fact of his death he strengthened our life.» Then the hero quotes the poetic lines: «The more you tear off your heart, the more your heart stays» and «in the light of the past week, he adds three more words to the poet's two lines»: «The more you tear off your heart for others, the more remains for one. » For one, this is for his beloved wife, whom he saved: «I'm right or wrong, but I made such a choice – to shield, spare».

It is after these thoughts about the fate of a person that students can deduct the author's idea that people should be protected, protected from difficulties and troubles. To clarify for himself why the author refers to the post-war era and uses the phraseology of wartime «Kara Karaz», – literally «black paper» – funeral notice for the deceased soldier. Why is this tragic and at the same time bright, optimistic story that the author suggests to the reader, ending the story.

In the structure of our dissertation, we reproduced a part of this story, but now we will bring it in full, but first having divided it into several semantic parts, in the sequence as the students analyzed and visualized it in a mental map, using the associations that emerged.

«One Kazakh writer told me an amazing story.

Once upon a time there was a girl in the village before the war, a girl of sixteen. I fell in love with the young man and escorted him to the front.

Received letters, and then the funeral came to the village. But «Karagaz», black paper, did not fall into her hands.

An invalid worked at the post office who lost his legs at the front. He began to write letters to the girl on behalf of the dead warrior: I lay in the hospital, was wounded in the arm, the handwriting changed. Learn, love, work, do not be discouraged, we will meet after the victory. And she answered: I study, I work, I love and I wait.

An invalid wrote to her about an unfulfilled dream, about how he returned from the hospital to the ranks, to his fellow soldiers, and how he reached Berlin.

The girl answered, not knowing that her letters did not go further than her native village.

The war ended, the girl is already twenty years old. Hope helped her grow vigorous, strengthened her.

Letters began to come less and less – I serve in Germany, alive and well, peace on earth, we are adults, everyone has the right to decide their own destiny ...

The time has come, the girl fell in love with another and got married. Now she has grown children.

I learned about the fate of the young man only twenty years later, when an obelisk was set up in the village with the names of the fallen. » (Shegolikhin I., 1987: 414).

Then the author's comment follows, in which his position is expressed.

Sad story. And human. The girl grew up without loss, without injury. It may seem to someone that in vain a disabled person has protected her from unhappiness.

Someone frisky can say: why sweet lie instead of the bitter truth? Why not lay out honestly: he is killed, dear girl, and do not wait for him in vain.

Ek-kaya wisdom, ek-kaya courage – the bitter truth. But if it's bitter, so why half, why gradual, cut it all at once, since you are such a true believer: he is killed, girl, but you will die, we will all be there.

It turns out that only death is the ultimate truth, and life is a lie.

I bow my head before being disabled from the post office. Because the truth is not that each of us will die, but that we all lived and will live.

The subsequent final lines of the story clearly clarify the meaning of the «eternal» motive embedded in the main plot, and it really becomes the central, but the «nervous knot» of the story. Understanding of this semantic link in the narrative chain causes an explosion of aesthetic emotions, necessary for the artist, sets in motion a chain of associations that contribute to the correct perception of the work, enriching it (Cherniavskaiya V.E., 2009: 275).

The author's interpretation of the conjugate motive allows him to conclude about the life position of a person. The position that students should see in the behavior of a disabled person from the post office, who accomplished the moral feat of imperceptible to anyone, and the hero of the story, taking an example from a disabled person: «I will make Julia unequal in the woes of life, always protect her. Such a program should be in every man. « Here the author presents the reader with a clear idea and draws it up as a response to what others have said and understood, for example, a nameless Kazakh writer who told this story, a disabled postman.

The practical work of students on the analytical reading of works of art I.P. Shchegolikhin and the compilation of mental maps has also been successfully carried out on the basis of the content of his autobiographical works, in particular, the visualization of his dialogues and interviews in a literary diary. This is a fascinating practice, as the literary diary is one of the most democratic genres in which daily recordings teach attention to oneself and to others, develop skills of introspection, cultivate sincerity, observation, control over oneself, develop taste for the word, exact judgment, strict phrase .

Conclusion

The analysis method proposed in this article is distinguished by an innovative approach to the artistic text in the aspect of its analytical reading. We propose developed questions and tasks with the goal of completing them after an analytical reading of the text and brainstorming on its content, then constructing a mental map based on its content, enabling the reader to feel in the process of co-creation with the author.

Литература

Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация: учебное пособие. – М.: ИНФРА, 2006. – 272 с.

Лотман Ю.М. Текст в тексте // Семиосфера. – СПб., 2000.

Каган М.С. Чтение как феномен культуры // Избранные труды. Труды по проблемам теории культуры. – СПб.: Петрополис, 2007. – Т. 3.

Литература и искусство: Универсальная энциклопедия школьника. – М., 1995. – 480 с.

Щеголихин И. Шальная неделя. Трое в машине. Лишними не будут. Пятый угол. Машина бремени. – Алма-Ата, 1987. – 416 с.

Чернявская В.Е. Лингвистика текста: Поликодовость. Интертекстуальность. Интердискурсивность. – М.: Книжный дом «Либроком», 2009. – 248 с.

References

Goihman O.Ya., Naedina T.M. (2006) Rechevaiya kommunikaciya: uchebnoe posobie [Speech communication: education guidance]. – M.: ИНФРА, 2006. – 272 p. (In Russian)

Lotman I.M. (2000) Text v texte. Semiosfera [The text in the text. Semiosfera]. – SPb. (In Russian)

Kagan M.S. (2007) Chtenie kak fenomen kulturi. Izbrannie trudi. Trudi po problemam teorii kulturi [Reading as culture phenomenon. Chosen works. Works on problems of the theory of culture.] – SPb.: Petropolis, – T. 3. – 180 p. (In Russian)

Literatura i isskustvo: Universalnaiya enciklopediya shkolnika (1995) [Literature and art: the Universal encyclopedia of the student]. – M., 1995. – 480 p. (In Russian)

Shegolikhin I. (1987) Shalnaiya nedeliya. Troe v machine. Lichnimi ne budut. Piyati ugol. Machina bremeni [Crazy week. Three in the car. Will not be superfluous. Fifth corner. Burden car]. – Alma-Ata, – 416 p. (In Russian)

Cherniavskaiya V.E. (2009) Lingvistika texta [Text linguistics]. – M.: Knizhi dom «Librokom», – 248 p.

IRSTI 14.35.09

Tilimissova D.S.[1], Yessengaliyeva A.M.[2],

[1]Graduate student of Philological faculty,
[2]Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana,
e-mail: dinaratilimissova@gmail.com

TO THE QUESTION OF THE CLIL USING IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

The article is devoted to some aspects of content and language integrated learning and the possibility of its usage at the university. The purpose of the article is to investigate the methodological aspect of the content and language integrated learning. The novelty of the research is related to the fact that the authors of the paper have conducted a comparative analysis of studied method with other methods of bilingual education. The paper examines students' and teachers' perceptions as they engage with teaching and learning special disciplines in English. Overall, the study recommends the content and language integrated learning as a rich cognitive medium for learning, and an asset for promoting quality learning with the specification that its implementation needs careful context-bound consideration. The studied method is far-reaching in that the present need for cutting-edge methodology in the Kazakhstan calls for renewed ways of articulating the curriculum to teach subjects and foreign languages

Key words: Language teaching, language learning, content teaching, methods of foreign language teaching

Тилимисова Д.С.[1], Есенгалиева А.М.[2],

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
[1]магистранты, [2]профессордың м.а., п. ғ. к., Қазақстан, Астана қ.,
e-mail: dinaratilimissova@gmail.com

Шет тілдерін оқытуда CLIL әдісін қолдану мәселесі

Мақалада пәндік-тілдік біріктірілген оқытудың проблемалық мәселелері және оны жоғары оқу орындарында қолдану мүмкіндіктері қарастырылған. Мақаланың мақсаты – пәндік-тілдік біріктірілген оқыту әдісінің әдіснамалық аспектісін зерттеу. Зерттеудің жаңалығы мақала авторларының зерттелетін әдісті билингвалды оқытудың басқа әдістерімен салыстырмалы талдау жүргізуімен байланысты. Мақалада студенттер мен оқытушылардың ағылшын тілінде арнайы пәндерді оқытумен және оқытумен айналысатын қабылдауы қарастырылады. Жалпы, мақалада оқыту үшін бай танымдық орта және сапалы оқыту үшін ресурс ретінде пәндік-тілдік біріктірілген оқыту тәсілі ұсынылады, оны іске асыру контексті ескере отырып мұқият қарауды талап етеді. Қазіргі уақытта Қазақстанда алдыңғы қатарлы методологияға деген қажеттілік пәндер мен шет тілдерін оқыту үшін оқу жоспарын әзірлеудің жаңа тәсілдерін талап етеді.

Түйін сөздер: тілді оқыту, тілді үйрену, пәнін оқыту, шет тілдерін оқыту әдістері.

Тилимисова Д.С.[1], Есенгалиева А.М.[2],

[1]магистрант, [2]кандидат педагогических наук, и.о. профессора,
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: dinaratilimissova@gmail.com

К вопросу о применении метода CLIL в преподавании иностранных языков

В статье рассмотрены проблемные вопросы предметно-языкового интегрированного обучения и возможности его применения в вузе. Цель статьи – исследовать методологический аспект метода предметно-языкового интегрированного обучения. Новизна исследования связана с тем,

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

что авторами статьи проведен сравнительный анализ исследуемого метода с другими методами билингвального обучения. В статье рассматривается восприятие студентов и преподавателей, когда они занимаются преподаванием и изучением спецдисциплин на английском языке. В целом, в статье рекомендуется метод предметно-языкового интегрированного обучения в качестве богатой познавательной среды для обучения и ресурса для продвижения качественного обучения с указанием того, что его реализация требует тщательного рассмотрения с учетом контекста. Изученный метод является далеко идущим в том смысле, что в настоящее время потребность в передовой методологии в Казахстане требует новых способов разработки учебного плана для преподавания предметов и иностранных языков.

Ключевые слова: обучение языку, изучение языка, обучение контенту, методы обучения иностранным языкам.

Introduction

The expansion of international relations and the processes of globalization inevitably lead to changes in the status of a foreign language. In this area it is necessary to review the quality of foreign language teaching. Kazakhstani President N. Nazarbayev noted that it is necessary to modify the education system through the implementation of innovative teaching methods in educational processes. Among all available innovative methods and approaches to teaching foreign languages, the most widespread and discussed is the content and language integrated learning (henceforth CLIL). In short, CLIL is a dual-focused educational method in which an additional language is used for learning and teaching of both content and language. However, CLIL practice has a much longer history (Mehisto et.al., 2008: 9). It is a form of education that has spread especially in Europe since the mid-1990s, and draws on earlier models of bilingual education such as immersion and content-based instruction (Nikula et.al., 2016: 1). In Kazakhstan, the CLIL experience is rather new. At present, only a few universities and schools have implemented this method in the teaching processes. The cultural project «Trinity of languages», passed in 2007, foresees the transition to multilingual education (all subjects will be taught in three languages) in all state and private sectors of educational institutions by 2020.

The novelty of the study is related to the fact that the authors of the paper conducted a comparative analysis CLIL method with other methods of bilingual education. We have selected several definitions of CLIL given by its representatives to define the kernel.

This new form of foreign language teaching may provide students with the opportunity to acquire the skills necessary to continue their studies or work in CLIL.

Content and language integrated learning or any form of multilingual education is a meaning-focused learning method where language knowledge is not the ultimate aim but rather a vehicle for instruction. The aim of CLIL is twofold: learning subject matter together with learning a language (Van de Craen, 2002: 6). The CLIL approach is based on the well-known assumption that foreign languages are best learnt by focusing in the classroom not so much on language – its form and structure – but on the content which is transmitted through language (Wolff, 2009).

Mephisto, Marsh and Frigols define the term more clearly as «a dualfocused approach in which an additional language is used for the learning and teaching of both content and language.» This concept does not particularly state that CLIL has to happen outside language classes. The CLIL National Statement and Guidelines define the term as a pedagogic approach in which language and special discipline are learnt in combination. The common term describes any learning activity where language is used as a tool to improve new learning from a subject theme. (Coyle, Holmes, & King, 2009: 6).

According to this definition, any learning activity can be considered as CLIL if a foreign language is used to access some form of content. It seems that this method can be easily applied in practice, but teachers overestimate their knowledge and carry the risk of devaluing the approach, allowing anything to pass as a CLIL.

As described above, CLIL is a versatile method that can be applied in various mode. Though CLIL needs to follow certain standards in order to provide high quality CLIL provision. What unites all different forms of CLIL is the integration of language learning and content learning, what Mehisto call «the essence of CLIL.» (Mehisto et al., 2008:11) Both components, language and content, have to be present during a lesson or course, even if at times the focus might lie more on either content or language learning. However, if this is not the case and one component is missing completely, it would no lon-

ger qualify as CLIL (Marsh, 2002: 17). But there is more to CLIL than just language and content. Only looking at the advantages for language learning does not do the CLIL method justice. CLIL is often seen as relating to the area of language teaching and runs the risk of being misunderstood as a mere tool to learn foreign languages. This view could actually be disorienting and damaging for the future of CLIL as it would be hard to legitimise CLIL with regard to other subjects if language learning was prioritised over the actual content learning. Practitioners, therefore, have to be careful that CLIL is not simply a disguise for additional language lessons. On the other hand, it does not mean that content teaching is simply translated into a foreign language either

Experiment

Language is complicated. Few of us can even use our first language effectively in very different situations, because languages are made up of different varieties. Learning the language is one thing, but learning to use different varieties for different purposes is another matter. People who share the same language simply do not use it in the same ways. They differ with respect to their individual skills (Marsh, 2000: 53). When teaching three target languages on the territory of Kazakhstan, it should be strictly remembered that they have different linguistic laws and belong to different language families, have different levels of historical development (Zhetpisbayeva et.al., 2017: 79).

In this paper we would like to cover the main features of the given teaching method.

The aims of the first one are to create an improvement in foreign language competence and development of knowledge and skills in other non-language areas.

The above-mentioned method is beneficial for the development of knowledge and skills in the content area and at the same time mastering foreign languages. Teaching in CLIL context requires more preparation time to reach the point of intercommunication with other educators. It takes a conscious effort to set content, language and learning skills goals for every lesson and to develop activities that involve a maximum number of learners at a given time. The researches such as Both Pavesi and Ioannou-Georgiou mentioned that when elaborating the CLIL syllabus, it is of great significance to take into account:

– the learners ages, needs, interests and general linguistic competence;

– the teacher's competences, training and expertise in CLIL;

– administrative support, resources and materials;

– the motivation of learners (Ioannou-Georgiou et.al., 2011).

Moreover, CLIL lessons and constructing materials should be based on 5 components (Attard Montalto et.al, 2015: 20). Figure 1 illustrates the 5 «Cs».

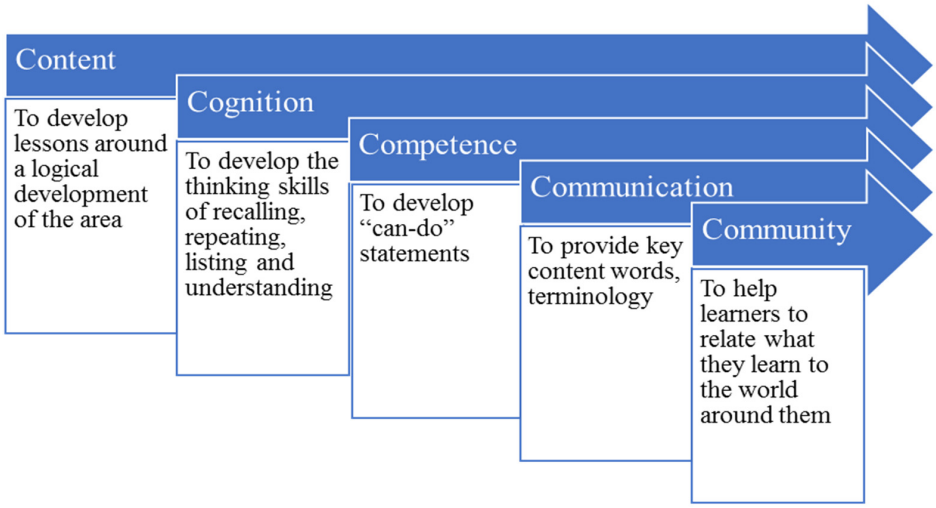

Figure 1 – The 5 «Cs» Framework

The above five components form a basis of the CLIL lesson. The difficulty when planning CLIL in general is to find ways of combining language and content without the two learning aims hindering each other

There is agreement in the CLIL literature that CLIL should be regarded as a content-driven approach which means that the starting point for planning should be the actual subject

CLIL methodology can be implemented in different degrees in the following basic models: partial CLIL (one type with main focus on language for academic purposes, on content in a target language, on discipline based language for specific purposes), adjunct CLIL, dual CLIL. Language support is delivered both as direct contact teaching and using blended approaches with e-learning methodology/ distance-learning. These models involve full collaboration between language specialists and subject specialists, either in the form of joint planning or team teaching. Learning outcomes are mainly assessed separately and a clear distinction is made between language mastery and subject mastery. The dual-focused method involves coordination between language specialists and subject specialists, either in the form of joint planning or team teaching. Learning outcomes and criteria are specified for both language and content. CLIL is not just about using the target language to teach non-language subjects. It is agreed on in the education community that learning should be meaningful to the student and be related to real life as much as possible, something that CLIL aspires to do by learning new content. Also, as we have already seen, learning is a social process in which interaction is key to success in the learning process. A language is used as a tool for learning; therefore, interaction is essential in any learning context, even more so in the L2 classroom.

The studied method can help to develop learners' proficiency and metalinguistic awareness. Effective teachers' development demands both more and different forms of professional development (Zhetpisbayeva et.al, 2016: 66).

We have illustrated in figure 2 the main features of the CLIL methodology that should always be taken into account (See figure 2):

The essence of analyzed method is that students learn the language simultaneously with the content of the main subjects of the professional field. Learners and teachers are not only involved in mastering the content of professional disciplines, but also in the accompanying mastery of real professional activities on the basis of language support. In the process of mastering foreign languages, students learn the material, which demonstrates the functioning of the language in a natural environment; it comes with the help of authentic materials (Yessengaliyeva et.al, 2016: 139).

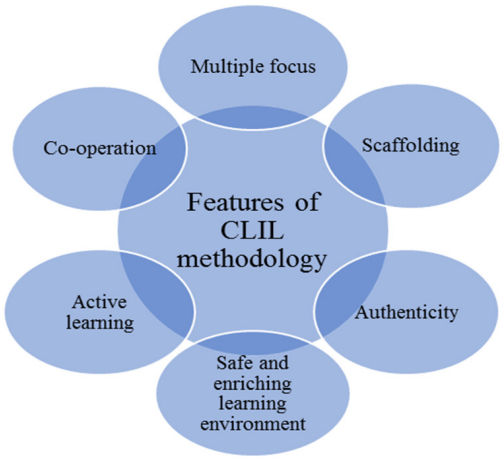

Figure 2 – Core features of CLIL methodology

Magnitude research was made by J. Cummins. His hypothesis is based on the cognitive theories of bilingualism, considering the internal cognitive processes occurring during the use of a second foreign language, namely thinking and speech. It is known that thought and speech are not isolated concepts, they function in an inextricable link, and the loss of this connection leads to a decrease in the effectiveness of both the first and the second one (Cummins, 2000). In collaborative environment each learner builds new knowledge at his own progress, moving from basic awareness to real understanding and proficiency. Between the two states of raised awareness and thorough competence, the learner is developing some new knowledge or skill, but cannot yet use it independently and confidently (Attard Montalto et.al 2015: 26). Vygotsky's work (1978) acknowledged the individual as an eminently social being, and called attention to the fact that learning occurs when interacting with others. These interactions are particularly effective in leading to the acquisition of new constructs when they happen in what Vygotsky called the 'Zone of Proximal Development'. The term ZPD refers to the area between what the learner currently knows and what the learner is able to learn with some help from a more experienced individual, who can guide or 'scaffold' the learner in the process. The new knowledge should be challenging yet attainable for the learner. It is in the ZPD where the learner can

advance in the learning process and achieve new cognitive constructs. Language, according to social constructivism, is one of the many tools that an individual owns to regulate the learning process. As explained earlier, learning is an active process that occurs when learners are «cognitively engaged». When learners are cognitively engaged, they are able to process and use information in a significant way. It would be useful to remember the Robert Marzano's educational taxonomy (See table 1).

The created model of development of thinking skills includes a wider range of factors that affect how students think, and allows to help teachers improve the thinking skills of their students. His taxonomy contains three «systems» and a «Knowledge Domain» (See table 1).

With understanding, students find out what information is essential or appropriate for the task and discard unnecessary information. To reduce the language load is necessary n information available for perception using the lesson Diagrams, grids, diagrams and flowcharts. In this way, they help the student focus on the key language and thinking. In the analysis, students need to rely on more complex thought processes – comparison, classification, synthesis and refinement – in order to generate and develop new ideas or new ways of using the acquired information. The use of knowledge is the highest form of thought process in the Marzano system and is used especially when creating studies, projects and web quests where the application and creation of new ideas are particularly useful (Marzano, 2006).

Table 1 – Marzano's Three Systems and Knowledge Domain

Systems	Self	Beliefs about the importance of knowledge; Beliefs about efficacy; Emotions associated with knowledge;	
	Metacog-nitive	Specifying learning goals; Monitoring the execution of knowledge; Monitoring clarity; Monitoring accuracy	
	Cognitive	Knowledge Retrieval	Recall, execution
		Comprehension	Synthesis, representation
		Analysis	Matching, classifying, error analysis, generalizing, specifying
		Knowledge Utilization	Decision making, problem solving, experimental inquiry investigation
Knowledge Domain			Information; Mental Procedures; Physical Procedures

We consider that thinking skills and CLIL allows for the meaningful connection of the knowledge and using the knowledge for some meaningful purpose. A cognitive challenge which is not focused on linguistic aims might help develop learners´ thinking skills while solving problems and logical puzzles, or inventing something unusual.

Learners need to be rewarded not only for being right, but for being close to right, as they work towards the standard. Learners must be able to take risks and to make mistakes as they attempt new language structures. The major changes between the educator-directed and educator/learner-directed environments concern the following areas. Firstly, it is the shift from teaching to learning which entails learners' involvement in the contents, methods and their own learning processes. Learners share the educator's responsibility as regards «what to learn» and «how to learn». Secondly, there is a change in the learner's role, that is to say that learners leave the comfort of their passive roles and they are encouraged to discover their competencies, and to think about various factors that contribute to their successful learning process. Thirdly, there is an obvious change in the educator's role. Educators should be open to learners' ideas and suggestions, and be consultants as well as participants in the learning process. The last change is the classroom as a rich learning environment, a kind of well-managed laboratory or workshop, in which things are tried and investigated. In order to develop metacognition, learners naturally need attentive, sensitive and encouraging guidance from educators who help them to identify strategies leading to effective learning by introducing a list of possible strategies and practicing them with learners, at the same time making them conscious of the strategies they had been using intuitively up until then (Maljers et.al.,2007: 46). In

CLIL it is necessary to integrate three components: a content-based curriculum, academic language skills development, coupled with the development of thinking strategies (metacognitive, cognitive, social, and affective). The selection of methods and teaching strategies needs to correspond with the above requirements (Maljers et.al.,2007: 46).

This kind of method creates great prospects not only for students, but also for teaching staff. The teacher of a foreign language should be competent to work with professionally-oriented content, and the teacher of the content – to know a foreign language at the level necessary for conducting lessons or lectures. In CLIL and other forms of bi/multilingual education where language and content teaching and learning objectives blend, the significant tenet is how teachers realize the integration, i.e. how they interpret of the interrelation between content and language in their professional practice (Nikula et.al., 2016:14).

There is a strong correlation between language awareness and language proficiency in a second language teaching. Declarative knowledge of the phonological, lexical, grammatical features of a second language is held consciously and it is learnable. Such knowledge is called explicit knowledge or metalingual one. Implicit knowledge enables a language user to communicate with confidence and fluency (Andrews, 2007: 13). The teacher language awareness has been considered as a sub-component of an encompassing construct called pedagogical content knowledge. According to the Stephen Andrews' view the language awareness bridges between two other types of knowledge: knowledge of subject matter and second language proficiency (see Figure 1) (Andrews, 2007: 30).

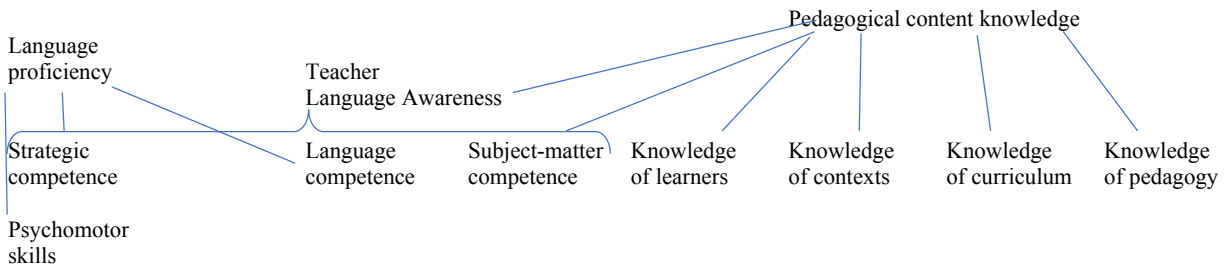

Figure 3 – Andrews's model of teacher language awareness, language proficiency and pedagogical content knowledge (Andrews, 2007: 31)

The model above is nevertheless included here in attempt to focus attention on those aspects of the second language teacher's professional knowledge base which seem to intermesh particularly closely whenever pedagogical practice is specifically engaged with the content of learning, i.e. the language itself.

Discussion

Many CLIL researchers, do not consider CLIL pedagogically unique, which makes it difficult to differentiate from similar methods. The label CLIL was adopted to position CLIL alongside bilingual education, content-based instruction, immersion and so on. Some propose that what differentiates CLIL is that students often cite pragmatic, utilitarian reasons for unlike other bilingual methods, CLIL is very specific about the dual goal of developing subject knowledge and linguistic proficiency simultaneously. Allowing any proportion of content and language or any position it occupies in the curriculum to come under the umbrella term CLIL makes it diffuse and even more difficult to distinguish from similar pedagogies. This approach seems unlikely to be able to meet the aims of full immersion which is to achieve «native or near native competence», even when limited to the «receptive skills of comprehension and reading», through «intensive contact with the target language» alone. In contrast, CLIL variants «offer less intensive contact with the target language and aim at achieving a functional competence in both receptive and productive skills», which is a more realistic goal altogether.

One of the aspects that can differentiate CLIL from English for specific purposes (ESP) is the role of the teacher. In CLIL subject teachers without English teacher qualifications feel that they learn the language during the lesson, as do their students, which puts them on a more equal footing with their students while maintaining their position as subject experts. Equally, the students found the atmosphere in the CLIL classroom more relaxed. In ESP classrooms, on the other hand, «the ESP teacher

is seen as the language expert and the students as content experts. In the same context, there is also a clear focus on students learning specialized vocabulary in target language and L1, which is also a feature typically associated with CLIL, whereas in ESP, there is no focus on parallel development in the L1. In terms of their position in the curriculum, CLIL is seen as «complementary to EFL lessons» with «direct professional relevance, whereas ESP tends to be supplementary.

Some scholars establish a clear distinction between immersion and CLIL because, they claim, both occur in distinctive linguistic settings: The label CLIL applies to settings where a foreign language is used to teach content, whereas immersion programes are characterised by the use of a regional or minority language. As a consequence, CLIL learners will generally only be exposed to the L2 at school, and in many cases, CLIL teachers are themselves L2-speakers of the vehicular language. But even here, other authors take a much more expansive view and include practices as varied as 'language showers', student exchanges, individual modules, any variety of immersion and even everyday activities outside school as long as they happen in an L2 environment, a stance which clearly contradicts the categorization outlined above.

If the language used as medium of instruction is the key differentiator, then English can be said to be the CLIL language because it is generally used as the medium of instruction where it is not spoken as an L2 locally. In fact, both bilingual approaches will be implemented simultaneously in many countries, but with very different objectives and are not pedagogically different from each other. According to comparison both methods are essentially the same thing.

Conclusion

As we have seen, CLIL is a relatively young bilingual approach and owes much to earlier models which yielded significant research data with regard to the actual impact of bilingual teaching This multipartite perspective on language must be taken into account when planning CLIL lessons and designing teaching materials in order to facilitate student participation in the construction of content and language knowledge and development of skills in the classroom. The CLIL classroom as the confluence of five distinct dimensions of CLIL, namely content, communication, cognition, community and culture. Only in the interplay of all four components does CLIL proper take shape, and therefore, this model is both a theoretical framework and a pedagogical tool for teachers planning their CLIL lessons. It is important to mention that using CLIL in Kazakhstani educational system can be really effective. With the help of this method learners gain a significant knowledge which helps them in getting further education and being competitive.

Литература

Mehisto P. Uncovering CLIL. Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education. – Oxford: Macmillan Education, 2008.- 238p.

Nikula T, Dalton-Puffer C., Llinares A., Lorenzo F. Conceptualizing Integration in CLIL and Multilingual Education. – Multilingual Matters, 2016. – 272 p.

Van de Craen P. Content and language integrated learning, culture of education and learning theories. – Vrije Universiteit Brussel: Department of Germanic Languages, 2006. – 214 p.

Wolff D. Content and Language Integrated Learning. Handbook of Foreign Language Communication and Learning. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2009. – Pp. 545-572.

Coyle D., Hood Ph., Marsh D. CLIL Content and Language Integrated Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 173 p.

Coyle D., Holmes B., King L. Towards an integrated curriculum – CLIL National Statement and Guidelines. – The Languages Company, 2009. – 204 p.

Mehisto P. CLIL Counterweights: Recognising and Decreasing Disjuncture in CLIL. – International CLIL Research Journal, 2011. – No. 1. – Pp. 93-119

Marsh D. Using Languages to Learn and Learning to Use Languages. – University of Jyväskylä: Langé G, 2000. – 254 p.

Marsh D. CLIL/EMILE: The European Dimension. Actions, Trends and Foresight Potential. – University of Jyväskylä: UniCOM, 2002. – 305 p.

Жетписбаева Б., Шелестова Т., Акбаева Г., Кубеева А., Тлеужанова Г. Методологические подходы и стратегии преподавания трех языков в Республике Казахстан. – Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. – 2017. – № 4. – С. 72-92.

Ioannou-Georgiou S., Pavlou P. Guidelines for CLIL Implementation in Primary and Pre-primary Education. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 203 p.

Attard Montalto S., Walter L., Theodorou M., Chrysanthou K. The CLIL Guidebook. Lifelong Learning Programme, 2015. – 290 p.

Жетписбаева Б., Шелестова Т., Акбаева Г., Кубеева А., Тлеужанова Г. Проблемы внедрения раннего обучения английскому языку в рамках реализации полиязычного образования в Казахстане. – Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. – 2016. – № 4. – С. 59-72.

Есенгалиева А., Романович В. Формирование межкультурной компетенции студентов в процессе обучения иностранному языку. – Москва: Интернаука. – 2016. – №5. – С. 137 – 141.

Cummins J. Putting language proficiency in its place: Responding to critiques of the conversational language distinction. English in Europe: The Acquisition of a third Language. – Clevedon: Multilingual Matters, 2000. – 637 p.

Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge. Massachusetts: Harvard University Press, 1978. – 875 p.

Marzano R. Designing a new taxonomy of educational objectives. – Thousand Oaks: Corwin Books, 2006. – 105 p.

Naves T., Munos C., Pavesi M. Module 2 Second Language Acquisition for.the CLIL Professional development course. – Milano: Università e della Ricerca. 2002. – Pp.53-102.

Maljers A., Marsh D., Wolff D. Windows on CLIL. Content and Language Integrated Learning in the European Spotlight. – European Platform for Dutch education, 2007. – 323 p.

Andrews S. Teacher Language Awareness. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 540 p.

Pokrivčáková S. CLIL in Foreign Language Education: e-textbook for foreign language teachers. – Nitra: Constantine the Philosopher University, 2015. – 282 p.

References

Andrews S. (2007). Teacher Language Awareness. Cambridge: Cambridge University Press, 540 p.

Attard Montalto S., Walter L., Theodorou M., Chrysanthou K. (2015) The CLIL Guidebook. Lifelong Learning Programme, 290 p.

Coyle D., Hood Ph., Marsh D. (2010). CLIL Content and Language Integrated Learning. Cambridge: Cambridge University Press, 173 p.

Coyle D., Holmes B., King L. (2009). Towards an integrated curriculum – CLIL National Statement and Guidelines: The Languages Company

Cummins J. (2000). Putting language proficiency in its place: Responding to critiques of the conversational language distinction. English in Europe: The Acquisition of a third Language. Clevedon: Multilingual Matters, 637 p.

Ioannou-Georgiou S., Pavlou P. (2011). Guidelines for CLIL Implementation in Primary and Pre-primary Education. Cambridge: Cambridge University Press, 203 p

Maljers A., Marsh D., Wolff D. (2007). Windows on CLIL. Content and Language Integrated Learning in the European Spotlight. European Platform for Dutch education

Marsh D. (2000). Using Languages to Learn and Learning to Use Languages. University of Jyväskylä: Langé G, 254 p.

Marsh D. (2002). CLIL/EMILE: The European Dimension. Actions, Trends and Foresight Potential. University of Jyväskylä: UniCOM, 305 p.

Marzano R. (2006). Designing a new taxonomy of educational objectives. Thousand Oaks, CA: Corwin Books, 105 p.

Mehisto P., Frigols M. (2008). Uncovering CLIL. Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education. Oxford: Macmillan Education, 238p.

Mehisto P. (2008). CLIL Counterweights: Recognising and Decreasing Disjuncture in CLIL. International CLIL Research Journal, No. 1. Pp. 93-119

Naves T., Munos C., Pavesi M. (2002). Module 2 Second Language Acquisition for.the CLIL Professional development course. Milano: Università e della Ricerca, Pp.53-102.

Nikula T, Dalton-Puffer C., Llinares A., Lorenzo F. (2016). Conceptualizing Integration in CLIL and Multilingual Education. Multilingual Matters, 272 p.

Pokrivčáková, S. (2015). CLIL in Foreign Language Education: e-textbook for foreign language teachers. Nitra: Constantine the Philosopher University, 282 p.

Van de Craen P. (2006). Content and language integrated learning, culture of education and learning theories, 214 p.

Vygotsky L.S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 875 p.

Wolff D. (2009). Content and Language Integrated Learning. Handbook of Foreign Language Communication and Learning 5 (21), Berlin: Mouton de Gruyter. Pp. 545-572.

Yessengaliyeva A.M., Romanovich V. Formirovanie mezhkul'turnoj kompetencii studentov v processe obuchenija inostrannomu jazyku [Formation of students' intercultural competence in the process of foreign language teaching]. Moscow: Internauka. 2016. No. 5. Pp. 137-141. (In Russian)

Zhetpisbayeva B., Shelestova T., Akbayeva G., Kubeeva A., Tleuzhanova G. Metodologicheskie podhody i strategii prepodavanija treh jazykov v Respublike Kazahstan [Methodological approaches and strategies for teaching the three languages in the Republic of Kazakhstan]. Novosibirsk State Pedagogical University Bulletin. 2017. No. 4. Pp. 72–92. (In Russian)

Zhetpisbayeva B., Shelestova T., Akbayeva G., Kubeeva A., Tleuzhanova G. Problemy vnedrenija rannego obuchenija anglijskomu jazyku v ramkah realizacii polijazychnogo obrazovanija v Kazahstane [Problems of English language implementation into primary schools for multilingual education development in the Republic of Kazakhstan]. Novosibirsk State Pedagogical University Bulletin. 2016. No. 4. Pp. 59–72. (In Russian)

4-бөлім

МӘДЕНИЕТ

Section 4

CULTURE

Раздел 4

КУЛЬТУРА

ҒТАМР 17.71.91

Абдылбары уулу Д.,

Қытай Орталық ұлттар (Минзу) университетінің докторанты,
Қытай, Пекин қ., e-mail: dabyt91@gmail.com

1917 ЖЫЛҒЫ ҚЫТАЙДА ӨТКЕН «МАНАС» ЖЫРЫН АЙТУ МЕРЕКЕСІНІҢ ТАРИХИ МӘНІ

«Манас» эпопеясы қырғыз елінің жалпы адамзаттың рухани мұрасына қосқан ұлы мұрасы. Мыңдаған жылдардан бері өзекті түрде, жанды айтылып келе жатқан ұлы «Манас» эпопеясына қатысты естеліктер бүгінде де болса маңызы ерекше. Қырғызда «Манас» бар жерде қырғыз бар, қырғыз бар жерде «Манас» бар» деген сөз бар. Аңның сыңарындай, Қытай ел республикасында аздаған қырғыздардың арасында да «Манас» эпосын ширек миллион сапқа жеткізе айтқан шалқар манасшылар өткен. Біз бұл мақалада 1917 жылы қазіргі Қытай Халық Республикасының аймағындағы Қызылсу қырғыз автономиялы облысы Ақши ауданы Қараши ауылында болып өткен «Манас» айтысының мән-жайы жөнінде мәліметтер беріледі және осы мерекенің Қытайдағы әйгілі манасшы Жусуп Мамайдың нұсқасындағы «Манас» эпосының қалыптасуына жасаған маңызды мәні жөнінде ғылыми талдау жүргізіледі, әрі сол жолғы мерекенің нақты жай-жапсары, маңызы мен ықпалы туралы құнды деректер көрсетіледі.

Түйін сөздер: «Манас» эпосы, манасшы, Қытай, манасшы, дүркін, Жусуп Мамай, вариант.

Adylbary uulu D.,

doctoral student of Minzu University of China,
China, Pekin, e-mail: dabyt91@gmail.com

Historical meaning of measure devoted to «Manas» Epos celebration taken place in China in 1917

The Epic of «Manas» is the significant great spiritual heritage of Kyrgyz people. Masterpiece that was created many thousands years ago but nowadays it hasn't lost its significance and has a great meaning for modern society. Proverb says the place «Manas» sounds the Kyrgyz people are and where the Kyrgyz people the «Manas» Epos sounds. In the People's Republic of China the contest of «Manas» singers took place that gathered a quarter of millions of Kyrgyz people living in China. In the present article historical facts of Aityshuu celebration devoted to the great Manas taken place in China in Kyrgyz Autonomy of Akchiy, Karachiy province in 1917 are presented. The historical materials of this celebration are given in the article and the famous Manas scientist Zhusup Mamay who made a great contribution to the studying of phenomena «Manas» Epos.

Key words: Manas» Epos, Manas studying, China, Manaschi, period, version.

Абдылбары уулу Д.,

докторант Университета Минзу в Китае,
Китай, г. Пекин, e-mail: dabyt91@gmail.com

Историческое значение проведения мероприятия, посвященного празднованию эпоса «Манас» в Китае в 1917 году

Эпопея «Манас» является великим духовным наследием кыргызского народа. Произведение, которое было создано тысячи лет назад, и сегодня не потеряло своей ценности и соответствует настоящим требованиям и имеет большое значение для современного общества. Существует такая поговорка: «Там где звучит «Манас» – значит там кыргызский народ, там где кыргызский народ всегда звучит «Манас». В Китайской Народной Республике прошел конкурс певцов

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

«Манаса», который собрал четверть миллиона кыргызов, проживающих на территории Китая. В настоящей статье приводятся исторические факты о проведении Айтыс, посвященного великому Манасу в 1917 года в Китайской Народной Республике Кыргызской Автономной области Акшы, провинции Карашы, приводятся исторические справочные материалы о проведении этого мероприятия, которое было организовано знаменитым манасоведом Жусупом Мамай, внесшим огромный вклад в научно-исследовательскую деятельность Эпоса «Манас», отражены значимость и основные научные направления в проблемах изучения великого наследия эпоса «Манас».

Ключевые слова: Эпос «Манас», манасовед, Китай, манасчи, периодичность, Жусуп Мамай, вариант.

Кіріспе

«Манас» эпосы қырғыз халқының әлемдік рухани мәдени қазынасына қосқан аса құнды мұрасы екендігі былайғы жұртқа тегіс аян. «Бабамыздан қалған, бәрін жеңген балуан. Байырғыдан қалған, ұрпағы жинап алған» («Манас» эпосынан), қою эпикалық бояу тапқан, айшықты да асыл сөзден тұрғызылған қасиетті рухани мұнарамыз «Манас» эпосының негізінің қалануына, сондай-ақ, кейінгі ұрпаққа мол рухани азық бере алатындар-манасшылар болып табылады. 1995-жылы «Манас» эпосынын 1000 жылдығына арналып даярланған «Манас энциклопедиясында» манасшылар туралы төмендегідей аныктама берілген: «Манасшы ұлы эпос ‹Манасты› жаратқан, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, ауызша сақтап, мазмұнын байытып, оны қазіргі көлем мен көркемдік деңгейге жеткізген көркем сөз шеберлерінің өз алдынша бір тобын білдіреді» (Манас энциклопедиясы, 1995:68). Басқаша айтқанда, манасшылар бейне электр лампасына ұқсайды. Электр лампасы қайсы бір желімен келген электр ағымының энергиясын жарыққа айналдырып, айналасына жарық шашып тұрғаны сияқты манасшылар да сонау заманнан бері келе жатқан ұлы сөз энергиясын өне бойынан өткізіп, айналасына қасиетті рух сәулесін шашып тұрады. Қайсыбыр манасшының тарих сахнасынан орын алу, ала алмауы жалпы бір елдің рухани байлығының тағдырына тіке қатысты десек қателеспеген болар едік. Осыдан жүз жыл бұрын, атап айтқанда, 1917 жылы қазіргі Кытай Халық Республикасынан аймағындағы Қызылсу Қырғыз автономиялы облысы Ақши ауданы Қараши ауылында тұңғыш рет өткізілген «Манас» айту мерекесінің болғандығы бүкіл манасшыларға белгілі жай еді. Әрі ғылыми жұртшылықтың да назарын аударған аса маңызды оқиғалардың бірі болып есептеледі. Өйткені, ХХ ғасырдың классик манасшыларының бірі, «Манас» эпосынан 232 мың жыр сабын жатқа айтқан қытайлық әйгілі қырғыз манасшы Жусуп Мамайдың (1918-2014) нұсқасындағы сегіз ұрпақ «Манас» эпосының қайнары туралы сөз қозғалғанда (шалқар манасшы Жусуп Мамайдын нұсқасындағы 232 мың жыр сабыннан тұрған «Манас» эпосы 2009 жылы ЮНЕСКО-ның материалдық емес мәдени мұралар тізбесінен орын алган), оның осы 1917 жылғы «Манас» айту мерекесінің бірден-бір үлесі бар екендігі белгілі. Әсіресе, Ыбырайым Ақынбектің бұл мерекеде Жусуп Мамайдың ағасы, сол кездегі белгілі оқымысты Балбай Мамай жағынан байқалуы, аталған мерекенің өте үлкен тарихи мәні бар екендігін білдіреді. Біз сөз етіп отырған оқиғаның мән-жайы мынадай болған:

Алатау қырғыздарында 1916 жылы болған ұлт азаттық көтерілісінің өрлеуімен ілесе дүркін-қорқыныш басталады. Орыс империясын билеп тұрған ақ патшаның әскерлері жағынан қырғынға ұшыраған жүз мыңдаған ел үркіп Қытайға қарай өтеді. Сол кезде қарт манасшы Сағымбай Оразбақ (1867-1930) та сол ауған елмен бірге Қытайдың қазіргі Қызылсу Қырғыз автономиялы облысы Ақши ауданына (бұрынғы Қақшал өңірі) қарасты Қараши ауылының Қарабұлың деген жеріне келіп «Манас» айтып жүрген болатын. Бұл кез 1917 жылдың қаңтар айына тура келеді. Қараши ауылының шешен биі Арзықан Абыласан (кыргыздардын черик уруусунан чыккан бааты айтылуу баатыр Ажыбектин немересі) бұдан хабар тауып, өз қаражатымен қарабұлыңға жүз басты үйден төртеу тіктіріп, төрт бие сойдырып, азықтүлікпен қамдатып Атбасынан (Атбашы – азырқы Қырғыз Республикасының Нарын облысында) ұштұрпанға (Үчтурпан – азырқы Қытай Халық Республикасының ШУАР, Аксу аймағында) дейінгі аймақтағы тілді-жақты, шешендерді, ел билеген көсемдерді шақырып, Ыстықкөлдік (азырқы Қырғыз Республикасының Ыстықкөл облысы) қарт манасшы Сағымбай Оразбақ пен жерлік манасшы Жусубақун Апай ұлына (кезінде бұл екеуі де әйгілі манасшы Тынбек Жапидан

бірге «Манас» үйренген) «Манас» айттырады. Бұл оқиға «Манас энциклопедиясында»: «1917 жылы қыс кезінде қақшалда жүрген Сағымбай мен Қақшалдық манасшы Жусупақұнға ‹манас› айттыртады» (Манас энциклопедиясы, 1995:48),-деп жазылады. Төрт күнге жалғасқан бұл мерекені Қақшал қырғыздарынан шыққан үлкен оқымысты, «Манас» жинаушы, Жусуп Мамайдың бір туған ағасы Балбай Мамай кезінде оған былайша баяндап береді:

«1916 жылдың соңы, 1917 жылдың басында 24 жастарда едім. Атақты жыршы Сағымбай да дүркін-қорқынышта елмен бірге келген екен. «Қашқындардан» байсерке шерік, сағалы шолпан (Ыстікөлдүк кыргыздардын қыдық уруусунан), Орыс конслынан Үштұрпандағы адамы Әбдіқадыр ақсақал (ұйғұр), Кошқарқары (Өзбек), Қытай қырғыздарынан Бақты Түкбәс, өміруақ, Сүлеймен байлар Әділқазы болып, арзықан Бидің ауылында қарашиде бие сойып, үй тігіп, сойыс мал, отын-су, жем-шөп сияқтылармен қамдап, жоғарыдағы аты аталған кісілер өкіл болып, Сағымбай мен Жүспақынға «Манас» айттырады» (Мамай, 2003: 4-8).

Манастану ғылымының тарихында ең маңызды оқиғалардың бірі болып есептелген бұл мереке қырғыздың өз кезіндегі әйгілі манасшыларының адамдарының кездесуі болғаннан сырт, жергілікті елдің танымалдыларының басын қосқан өте үлкен мәдени мереке ретінде есте қалады. Бұл мерекеде жоғарыда аты аталған адамдардан басқа тағы Мамай ажы (әйгілі Манасшы Жусуптің жана оқымысты Балбайдын атасы), Назарқұл, Шылпақ, Тоқталы шаңия, Сұраншы сияқты жергілікті елдің сөзуәр біліктілері де қатысқаны туралы арзықан бидің үлкен байбішесі Сәлима апа (сауатты адам болған) айтып берген (Арзыкан, 2017).

Демек, аталған мереке өз кезінде жай ғана бір ауыл деңгейіндегі жиналыс Болмастан, өте үлкен көлемдегі маңызды уақиға ретінде ел есінде сақталып қалғаны мәлім.

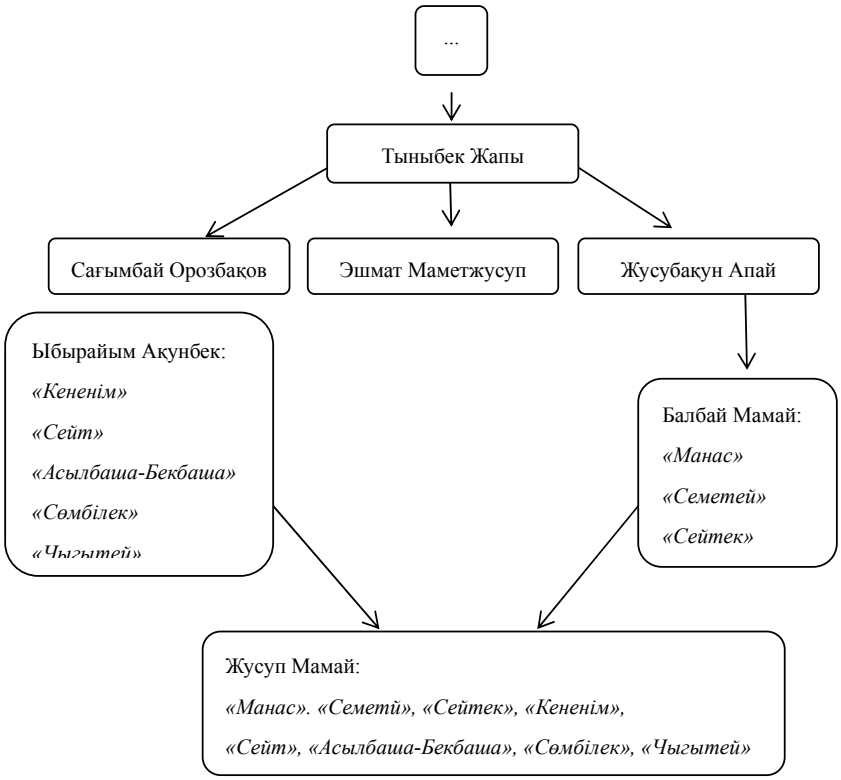

Эксперимент

Ғасырға жуық жасаған әйгілі манасшы Жусуп Мамай күллі жұрт жүрегінде терең орын алған мүбәрак тұлға еді. «Қырғыз рухының мұзарты» есептелген «Манас» эпосының Жусуп Мамай вариантындағы сегіз ұрпақтың жыры 2009-жылы ЮНЕСКО-ның бейзаттық мәдени мұрасы қатарында тізімге алынғаны жұртшылыққа белгілі. Салқар манасшының

мына осы вариантындағы сегіз ұрпақ «Манас» эпосының түпкі тегін қарастырғанда, сөз болып жатқан 1917 жылы Қақшал өңірінде болған «Манас» айту мерекесінің маңыздылығының зор екендігі анық аңғарылады. Өйткені әйгілі манасшы Жусуп Мамай вариантындағы сегіз ұрпақ «Манас» эпосының жалпы құрылымын құраған мазмұнды осы реткі мерекенің мұрындық болуымен жарық жазып алынған. «Жусуп Мамай ‹Манас› үйренуде Жусубақун Апай, Ыбырайым Акунбек, Тінібек Жапый, Сағымбай Орозбаков қатарлы манасшылардың враиантын жинап, жазып алу барысында жауапты болған Балбай Мамай вариантындағы жырлар толық игерілген» (Ысак кызы, Жуматурду уулу, 2014: 85). Жоғарыда аты аталған, Жусуп Мамайдың ұстаздары болған Жусубақун Апай ұлы мен Сағымбай Оразбақ сияқты әйгілі манасшылар да 1917 жылғы мерекенің атаулы кейіпкерлері болса, Балбай Мамай және Ыбырайым Ақынбек жиынның ең басты куәгерлері еді. Жусуп Мамай вариантындағы сегіз ұрпақ «Манас» эпосының «Манас», «Семетей», «Сейтектен» құралған алдыңғы үш бөлімі ұлы манасшы Тынбек Жапидан үйренген Сағымбай Оразбақ пен Жусубақун Апай ұлы арқылы Балбай Мамай хатқа түсіріп, Жусуп Мамайға қалтырылса, соңғы «Кененім», «Сейт», «Асылбаша-Бекбаша», «Сөмбілек», «Чыгытейден» тұратын бес бөлімі осы жолғы мерекеде Ыбырайым Ақынбектің айтқандарының негізінде Жусуп Мамайға жеткен. «Ыбырайым Ақынбек Жусуп Мамай айтқан сегіз ұрпақ «Манас» эпосын ұлы жүлдесін жасаған манасшы ретінде бізге белгілі. Тағы бір ескерер жай, кейінгі бес ұрпақтың («Кененім», «Сейт», «Асылбаша-Бекбаша», «Сөмбілек», «Чыгытей») түп нұсқасын қарастырғанда, Ыбырайымның манасшылдығына болған зерттеу көздері ашыла түседі» (Ысак кызы, Жуматурду уулу, 2014: 83).

Нәтиже және талқы

Зерттеумыздың талабына лайық, талқы сөз болып жатқан мәдени іс-шараның мән-маңызы туралы нәтиже жаңа жиынтық шығару мезгілі келіп турады. Ел көзіне онша көріне бермеген дархан талант, манасшы Ыбырайым Ақынбек «Манас» жинаушы Балбай Мамай жағынан сол жолғы «Манас» айту мерекесінде байқалады. Бұл жағдай әсілі былай еді:

«Айтып болғанда әр екі манасшы: Сейтектен кейін Кененім бар. Бір кісінің сүйегін өңгеріп Кебез-Тауға шығып кетіпті. Одан арғысын білмейміз десті. Ақшұбақ руынан от жағып жатқан Ыбырайым «жиенім бері кел»-деді, барсам, «осыларды манасшы деп Ат-Басы, Үш-тұрпаннан бері қарай жинапты. Бәрі ештеңе білмейді екен. Кененімен соң төрт-бес кісі бар. Бұларды Манастың өзімен қосқанда сегіз ұрпақ» – деді» (Мамай, 2003: 4-8). Жусуп Мамайдың ұстаздарының бірі деп есептелген Ыбырайым манасшы міне осындай күтпеген жерден балбайдың көзіне түседі. Сөйтіп оқымысты Балбай Ыбырайымды Ат-Жайлау жайлауына көшіріп барып, оңашада осыған дейін белгілі болған манасшылардың еш кімде кездеспеген «Кененім», «Сейт», «Асылбаша-Бекбаша», «Сөмбілек», «Чыгытейден» тұратын бес бөлімді он жылда әрең дегенде жазып алады. Жазылған мәтіндер жыр түрінде де, қара сөз түрінде де болғандығы айтылады. Әйгілі манасшы Сағымбай Оразбақ пен Жусубақун Апай ұлы туралы мәліметтер жазба деректерде және ел ауызында көп ұшырасады. Өкіншке орай, Ыбырайым Ақынбек туралы онша көп мәлімет қалған жоқ. Ыбырайымның қызы Жұмақан атасы туралы былай баяндайды (1913-1995): «Атам өте жуас кісі болыпты. Ол кісі «Манасты естір құлақ болмаса болмайды» деуші еді. Мен 15 жас кезімде атам 60 жастарда болатын. Жай отырған күндерде атам «Манас» айтып беретін. Бейтаныс кіслер сұраса білмеймін дей салатын. Атам Ыбырайым кеше ғана, 1959-жылы ауырмай-сырқамай О дүниеге аттанды» (Ысак кызы, Жуматурду уулу, 2014: 82). Ыбырайым манасшының қызы Жұмақанның айтқандарына негізделіп, Ыбырайым Ақынбектің жасаған жылдарын төмендегіше тұрақтандыруға мүмкіндік туады. 1913 жылы туылған Жұмақан 15 жас кезінде (1928-жылы) Ыбырайым Ақынбектің 60 жастарда екендігі айтылады. Демек, Ыбырайым 1868-жылдары туылған деп шамалауға болады. 1959 жылы қайтыс болған Ыбырайымды жоғардағы дереккөздерге негізделе отырып, 1868-жылдан 1959-жылға дейін 90 жас өмір сүрген деген қорытынды шығаруға болады. Қой аузынан шөп алмаған момын адам болған, оның үстіне «бейсауат сырт адамға тіс жарып «Манас» айтпаған» (Жұмақан Ыбырайым қызының айтқаны). Ыбырайым Ақынбек 1917 жылы дабыралы мерекеде көзге түспеген болса, бүгінде бізге белгілі болған Жусуп Мамай вариантындағы сегіз ұрпақ «Манас» эпосының құрылымын қайсы мазмұндар құраған болар еді деген ой еріксізден пайда болатыны анық. Бүгінгі Жусуп Мамай айтқан «Манас» эпосын кейінгі бөлімдер болып есептелген «Кененім»,

«Сейт», «Асылбаша-Бекбаша», «Сөмбілек», «Чыгытей» сияқты бес бөлім тек Ыбырайым арқылы ғана бізге жеткен. Манасшылық тарихында қазірге дейін кейінгі бес бөлімді толық айта алған адамның дерегі мен оның мұрасы әлі мәлім емес. Тек Ыбырайым арқылы Жусуп Мамайға жеткен мұра дүниеде бірден-бір үлгі (вариант) болып сақталып қалды (Мамбетакун уулу, 1996: 152). Манасшы Ыбырайым Ақынбектің бұл мұрасы зор маңызға, өзгеше мәнге ие екендігі даусыз. «Ыбырайымның балбай жағынан хатқа түсірілген ‹манасын› оқып, үйреніп, маңызды уқиғаларды еске алып, жырлап, айту барысында қайталай толықтап, сегіз ұрпақ ‹манас› эпосының вариантын толықтырған мәшһүр манасшы Жусуп Мамай Ыбырайымды өзінің ұстаздарының бірі деп санайды (Ысак кызы, Жуматурду уулу, 2014: 81). «Тұлпар тұлпарды көрсе төрт аяғы тыпырлайды» дегендей әйгілі манасшылардың ықпалымен Ыбырайым манасшы да балбай арқылы көпке танылған болатын. Біз сөз етіп отырған осы реткі дүбірлі мерекенің мәнділігі міне осында. Бұл жағынан қарағанда, манасшылардың «Манас» эпосын ұстаз-шәкірттік байланыс арқылы жалғаумен қатар, манасшыға табиғат тарту еткен талғар таланытты, асыл қасиетті сақтай білгендігін терең аңғарамыз. Міне, мұндай қымбат мінез, текті қасиетті әйгілі манасшы Жусуп Мамайдан көре аламыз.

Қорытынды

Қорытып айтқанда, қырғыз елінің ұлттық руханиятынын өзегі есептелген ұлы «Манас» эпосы – талай ғасырларды артқа тастап, не бір боранды, дауылды кезеңдерді, қиын сынақтарды, бұраң жолдарды бастан өткізіп аман-есен бізге жетті. Бүгінде баспадан жарық көрген «Манас» эпосының қалың томдарын қолымызға алып парақтағанда, оның басып өткен бұраң жолдары мен оны айтып, байтып, сақтап, қорғап, жинап келген адамдар да еске түсетіні анық. Осыдан бір ғасыр бұрын болған есте қаларлық тарихи мерекені біз мейлі 21 ғасырдың көзімен яки сол дәуірдің көзіменен қарасақ та, оның қаншалықты салтанатты, қаншалықты мәнді, атқарған тарихи міндетінің қаншалықты салмақты екендігін бағамдай аламыз. Сол реткі мерекені көзқарақты жалпы оқырмандардың есіне қайталай салып, мағыналы мерекенің бір ғасырлығын еске алып, ол жөнінде ғылыми деректер беру – рухани тірегіміз болып есептелген «Манас» эпосын сақтап, жырлап өткен дарынды дарабоз тұлғаларымыздың алдында атқарған перзеніттік борышымыз болмақ!

Әдебиеттер

Манас энциклопедиясы. – : Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 2-т. – 432 б.
Манас энциклопедиясы. – Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 1-т. – 698 б.
Мамай Ж. Мен «Манасты» кандай айтып калдым. Кызыл-Суу адабияты. – 2003. – №4. – Б. 4-8.
Алиаскер Арзыкандын айтып берүүсү боюнча (2017 жылы 20 январы, КЭР Ак-Чий ауданы Кара-Чий ауылы).
Ысак кызы Т. Жуматурду уулу А. Залкар манасчы Жүсүп Мамай. – Бишкек: Принт Экспрес, 2014. – 356 б.
Мамбетакун уулу М. Манас эпосунун варианттары жана манасчылар. – Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 1996. – 506 б.

References

Aliasker Arzyqanmen bolg’an suhbat matrerialy. (2017). [Interview material (Accoording to the memory of Aliasker Arzykan)]. QHR, Aqs’i audany, Qaras’i auly. (In Kyrgyz)

Mamaj Zh. (2003) Men «Manasty» qandaj ajtyp qaldym. [How i did sing the Epic of Manas.] Kyzyl-Suu adabijaty. No 4 (In Kyrgyz at Chaina)

Mambetaqun uulu M. (1996). Manas eposunun varianttary zhana manaschylar. [Variants and Bards (Manaschy) of the Epic of Manas]. Urumqi: Shinzhan’ el basmasy, 506 b. (In Kyrgyz at Chaina)

Manas entsiklopedijasy. (1995). [Manas Encyclopedia (First volume).] Qyrgyz entsiklopedijasynyn Bashqy redaktsijasy, Bishkekб, 432 b. (In Kyrgyz)

Manas entsiklopedijasy. (1995). [Manas Encyclopedia (Second volume).] Qyrgyz entsiklopedijasynyn Bashqy redaktsijasy, Bishkek, 686 b. (In Kyrgyz)

Ysak kyzy T., Zhumaturdu uulu A. (2015). Zalqar manaschy Zhusup Mamaj. [The Great manaschy Jusup Mamaj]. Bishkek: Print Ekspres, 356 b. (In Kyrgyz)

ҒТАМР 14.15.07

Бисенбаева Р.Н.,

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің
аға ғылыми қызметкері, Қазақстан, Атырау қ.,
e-mail: bn_rita@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҰТҚЫРЛЫҚТЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ФАКТОРЫ

Қазіргі замандағы әлемдегі іргелі өзгерістер, жоғары білім беру жүйесіне белсенді ықпал ететін интеграциялық процестерді қалыптастыру болып отыр. Әлемнің әртүрлі елдеріндегі білім беру стандарттарын үйлестіруде көрініс тапқан қазақстандық жоғары білімнің міндеттерінің бірі оның жаңару міндеті болып табылады, ол білімнің қолжетімділігі, сапасы мен тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Профессор-оқытушылар құрамы, магистранттардың және студенттердің академиялық ұтқырлығын дамыту осы мақсаттарға қол жеткізуге ықпал етеді. Академиялық ұтқырлық маманның жалпы көрінісі мен мәдениетаралық құзыреттілігін кеңейтуге мүмкіндік береді. Шетелде тұрып, басқа елдің дәстүрлерін, құндылықтарын және басқа университеттің корпоративтік мәдениетін зерттеуде өзіңіздің мәдениетіңізге, әдет-ғұрыптарыңыз бен салт-дәстүрлеріңізге және әртүрлі көзқараспен білім сапасына көз жеткізуге мүмкіндік береді.

Осылайша, академиялық ұтқырлықты заманауи шарттармен дамытудың негізгі құралдарының бірі біліктілік пен білім беру құжаттарын тану болып табылады. Осыған байланысты әртүрлі ЖОО-лардың дипломдарын салыстыру бойынша ұлттық және халықаралық деңгейде нығайтуға көмектесетін белгілі бір құқықтық база арқылы жұмыстар жүргізу. Шет елдердің тәжірибесін басшылыққа ала отырып, қазақстандық білім беру ерекшелігін ескере отырып, әр түрлі салаларда жоғары білікті мамандарды даярлаудың түпкі мақсаты ретінде бірлескен білім беру бағдарламалары мен жобаларын әзірлеу қажеттігі туындауда.

Түйін сөздер: академиялық ұтқырлық, білім беру, бағдарлама, даму, инновация.

Bisenbaeva N.R.,

senior lecturer of H. Dosmukhamedov Atyrau State University,
Kazakhstan, Atyrau, e-mail: bn_rita@mail.ru

Academic mobility as a factor of innovation development in international education in Kazakhstan

Fundamental changes in the modern world are the formation of integration processes that are active in the system of higher education. One of the goals of Kazakhstan's higher education, which is reflected in the coordination of educational standards in different countries of the world, is its renewal goal, which contributes to the accessibility, quality and effectiveness of education. Currently, one of the tasks of Kazakhstani higher education is the task of its modernization, contributing to the improvement of accessibility, quality and efficiency of education. The development of academic mobility of teaching staff, undergraduates and students contributes to the achievement of these goals.

Thus, one of the main tools for the development of academic mobility in modern conditions is still the recognition of qualifications and educational documents. In this regard, there is a certain legislative base, which helps to consolidate at the national and international level the comparison of diplomas of various universities. Guiding the experience of foreign countries, taking into account the specifics of Kazakhstan education, it is necessary to develop joint educational programs and projects that have as their ultimate goal the training of highly qualified specialists in various fields.

Key words: academic mobility, education, programs, development, innovation.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Бисенбаева Р.Н.
ст. преподаватель Атырауского государственного университета имени Х. Досмухамедова,
Казахстан, г. Атырау, e-mail: bn_rita@mail.ru

Академическая мобильность как фактор инновационного развития в международном образовании Казахстана

Фундаментальными изменениями в современном мире являются формирование интеграционных процессов, которые активны в системе высшего образования. Одной из целей казахстанского высшего образования, которая отражена в координации образовательных стандартов в разных странах мира, является доступность, качество и эффективность образования. В настоящее время одной из задач казахстанской высшей школы является ее модернизация, способствующая повышению доступности, качества и эффективности образования. Достижению этих целей во многом способствует развитие академической мобильности ППС, магистрантов и студентов.

Таким образом, одним из основных инструментов развития академической мобильности в современных условиях по-прежнему остается признание квалификаций и документов об образовании. В связи с этим существует определенная законодательная база, которая помогает закрепить на национальном и международном уровнях сопоставление дипломов различных вузов. Руководствуясь опытом зарубежных стран, учитывая специфику казахстанского образования, необходимо разрабатывать совместные образовательные программы и проекты, имеющие своей конечной целью подготовку высококвалифицированных специалистов по различным направлениям.

Ключевые слова: академическая мобильность, образование, программы, развитие, инновация.

Кіріспе

Жаңа технологиялардың дамуы және «жаңа ақпарат құралдарының революциясы» (new media revolution) қарым-қатынастың мәтіндік, жазбаша формаларының басымдығы түбегейлі өзгерістерге алып келеді. Осы мәселеге арналған көптеген халықаралық пәнаралық зерттеулердің нәтижесінде жаңа мыңжылдықта сауаттылықтың жаңа тұжырымдамасы пайда болды. Ол әртүрлі мәтіндік және сандық ақпаратты өңдеу мен сыни ойлауға және соның арқасында кәсіби қоғамдастық пен жалпы қоғам үшін қызметтік, практикалық мәні бар жаңа білім құруға мүмкіндік беретін аналитикалық біліктер кешенін қамтиды. Бұл тұжырымдаудың маңызды салдары «сандық сауаттылық» (digital literacy) ұғымы және оның «академиялық сауаттылық» (academic literacy) ұғымына иерархиялы бағыныштылығы болды. Жаңа ұрпақта сандық сауаттылықтың дамуы өмір сүру барысында қалыптасатынын анық көрінді, ал академиялық сауаттылықты игеру тек білім беру жүйесінде ғана мүмкін екендігі анықталды. Сондай-ақ, жастардың академиялық сауаттылықты игермей сандық ресурсты біліті қолдануы олардың XXI ғасыр қоғамындағы сәтті әлеуметтенуге қабілетсіз болатыны да анық көрінді. Осылайша, академиялық сауаттылық білім беруді дамытудың жаңа бағытын анықтай бастады және дамыған елдердің білім беру жүйесі реформасының негізіне қаланды. Бұл пікір- таластан қазақстандық білім беру де тыс қалған жоқ.

Екі онжылдық бойы Қазақстанда ақпараттық технологиялардың рөлі мен білім беру туралы тұрақталған дәстүрлі көзқарастарды қайта ойластыру бойынша жұмыс қарқынды жүргізілді. PISA сияқты көлемді халықаралық зерттеу жобасы білім беру жүйесінің құрылымын өзгертуге, оны жаңа әлеуметтік-экономикалық қатынас шегіне қосуға икемдеді. Қазір көптеген зерттеулер, конференциялар мен жобалар білім беру сапасына, қазақстандық білім беру бағдарламаларының халыұаралық талаптарға сәйкес келу мәселесі мен жаңа стандарттарды еңгізуге арналуда. Дегенмен, Батыста білім беру реформасының негізінде жатқан сауаттылық сұрақтары бойынша пікір-таластар осы уақытқа дейін қазақстандық мамандардың назарынан тыс қалып қойған, сонымен қатар академиялық сауаттылық туралы көзқарас мүлдем дамымаған. Дәстүрлі қазақстандық білім беру жүйесі көптеген онжылдықтардан бүгінге дейін ақпаратты түсінуге емес есте сақтауға, оқулық пен оқытушының сөзін қайталауға, жауапты өз бетінше іздеуге емес, дайын ақпаратты пайдалануға, эссеге емес ауызша емтиханға негізделген (Jeksembınova, 2017: 80).

Өз кезегінде қазақстандық білім берудің жаңаша бағдарламалардың кең ауқымда таратылып жатқан академиялық ұтқырлық бағдарламасының орын алуы үлкен нәтижелерге жылдан жылға жетіп жатқанын көруімізге болады. Академиялық ұтқырлық – бұл білім алушылардың немесе зерттеушіоқытушылардың оқу немесе зерттеу жүргізу үшін белгілі бір академиялық кезеңге (оқу немесе өндірістік тәжірибеден өтуді қоса), семестр немесе оқу жылына басқа жоғары оқу орнына (ел ішінде немесе шетелде) ауысуы, мұндай жағдайда меңгерілген білім беру бағдарламасы кредиттер түрінде өз жоғары оқу орнында қайта есептеледі. Яғни сыртқы халықаралық білім беру және ішкі ұлттық білім берумен ерекшеленетін бұл бағдарламаның түрі сұраныстарға әлі күнге дейін көрініс табуда.

Қазіргі замандағы әлемдегі іргелі өзгерістер, жоғары білім беру жүйесіне белсенді ықпал ететін интеграциялық процестерді қалыптастыру болып отыр. Әлемнің әртүрлі елдеріндегі білім беру стандарттарын үйлестіруде көрініс тапқан қазақстандық жоғары білімнің міндеттерінің бірі оның жаңару міндеті болып табылады, ол білімнің қолжетімділігі, сапасы мен тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Профессор-оқытушылар құрамы, магистранттардың және студенттердің академиялық ұтқырлығын дамыту осы мақсаттарға қол жеткізуге ықпал етеді.

Қазіргі таңда Қазақстанда тиімді академиялық ұтқырлықты жүзеге асыру үшін практикалық қадамдар жасалуда. Шет елдердің тәжірибесін басшылыққа ала отырып, қазақстандық білім беру ерекшеліктерін ескере отырып, көптеген жоғары оқу орындары заманауи еңбек нарығында сұранысқа ие жоғары білікті мамандарды даярлаудың түпкі мақсаты ретінде халықаралық білім беру бағдарламалары мен жобаларын әзірлейді.

Профессор-оқытушылар құрамы, магистранттар мен студенттердің академиялық мобильділігі олардың кәсіби дамуына елеулі әсерін тигізді және көптеген факторлар бойынша әсер етті. Академиялық ұтқырлық процесіндегі әрбір қатысушы білім беру және тәрбиелеу жағдайында нақты мәселелерді шешу қажеттілігіне тап болады. ПОҚ мен студенттердің академиялық ұтқырлығын дамыту – мамандарды даярлауда халықаралық нарықтың өсу динамикасына байланысты қолдаудың құралы болып саналады. Қазақстандағы академиялық ұтқырлық ерекшеліктері мен проблемалары осы қызметтің жоспарланбаған сипаты, материалдық және қаржылық қолдаудың жоқтығы, осы саладағы мамандардың жетіспеушілігі, академиялық алмасудың арнайы әдістері мен тетіктерін дамытудың жеткіліксіз дәрежесі және тиімді алмасуды қамтамасыз ететін инфрақұрылымның болмауы әсер етеді.

Академиялық ұтқырлықты дамыту халықаралық деңгейде білім беру бағдарламаларын синхрондау және қазақстандық білім беру сертификаттарын, академиялық дәрежелері мен дәрежелерін нострификациялаудың (эквиваленттің) нормативтік негізделген процесін енгізу сияқты мәселелерді шешуге болмайды. Қазіргі заманғы әлемдік білім беру кеңістігінде біліктілікті және білім беру құжаттарын тану академиялық ұтқырлықты дамытудың негізгі құралдарының бірі болып табылады. Бұл фактор студенттердің жетістіктерін бағалаудың тиісті жүйесін құру қажеттілігін, және де қазақстандық жоғарғы оқу орындарындағы факультеттердің академиялық атақтары мен дәрежелерінің халықаралық стандартқа сай эквиваленттігін тану қажеттілігін өзекті мәселелерге айналып отыр (Ianovskaıa, 2013: 240).

Қазақстандық білім беру жүйесінде тек функционалдық сауаттылық тұжырымдамасы қолданылып келеді. Оған сәйкес «кәсіби білім алуға дайындық мәселелерін, құндылық жүйесіндегі бағдарлар мәселесін , стандартты өмірлік мәселелерді, оқу іс-әрекетінің мәселелерін шешуге» қабілетті адам функционалды сауатты саналады (2012). Функционалдық сауаттылық мәселесін Мурзалинова А.Ж. (оқушылардың функционалдық сауаттылығы (Mýrzalınova, 2003: 398)) өзінің диссертациясында кеңінен қарастырған. Біздің білуімізше, Қазақстанда жоғары білім беру мәнмәтініндегі сауаттылықтың баламалы теориялары қалыптаспаған.

Студенттер, оқытушылар мен қызметкерлердің академиялық ұтқырлығы Болон декларациясының негізгі қағидаларының бірі және заманауи білім беру мекемесінің маңызды іс-әрекеттерінің бірі болып табылады. Ол жоғары білім сапасын жақсартуға, ғылыми зерттеулердің тиімділігін арттыруға, сыртқы және ішкі интеграциялық байланыстарды орнатуға, әлемдік білім беру ресурстарын пайдалануға бағытталған.

Академиялық ұтқырлықтың маңыздылығы Болон құжаттарында көп кездеседі. Болон декларациясы осы саладағы келесі міндеттерді тұжырымдайды: «Кедергілерді еңсеру жолында қозғалуды ынталандыру кезінде, қозғалыс

еркіндігін тиімді пайдалану арқылы, ерекше назар аудару қажет (Brınëv, www.prof.msu.ru):

– студенттер – оқу орындарына және тиісті қызмет-көрсету салаларына қол жетімділігі;

– мұғалімдер, зерттеушілер мен әкімшілік қызметкерлер – Еуропа елдерінде өткізілген мәртебесі мен заңды құқықтарына нұқсан келтірмеу арқылы зерттеу, оқыту және қайта даярлау мақсатында қолдану;

Ұтқырлықтың негізгі мақсаты – студентке таңдаулы білім саласына әмбебап «еуропалық» білім алуға мүмкіндік беру, ол дәстүрлі түрде қалыптасқан жетекші ғылыми мектептердің танымдық білім беру орталықтарына қолжетімділігін қамтамасыз ету, еуропалық мәдениеттің барлық салаларында студенттердің білімін кеңейту және оған еуропалық азаматтың сезімін тәрбиелеу.

Академиялық ұтқырлық дәстүрлі шетелдік тәжірибеден ерекшеленеді. Болон декларациясының ұстанымдарына сәйкес, әр студент шетелдік университеттерде семестрді толықтай аяқтаған жөн. Қазақстанның көптеген ЖОО-дарында, жоғары сапалы жоғары білім алуға тілек білдірген студенттер саны жылдан жылға артып келеді. Шетелде 20 мыңнан астам қазақстандық білім алады. Қазақстан Республикасы Президентінің «Болашақ» халықаралық стипендиясының 3000 жуық ғалымы, әлемнің 27 елінде оқиды. Бұл қазақстандық жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің академиялық және мәдени интернационализациясын нығайтуға, білім беру бағдарламалары мен ғылыми зерттеулердің сапасын арттыруға ықпал етеді. Академиялық ұтқырлық жеке тұлғаның дамуы мен жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін туғызумен қатар, бұл әртүрлілікті сақтауға және басқа да мәдениеттермен жұмыс істеу қабілетімен байланысты. Ол жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігін арттырады. ПОҚ пен студенттердің академиялық ұтқырлығы олардың жеке және кәсіби дамуына айтарлықтай әсер етеді (Obrazovatelny standart, 2006).

Дүниежүзілік оқу орындарында академиялық мақсатта жазуға ағылшын тілінде оқыту (Writing for Academic Purposes) мәселесіне зерттеушілердің қызығушылығы шетелдік ғылыми басылымдардағы жарияланымдардың арқасында халықаралық танымалдылық алған ғалымдардың қарым- қатынас тілі ағылшын тілі болуына байланысты. Жарияланымдық белсенділік ғалым дәрежесі үшін де, ол қызмет ететін университет рейтингі үшін де маңызды мәнге ие. Бұған қоса, академиялық мақсатта жазудың жақсы қалыптасқан дағдылары, соның ішінде шет тілдерінің бірінде, заманауи университет оқытушысының кәсіби құзыреттілігінің маңызды құраушысы болып есептеледі.

Осыған байланысты қазақстандық жоғары оқу орындарында ағылшын тілі курстарының мақсаты мен міндеттері қайта қарастырылуы қажет деп санаймыз. Бүгінгі таңда ағылшын тілін кәсіби мақсатта оқыту (English for Specific Purposes) туралы ғана емес, академиялық мақсатта ағылшын тілін оқыту (English for Academic Purposes, Мәтінде ары қарай – EAP) курстары аясында зерттеушілік құзыреттілікті қалыптастыру қажеттілігі туралы айтылуда. EAP курстарының негізгі міндеті студенттерде ағылшын тілінде жеке зерттеулер жүргізу мен оқу қабілетін дамыту қажеттілігінде. Аталған мақсатға қол жеткізу студенттерде жалпы академиялық сауаттылықты дамытумен байланысты (Jeksembınova, 2017: 79)

Эксперимент

Қазіргі уақытта академиялық эссе педагогикалық қоғамның зейінін көп аулауда. Жазбаша жұмыстың аталған түрі «обьективті өлшеуге» жататындығынан аралық және қорытынды есеп ретінде қабылданады. Академиялық жазу саласында практикалық жазу тәжірибесі бар оқытушылар оның көрініп тұрған жетістіктерін еске салады. Ғылыми эссемен жұмыс:

1. білім алушыны «оқылатын пәнге байланысты мәтіндерді жүйелі жазуға» итермелейді;

2. оны ақыл ой пәніне үйретеді, одан «пәнге жай және ойланып енуді және жазбаша мазмұндауда өзінің ойын реттеуді» талап етеді, материалды бекітуге ықпал етеді;

3. берілген пән саласында тілді игеруге және «академиялық сауаттылық» дағдыларын өндіруге көмектеседі, «көзқарастың маңыздылығын», ұқсастылығын, байқампаздықты жаттықтырады; «кәсіби әңгімеге» нақты қатысу дағдыларын, «басқа пікірге төзімділікті», жеке дара жауапкершілікті қалыптастырады;

4. пәнаралық байланысты, зерттеушілік құзыреттілікті дамытады, жеке дара стиль қалыптастырады;

5. студент субъективті білімді объективті білім көздерімен үйлестіруді үйренеді;

6. оның зияткерлік дамуын бақылауға мүмкіндік береді.

Академиялық эссені қолданудың мақсатқа сәйкестілігі мен тиімділігі еуропалық,

американдық және отандық жоғары оқу орындарында білім беру үдерісін ұйымдастырудың кейбір принциптерін қарсы қойғанда анық болады:

1-кесте – Білім беру жүйесін салыстыру кестесі

Еуропалық және Американдық білім беру жүйесі	Қазақстандық білім беру жүйесі
Оқу үдерісі: Өзіндік жұмыс (зерттеу); Семинарлар (дискуссиялар); Интербелсенді дәрістер	Оқу үдерісі: Ағымдық дәрістер; Семинарлар (teachercentered); Өзіндік жұмыс
Есептілігі: Эссе (жазбаша жұмыс, құрылымдалған сөз)	Есептілігі: Емтихан (ауызша, құрылымдалған сөз)
Мәтін: 30-40 эссе (4 жыл) + диссертация.	Мәтін: 1 курстық жұмыс (4 жыл) + дипломдық жұмыс.
Эссе – жеке өзіндік идеяларды көрсету және негіздеу. Нәтиже – авторлық ғылыми шығармашылық	Реферат – біреудің бөтен ойларын мазмұндау. Нәтиже – оқытушының, монографиялар мен мақалалардың ойы.

1-кесте Гришина И.В., Короткина И.Б. презентациясының тәжірибесінің материалдары қолданылған. Білім беру менеджменті саласында мамандарды дайындау мен біліктілігін арттыру жүйесінде «академиялық сауаттылық» тұжырымдамасын іске асыру тәжірибесі (Korotkına I.B.).

Нәтиже мен талқы

Сонымен, эксперимент нәтижелерін зерделей келе мынадай қорытындыға келдік:

Аталған мәселелер бойынша тәжірибе жасаған қорытындылардың көрсеткіші, Қазақстанда оқитын студенттердің академиялық ұтқырлығын іске асырудың негізгі мақсаты, студенттерді жоғары оқу орындарымен бірлесіп жасалған қос дипломды бағдарлама шеңберінде оқытуға жіберу; университеттер арасындағы келісімшарт жасасу арқылы (екінші диплом алумен қатар), оның ішінде академиялық алмасу бағдарламасы шеңберінде оқыту; тағылымдамалар (оның ішінде лингвистикалық); білім беру (ғылыми, өндірістік) практикасының өтуі; жазғы мектептерге (семестрлерге) қатысу болып отыр.

Оқу орнының академиялық ұтқырлығын дамыту үшін төмендегі шараларды ұйымдастыру қажет:

– студенттер, магистранттар мен оқытушыларға арналған гранттар жүйесін құру және дамыту;

– академиялық ұтқырлықты ұйымдастырушы механизмдерді және ішкі нормативтік-әдістемені қамтамасыз етуді жетілдіру;

– халықаралық ынтымақтастық бағдарламаларына қатысуға тілдік дағдыларды қалыптастыруды қамтамасыз ететін шет тілді студенттердің, оқытушылардың және университет қызметкерлерінің жоғары сапалы дайындықтарын қамтамасыз ету;

– академиялық ұтқырлық бағдарламалары туралы ақпараттандыру жүйесін дамыту.

Батыс Еуропа мен АҚШ жоғарғы оқу орындарында оқыту үдерісінің ұйымдастыру қазақстандық нұсқадан мүлдем басқаша. Басты көңіл жазбаша жұмыс жасауға бағдарланған студенттік өзіндік жұмысына қойылады. Дегенмен, біздің пікірімізше, басқа елдердегі әріптестерімізді елемеуге болмайды. Академиялық эссе жанрына жүгіну оң нәтиже береді, оқу үдерісін байытады, оны қызықты және қолданбалы қылады.

Әлемдік теория мен практикада ғылыми эссе жанрының канондары жасалған, оны дайындау мен жазу әдістемесі « Academic Writing for Research» атты элективті курсының мазмұнында көрініс тапты. Егер жоғары білімді интернационализациялау үрдісін ескерсек, курс алдында тұрған міндеттерді шешу: болашақ әлеуметтік педагогтардың зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыруды жүзеге асырады, сонымен қатар әлемдік білім беру және ғылыми кеңістікке еніге ықпал етеді. (Jeksembınova, 2017: 81)

Қазақстанда академиялық жазудың басқа түрі академиялық сауаттылық біліктерін кешенді дамыту жүйесіндегі арнайы бағдарламаларын жасау мен ендірудің қажеттілігі анық, себебі мұндай типтес бағдарламаларсыз сәйкес нәтиже алу мүмкін емес. Өз кезегінде, бұл жұмыс қажетті әдіснамалық құралдар мен оны сипаттаушы терминологияны ендіруді талап етеді және де бұл жүйені мамандардың деңгейлеп ендіруін қажет етеді. Академиялық ұтқырлық маманның жалпы көрінісі мен мәдениетаралық құзыреттілігін кеңейтуге мүмкіндік береді. Шетелде тұрып, басқа елдің дәстүрлерін, құндылықтарын және басқа университеттің корпоративтік мәдениетін зерттеуде өзіңіздің мәдениетіңізге, әдет-ғұрыптарыңыз бен салт-дәстүрлеріңізге және

әртүрлі көзқараспен сіздің университетіңіздің білім сапасына көз жеткізуге мүмкіндік береді.

1980-шы жылдардың соңына қарай ғылыми мәтінді талдаудың функционалды стилистикалық тұғыры атты практикалық стилистиканың тағы бір бағыты қалыптасты (Е.А. Баженова, А.Г. Баранов, И.С. Бедрина, М.Н. Кожина, М.П. Котюрова, Е.С. Кубрякова және т.б. (Kotıýrova, Kýbrıakova, Mýrzalınova, 2003). Оның негізінде келесі негізгі принциптер қаланды:

– білім өнімі ретінде мәтіннің біртұтастығы,

– мәтіндік іс-әрекет үдерісінің динамикалық сипаты,

– мәтіндік іс-әрекетінің лингвистикалық және экстралингвистикалық бірлігі.

Кәсіби мәнмәтінде мәтіндік іс-әрекет біртұтас мәтіндер арқылы қарым-қатынас жасауды қарастыратындықтан, Т.М.Дридзе мәтіннің макроқұрылымы мен микроқұрылымын ажыратып алға қарай маңызды қадам жасайды. Макроқұрылым иерархиялы әртүрлі реттегі мағыналық блоктар ретінде түсіндірілсе, микроқұрылым – мәтіннің тірек мағыналық түйіндері көрінетін мәтінішілік байланыстардың толық жинағы ретінде (Drıdze, 1984) қарастырылды. Мәтінді әр түрлі екі деңгейдегі құрылым ретінде қарастыру және иерархиялық мағыналық блоктарды ажырату Т.М.Дридзенің жұмысын теориялық аспектіде мәтінді шетелдік зерттеулерге жақындатады.

Мәтінді біртұтас ретінде қарастыру қажеттілігін пәнаралық қана емес, сонымен қатар халықаралық зерттеулер де көрсетіледі. Кәсіби, ғылыми және академиялық жазу мәселелерімен айналысатын шетелдік зерттеушілердің көзқарасы бойынша (Р.Р. Джордан, К. Кэндлин, М. Ли, С. Митчелл, Дж. Морли, Г. Плам, Б. Стрит, К. Хайлэнд, Л. Хэмп-Лайонс және т.б.), мәтін автор іс-әрекетінің өнімі ретінде өзін авторлық тілдік сауаттылығы мен ана тілінде жазу білігі және пән саласының ерекшелігін түсіну, өзінің идеяларын реттей және ұйымдастыра алу мен оларды нақты әлеуметтік мәдени жағдайлардың, әлеуетті оқырманның қызығушылығын сенімді мазмұндауды қамтитын күрделі бірегей жүйе ретінде көрсетеді. Осылай, К.Н.Кэндлин мен К.Хайлэнд мәтінде «түсіну үшін көптеген әртүрлі аспектілерді ескеру талап етілетін көпөлшемді құрастыру қажет деді. Осыған орай білімді өңдеу барысында мәтінді жасауды жазудан бөлек қарастыру қате болды; сол сияқты оны өзі жүріп жатқан арнайы жағдайлардан да, жазудың қандай да бір жағдаятын шарттаған (Candlin C., Hyland K., 1999).

Қорытынды

Осылайша, академиялық ұтқырлықты заманауи шарттармен дамытудың негізгі құралдарының бірі біліктілік пен білім беру құжаттарын тану болып табылады. Осыған байланысты әртүрлі ЖОО-дардың дипломдарын салыстыру бойынша ұлттық және халықаралық деңгейде нығайтуға көмектесетін белгілі бір құқықтық база арқылы жұмыстар жүргізу. Шет елдердің тәжірибесін басшылыққа ала отырып, қазақстандық білім беру ерекшелігін ескере отырып, әр түрлі салаларда жоғары білікті мамандарды даярлаудың түпкі мақсаты ретінде бірлескен білім беру бағдарламалары мен жобаларын әзірлеу қажеттігі туындауда.

Әдебиеттер

Жексембинова А.К. Университеттік білім беру жүйесіндегі болашақ әлеуметтік педагогтардың зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру: философ док.дис... – Алматы, 2017. – 125 б.

Яновская О.А. «Глобальные вызовы и современные тренды развития высшего образования»: сборник матер. конф. – Алматы, 2013. – 240 б.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығына арналған ұлттық іс-қимыл жоспарын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы, № 832 Қаулысы.

Мурзалинова А.Ж. Формирование функциональной грамотности учащихся при обучении русскому языку как неродному на старшей ступени школы общественно-гуманитарного направления: дис. … док. пед. наук: 13.00.02. – 2003. – 398 с.

Бринёв Н.С., Чуянов Р.А. Академическая мобильность студентов как фактор развития процесса интернационализации образования// www.prof.msu.ru/publ/omsk2/o60.htm

Тенденции обновления систем и образовательных стандартов высшего образования государств-участников СНГ в контексте Болонского процесса: итоговый аналит. докл. // М.: ИЦПКПС, 2006. – 158 с.

Короткина И.Б. Развитие профессионально ориентированной письменной коммуникации у руководителей школ в процессе повышения квалификации. Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat// http://www.dissercat.com/content/razvitie-professionalno-orientirovannoi-pismennoi-kommunikatsii-u-rukovoditelei-shkol-v-prot

Баженова Е.А. Научный текст как система субтекство: автореф. ... док. фил. наук: 10.02.01. – Екатеринбург: Ур. гос. ун-т им. А.М. Горького, 2001. – 42 с.

Котюрова М.П. Об экстралингвистических основаниях смысловой структуры научного текста: Функционально-стилистический аспект. – Красноярск, 1988. – 171 с.

Кожина М.Н. К основаниям функциональной стилистики. – Пермь: Изд-во ПГУ, 1968. – 251 с.

Кубрякова Е.С. Текст и его понимание // Русский текст. – Российско-американский журнал по русской филологии. – СПб: Лоуренс: Дэрем, 1994. – №2. – С. 18-26.

Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации: Проблемы семиосоциопсихологии. – М.: Наука, 1984. – 269 с.

Writing: Texts, Processes and Practices / eds. Candlin C., Hyland K. – London and New York: Longman. 1999. – 330 p.

References

Bajenova E.A. (2001). Naýchnyı tekst kak sıstema sýbtekstvo avtoref. ... dok. fıl. naýk: [Scientific text as a system subtekstvo] 10.02.01. Ekaterınbýrg, 42 s.

Brınëv N.S., Chýıanov R.A. Akademıcheskaıa mobılnost stýdentov kak faktor razvıtııa protsessa ınternatsıonalızatsıı obrazovanııa [Academic mobility of students as a factor in the development of the process of internationalization of education]. www.prof.msu.ru/publ/omsk2/o60.htm

Drıdze T.M. (1984). Tekstovaıa deıatelnost v strýktýre sotsıalnoı kommýnıkatsıı: [Text activity in the structure of social communication]. Problemy semıosotsıopsıhologıı. M.: Naýka, 269 s.

Ianovskaıa O.A. (2013) Globalnye vyzovy ı sovremennye trendy razvıtııa vysshego obrazovanııa. [Global challenges and modern trends in the development of higher education]. sbornık mater. konf. Almaty, 240 b.

Jeksembınova A.K. (2017). Ýnıversıtettik bilim berý júıesindegi bolashaq áleýmettik pedagogtardyń zertteýshilik quzyrettiligin qalyptastyrý. [Formation of research competence of future social teachers in the university education system]. fılosof dok.dıs... Almaty, 125 b.

Kojına M.N. (1968). K osnovanııam fýnktsıonalnoı stılıstıkı. [To the foundations of functional style] Perm, 251 s.

Korotkına I.B. Razvıtıe professıonalno orıentırovannoı pısmennoı kommýnıkatsıı ý rýkovodıtelei shkol v protsesse povyshenııa kvalıfıkatsıı. [Development of professionally oriented written communication among school leaders in the process of advanced training]. Naýchnaıa bıblıoteka dıssertatsıı ı avtoreferatov disserCat// http://www.dissercat.com/content/razvitie-professionalno-orientirovannoi-pismennoi-kommunikatsii-u-rukovoditelei-shkol-v-prot

Kotıýrova M.P. (1988). Ob ekstralıngvıstıcheskıh osnovanııah smyslovoı strýktýry naýchnogo teksta. [On the extralinguistic bases of the semantic structure of a scientific text]. Fýnktsıonalno-stılıstıcheskıı aspekt. Krasnoıarsk, 171 s.

Kýbrıakova E.S. (1994). Tekst ı ego ponımanıe. [Text and Understanding]. Rýsskıı tekst. – Rossıısko-amerıkanskıı jýrnal po rýsskoı fılologıı. SPb: Loýrens: Derem, s.18-26.

Mýrzalınova A.J. (2003). Formırovanıe fýnktsıonalnoı gramotnostı ýchaıhsıa prı obýchenıı rýsskomý ıazyký kak nerodnomý na starsheı stýpenı shkoly obestvenno-gýmanıtarnogo napravlenııa: [Formation of functional literacy of students in teaching Russian as a non-native at the senior level of the social and humanitarian school]. dıs. … dok. ped. naýk: 13.00.02. 398 s.

Oqýshylardyń fýnktsıonaldyq saýattylygýna arnalǵan ulttyq is-qımyl josparyn bekitý týraly. Qazaqstan Respýblıkasy Úkimetiniń 2012 jylǵy 25 maýsymdaǵy, № 832 Qaýlysy.

Tendentsıı obnovlenııa sıstem ı obrazovatelnyh standartov vysshego obrazovanııa gosýdarstv-ýchastnıkov SNG v kontekste Bolonskogo protsessa:ıtogovyı analıt. dokl.= [Tendencies towards renovation of higher education;systems and educational standards of the CIS countries within the context of the Bologna process]. M.: 2006. 158 s.

Candlin C., Hyland K. (1999). Writing: Texts, Processes and Practices / eds.. London and New York: Longman. 330 p.

МРНТИ 18.41.01

Сулеева Г.С.[1], Джансейтова С.С.[2], Кульманова З.Б.[3],

[1]к. ф. н. доцент, [2]д. филос. наук профессор, [3]магистр пед. наук преподаватель
Казахской национальной консерватории им. Курмангазы,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Family-jan@mail.ru

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ РОЛЬ МУЗЫКИ В РОДСТВЕННЫХ ВИДАХ ИСКУССТВ

Актуальность интегрированного взгляда на формирование разных видов искусств, требует особого подхода к единому синкретическому феномену, имеющему общую систему средств выразительности. Данная статья посвящена особенностям взаимодействия смежных искусств: музыки, поэзии, живописи, закономерностям возникновения явлений синтеза в творчестве композиторов, живописцев, поэтов, связанных с синестетичностью их мышления. Между этими видами искусств существовала органическая связь, требующая осознания и исследования искусства, имеющего системный и многовидовой характер с разнообразными формообразующими свойствами. В основе их единства лежит характер изобразительного, пространственного, временного искусства, не существующий отдельно, в них «живет ритм и мотив другого» с характерными общими приемами организации, уникальными выразительными средствами. Общность языка художественных произведений мы рассматриваем через образное восприятие окружающего мира, способности музыки вызывать в нашем воображении зрительные (живописные, поэтические, музыкальные) образы, развитие музыкального, образно-ассоциативного мышления, способных передать специфические черты выражения состояния души человека, живописное состояние природы.

Ключевые слова: гармония звука и цвета, спектр цветовидения, живописная композиция, музыкальная форма, цветовые ассоциации, синтез искусств.

Suleeva G.S.[1], Dzhanseitova S.S.[2], Kulmanova Z.B.[3]

[1]Candidate of Philological Sciences, A/Professor, [2] Doctor of Philosophy, Professor,
[3]Master of pedagogical sciences, teacher of Kurmangazy Kazakh National Conservatory,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: Family-jan@mail.ru

The conceptual role of music in the related arts

The relevance of an integrated view of the formation of different types of art requires a special approach to a single syncretic phenomenon that has a common system of means of expression. This article is devoted to the peculiarities of the interaction of allied arts: music, poetry, painting, the laws of the emergence of synthesis phenomena in the work of composers, painters, poets associated with the synesthetic character of their thinking. An organic connection has always existed between these types of art, requiring awareness and study of art, which has a systemic and multi-species character with various formative properties. At the basis of their unity lies the character of graphic, spatial, temporary art that does not exist separately, they «live the rhythm and motive of another» with characteristic general methods of organization, unique expressive means. We consider the commonality of the language of works of art through the figurative perception of the surrounding world, through the ability of music to evoke visual (pictorial, poetic, musical images) in our imagination, through the development of musical, figuratively associative thinking that can convey the specific features of the human state of mind, the pictorial state of nature .

Key words: harmony of sound and color, spectrum of color vision, pictorial composition, musical form, color associations, synthesis of arts.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Сулеева Г.С.[1], Джансейтова С.С.[2], Кульманова З.Б.[3],
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының
[1]доценті, ф. ғ. к., [2]профессоры, ф. ғ. д., [3]педагогика ғылымдарының магистрі,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Family-jan@mail.ru

Туыстық өнердегі музыканың концептуалды рөлі

Мақалада әртүрлі өнер туындыларын қалыптастырудың өзектілігі, оның бірыңғай жүйесі мен құбылыстары ерекше айқындалған. Бұл мақалада туыстық өнердің өзара әрекеттесу ерекшеліктері: музыкалық, поэзия, кескіндеме, композиторлардың, суретшілердің, ақындардың шығармашылық синтез құбылыстарының пайда болу заңдылықтары, ойлаудың синтетикалық сипаты бейнеленген. Әртүрлі форматтағы жүйелілік пен көп түрлі сипаты бар өнер туындыларын білу және зерттеуді талап ететін өнер, осылардың барлығының арасында әрдайым органикалық байланыс болады. Олардың негізінде графикалық, кеңістіктік, уақытша өнердің сипаты жатыр, олар жеке өмір сүрмейді. Олар өзара, өзіндік жалпы әдістермен, бірегей экспрессивті құралдармен «басқа ырғақ пен мотивтерде өмір сүру» арқылы дамиды. Біз музыкалық ойлауды дамыта отырып, бейнелеу, көркемдік, поэтикалық, музыкалық бейнелерді, музыкалық қабілеттерді дамыту арқылы музыканың ерекшеліктерін көрсетеміз. Табиғатты бейнелеу арқылы музыканың мүмкіндіктерін дамытамыз, осы қабілеттің арқасында, қоршаған әлемді бейнелі қабылдауға бейімделеміз. Өнер шығармаларының тілі ортақ екенін түсінеміз.

Түйін сөздер: дыбыс пен түсті үйлесімділік, түстерді көру спектрі, бейнелеу композициясы, музыкалық пішін, түс үйлесімі, өнер синтезі.

Вступление

Такие виды искусств как музыка, живопись и поэзия глубоко взаимосвязаны между собой, стремясь выявить своеобразие специфики, они открыты для обогащения собственного художественного потенциала. В связи с этим возникает потребность в постижении форм, особенностей взаимодействия этих искусств, расширения границ взаимопроникновения видов и жанров. Актуализация данной проблемы способствует созданию целостного представления о возможностях и принципах их взаимодействия в контексте сравнительного анализа цветозвукового соответствия, репрезентированные в произведениях композиторов, художников, поэтов, изобразительной трактовки музыкальной формы в живописи и поэзии.

Объединение звука, цвета и слова в цветозвуковом восприятии, наблюдалось в разные периоды культурно-исторического развития. Еще с древних времен семиступенный звукоряд сравнивали с семью цветами радуги, ступени музыкальной гаммы – полутоны с цветовыми оттенками красок. Во времена античности, поддерживая идею Пифагора, Боэций, классифицируя музыку, предложил разделить её на три вида: «*космическую», «человеческую» и «инструментальную*» (Boehius, 1385: 30). Философский подход к музыке, как гармонии сфер и гармонического сосуществования души и тела, позволил определить значение существующих музыкальных ладов. К примеру: ионийский – был направлен на воспитание *мягкости, нежности, расслабленности*; дорийский, вызывал *бодрость, жизнерадостность, мужество*; фригийский – выражал *неуравновешенность, вакхичность*; лидийский, сочетался с *грустью, плачевностью* (Seeman, 1881: 21). Подобную аналогию вызывала трактовка цветовых свойств, получивших поэтические названия: «светоносные», «божественного сияния» и цвета, характеризующие «земные» свойства: *один излучает свет, другой ласкает и успокаивает зрение, третий возбуждает страсти.* Цвета разделялись на «*благородные*» и «*низкие*», «*культурные*» и «*варварские*», *темные* и *яркие*, что в совокупности, как и в музыке, раскрывали характер античного этноса.

Аристотель, исследовавший аналогию сочетаемости музыкальных и цветовых гармоний, писал, что цветовой спектр «по приятности их гармони», сочетаясь между собой, может быть взаимно пропорциональным музыкальным созвучиям (Seeman, 1881: 25). В средневековой эстетике Индии Шарнгадеви основным нотам соответствуют семь конкретных цветов: *бледно-розовый цвет лепестков лотоса, оранжевый, золотой, цвет жасмина, белый или черный, ярко-желтый, пестрый* (Музыкальная эстетика стран Востока, 1967: 5). В исследовании сочетания видимого и слышимого, мы опирались на теорию цвета музыки, разработанную миланским монахом, музыкантом и живописцем Дж. Арчимбольдо в XVI веке. Его знаменитые серии «Времена года» и «Стихии» основаны на цветозвуковом восприятии музыкальных звуков,

послужившие прообразом теории цветомузыки (Pierre de Mandyarg, 1978: 16).

В 1665 году о синтезе физических свойств звука и цветы писал И. Ньютон, в частности о соотношении между семью цветами спектра и семью звуками музыкальной гаммы, ученый выявил темперацию цветового ряда (Ньютон, 1704: 21). Выделив «физический» спектр цветоведения, он внес ряд изменений в существующую классификацию цвета (Галеев, 1988: 35.). Теория «цветомузыки» Ньютона, связана с семиступенной музыкальной гаммой: *до, ре, ми, фа, соль, ля, си,* введенной в музыкальную практику в XVI в. Уделяя исследованию цветовой гармонии и контрастным особенностям особое внимание, ученый разрабатывает теорию, касающуюся психологического воздействия цвета, цветовых ассоциаций.

Работа немецкого композитора А. Кирхера (1650) основана на переводе музыки в свет по аналогии «спектр – октава» (Kircher, 1650: 41). В XVIII веке аналогию цвета и тона, цветозвукового единства, подчеркивал Л. Кастель, идея «видения» музыки в цвете нашла отражение в созданном им музыкальном «цветовом клавесине» (Асафьев, 1971: 17). Аналогия цветозвукового соответствия, принадлежит К. Эккартсгаузену, П. Зееману, Г. Крафту и др. (Ekkartsgausen, 1804: 31). Способность наделять цветными характеристиками определенные слуховые впечатления как синопсия, принадлежит И. Гете, Л. Тику, Э. Гофману. Л. Тик считает, что ассоциативное восприятие музыки и живописи основывается на синтезе выразительных средств и что принцип цветозвукового соответствия, аналогии, ассоциации, интерпретация, основываются на способах взаимосвязи звука и цвета (Ludwig Tieck, 2011: 32).

Во второй половине XIX века синтез зрительного и слухового восприятия вызвал интерес и у психологов США и европейских стран, это было время насыщенное изучением явлений цветного слуха у музыкантов, нашедшее свое продолжение в сценическом цветомузыкальном концертировании. В 1893 году, опираясь на физическую параллель между звуком и цветом, А. Римингтоном был создан первый цветовой орган. Особый интерес использования цвета, формы и движения вызывают труды Т. Вилфреда, внесший значительный вклад в развитие цветового искусства как самостоятельного вида художественного творчества. Созданный им орган представлял собой цветовоспроизводящую клавиатуру для ручного управления.

Изучение взаимодействия музыки, живописи, поэзии основывается на фундаментальных исследованиях в области искусствоведения, музыковедения, гуманитарных, философских, эстетических, литературных трудах, на работах по психологии, культурологии отечественных и зарубежных авторов. Основополагающими для исследования стали комплексно-системный, историко-культурный и искусствоведческий подходы.

Состоящие из разнообразия воплощений музыка, живопись и поэзия, имеют свою палитру оттенков*: цветовая гамма, звуковая палитра, яркий звук, звучный цвет*, в основе которых лежит – *ритм*. Благодаря ритмическим повторам, контрастам художники, композиторы, поэты, соединяя детали в единое целое, создают художественную форму, композицию, насыщая определенной интонацией. Перефразировав слова Лосева, мы можем сказать, что художественный образ – есть искусство становления, где мелодические, изобразительные и поэтические движения воспроизводят движение души, богатство окружающего мира, сложный мир чувств и характеров, полет фантазии (Лосев, 1960: 102). Основанный на линиях живописного рисунка, на мелодиях, на ритме стиха, на диалектике их взаимосвязи, образ способствует раскрытию интеграционных тенденций в искусстве. Музыка предоставляет слушателю возможность дорисовать в своем воображении те или иные детали, образы в поэзии и живописи отличаются конкретностью и предметностью. Используя богатые выразительные возможности, разнообразные красочные оттенки, композиторы, художники и поэты с помощью цвета, слуховых ощущений, цвето-музыкальных сочетаний, передают: *ощущение света, атмосферу жаркого дня, ночной прохлады, весеннего расцвета природы, завывание ветра, раскаты грома, морской прибой, шелест листвы, журчание ручья,* наделяя тональности определенными эмоциональными, смысловыми характеристиками. Возможность в звуках музыки, в цветовой палитре, звуковой рифме передавать тончайшие оттенки движения души, состояние природы приводило к образованию эмотивных значений.

В своем исследовании мы опирались на труды музыковедов Б. Асафьева, М. Бонфельда, Ю. Кремлева, Л. Мазель, Е.В. Назайкинского, В. Холопова, В. Цуккерман и др.), искусствоведения М. Алпатов, Б. Виппер, Н. Волков, И. Иттен, В. КандинскийВ. Прокопцова и др., позволившие установить понятийный, семиотический

и терминологический уровень взаимосвязи музыки, живописи и поэзии. Специфика знаковой системы, отражающая действительность и передающая информацию о ней, дала возможность выявить единство изобразительной и выразительной природы языка, установить взаимосвязь семиотических уровней, выявить внутренний мир, транслируемый через *слышимые* эмоциональные проявления и внешний мир, воплощающий *видимые* предметные проявления.

Особый интерес вызывает видовой синтез, выводящий художественное произведение на уровень интеграции художественных средств выразительности. Например, у М. Чюрлениса живописные полотна, носящие поэтически-музыкальные названия: «Соната весны», «Фуга», «Аллегро», «Анданте», «Скерцо», «Финал», говорят о музыкальной форме, живописной композиции, являя собой «*философскую поэму в красках, симфонию живописных ритмов, музыкальных видений*». С помощью музыки, прекрасных форм и цветовых симфоний М. Чюрленис рассказывает нам об образах красоты. Умение запечатлеть жизнь – одно из величайших его достижений, уловить неуловимое качество, быстротечное, разлитое, подобно музыке движение, это качество он передает посредством синтеза всех составляющих. Его цветовая палитра обладает огромной потенциальной способностью внушать ощущение жизни, привлекая внимание, заставляет погрузиться в его картины, музыкальные полотна, давая ключ к тайнам миросозерцания. Б.В. Асафьев писал: «Талантливейший лирик Чюрлёнис мечтал превратить музыку в живопись» (Асафьев, 1960: 150). Творчество М. Чюрлёниса отличалось полифоничностью мышления (Федотов, 1989: 19), оно есть симбиоз искусств, гармонически сочетавший возможности музыки, живописи, поэзии, визуальный и слуховой аналог формы музыкального произведения.

То же самое можно сказать о работах П. Синяки – «Адажио» и «Симфония», «Летающая скрипка» – М. Шагала, о необычайно живописном полотне А. Матисса «Музыка». Благодаря гармоническому слиянию разнообразных художественных способов и уникальной выразительности, данные работы поражают метричностью рисунка, органически «созвучного с метричностью музыкальной формы» (Асафьев, 1971: 17), отличаясь контрастными тональностями и тематическими формами, яркие цвета, благодаря своей созвучности, обладают таинственным воздействием, поражая красотой тонов, тончайшими переходами оттенков, вибрациями, направленных на зрителя.

Музыкальные инструменты в полотнах кубистов также являются ярким примером созвучия звука и цвета: У Пабло Пикассо целая серия, посвященная музыкальным инструментам: «Гитара», «Три музыканта в масках», «Человек с кларнетом», «Человек со скрипкой», огромное полотно, овальной формы. Монохромная картина в черном, сером, белом цвете, с элементами линейной перспективы, наложения прозрачных плоскостей, наполненные красотой и благозвучием. Подобное изображения есть у Жорджа Брака: «Мандора» и «В честь И.С. Баха», и у С. Дали – натюрморт с мандолиной, лютней и гитарой, передающие тончайшие нюансы и проработанность деталей.

Рихард Вагнер, сумевший в своих произведениях ярко синтезировать музыку и театр, оказал огромное влияние на творчество В. Кандинского, называвший свои полотна «Композициями», «Импровизациями», подчеркивая родство между тембром в музыке и колоритом в живописи: «в живописи колорит – наиболее музыкальный элемент, в музыке – наиболее живописный» (Kandinski, 1933: 28). Приписывая фигурам, имеющим геометрические формы, конкретные цвета, художник принимал их в сочетании с тепловым восприятием, так например, горизонталь им воспринималась как *чёрное*, вызывая ощущение *тёплоты*, вертикаль – *белой – холодной*, автор считал, что цвет обладает высокой степенью эмоционального воздействия. Об этом же свойстве писал и И.В. Гёте, систематизируя значения отдельных цветов, он отмечал, что: «цвет оказывает известное воздействие на чувство зрения, а через него и на душу» (Goethe, 1810: 10).

В ладово-колористических и фактурных формах нашли отражение времена года в сочинениях Ф. Листа, Р. Шумана, в «Песне без слов» Ф. Мендельсона, «Годы странствий», «У родника», «На Валленштадтском озере», «Долина Обермана», «Кипарисы виллы д, Эсте» Э. Грига – органично сочетающие лирические образы – состояния, с поэтическими образами, гармонично сливающиеся с пластическими, графическими принципами композиции, – давая пищу для размышлений. Основоположниками цветомузыки в России, являются Н.А. Римский-Корсаков и А.Н. Скрябин, считавшие, что цветовая линия, сопровождая звучание музыки, имеет психофизиологический фактор. Для Римского-Корсакова *ре мажор* имел *золотистый* оттенок и вызывал ощущение *радости* и *света*; *ре-бемоль мажор*

– *темноватым* и *теплым,* у А.Н. Скрябина они окрашивались в цвет *изумрудной газонной зелени* после весеннего дождя, в *лимонно-жёлтый* цвет. Картинно-живописный тип программности нашел отражение и в творчестве представителей «Могучей кучки» М.А. Балакирева, М.П. Мусоргского, А.П. Бородина, Ц.А. Кюи, Н.А. Римского-Корсакова. Картинность их музыки черпала вдохновение в образах природы, найдя отражение в тембровом богатстве оркестровых изложений, наполненных акварельной звучностью. К ним же можно отнести также и «Пастораль» из «Сюиты в старинном стиле» Альфреда Шнитке, «Пастораль» из музыкальных иллюстраций к повести «Метель» Г. Свиридова, скрипичные концерты «Времена года» А. Вива́льди. Циклу «Времен года» П.И.Чайковского свойственна особая зримость, пространственная живописность. В них можно встретить бескрайние просторы, деревенский быт, картины городских пейзажей и многое другое.

Буйство стихий любил изображать художник Джозеф Тёрнер, картина «Метель в гавани», в невероятном вихре красок мы слышим скрежет матч, бешено бьющиеся о борт волны. В сумасшедшем водовороте смешалось все: чёрное, серое, синее, коричневое – небо, море, обветренные лица бесстрашных моряков. Хаотично и сурово набросаны краски, напоминающие нечто нереальное, вызывая в воображении ассоциации с «Фантастической симфонией» Гектора Берлиоза, с «Бурей» Бетховена, «Морем» А.Римского-Корсакова, «Игрой волн» К.А. Дебюсси, с картиной И. Айвазовского «Шторм», «Девятый вал», «Бушующее море». Поражая изяществом линий, игрой светотений, ладовой окраской музыкальных и поэтических ритмов, они передают «просветление» в музыке и полотнах:

Море! Чудо хрустальное!
Шепот волн, перекаты камней,
Есть ли что на земле музыкальнее?
Удивительней звуков морей!

Образ затихшего моря мы находим в стихотворении М.Ю. Лермонтов «Дары Терека»:

Но склонясь на мягкий берег,
Каспий стихнул, будто спит…

Море влекло к себе всех, и музыкантов и художников, и поэтов, своей мощью, обилием красок, искрящимся солнцем, бездонной голубизной, радужными ракушками:

Есть у моря свои законы,
Есть у моря свои повадки,
Море может быть то зеленым,
С белым гребнем на резкой складке,
То задумчивым и светло-синим,
Чуть колышимым легким бризом…

Ощущение сияния света, светящихся небес, мерцающей поверхности, прозрачности висящих облаков, наполненные исходящими вибрациями, несут жизнь, создавая впечатление самой реальности, пробуждая множество состояний, ассоциаций, мыслей, эмоций. Художники, интерпретаторы, творцы чувствовали красоту окружающего мира, согласно своему видению и эмоциональным реакциям.

Прототипами человеческих фигур, наделенных определенными характерами, стали скрипка, виолончель, фортепьяно и другие инструменты, к примеру, *фортепьяно* ассоциируется со знаком гороскопа «Близнецы»: господин *Форте*, элегантный, с утонченными манерами, аристократ в черном изысканном фраке с белой бабочкой, – сдержан, мужественен; леди *Пьяно*, в белом воздушном платье, трогательная и юная, она изящна, грациозна, выразительна. «*Скрипка*» Жана Метценже напоминает утренний бутон, наполненный свежестью и чистотой, нежное, тонкое создание с изящной фигурой, с длинной лебединой шеей, рядом франт, пытающийся соблазнить молодую, неопытную «деву» своими страстными речами. Особое внимание заслуживает полотно Альберта Греза «Виолончель» – в отличие от юной «девы» – «Скрипка» Жана Метценже – эта *Виолончел*ь – зрелая женщина, прекрасно сложена, сохранившая остатки былой красоты, с низким, бархатным голосом, глубоким и волнующим, наполненная необыкновенной теплотой и выразительностью. Её не так-то легко соблазнить, но если она сдаст свои позиции, то будет любить страстно и самозабвенно, своенравная, немного уставшая от бесконечных восхищений и аплодисментов, она полна тайн и загадок.

Результаты и обсуждения

Фигурные композиции, натюрморты Метценже и Грезы, буквально растворены в музыке, для них характерны: общая тональность и экспрессивно – эмоциональный строй живописного и музыкального, особое место в них занимает структурное соотношению красок, созвучие ритма цвета и звука. «Должен возникнуть ак-

корд цветов – гармония, подобная музыкальной гармонии», – любил повторять А. Матисс. По мнению художника «цвет обладает присущей им красотой», которую надо сохранить так же, как в музыке стремление сохранить тембр. Луи Арогон, посвятивший стихотворение А. Матису, в поэтической форме рисует: «*шаги хоровода, след босой ноги, луч солнца на чьём-то плече, черный мрак в распахнутом окне, очарование женских тел, их блеск…*»

Основные свойства музыкальности и живописной поэтики нашли отражение в композиции, линии, цвете, пространстве – в полотнах А. Матисса. «Изображая дерево, художник давал возможность почувствовать, как растут его ветви, изображая человека, он наделял его особым характером. Краски, образующие аккорды звучали у него как консонансы, были благозвучны, диссонансы служили для повышения выразительности. В цветовой гамме угадывались разнообразные ритмы: быстрые и медленные, порывистые и плавные, напряженно пульсирующие, – каждый из них имел свой неповторимый тембр. Энергичными, стремительными мазками Клод Моне удивительно точно передавал изменчивое состояние природы, пятнадцать раз он писал стог сена, изображая его то «*залитым розовыми лучами утренней зари, то утопающим в призрачном лунном свете, то подёрнутый туманной дымкой, то опушённый инеем*». «У Клода Моне, – писал Коровин, – *облака поют, улицы бегут, звенят*», линии и краски, создавая определённый ритм, подобный музыкальному, отличались изяществом и тонкостью в подборе цветовых оттенков.

Живописная пластика цвета, линий, характер движения кисти, отражающие тончайшие изменения состояния природы, настроений, состояний души, характерны пейзажам, натюрмортам, портретам казахстанских художников. Отличаясь сложной нюансировкой цвета и форм, они органично сочетают тонкую созерцательность окружающего мира: «Рождение формы», «Сухая трава», «Степь», «Шелковый путь», «Медео», «Белые цветы», «Натюрморт с яблоками». Передавая тонкость поэтических и музыкальных настроений, свежесть восприятия, картины художников отличаются звонкостью и приглушенностью красок, лиричностью эмоционального звучания, плавностью и мелодичностью линий. Легкий прозрачный колорит, панорамный пейзажный фон, тонкость колористических отношений, изысканность сочетаний цветовых тонов придают картинам С. Мамбеева С. Романова, А. Галимбаевой, М. Кенбаева, Б. Табиева, К. Тельжанова, – светлый мажорный характер, тончайшие оттенки радости, нежности, грусти. Широкая манера письма, этюдная чувствительность цвета – лилового, коричнево-охристого, голубовато-серого помогают Ж. Шарденову передать переходные состояния природы, – это ранняя весна или поздняя осень: «Высоко в горах», «Скоро весна». Г. Исмаилова «Казахский вальс», кружащаяся в танце Шара – сама грациозность, обаяние, бьющий через край темперамент, сумасшедшая харизма – пленяют: руки, платье, волосы, наклон головы, выразительный, лучезарный взгляд, завораживающая улыбка, – все сливаются в вихре танца, покоряя легкостью линий. В контрастах цвета и тени, изломе форм, звучном экспрессивном колорите рождается и вынашивается полная тайн мелодия для кобыза в картине Ш. Сариева «Рождение песни». В работах К. Тельжанова «Кокпар», «Скачка», «Охота с беркутом» – царит дух свободы, бесконечное пространство степи, аромат степных трав, гул тысячи копыт, вихрем растворяющихся за линией горизонта, грохот даулпазов, манящий звон карнаев, волнующие звуки домбры и кобыза, уносящиеся в Вечность.

Блестящее транспонирование музыкального и живописного текста мы наблюдаем в произведениях современных отечественных композиторов: «Фрески» Т. Мынбаева, «Элегические этюды» К. Шильдебаева, симфоническая картина «Витражи» Т. Кажгалиева.

Элементы музыкальной «живописи» и поэзии характерны прелюдиям и ноктюрнам Ф. Шопена. Г. Нейгауз считал, каждая нота композитора, каждая его фраза дышит поэзией, каждое произведение передает с предельной ясностью и силой целостный поэтический и живописный образ:

Звучал ноктюрн светло, негромко и печально,
Нежнейшей пеленой, окутав все вокруг.
Царили в звуках тех торжественность и тайна,
Манило колдовство нездешних, тонких рук.

Музыка М. Равеля и К. Дебюсси, отличающаяся изяществом и тонкостью формы, близка по стилю с гениальными пейзажами К. Моне, В. ван Гога. Написанные в тонких акварельных тонах фортепианные прелюдии К. Дюбюсси – «Терраса, посещаемая лунным светом», переливающаяся звуковыми бликами, «Девушка с волосами цвета льна», мы наблюдаем изящное соединение звука, света и цвета, ощущаем свето-

цвето-звук. В первой части – «Облака» композитор рисует медленно движущиеся и гаснущие вдали серебристо-серые облака, в ноктюрне «Празднества» мы видим световые всплески атмосферы, её фантастический танец. В ноктюрне «На волнах моря», в ночном искрящимся воздухе, мы слышим и видим волшебных дев-сирен, поющих завораживающую песню.

Логика цветового круга, разработанная Ньютоном, занимала определенное место в трудах Й.В. Гете, особое внимание уделявшего природе цвета и вопросам, связанным с их восприятием. Поэт рассматривал их через «парность цветов» (*синий и желтый, желтый и пурпур, синий и пурпур, желто-красный и сине-красный*), считая данные пары гармоничными или негармоничными (Kandinski, 1933: 39). Проводя аналогию с музыкальными интервалами, Гете называл их «обратимостью». Термины «мажор» и «минор», по мнению автора характеризуют художественное произведение, производящее «сильный эффект» или «нежный эффект». Подобное колористическое единство он называл настоящим тоном. В музыке оно обозначает ладовое единство.

Музыка не является конкретно-предметным явлением образа, как это имеет место в живописи, ей не свойственна также содержательная конкретность поэтического слова. По способу создания образа музыка близка к поэзии, являющаяся ритмо-метрической организацией звуков, направленных на создание слухового образа чувств. Звуки поэтического языка наделены определенной высотой, длительностью звучания, особым тембром, ритмом. Как духовная деятельность, поэзия творит для внутреннего созерцания, формируя средствами ритмо-метрической, интонационной организации звуков художественный образ, отличающийся особой красотой звучания, одухотворенностью, эстетичностью. «Есть нечто в стихах, что важнее их смысла – их звучание», – писала А.Цветаева. Поэтическая речь близка музыке, ведь в ней имеет значение не только мысль, выраженная в словах и образах, но само звучание стиха, поэтический ритм: *мерный, спокойный, взволнованный, мятежный*, именно эти особенности стиха имел в виду Чайковский, когда он говорил о Пушкине: «Независимо от сущности того, что он излагает в форме стиха, в самом стихе, в его звуковой последовательности есть что-то проникающее в самую глубь души. Это что-то и есть музыка» (Чайковский, 1934: 52).

Музыка, живопись и поэзия черпают своё вдохновение из одних и тех же источников: тяга к прекрасному, понимание величия природы, и, конечно же, игра воображения. В их единстве огромную роль играет восприятие мира и его отражение в «звукообразах». Пушкин, Есенин, Тютчев, Фет, Бунин, Пастернак – чьи творческие искания направлены на поиск новой сущности языка, способны передать свежесть смысла, игру красок, оживляя поэтическое звучание. Их творения созвучны с художественными полотнами Левитана, Поленова, Саврасова, Шишкина, Куинджи, Рериха, с музыкой Чайковского, Рахманинова, Свиридова. Свое понимание многообразной звуковой картины мира передает А. Блок:

«*В ночи, когда уснет тревога,*
И город скроется во мгле –
О, сколько музыки у бога!
Какие звуки на земле!

Стихотворение А.С. Пушкина «Зимнее утро». Поэт использует контрасты «вчера» и «сегодня». Вчера злилась вьюга, луна едва выглядывала сквозь тучи. При слове – *вью-ю-ю-га*, мы чувствуем завывание ветра, так и хочется укутаться в теплую шаль и уютно расположиться в кресле, слушать, как потрескивают дрова в печи, воет ветер в трубах. А сегодня – снег, искрящийся на солнце и голубое небо:

Блестя на солнце, снег лежит;
Прозрачный лес один чернеет,
И ель сквозь иней зеленеет,
И речка подо льдом блестит…

Как великолепны описание природы всех времен года:

Буря мглою небо кроет,
Вихри снежные крутя,
То, как зверь,она завоет,
То заплачет, как дитя.

Унылая пора! Очей очарованье!
Приятна мне твоя прощальная краса –
Люблю я пышное природы увяданье,
В багрец и в золото одетые леса…

Гениальная простата, строгая изысканная красота рифмы, богатая звуковая палитра, придающая поэтическому слову чувственность ощущений. Как говорил А.С.Пушкин «чуткий слух есть неотъемлемое свойство поэтического дара». Таким чутким слухом обладала и Анна

Ахматова, в чьих стихах мы слышим: «*грай вороний и вопль паровоза*», как «*звучал то медный смех, то плач струился серебристый*», донося «*нежнейшую из всех бесед*», которую «*слышат только пчёлы*», и «*утомительный гул разговоров*», являя нам музыку: «*грохочущих победных труб», «голоса органа», «вечерний звон у стен монастыря, Как некий благовест самой природы…», «звук воды в тени древесной «и «шелест трав и восклицанья муз*» – разве это ни есть дыхание звука, поистине, поэзия, достигнув наивысшей красоты, приближается к музыке.

Улавливая огромное разнообразие красок и оттенков, О.Э. Мендельштам использовал в своих стихах экспрессивно-изобразительную функцию цветовых слов, направленных на фиксацию сиюминутного впечатления: света, воздуха, настроения. Особую роль в его стихах играет цветообозначения в составе метафорических сравнений: *великолепный изумруд листьев рябины, голубое сердце неба, чёрные озёра асфальта, летуче-красный полумесяц губ, серебряные облака, пёстрый туман,* – каждое слово дает импульс для ассоциативного ряда, порождая музыкальные и цветовые образы, моделирует цветосветовую картину мира, способствуя переводу в музыкальные элементы поэтические слова. Музыка для О.Э. Мендельштама – это ступени звукоряда, отличающиеся певучестью, динамичностью, выходящие на первый план: «*широкий ветер Орфея*», превращающий стволы деревьев в арфы и виолы, «*певуча лесная тишина, певуча душа, уличная шарманка и церковные колокола*», образующие полифонический ансамбль.

Ты, музыка, – язык любви,
Созданье божьего свеченья.
Как очищаешь душу ты
Как зажигаешь вдохновенье!..
…Как щедро льются эти звуки
Из необъятной вышины!
Я к ним протягиваю руки –
Ладони музыкой полны…

Вести разговор об одном из видов искусства невозможно, не прибегая к помощи других, все они взаимосвязаны друг с другом, как верны слова великого Шекспира:

Коль музыка поэзии близка.
И как с сестрою с ней соединима,
Любовь меж ними будет велика»…

Сюда же можно отнести изобразительное искусство, являющиеся звеном их синтеза, точкой их соприкосновения. «Живопись – это поэзия, которую видят, а поэзия – это живопись, которую слышат» (Чайковский, 1934: 71). Музыка гармонично вошла в мир живописи и поэзии, перед ней распахнули двери все другие виды искусств. Язык музыки понятен многим творцам: мысль о музыкальности прозы, стиха, фильма, рисунка, позволяют говорить о живописности музыки, о ее связях с литературой, с театром. «Живопись даёт образ и мысль, и нужно создать в своём воображение настроение. Поэзия слова даёт мысль, и по ней нужно создать образ и настроение, а музыка даёт настроение, и по ней надобно воссоздать мысль и образ».

Заключение

Перечисленные аналогии, сравнения, осмысления, позволили выявить связь между сферами искусств, определить общие конструктивные закономерности художественных явлений, способных выразить эмоционально-экспрессивные свойства, определить механизм связи музыкального, вербального и визуального рядов, синтез которых, гениально осуществляет перекодировку модальностей. Исследование специфики знаковой системы, образности, изобразительности и выразительности музыки, живописи и поэзии на семиотическом уровне подтвердило единство изобразительно-выразительных начал художественного языка данных видов искусства. Взаимосвязанность звука, цвета, слова позволило расширить содержательный, синестетический потенциал каждого вида искусства, выделить сходства, характер взаимных влияний в произведениях композиторов, художников, поэтов, нашедших отражение в понятийном, терминологическом, семиотическом уровнях. Принципы цветозвукового, слухового соответствия, позволили выделить механизм их единения, особенности взаимосвязи средств выразительности в музыкальном, изобразительном, поэтическом искусстве, типы восприятия, связанные со спецификой пространственных и временных категорий, внутреннее строение и содержание формы. Концептуальная роль музыки в создании произведений изобразительного и поэтического искусства огромна, направленная на раскрытие интеграционных особенностей искусств, музыка расширяет границы своего воздействия, присутствует в общем настроении картины, стиха, предавая им неповторимую тональность, музыкальность. Являясь многослойным феноменом, способом проявления межвидовой ассоциатив-

ности форм художественного мышления, цветомузыка способна передать глубинные связи живописных полотен, музыкального и поэтического наследия. Искусство – это гармония, через искусство мы вносим гармонию в нашу жизнь и совершаем свое восхождение, оно ведет нас к осознанию подлинных ценностей жизни, делает нас участниками её таинства.

Литература

Boehius. Consolazione per filosofia. – Poma, 1385. – 300 с.
Seeman T. Die Lehre von der Harmonie der Farben. – Poma, 1881. – 240 с.
Chevreul E. Une nouvelle théorie de l'art contemporain. La couleur. – Paris, 2000. – 51–52 с.
Музыкальная эстетика стран Востока. – М., 1967. – 278 с.
Pierre de Mandyarg A. L'étonnant Arcimboldo. – Paris. 1978. – 142 с.
Ньютон И. Оптика. – М., 1704. – 234 с.
Галеев Б.М. Что же это такое светомузыка? Музыкальная жизнь. – М., 1988. – 14 с.
Kircher A. Musurgia universalis. – Berlin, 1650. – 231 с.
Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс. – Л., 1971. – 376 с.
Ekkartsgausen G. The key to the mysteries of nature. 1804, part 1. – P. 295.
Ludwig Tieck. Leben – Werk – Wirkung. Hg. von Claudia Stockinger und Stefan Scherer. – Berlin [u.a.]: – de Gruyter, 2011. – 342 с.
Лосев А.Ф. Античная музыкальная эстетика. – М., 1960. – 304 с.
Асафьев Б. Чюрлёнис М.К. Про музыку и рисование, письма, записи и статьи. – Вильнюс, 1960. – 230 с.
Федотов В.М. Музыкальные основы творческого метода Чюрлёниса. – Саратов: Изд-во СГУ, 1989. – 200 с.
Миронова Л.Н. Цветоведение. – Минск, 1984. – 286с.
Чюрлёнис М. К. О музыке и живописи. – Вильнюс: Вага, 1960. – 150 с
Асафьев Б.В. Русская живопись. Мысли и думы. – Л.–М., 1966. – 320 с.
Kandinski W. Uber das Geistige in der Malere. – Munchen, 1933. – 230 с.
Goethe J.V Zur Farbenlehre. – Berlin, 1810. – 340 с.
Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк. –Т.1. – М.-Л., 1934. – 26 с.
Герштейн Э.Г. Новое о Мандельштаме. – М.1989. – 169 с.

References

Asafiev B.V. (1971). Musicalnaya forma kak process. [Musical form as a process]L., p. 376 (in Russian)
Asafiev B. Churlionis M.K. (1960). Pro musicu i risovanie, pisma i stati. Vilnius, p. 230 (in Russian)
Asafiev B.V. (1966). Russkaya jivopis. Misli i dumi. [Russian painting. Thoughts and thoughts.] L.: M., p.320 (in Russian)
Boehius. (1385). Consolazione per filosofia. Poma. p. 300. (in French)
Chevreul E. Une nouvelle théorie de l'art contemporain. La couleur. Paris, 2000. p. 52 (in French)
Tchaikovsky P.I. (1934). Perepiska s H.F fon Meck. [Correspondence with N.F. von Meck.] L., p. 26 (in Russian)
Churnelis MK (1960). O musice i jivopisi. [About music and painting.] Vilnius: Vaga, p.150 (in Russian)
Ekkartsgausen G. (1804). The key to the mysteries of nature. part 1. p. 295 (in English)
Fedotov V.M. (1989). Musicalnie osnovi tvorcheskogo metoda Chernlionisa. [Musical foundations of the Churlionis creative method.] Saratov: Publishing House of SSU, Saratov. p. 200 (in Russian)
Galeev B.M. (1988). Shto takoe musica? [What is this light music?] Musicalnaya fizn. M., p. 14 (in Russian)
Goethe J.V. (1810). Zur Farbenlehre. Berlin, p. 340 (in German)
Geinshtein E.G. (1989). New about Mandelstam. [New about Mandelstam.] M., p.169 (in Russian)
Newton I. (1704) Optica. [Optics.] M., p. 234 (in Russian)
Kandinski W. (1933). Uber das Geistige in der Malere. Munich, p. 230 (in German)
Kircher A. (1650) Musurgia universalis. Berlin. p. 231 (in German)
Losev A.F. (1960). Anticheskaya musicalnaya aesthetica. [Antique musical aesthetics.]
M., p. 304 (in Russian)
Musicalnaya aesthetica Vostochnih stran. (1967). [Musical aesthetics of the countries of the East.] M., p. 278 (in Russian)
Ludwig Tick. (2011). Leben – Werk – Virkung. Hg. von Claudia Stockinger and Stefan Scherer. – Berlin [yA]: de Gruiter. p. 342 (in German)
Mironova L.N. (1984). Svetovedenie. [Color science.] Minsk, p. 286 (in Russian)
Pierre de Mandyarg A. (1978). L'étonnant Archimboldo. Paris. p. 142 (in French)
Seeman T. (1881). Die Lehre von der Harmonie der Farben, Poma, p. 240 (in German)

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ

1-бөлім Раздел 1
Тіл білімі Языкознание

Abdramanova S.
Conceptualization of time in kazakh idioms 4

Abdurishid Yakup, Alkebaeva D.A., Zaurbekova LZh.
Stylistic category of accentuation in art texts 13

Aimagambetova M.M., Кос К.
Headline as a Component of Publicistic Text 20

Алтынбекова О.Б., Сабитова З.К.
Реализация интегрированной образовательной программы в учебнике русского языка 27

Әбділәшімұлы Д., Әбішқызы Р.
Ескі қазақ жазба тілінің лексикалық ерекшеліктері хақында 32

Байтуова А.Н
Праязыковое состояние тюркского вокализма и консонантизма 44

Егизбаева З.С., Жандыкеева Г.Е.
Своеобразие вербализации семейных ценностей в русских и казахских паремиях 51

Кажигалиева Гж.А., Момбаева А.
Концепт «Мәңгілік ел» и репрезентация лингвистических средств воздействия на модернизацию общественного сознания в СМИ Казахстана 59

Онгарбаева М.С., Таева Р.М., Колесникова Т.П., Зуева Н.Ю.
Дистрибутивно-статистический анализ (дса) в исследовании смысловой близости слов одной лексико-тематической группы (лтг) 66

Сағындықұлы Б., Құлжанова Б.Р.
Түркі тілдеріндегі көптік жалғауының морфологиялық формалары 72

Saibekova N.U., Aytaş G.
The similarities of graphemes in Kazakh and Turkish languages 78

Салқынбай А.Б., Бурабаева Ж.Б.
Жұмекен Нәжімеденов поэзиясындағы «ескіліктің» мәні 83

Smagulova G.N., Aitollakyzy N.
Features of the spoken language of the kazakhs living in China 89

Жұбаева О.С., Сүлейменова Ж.Н., Сарбалина А.Б.
Қазақ тіл білімі терминдері: когнитивтік негіздері 95

Taubayev Zh.T.
Modern topical Linguistic issues of eponyms 102

Таусоғарова А.Қ., Байсова Л.Ж.
Этникалық тақырыптағы ғаламтор жарияланымның тілдік ықпалын талдау 109

Tymbolova A.O., Gulsevin G., Yelshibaeva K.Z.
The functional actions of the rhetoric discourse 117

Чалимбаева А.Д., Туманова А.Б.
Заимствованная лексика в современном русском языке: статус, перспективы 123

2-бөлім Раздел 2
Әдебиеттану Литературоведение

Abdulina A.
The moral and didactic value of the concept of personality in the art prose of the twentieth century 132

Алтыбаева К.А., Жаксылыков А.Ж.
«Мертвые бродят в песках» в художественной динамике 138

Атаханова Н.А., Усербаева М.К.
Қазақ әдебиетінің XIX ғасырдағы көркемдік даму бағыттары 145

Базылова Б.К., Акишева С.Н.
Особенности композиции исторического романа 152

Бисенбаев П., Кәрібозов Е.
Нәзира дәстүрі және түркі әдебиеті 161

Bissenbayeva A.P., Abdurakyn N., Luo X.M.
Features of the chinese network literature 168

Джолдасбекова Б.У., Жаппаркулова К.Н., Александрова О.И.
Стилистика художественного нарратива А.К. Толстого 174

Dossanova N.Zh., Abdimanuly O., Kapagan E.
The first research of literature in the early xx century 179

Иманбаева С.С., Сандықбаева Ө.Д., Аширова А.Т.
«Зар заман» ағымы ақындарының толғауларындағы елдік идеясы 186

Касымова Р.Т., Мейрамгалиева Р.М., Сарсекеева Н.К.
Монолог: от критики до лирики Н.А. Некрасова 194

Қалқабаева С.Ә.
Ә. Нұршайықовтың деректі көркем прозасындағы шығармашылық тұлғалар 199

3-бөлім Тіл мен әдебиетті оқытудың әдістемесі

Раздел 3 Методика преподавания языка и литературы

Адскова Т.П.
Обучение функциональному чтению в практике преподавания профессионального русского языка 208

Akimbekova G.Sh., Baieli A.Sh., Kruszewski W.
Preliminary terms of modernization in kazakh language training 217

Баркибаева Р.Р., Кунапияева К.С., Байгушикова А.М.
Виртуальная музейная медиатека как информационный ресурс 226

Gumarova Sh.B., Strautman L.E.
Machine translation in teaching the course of scientific technical translation 233

Тажибаева Ш.А., Ержанова Е.Е.
Особенности организации и проведения факультативных занятий по русской литературе в национальной школе 240

Мәмбетов Ж.О., Кенжеқожаева А.
Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығармалар және оқыту әдістемесі 246

Кузнецова Т.Д., Балмагамбетова Ж.З.
Дидактические возможности проектных технологий в иноязычном образовании 252

Нұржанова А., Нұрлыбай А.
Қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесінің қазіргі жай-күйі 259

Nurshaikhova Zh.A., Turbekova S.A., Raimbekova A.A.
Monitoring of computer educational platforms and educational literature for development of practical online course of Russian as foreign 265

Рамазанова Г.Х.
Лингво-философская интерпретация понятий «смысл текста», «структура текста» 274

Tattimbetova Zh.O., Denisenko V.N., Tattimbetova K.O.
Methods and methods of analytical reading 280

Tilimissova D.S., Yessengaliyeva A.M.
To the question of the CLIL using in teaching foreign languages 286

4-бөлім Раздел 4
Мәдениет Культура

Абдылбары уулу Д.
1917 жылғы Қытайда өткен «Манас» жырын айту мерекесінің тарихи мәні 296

Бисенбаева Р.Н.
Қазақстандағы халықаралық білім берудегі академиялық ұтқырлықтың инновациялық даму факторы 301

Сулеева Г.С., Джансейтова С.С., Кульманова З.Б.
Концептуальная роль музыки в родственных видах искусств 308

CONTENTS

Section 1
Linguistics

Abdramanova S.
Conceptualization of time in kazakh idioms 4

Abdurishid Yakup, Alkebaeva D.A., Zaurbekova LZh.
Stylistic category of accentuation in art texts 13

Aimagambetova M.M., Koc K.
Headline as a Component of Publicistic Text 20

Altynbekova O.B., Sabitova Z.K.
Implementation of the integrated educational program in the textbook of the Russian language 27

Abdilashimuly D., Abishqyzy R.
Research on the characteristics of ancient kazakh vocabulary 32

Baituova A.N.,
Proto-linguistic State of Turkic Vocalism and Consonantism 44

Egizbaeva Z.S., Zhandykeyeva G.E.
Peculiarity of verbalization of family values in russian and kazakh paremias 51

Kazhigalieva Gzh.A., Mombaeva A.
«Mangilik el» concept and the representation of linguistic interaction methods on modernization of common consciousness in media 59

Ongarbayeva M.S., Tayeva R.M., Kolesnikova T.P., Zuyeva N.Yu.
Distributive statistical analysis (dsa) in the study of semantic proximity of words of one lexico-thematic group (ltg) 66

Sagyndykuly B., Kulzhanova B.R.
The morphological forms of suffixes of plural in Turkish languages 72

Saibekova N.U., Aytaş G.
The similarities of graphemes in Kazakh and Turkish languages 78

Salkynbay A.B., Burabayeva Zh.B.
The essence of «antiquity» in the poetry of Zhumeken Nazhimedenov 83

Smagulova G.N., Aitollakyzy N.
Features of the spoken language of the kazakhs living in China 89

Zhubaeva O.S., Suleimenova Zh.N., Sarbalina A.B.
Terms of kazakh language: cognitive bases 95

Taubayev Zh.T.
Modern topical Linguistic issues of eponyms 102

Taussogarova A.K., Baisova L.Zh.
Analysis of the language impact of publications with ethnic topics on the internet 109

Tymbolova A.O., Gulsevin G., Yelshibaeva K.Z.
The functional actions of the rhetoric discourse 117

Chalimbaeva A.D., Tumanova A.B.
Borrowed vocabulary in modern Russian language: status, prospects 123

Section 2
Literary Criticism

Abdulina A.
The moral and didactic value of the concept of personality in the art prose of the twentieth century 132

Altybaeva K.A., Zhaksylykov A.Zh.
The ecological discourse of the novel by R. Seisenbayev «The dead roam in the sand» in artistic dynamics 138

Atahanova A.N., Userbaeva K.M.
Art directions of the development of Kazakh literature in the XIX century 145

Bazylova B.K., Akisheva S.N.
The features of composition in the historical novel 152

Bissenbaev P., Karbozov E.
Traditions of the Nazir and Turkic literature 161

Bissenbayeva A.P., Abdurakyn N., Luo X.M.
Features of the chinese network literature 168

Zholdasbekova B.U., Zhapparkulova K.N., Alexandrova O.I.
The style of the artistic narrative of A.K. Tolstoy 174

Dossanova N.Zh., Abdimanuly O., Kapagan E.
The first research of literature in the early xx century 179

Imanbaeva S.S., Sandykbaeva O.D., Ashirova A.T.
Country idea in the poetry of the poet «Zarzaman» 186

Kassymova R.T., Meiramgaliyeva R.M., Sarsekeeva N.K.
Monologue: from criticism to the lyrics by N. Nekrasov 194

Kalkabaeva S.A.
Creative personalities are in documentary artistic prose of A. Nurshaikhova 199

Section 3
Methods of teaching language and literature

Adskova T.P.
Training to functional reading in the practice of teaching the professional Russian language 208

Akimbekova G.Sh., Baieli A.Sh., Kruszewski W.
Preliminary terms of modernization in kazakh language training 217

Barkibayeva R.R., Kunapyieva K.S., Baygushikova A.M
Virtual museum media library as an information resource 226

Gumarova Sh.B., Strautman L.E.
Machine translation in teaching the course of scientific technical translation 233

Tazhibaeva Sh.A., Erzhanova E.E.
Peculiarities of organization and faculty of russian literaturein the national school 240

Mambetov Zh.O., Kenzhekozhayeva A.
Historical works in the Kazakh literature and methods of teaching 246

Kuznezova T.D., Balmagambetova Zh.Z.
Project technologies didactic potential in foreign language education 252

Nurzhanova A., Nurlibay A.
Modern approaches to the study of the Kazakh language as a foreign language 259

Nurshaikhova Zh.A., Turbekova S.A., Raimbekova A.A.
Monitoring of computer educational platforms and educational literature for development of practical online course of Russian as foreign 265

Ramazanova G.H.
Lingvo-philosophic interpretation of the notions ‘sense of the text’, ‘ structure of the text’ 274

Tattimbetova Zh.O., Denisenko V.N., Tattimbetova K.O.
Methods and methods of analytical reading 280

Tilimissova D.S., Yessengaliyeva A.M.
To the question of the CLIL using in teaching foreign languages 286

Section 4
Culture

Adylbary uulu D.
Historical meaning of measure devoted to «Manas» Epos celebration taken place in China in 1917 296

Bisenbaeva N.R.
Academic mobility as a factor of innovation development in international education in Kazakhstan..... 301

Suleeva G.S., Dzhanseitova S.S., Kulmanova Z.B.
The conceptual role of music in the related arts 308